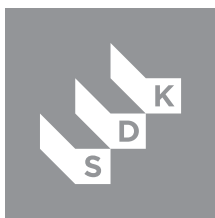

Za manj negotovosti

AKTIVNO DRŽAVLJANSTVO
ZDRAV ŽIVLJENJSKI SLOG
VAROVANJE OKOLJA

Uredil Slavko Gaber

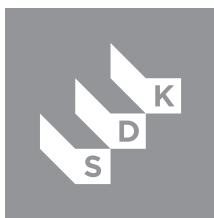
Za manj negotovosti

AKTIVNO DRŽAVLJANSTVO
ZDRAV ŽIVLJENJSKI SLOG
VAROVANJE OKOLJA

Uredil Slavko Gaber

Souredniki

Mitja Sardoč, Janko Strel in Andrej Lukšič

Za manj negotovosti

AKTIVNO DRŽAVLJANSTVO
ZDRAV ŽIVLJENJSKI SLOG
VAROVANJE OKOLJA

Uredil Slavko Gaber

Souredniki

Mitja Sardoč, Janko Strel in Andrej Lukšič

Univerza v Ljubljani
Pedagoška fakulteta

ZA MANJ NEGOTOVOSTI

<i>Urednik</i>	Slavko Gaber
<i>Souredniki</i>	Mitja Sardoč, Janko Strel, Andrej Lukšič
<i>Recenzija</i>	Pavel Zgaga, Ljubica Marjanovič Umek
<i>Lektoriranje</i>	Eva Blumauer, Klavdija Ošlovnik, Nataša Pavlovič
<i>Izdala in založila</i>	Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani
<i>Za izdajatelja</i>	Janez Krek, dekan
<i>Oblikovanje in prelom</i>	Igor Cerar
<i>Oblikovanje naslovnice</i>	Roman Ražman
<i>Tisk</i>	Tiskarna Littera picta d.o.o. Ljubljana
<i>Naklada</i>	500 izvodov

©2009 avtorji

Knjigo financirata Evropska unija (Evropski socialni sklad) in Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

342.71(082)

304.3(082)

ZA manj negotovosti : aktivno državljanstvo, zdrav življenjski slog, varovanje okolja / urednik Slavko Gaber ; souredniki Mitja Sardoč, Janko Strel, Andrej Lukšič. - Ljubljana : Pedagoška fakulteta, 2009

ISBN 978-961-253-039-6

1. Gaber, Slavko, 1958-
246964736

Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani je izključni imetnik vseh materialnih avtorskih pravic te publikacije.

Prepovedano je kopiranje ali kakršnokoli razmnoževanje dela brez dovoljenja založbe in avtorjev.

KAZALO

Za manj negotovosti	1
1. poglavje	
Aktivno državljanstvo	3
<i>Mitja Sardoč</i> Enakost in različnost v vzgoji in izobraževanju: problemi, dileme in izzivi	7
<i>Gorazd Kovačič</i> Liberalna državljanstva vzgoja brez aktivnega državljanstva?	21
<i>Boris Vežjak</i> Argumentacijska kompetenca in državljanstvo	35
<i>Alenka Gril, Eva Klemenčič</i> Participacija v šoli	47
<i>Marina Lukšič Hacin</i> Večkulturno državljanstvo in večetnični patriotizem?!	59
<i>Darko Štrajn</i> Čipka medkulturnosti	75
<i>Srečo Dragoš</i> Ekonomska depresija in realnost	91
<i>Jernej Pikalo</i> Človekove pravice, globalno vladanje in globalizacija	105
<i>Andrej Kurnik</i> Migracije in transformacija državljanstva	117
<i>Barbara Beznec</i> Državljanstva pravice in prakse državljanov tretjih držav v Republiki Sloveniji	133
2. poglavje	
Zdrav življenjski slog	149
<i>Andreja Hočevar</i> Je v vrtcu že prepozno?	153

Onja Tekavčič Grad, Anka Zavasnik

Kako v šolskem okolju prepoznavati depresivnega ali suicidalnega otroka in mladostnika?	165
---	-----

Vera Grebenc

Mladostniki v tveganih življenjskih situacijah: primer obvladovanja in zmanjševanja škode v prometu	177
---	-----

Ksenija Lekić, Nuša Konec Juričič, Alenka Tacol, Petra Šafran

Primer preventivne prakse: mladinski program <i>To sem jaz</i>	189
--	-----

Matej Tušak

Stres in izgorelost pri delu ter zdravje	201
--	-----

Nika Pušenjak

Obvladovanje stresnih odzivov in motenj koncentracije s pomočjo <i>biofeedback</i> metode	223
---	-----

Katarina Bizjak

Z žongliranjem nad posledice sedečega življenjskega sloga	233
---	-----

3. poglavje

Varovanje okolja	245
-------------------------------	-----

Andrej A. Lukšič

Trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi in nova politika	249
---	-----

Marta Gregorčič

Socialna ekologija in inovativni primeri trajnostnega razvoja	263
---	-----

Maja Bahor

Ekološka pismenost	277
--------------------------	-----

Damjana Drobne

Nanoznanosti in nanoizobraževanje: danes za prihodnost	291
--	-----

Lidija Globevnik

Upravljanje voda v Sloveniji in območja s posebnimi režimi	305
--	-----

Predstavitve avtoric in avtorjev	321
--	-----

Stvarno in imensko kazalo	333
---------------------------------	-----

ZA MANJ NEGOTOVOSTI

V času »tekoče moderne« (Bauman 2002), ki se je spremenila v krizo, in v obdobju, ko ljudje iščemo polja, točke gotovosti, skušajo avtorice in avtorji znanstvene monografije z naslovom *Za manj negotovosti* z refleksijami o aktivnem državljanstvu, zdravem življenjskem slogu in varovanju okolja, ponuditi oprijemališča, izhodišča za iskanje točk gotovosti.

Monografija je nastala v sklopu *Profesionalnega usposabljanja strokovnih delavk in delavcev v vzgoji in izobraževanju na področju socialnih in državljanskih kompetenc*. Znanstvena monografija prinaša obravnavo različnih tem, vprašanj, odgovorov in dilem s področij, katerih poznavanje, razumevanje, sposobnost uravnavanja spada v polje, ki ga nekateri označujejo kot ključne kompetence. Poznavanje, razumevanje in celo moč uravnavanja državljanskih dolžnosti, pravic; oblikovanje reflektiranega odnosa do narave in do lastnega življenja - vse naštetu ponuja možnost zmanjševanja negotovosti v sodobnem svetu. Gre za kompetence, ki nam omogočajo »svobodno, smiselno, odgovorno in uspešno življenje« (Eurydice, EC 2003: 1).

V programih strokovnega izobraževanja, ki smo jih izvajali znotraj projekta *Socialne in državljanske kompetence*, smo dodatno usposabljali vzgojiteljice, učitelje in učiteljice, svetovalce in svetovalke ter druge zaposlene v vzgoji in izobraževanju, za poznavanje, razumevanje in prenašanje omenjenih kompetenc na udeleženke in udeležence procesa vzgoje in izobraževanja v Sloveniji. Članki, tako kot poglavja, v katera so razvrščeni, so nastali ob pripravi predavanj, pogovorov in delavnic. V njih najdemo sled »živih razprav«, ki so jih sprožili prav omenjeni pogovori, predavanja in delavnice.

Podrobnejšo predstavitev posamičnih tem podajajo souredniki v svojih uvodih v poglavja.

Publikacija je namenjena dodatnim razmislekom o možnosti »umiritve, utrditve« družbe. Namenjena je refleksiji o mogočem zmanjšanju negotovosti. Kljub osredotočanju na učiteljsko in vzgojiteljsko populacijo pa ni namenjena zgolj tistim, ki delajo v vrtcih, šolah, dijaških domovih in drugih vzgojno izobraževalnih ustanovah. Monografija skuša nagovoriti tudi različne druge javnosti: tako ozko strokovne kot tudi tiste, ki jih je mogoče povabiti v skupno razmišljanje v okvirih t.i. tretje kulture (Brockman 1995). Prispevki so zato praviloma pisani v slogu *tretje kulture*, ki poskuša vnesti svež pogled na intelektualno kulturo sedanjosti, v duhu Brockmana, ki to kulturo opredeli kot združbo »znanstvenikov in drugih mislecev vsakdanjega sveta, ki skozi

svoja dela in pisanje prevzemajo svet tradicionalnih intelektualcev in globlje pomene življenj naredijo za vidne ter tako na novo opredelijo kdo in kaj smo.« (1995: 17)

Želja, da bi delo doseglo čim širše bralstvo, izhaja iz namere v kompleksnem in hitro spreminjajočem se svetu ponuditi v branje – razmisleke, ki »pridejo prav« članom različnih skupnosti/združb ter državljanom in državljanom. Od dodatnih vpogledov v logiko delovanja države, v razmerje med okoljem in človekom ter od razmislekov o tem, kakšno življenje si namenjamo – vsak posamič in vsi skupaj – ne bo nikogar bolela glava.

Slavko Gaber

Reference

1. Bauman Z. (2002), *Tekoča moderna*, Ljubljana: *cf.
2. Brockman J. (1995): *The Third Culture*, New York: Simon&Schuster.
3. *Ključne kompetence* (2003), Eurydice, European Commission, dostopno tudi na <http://www.mszs.si/eurydice/pub/eurydice/kljucne.pdf>

1. POGLAVJE

Aktivno državljanstvo

Na širšem področju državljske vzgoje ter vzgoje in izobraževanja za človekove pravice so v zadnjem desetletju potekale pomembne spremembe, saj se sodobne družbe soočajo s številnimi problemi in izzivi, ki so povezani z uskladitvijo zahtev po zagotavljanju enakosti in enotnosti ter sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti, z vse manjšim zanimanjem za udejstvovanje v javnem in političnem življenju ter pomanjkanjem zaupanja v demokratične institucije, ki je še posebej prisotno med mladimi. Poleg vse večjega »demokratskega deficita«, se sodobne demokratične družbe – med njimi tudi Slovenija – soočajo tudi s številnimi pojavnimi oblikami diskriminacije in nestrpnosti. Naraščajoče posvečanje posebne pozornosti temu vsebinskemu področju v okviru držav članic EU, medvladnih ter drugih mednarodnih organizacij (npr. Svet Evrope, UNESCO, OVSE, OECD), nevladnih organizacij (UNICEF, Amnesty International, itn.) ter ostalih organizacij in institucij, je pomemben kazalec vse večjega pomena vzgoje in izobraževanja pri spodbujanju aktivnega vključevanja posameznikov v širšo družbo, zagotavljanju enakosti ter sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti. Ti procesi in iniciative ter razvoj tega vsebinskega področja kažejo na dve vrsti sprememb, in sicer spremembo pristopa ter spremembo pojmovanja. Prva sprememba predstavlja prehod od pristopa, pri katerem je bil glavni namen prenos vednosti oz. poučevanje znanja ter socializacija posameznika v širšo družbo, k pristopu, ki poudarja sprejemanje in spoštovanje različnosti ter posveča posebno pozornost aktivnemu demokratičnemu državljanstvu. Druga sprememba predstavlja precejšnje razširitev področja vzgoje in izobraževanja s širšega področja aktivnega državljanstva ter vzgoje in izobraževanja za človekove pravice tako glede na vsebino kakor tudi glede na vključenost različnih oblik vzgoje in izobraževanja, saj to vsebinsko področje v veliki meri presega okolje formalnega procesa šolanja.

Prispevki, zbrani v tem razdelku, obravnavajo različne vidike širšega vsebinskega področja državljske vzgoje ter vzgoje in izobraževanja za človekove pravice. Njihov temeljni namen je predstaviti teoretično kompleksnost zagotavljanja enakosti in enotnosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v sodobni pluralni družbi; izpostaviti problematičnost uskladitve posameznih ciljev vzgoje in izobraževanja; predstaviti različna razumevanja področja državljske vzgoje; analizirati različne kompetence aktivnega državljanstva; opozoriti na kompleksnost vprašanja participacije v sodobni družbi; problematizirati vprašanja večkulturnega državljanstva in večetničnega patriotizma ter multikulturalizma nasploh, ter opozoriti na različna vprašanja, ki so povezana z socialno-ekonomsko neenakostjo ter globalizacijo in človekovimi pravicami.

Ta raznolikost in kompleksnost problematike vsebinskega področja državljanske vzgoje ter vzgoje in izobraževanja za človekove pravice nas torej postavlja pred zahtevno nalogo, saj je vključevanje tega vsebinskega področja v pedagoško prakso eden od temeljnih ciljev javnega sistema vzgoje in izobraževanja v Sloveniji.

Mitja Sardoč

Mitja Sardoč

Enakost in različnost v vzgoji in izobraževanju: problemi, dileme in izzivi

POVZETEK

Prispevek obravnava različna vprašanja, ki jih odpira problematika zagotavljanja enakosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti tako v sistemu vzgoje in izobraževanja, ki ga zagotavlja država, kakor tudi v družbi nasploh. Uvodni del prispevka umešča to problematiko v širši okvir družbenih izzivov in dilem ter teoretičnih problemov, s katerimi se srečujejo sodobne pluralne družbe. Drugi del obravnava probleme in izzive, s katerimi se srečuje liberalni model usklajevanja enakosti in različnosti, ter dileme preostalih modelov zagotavljanja enakosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti. Tretji del prispevka predstavlja tradicionalne in moderne kritike liberalnega modela usklajevanja enakosti in različnosti, četrti del pa odpira problematiko dveh paradoksov multikulturalizma. Sklepni del prispevka obravnava različne spremembe v pojmovanju usklajenosti enakosti in različnosti v javnem sistemu vzgoje in izobraževanja.

KLJUČNE BESEDE: enakost, različnost, državljanstvo, multikulturalizem, liberalizem, strpnost, vzgoja in izobraževanje

ABSTRACT

The paper deals with the different issues related to the problems of equality and accommodation, inclusion and respect of diversity in public education and in society in general. The introductory part of the paper identifies the challenges and dilemmas of contemporary societies and the theoretical problems a plurally diverse polity faces. The second part starts with a critical examination of the liberal model of citizenship and proceeds then with an examination of the liberal conception of toleration. The third part of the paper presents the traditional as well as the modern critique of the liberal ideal of civic equality together with the two models of multicultural citizenship that have been advanced as a critique of the liberal conception of citizenship. The fourth part identifies the paradoxes of multiculturalism. The final part of the paper identifies the various challenges related to the inclusion of diversity in the institutional arrangement, curriculum design and pedagogical strategies of public education.

KEY WORDS: equality, diversity, citizenship, multiculturalism, liberalism, tolerance, education

Uvod in opredelitev problematike

Večina sodobnih razprav o vzgoji in izobraževanju – kakor je poudarila Amy Gutmann – temelji na uskladitvi zahtev »med dvema na videz tekmujočima ciljema vzgoje in izobraževanja, po zagotavljanju skupnih vrednot ter spoštovanju kulturnih razlik« (Gutmann, 1996: 156). Ta formulacija na neposreden in preprost način opozarja na teoretično kompleksnost ter praktično protislovje zagotavljanja enakosti in enotnosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v sodobni pluralni družbi. Teoretični kompleksnosti in praktični nujnosti zagotavljanja enakosti in enotnosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v sodobni pluralni družbi sta botrovala dva ločena dejavnika. Na empirični ravni smo bili v zadnjih dveh desetletjih priče dvema vrstama družbenih in političnih sprememb hkrati, ki potrjujejo, da je problematika uskladitve enakosti in različnosti tako teoretično težavna kakor tudi nujna v praksi. Na eni strani je demokratizacija širšega evropskega prostora v drugi polovici 80-ih ter prvi polovici 90-ih let prejšnjega stoletja skupaj z odpravo apartheida v Južni Afriki odprla možnosti za globalizacijo kulture človekovih pravic. Sočasno s temi procesi pa smo bili tako v Evropi kot tudi drugod po svetu priče nenadnemu in nepričakovanemu vzponu ksenofobnega nacionalizma in verske nestrpnosti, ki sta imela negativen vpliv na varnost in stabilnost sodobnih pluralnih družb. Na teoretični ravni je problematika zagotavljanja enakosti in enotnosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v veliki meri izšla iz razprav o pravičnosti sodobne pluralne družbe in njenega institucionalnega okvira (Rawls, 1971, 1993) na eni strani ter iz razprav o vlogi in pomenu skupnosti in razmerju posameznika do le-te na drugi (MacIntyre, 1981; Sandel, 1982; Taylor, 1989; Walzer, 1983).

Kljub vsej kompleksnosti, ambivalentnosti in protislovnosti te problematike lahko v okviru teh razpravah opazimo zanimivo gibanje. Na eni strani velja kljub različnim teoretičnim pozicijam splošno sprejeto soglasje o integracijski vlogi državljanstva kot pravnega in političnega statusa ter kot normativnega ideala politične skupnosti. Hkrati je v sodobni družbi tudi soglasje o tem, kakor je poudaril Sanford Levinson, »da smo strpni ali celo spoštljivi do ljudi, ki se od nas razlikujejo, ki imajo drugačna prepričanja ter so vključeni v dejavnosti in prakse, ki so tuje, neprijetne ali celo odvratne« (Levinson, 2003: 103). Na drugi strani pa kljub konvergenci mnenj o integracijski vlogi državljanstva kot politične identitete ter legitimnosti zahtev po sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti v procesu vzgoje in izobraževanja ter družbi nasploh, kritiki liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti opozarjajo na njegovo pomanjkljivost in neustreznost. Pred nami je torej naloga, kako zagotoviti koherenten odgovor na obe kritiki liberalnega modela

uskladitve enakosti in različnosti, saj imajo politike multikulturalizma oz. t. i. politike različnosti, ki naj bi korigirale in odpravile pomanjkljivosti in nepravilnost liberalnega modela vrsto negativnih stranskih učinkov oz. kakor je opozoril Michael Walzer so »hkrati produkt demokracije in nevarnost, ki ji grozi« (Walzer, 1995: 88).

Liberalni model uskladitve enakosti in različnosti

Liberalizem, kakor je v svoji knjigi *Toleration and the Limits of Liberalism* prepričljivo izpostavila Susan Mendus »se začenja s predpostavko o različnosti posameznikov« (Mendus, 1989: 56)«, oz. kakor je opozoril Steve Macedo, je normativna različnost »izvorni problem sodobne politike« (Macedo, 2000: 28). Po eni interpretaciji ima liberalizem kot politična doktrina samo en temeljni cilj, in sicer: »zagotoviti politične razmere, ki so potrebne za udeležanje osebnih svobode« (Shklar, 1998: 3). To konvencionalno razumevanje liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti, ki ga sestavljata liberalni model državljanstva in liberalni model strpnosti, temelji na dveh [egalitarnih] predpostavkah, in sicer (i) status državljanstva ter s tem povezane pravice in svoboščine temeljijo na zagotavljanju enakosti članov politične skupnosti (*predpostavka deskriptivne enakosti*) ter (ii) vse pripadnike politične skupnosti ne glede na njihove medsebojne razlike, npr. spol, starost, rasa, etnična pripadnost, veroizpoved oz. svetovnonazorska usmerjenost, itn. je potrebno obravnavati enako (*predpostavka moralne enakosti*).

Liberalni model državljanstva

Liberalni model državljanstva upošteva dva temeljna vidika. Prvi vidik se nanaša na državljanstvo kot pravni status, ki določa razmerje med posameznikom in politično skupnostjo. V okviru tega vidika je vloga državljanov, kakor piše Rawls, »določena z njihovimi političnimi institucijami« (Rawls, 1999: 460). Ta t. i. funkcionalni vidik državljanstva se nanaša na tri temeljne elemente, in sicer (i) *vprašanje pripadnosti*, i. e. kdo ima status državljanstva; (ii) *vprašanje temeljnih pravic in svoboščin*, ki so povezane s statusom državljanstva, ter (iii) *vprašanje odgovornosti*, ki jih imajo državljani kot člani določene politične skupnosti. Drugi vidik državljanstva, t. i. nefunkcionalni, se nanaša na socialno, kulturno in psihološko razmerje med politično skupnostjo in njenimi člani; pri tem državljanstvo kot skupna politična identiteta zagotavlja občutek enotnosti in solidarnosti med člani politične skupnosti. To horizontalno razmerje povezuje pripadnike politične skupnosti, ki si na eni strani delijo skupen status in politično identiteto, na drugi strani pa se med seboj razlikujejo glede na vrsto lastnosti, in sicer tako tistih, ki so del njihove izbire (npr. veroizpoved oz. svetovnonazorska

prepričanja) kakor tudi preostalih elementov njihove identitete (npr. spol, starost, etnična pripadnost, rasa). V nasprotju z republikanskim ali konzervativnim modelom državljanstva, ki razmerji enakosti in različnosti utemeljmeta z enakostjo in enotnostjo kot prioriteto, pa liberalni model državljanstva legitimnost uskladitve enakosti in različnosti utemeljuje z integracijsko vlogo bolj uravnoteženega razmerja med zagotavljanjem enakosti in enotnosti na eni strani ter sprejemanjem, vključevanjem in spoštovanjem različnosti na drugi.

Razvoj liberalnega modela državljanstva, ki je odpravil načelno asimetričnost med zagotavljanjem enakosti ter sprejemanjem, vključevanjem ter spoštovanjem različnosti sta zaznamovali dve značilnosti. Prva značilnost se nanaša na razširitev statusa državljanstva v politični skupnosti in je povezana s prvim elementom opisanega t. i. funkcionalističnega vidika državljanstva, tj. vprašanjem pripadnosti. Druga značilnost liberalnega pojmovanja državljanstva pa se nanaša na obseg pravic in svoboščin posameznikov in je povezana z drugim elementom t. i. funkcionalističnega vidika državljanstva oz. vprašanjem temeljnih pravic in svoboščin. To postopno razširitev obsega pravic in svoboščin tistih, ki imajo status državljanstva, najboljše ponazarja Marshallov prikaz uvedbe različnih kategorij pravic, in sicer državljanskih pravic v 18. stoletju, političnih v 19. ter socialnih pravic v 20. stoletju (Marshall, 1990 [1956]). Po tej interpretaciji razvoja liberalnega modela državljanstva smo torej priča dvojni razširitvi t. i. funkcionalističnega vidika državljanstva, in sicer *razširitvi statusa* ter *razširitvi pravic in svoboščin*, ki jih imajo nosilci statusa. Ta dvojna razširitev je prinesla univerzalizacijo enakih temeljnih pravic in svoboščin, ki naj bi vsem pripadnikom politične skupnosti poleg enakosti zagotavljala tudi sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti posameznih elementov njihove identitete. Razširitev statusa ter razširitev pravic in svoboščin sta hkrati pomembno pripomogli tudi k integracijski vlogi državljanstva kot skupne politične identitete ter razširitvi zagotavljanja enakosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti na področje zasebnega ter civilne družbe. Razširitev statusa ter pravic in svoboščin je skupaj z razširitvijo temeljnih načel liberalne politične ureditve tudi na preostala področja družbe, npr. prepoved diskriminacije glede na spol, etnično pripadnost ali raso pri zaposlovanju, v vzgoji in izobraževanju itd., hkrati pomenila tudi »radikalno razširitev odgovornosti liberalnega državljanstva« (Kymlicka, 2003b: 50). Razširitev statusa ter pravic in svoboščin državljanov je primarno pripomogla k zagotavljanju varnosti posameznikov tako pred vplivom in močjo države ter njenih institucij kot tudi pred voljo [demokratske] večine v pozitivnem pomenu, razširitev oz. univerzalizacija temeljnih načel in vrednot liberalne politične skupnosti na preostala področja družbe pa prinaša tako pozitivne kakor tudi potencialno

negativne učinke (Rosenblum, 1998; 2000). Med pozitivne učinke razširitve temeljnih načel in vrednot liberalne politične skupnosti na preostala področja družbe – kakor smo opisali – lahko štejemo zagotavljanje enakosti, nediskriminacijo in zagotavljanje pravičnosti tudi na preostalih področjih družbe. Med potencialno negativne učinke razširitve skupnih vrednot in načel liberalne politične skupnosti oz. univerzalizacija le-teh na vseh področjih družbe pa lahko – paradoksalno – kakor je poudaril Jeff Spinner-Halev

»prevlada nad oz. vsaj spremeni zasebne identitete. Liberalizem od državljanov zahteva daljnosežne zahteve po tem, kako naj delujejo med seboj v različnih okoliščinah.« (Spinner-Halev, 1994: 37-38)

Ta ambivalentnost liberalnega modela državljanstva kot normativnega ideala politične skupnosti, ki temelji na načelih enakosti in nediskriminiranja, ter državljanstva kot skupne politične identitete različnih posameznikov odpira tudi vrsto vprašanj in dilem, ki so povezani z naravo in obsegom ter sprejemanjem in vključevanjem posameznih oblik različnosti; to je del liberalnega modela strpnosti kot drugega elementa liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti.

Liberalni model strpnosti

Tako zgodovinsko kakor tudi teoretično predstavlja strpnost eno od temeljnih lastnosti zgodnjega in modernega liberalizma ter na določen način opredeljuje samo bistvo liberalne politične skupnosti. Prav zaradi aktualnosti številnih problemov in izzivov, ki so povezani s sprejemanjem in vključevanjem posameznih oblik različnosti, ostaja strpnost osnovna oblika sprejemanja in vključevanja različnosti tudi v sodobni pluralni družbi. Genealogija pojma in prakse strpnosti se je v zgodovini vrtela okoli treh temeljnih vprašanj, in sicer (i) kaj je strpnost; (ii) kakšna je utemeljitev strpnosti ter (iii) kje so meje strpnosti.

Kljub različnim interpretacijam posameznih razsežnosti navedenih vprašanj, sestavljajo strpnost kot razmerje sobivanja z različnostjo oz. osnovni model sprejemanja različnosti naslednji osnovni elementi: (i) subjekt strpnosti [tisti, ki je strpen], (ii) objekt strpnosti [tisti, do katerega smo strpni], (iii) predmet strpnosti [dejanje, praksa ali prepričanje, ki je vir nesoglasja] ter (iv) utemeljitev strpnosti [zakaj smo strpni]. Da bi razmerje med akterjema, ki vsebuje navedene elemente, lahko opredelili kot strpnost, morajo biti izpolnjeni [vsaj] trije pogoji, in sicer:

- (i) prepoznanje nesoglasja med [vsaj] dvema posameznikoma glede določenega dejanja, prakse ali prepričanja, ki je za oba akterja [subjekt in objekt strpnosti] pomembno;

- (ii) zavrnitev dejanja, prakse ali prepričanja, ki je predmet nesoglasja oz. konflikta med obema akterjema strpnosti kot napačnega s strani subjekta strpnosti;
- (iii) sprejemanje prakse, dejanja ali prepričanja, ki je predmet konflikta kot legitimnega vira nesoglasja med akterjema strpnosti.

V nasprotju s splošno sprejetim prepričanjem, strpnost od nas ne zahteva, da konflikt, ki se nanaša na predmet strpnosti [dejanje, praksa ali prepričanje, ki je vir nesoglasja] zavrremo, temveč postavlja okvir oz. omejitve za razreševanje konflikta. V okviru drugega pojmovanja je strpnost utemeljena kot druga najboljša možnost za rešitev določenega nesoglasja, ker smo moralno sporno oz. napačno dejanje, prakso ali prepričanje, ki je predmet strpnosti, zaradi nezadostnih razlogov, da bi jo zavrnili, sprejeli. Končni temelj liberalnega modela strpnosti ni [zgolj in samo] zagotavljanje politične stabilnosti, miru in družbene enotnosti, temveč zagotavljanje pogojev za sprejemanje, vključevanje in spoštovanje legitimnih oblik različnosti. Odgovor liberalnega modela strpnosti na izzive, ki jih odpira uskladitev enotnosti in različnosti, je torej splošna teoretična, politična in praktična rešitev, ki ostaja zaradi teoretičnih nesoglasij, političnih problemov in praktičnih izzivov predmet številnih moralnih in konceptualnih kritik.

V prvem primeru je strpnost deležna treh najpogostejših očitkov. Strpnost naj bi bila zaradi sprejemanja različnosti moralno sporna, saj naj bi neposredno pripomogla h generiranju neenotnosti in nestabilnosti sodobne pluralne družbe. Prav tako naj bi strpnost zaradi sprejemanja in vključevanja različnosti prišla v konflikt s preostalimi cilji zagotavljanja enakosti in enotnosti v sodobni pluralni družbi, npr. razvijanjem odgovornosti ter pripadnosti skupnim demokratičnim institucijam in vrednotam, ki zagotavljajo družbeno stabilnost in socialno kohezivnost. Ne nazadnje naj bi bila strpnost premalo senzibilna za kompleksnost problematike sprejemanja, vključevanja in spoštovanja posameznih pojavnih oblik različnosti. Na konceptualni ravni pa temelji kritika strpnosti primarno na njeni nekonistentnosti s temeljnimi liberalnimi načeli (npr. na njeni domnevni neegalitarnosti) ter na njeni paradoksalni naravi (Scanlon, 2003; Williams, 1996).

Kritika liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti

Liberalni model uskladitve enakosti in različnosti se kljub svoji egalitarnosti in inkluzivnosti sooča z vse pogostejšimi očitki, da oba vidika razširitve enakih pravic in svoboščin, ki smo ju omenili zgoraj nista rezultirala v

splošnem zagotavljanju pravičnosti ter z nič manj radikalnimi kritikami, da je liberalni model državljanstva hkrati tako izključevalen kakor tudi asimilativen in uniformirajoč. Postavljeni smo torej pred dvojni problem, saj na eni strani ambivalentnost liberalnega modela državljanstva odpira vprašanje legitimnosti zagotavljanja enakosti in enotnosti, medtem ko na drugi strani liberalni model strpnosti odpira vprašanje različnih plati sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v sodobni pluralni družbi. Da bi lahko zagotovili koherenten odgovor na omenjene očitke in kritike, je potrebno podrobneje predstaviti nekatere elemente tradicionalne kritike liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti ter multikulturalizem kot najpomembnejšo moderno kritiko, s katero se soočata liberalni model državljanstva in liberalni model strpnosti.

Tradicionalna kritika liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti

Tradicionalno kritiko liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti sestavljata republikanska in konzervativna kritika, ki si hkrati delita tezo, da so skupna etnična, jezikovna in kulturna pripadnost članov politične skupnosti *nujen* pogoj za zagotavljanje družbene stabilnosti in socialne kohezivnosti ter tezo, da ima liberalni model strpnosti tudi negativne učinke na razvijanje političnih, ekonomskih in družbenih vrlin državljanov, npr. odgovornosti in aktivnega vključevanja posameznikov v družbeno in politično življenje skupnosti. Tradicionalna kritika liberalnega modela državljanstva tako problematizira zagotavljanje temeljnih pravic in svoboščin ter s tem povezan pluralizem vrednot, vrlin in identitet, ki naj bi privedle do manjše kohezivnosti ter kot posledica do manjše solidarnosti, enotnosti in stabilnosti politične skupnosti. Liberalni model uskladitve enakosti in različnosti naj bi hkrati pripomogel tudi k vse nižji stopnji participacije tako v mrežah civilne družbe kakor tudi v procesih demokratičnega odločanja ter vse nižji stopnji zaupanja v delovanje demokratičnih institucij. Tradicionalna kritika liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti tako temelji na hipotezi, da sta liberalni model državljanstva in liberalni model strpnosti *neučinkovita* mehanizma za zagotavljanje enotnosti in socialne kohezivnosti, to pa kaže na redukcionistično razumevanje zagotavljanja enakosti ter sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v sodobni pluralni družbi. Po tej interpretaciji naj bi bil liberalni model uskladitve enakosti in različnosti teoretično pomanjkljiv in problematičen ter tako rekoč neuresničljiv in protisloven.

Multikulturalna kritika liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti

Multikulturalna kritika liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti se od prej omenjene tradicionalne kritike razlikuje predvsem glede na hipotezo, da je liberalni model uskladitve enakosti in različnosti *nujen*, ne pa tudi *zadosten* pogoj, da bodo tisti, ki so drugačni in različni lahko obravnavani na enak način ter da bodo lahko v enaki meri uživali pravice in svoboščine, ki jih zagotavlja sodobna demokratična družba. Podobna kritika leti tudi na temeljni svoboščini, kot sta svoboda izražanja in svoboda združevanja, saj naj bi le-ti predstavljali za sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti v okviru institucionalnega okvira sodobnih pluralnih družb nezadosten mehanizem. Ločimo lahko dve med seboj različni kritiki, ki jo na liberalni model državljanstva ter na liberalni model strpnosti naslavlja multikulturalna kritika, in sicer zmerni multikulturalizem (Kymlicka, 1995; Raz, 1994) in kritični multikulturalizem (Modood, 2007; Parekh, 2000, 2008; Young, 1990).

Zmerni multikulturalizem označujeta dve zahtevi, ki ju postavljajo njuni zagovorniki, in sicer zahteva po dostopu posameznikov do njihove kulture ter zahteva, da skupinske oz. kulturne pravice ne prevladajo nad temeljnimi pravicami in svoboščinami posameznikov. Kulturne pravice naj bi torej posameznikom zagotavljale kontekst izbire oz. naj bi bile zunanja zaščita, ki bi jih varovala pred vplivom prevladujoče kulture. Hkrati naj bi kulturne pravice posameznikom, ki pripadajo različnim manjšinam, omogočale tudi razvijanje samospoštovanja. V okviru zmerne multikulturalizma so kulturne pravice utemeljene kot dodatek temeljnim pravicam in svoboščinam posameznikov, ki naj bodo izključno kot zunanja zaščita posameznih manjšinskih kultur, v nobenem primeru pa naj kulturne pravice ne bodo notranja omejitev, ki bi kršile temeljne pravice in svoboščine posameznikov, saj naj bi bila takšna politika neskladna s temeljnimi načeli zagotavljanja enakosti in nediskriminiranja. Temeljni očitek zmerne multikulturalizma leti na domnevno nezmožnost liberalnega modela za uskladitev enakosti in različnosti oz. da bi različnim kulturam zagotovil enako obravnavanje (*očitek neenake obravnave*). Po tej interpretaciji je liberalni model uskladitve enakosti in različnosti *nujen*, ne pa tudi *zadosten* pogoj za zagotavljanje pravičnosti in enakega obravnavanja različnih kultur v sodobni pluralni družbi.

Kritični multikulturalizem je v svoji kritiki liberalnega modela uskladitve enakosti in različnosti veliko bolj radikalen, saj pravilno opozarja na dejstvo, da nobena politika ni brez nenevtralnih učinkov, to pa kaže, da je liberalno načelo nevtralnosti tako v teoriji kakor tudi v praksi neuresničljivo. Kritični multikulturalizem v izhodišču zavrača liberalno pojmovanje državljske enakosti kot neegalitarne, saj ostajajo tisti posamezniki, ki niso del večinske

kulture oz. mainstreama, kljub enakemu statusu marginalizirani, stigmatizirani in izključeni. Liberalni model uskladitve enakosti in različnosti ponuja torej neustrezen odgovor na izzive in probleme sodobnih pluralnih družb, saj naj bi družbene skupine, ki ne sodijo v kulturni mainstream, ohranjal v neenakem položaju in podrejeni vlogi (*očitek kulturne subordinacije*).

Kljub utemeljenosti nekaterih očitkov zmernega in kritičnega multikulturalizma, pa se obe različici srečujeta tako z vrsto kritik o teoretični nekoherenčnosti njunih temeljnih predpostavk kakor tudi opozoril o negativnih stranskih učinkih politike multikulturalizma oz. paradoksih multikulturalizma.

Paradoksi multikulturalizma

Obe predstavljeni različici multikulturalizma sta bili deležni vrste kritik, ki opozarjajo na različne omejitve, s katerimi se srečujeta njuna modela državljanstva, in sicer teorija multikulturnega državljanstva (Kymlicka, 1995) ter teorija razlikovalnega državljanstva (Young, 1989). Oba modela državljanstva so zavrnila tako nekateri zagovorniki liberalne politične teorije (Barry, 2001) kakor tudi zagovornice feministične politične teorije (Okin, 1998; Shachar, 2001), saj naj bi sprejemanje in vključevanje različnosti imelo [primarno] negativne učinke na zagotavljanje enakosti znotraj kulturnih skupin, ki so deležne posebne obravnave. S kompenziranjem neenakosti med različnimi skupinami naj bi politike multikulturalizma hkrati ustvarile tudi večjo neenakost znotraj posameznih skupin. Če naj bi po republikanski in konservativni kritiki sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti ogrozilo integracijsko funkcijo državljanstva ter kot posledica stabilnost in enotnost sodobnih pluralnih družb, pa ima tako po liberalni kakor tudi po feministični kritiki sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti [potencialno] negativne učinke predvsem znotraj tistih skupin, ki so deležne kompenzacijskih politik. Ta protislovni učinek je Ayelet Shachar poimenovala *paradoks multikulturne ranljivosti* (Shachar, 2001). Hkrati je potrebno poudariti, da imajo politike multikulturnosti lahko še en negativen učinek znotraj skupin, ki so upravičene do kulturnih pravic, in sicer *paradoks multikulturne različnosti*. Prav z zagotavljanjem dodatnih pravic naj bi nastajala notranja homogenizacija, ki kot posledica zmanjšuje raznolikost in notranji pluralizem [kulturnih] skupin.

V nasprotju s tema dvema modeloma državljanstva postavlja liberalni model državljanstva tri pomembne omejitve pri zagotavljanju enakosti ter sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti. Ena od teh je, da je potrebno vsem skupinam preprečiti diskriminiranje njihovih lastnih članov

(notranja diskriminacija). Poleg tega nima nobena skupina pravice diskriminirati nečlanov oz. tistih, ki niso pripadniki njene skupine (zunanja diskriminacija). Hkrati naj bi imel vsak posameznik tudi pravico do izstopa iz svoje skupnosti (naj si bo le-ta verska ali kakšna druga); to posameznikom omogoča neposredno vključevanje v širšo družbo. Projekt uskladitve zahtev po zagotavljanju enakosti in enotnosti ter sprejemanju, vključevanju in spoštovanju različnosti je torej tako *težaven*, kakor tudi *nujen*, saj imajo politike multikulturalizma, ki naj bi korigirale in odpravile pomanjkljivosti in nepravilnosti liberalnega modela usklajevanja enakosti in različnosti, vrsto negativnih stranskih učinkov. Pred nami je torej izziv, kako problematiko usklajevanja enakosti in različnosti vključiti v vzgojo in izobraževanje, saj na eni strani sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti pomembno pripomore k bogatenju družbe in krepitvi kulturnega kapitala posameznikov, na drugi pa sprejemanje in vključevanje različnosti predstavlja [potencialen] problem, ki ima lahko različne negativne učinke tako na stabilnost in enotnost sodobne pluralne družbe kakor tudi na zagotavljanje enakosti in spoštovanja posameznikov.

Zaključek: enakost in različnost v vzgoji in izobraževanju

Kakor smo videli, je vprašanje usklajevanja enakosti in različnosti ter s tem povezane vzgoje in izobraževanja za sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti na prvi pogled neproblematično in splošno sprejeto dejstvo, saj se sodobne družbe – kakor smo videli – srečujejo s številnimi in raznolikimi problemi in izzivi, ki so povezani s kulturno, jezikovno in versko raznolikostjo. Kljub temu pa ostaja tako na ravni teorije, izobraževalnih politik in pedagoške prakse temeljno nesoglasje o tem, ali predstavljata skupna pripadnost institucijam in splošno sprejetim vrednotam demokratičnih družb (npr. spoštovanje človekovih pravic) zadosten pogoj za zagotavljanje enotnosti in stabilnosti institucionalnega okvira sodobnih demokratičnih družb, ter kakšni in kako obsežni so lahko cilji vzgoje in izobraževanja s širšega področja sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti v javnem sistemu vzgoje in izobraževanja. Razvoj tega vsebinskega področja kaže dve vrsti sprememb, in sicer spremembo pristopa ter spremembo pojmovanja. Prva sprememba predstavlja prehod od pristopa, pri katerem je bil glavni namen prenos vednosti ter socializacija posameznika v širšo družbo, k pristopu, ki poudarja sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti. Druga sprememba predstavlja precejšnje razširitev tega področja vzgoje in izobraževanja tako glede na vsebino kakor tudi glede na vključenost različnih oblik vzgoje in izobraževanja, saj to vsebinsko področje v veliki meri presega okolje formalnega procesa šolanja.

Sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti ter razvijanje strpnosti in medsebojnega spoštovanja pri učencih naj bi imelo več različnih učinkov. Na eni strani naj bi pri posameznikih, ki so med seboj različni, ustvarjali občutek enakosti. Drugič, in povezano s prvim učinkom, naj bi spoštovanje različnosti drugih zagotavljalo večjo solidarnost posameznikov v sodobni pluralni družbi, ki pripadajo različnim etničnim, verskim ali kulturnim skupinam, večjo integracijo teh drugačnih v družbo, to pa tudi pomeni večjo stabilnost in kohezivnost družbe. Tretjič, sprejemanje, vključevanje in spoštovanje različnosti naj bi tiste, ki so izpostavljeni posameznim oblikam različnosti na določen način opremilo z določenim znanjem oz. vednostjo o tej različnosti. Prispevek k spoštovanju ter občutljivosti za različne oblike različnosti ima torej vsaj tri pozitivne učinke: strateške, spoznavno-epistemološke in socialne. V prvem primeru sta vključevanju različnosti pripisana predvsem dva učinka: boljša zastopanost tistih, ki so bili do sedaj postavljeni na rob ali pa iz različnih razlogov izključeni iz družbenega dogajanja, ter izboljšanju odnosov med večino in različnimi manjšinami. Na spoznavno-epistemološki ravni ima vključevanje različnosti v šolski kurikulum predvsem kognitivne učinke, tj. spoznavanje različnosti ter s tem povezano razbijanje predsodkov in stereotipov o posameznih oblikah različnosti, hkrati pa tudi krepitev kulturnega kapitala posameznika. Na ravni vrednot in vrlin pa ima razvijanje občutljivosti za sprejemanje in vključevanje različnosti dva pomembna učinka, in sicer: spodbujanje strpnosti ter medsebojnega spoštovanja.

Kakor je vidno iz predstavljene problematike, ostaja uskladitev enakosti in različnosti na področju vzgoje in izobraževanja ter v družbi nasploh tako kompleksna kakor tudi problematična, saj ambivalentnost posameznih plati zagotavljanja enakosti na eni strani ter protislovnost sprejemanja, vključevanja in spoštovanja različnosti na drugi odpira številne probleme, dileme in izzive, za katere obstoječe teorije in politike nimajo enoznačnih rešitev, še manj pa prepričljivega odgovora.

Literatura

1. Barry, B. (2001): *Culture and Equality*. Cambridge: Polity Press.
2. Beiner, R. (ur.) (1995). *Theorizing Citizenship*. New York: SUNY.
3. Beiner, R. (2003): *Liberalism, Nationalism, Citizenship: Essays on the Problem of Political Community*. Vancouver: University of British Columbia Press.
4. Gutmann, A. (1995): Civic Education and Social Diversity, *Ethics*, 105, 3, 557–579.
5. Heyd, D. (ur.) (1996): *Toleration: An Elusive Virtue*. Princeton: Princeton University Press.

6. Kukathas, C. (1998): Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference. *Political Theory*, 26, 5, 686–699.
7. Kukathas, C. (2003): *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
8. Kymlicka, W. (1989): *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
9. Kymlicka, W. (1995): *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
10. Levinson, S. (2003): *Wrestling with Diversity*. Durham, NC: Duke University Press.
11. Macedo, S.J. (1995a): Multiculturalism for the Religious Right? Defending Liberal Civic Education, *Journal of the Philosophy of Education*, 29, 2.
12. Macedo, S.J. (2000): *Diversity and Distrust: Civic Education in a Multicultural Democracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
13. Marshall, T.H. (1992): *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Perspectives.
14. Mendus, S. (1989): *Toleration and the Limits of Liberalism*. Atlantic Highlands: Humanities Press International.
15. Miller, D. (2000): *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity Press.
16. Modood, T. (2007): *Multiculturalism: A Civic Perspective*. Cambridge: Polity Press.
17. Okin, S.M. (1998): Feminism and Multiculturalism, *Ethics*, 108, 4, 661–684.
18. Parekh, B. (2000): *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. New York: Palgrave.
19. Raz, J. (1994): *Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics*. Oxford: Clarendon Press.
20. Rosenblum, N.L. (1998): *Membership & Morals: The Personal Uses of Pluralism in America*. Princeton: Princeton University Press.
21. Rosenblum, N.L. (ur.) (2000): *Obligations of Citizenship and Demands of Faith*. Princeton: Princeton University Press.
22. Scanlon, T.M. (2003): *The Difficulty of Tolerance: Essays in Political Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
23. Shachar, A. (2001): *Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women's Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Shklar, J. [ur S. Hoffmann] (1998): *Political Thought & Political Thinkers*. Chicago: The University of Chicago Press.
25. Spinner-Halev, J. (1994): *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity, and Nationality in the Liberal State*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

26. Taylor, C. (1989): *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
27. Taylor, C. (1997 [1992]): The Politics of Recognition. V: Gutmann, A. (ur.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, 25–74. Princeton: Princeton University Press.
28. Walzer, M. (1997): *On Toleration*. New Haven: Yale University Press.
29. Young, I.M. (1995 [1989]): Polity and Group Difference. V: Beiner, R. (ur.), *Theorizing Citizenship*, 175–208. New York: SUNY.
30. Young, I.M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Gorazd Kovačič

Liberalna državljanska vzgoja brez aktivnega državljanstva?

POVZETEK

Prispevek razvija republikansko kritiko uveljavljene liberalne zasnove državljanske vzgoje. Kritika leti na to, da liberalni pristop premalo poudarja aktivno državljanstvo oz. to aktivnost dojema na nepolitičen način. Podcenjenost aktivnega državljanstva navezuje na vprašanje, ali je državljanska vzgoja sploh lahko uspešna pri omejevanju ali odpravljanju družbenih nepravilnosti. Ključna teza prispevka je ta, da je politična aktivnost državljanov bistvena za pridobivanje in ohranjanje pravic, uporabo katerih liberalizem sicer močno poudarja. Državljske kompetence političnega delovanja so še zlasti pomembne za tiste s slabšim družbenim položajem in nižjim statusom. Promocija načelne pravičnosti, ki nagovarja abstraktne posameznike in ignorira mehanizme reprodukcije obstoječe družbene neenakosti, je neuspešna, ker stavi na samoomejevanje tistih, ki imajo večjo moč in obenem korist od obstoječega družbenega reda. Njen rezultat je učenje diskurza politične korektnosti. Če pa na promocijo liberalnih vrednot pogledamo z zornega kota krepitve moči družbeno šibkejših, postane jasno, da je treba načelno privrženost pravičnosti dopolniti z usposabljanjem za politični boj za dejansko uveljavljanje pravičnosti. Snovalci in izvajalci državljanske vzgoje bi torej morali resno vzeti obstoj družbene neenakosti in strukturnega nasilja med družbenimi skupinami in k njemu pristopiti z zornega kota vsakokratnih žrtev in ne z zornega kota abstraktnih posameznikov.

KLJUČNE BESEDE: državljanska vzgoja, liberalizem, pravičnost, pravice, družbena neenakost, socialna distanca, družbeni konformizem, ideologija, aktivno državljanstvo, politično delovanje, etnonacionalizem, kulturni rasizem

ABSTRACT

The article exercises a republicanist critique of the established liberal concept of civic education. The liberal framework emphasizes active citizenship too little, or it understands this activity in a non-political way. Underestimation of active citizenship is here linked together with the question, whether such civic education can be successful at limiting or abandoning social injustices at all. The key thesis of the article is, that political activity of citizens is crucial for gaining and keeping rights, the use of which liberalism puts such a big stress on. Civic competences of political acting are particularly important for those

with worse social positions and lower social status. Promotion of principled justness which addresses abstract individuals without considering mechanisms of reproduction of the existing social inequalities is unsuccessful, as it reckons upon self-limiting of those who have more power and benefit from the existing social order. Its result is learning discourse of political correctness. If one looks at the promotion of liberal values from the point of view of empowering the weaker, it gets clear that the goal of principled devotion to justness should be supplemented by capacity of political acting for the real asserting of justness. Planners and performers of civic education should therefore take seriously the existence of social inequality and of structural violence among social groups, and they should accede to this challenge from the perspective of victims in certain context, and not from the point of view of abstract individuals.

KEY WORDS: civic education, liberalism, justness, rights, social inequality, social distance, social conformism, ideology, active citizenship, political acting, ethnonationalism, cultural racism

Uvod

V tem prispevku bomo opravili več nalog. Najprej bomo analizirali samorazumevanje poslanstva in nalog državljanske vzgoje, kakor je vidno iz razprav in gradiv, ki so dostopna v slovenskem prostoru, (glej: Viri) in pokazali na liberalizem kot njeno ideološko dominantno. Pri tem bomo poudarili slepoto obstoječe državljanske vzgoje za razredno neenakost. Potem bomo raziskali pojmovanje in zastopanost aktivnega državljanstva v državljanski vzgoji. V tretjem delu bomo pokazali na nekatera protislovja liberalnega pristopa pri državljanski vzgoji, pri čemer nas bo zanimalo, koliko je državljanska vzgoja sploh lahko uspešna, če jo izvajamo na način, na kakršnega je zastavljena v Sloveniji. Uspešnost bomo obravnavali kot zmožnost za učinkovito omejevanje tistih družbenih problemov, ki jih sami viri o državljanski vzgoji navajajo kot razlog, zaradi katerega je med vzgojnimi in izobraževalnimi vsebinami potrebno krepiti državljansko komponento. Zagovarjali bomo krepitev političnih državljanskih kompetenc kot prispevek h krepitvi moči šibkejših skupin in posameznikov in prek tega k doseganju egalitarnih ciljev državljanske vzgoje. V sklepnem delu prispevka bomo opozorili na problem etnonacionalističnih ipd. predsodkov tistih, ki izvajajo državljansko vzgojo v šolah in vrtcih.

Liberalizem kot ideološki okvir državljanske vzgoje

Pregled najpogostejše navajanih razlogov za državljansko vzgojo, rezultatov, ki naj bi jih dosegli, in vzgojno-izobraževalnih kompetenc kaže, da je snovanje državljanske vzgoje v Sloveniji večinoma pod vplivom liberalizma. Konkurenčni ideologiji, ki sta od prehoda v postsocializem skušali pridobiti vpliv na oblikovanje državljanskih vzgojno-izobraževalnih vsebin, sta tudi nacionalizem in katoliški integrizem. Ta je bil razmeroma neuspešen, saj se je v 90. letih 20. stoletja liberalno naravnani del stroke poenotil v prid laične državljanske vzgoje, liberalne univerzalne vrednote pa je postavil kot neizključevalno alternativo partikularnim versko-moralnim vzgojnim poudarkom (prim. Zadnikar in dr. 1994: 5–8). Več sledov je pustil nacionalizem, npr. mešanje etnične pripadnosti in nacionalne identitete oz. javne sfere v kurikularnih gradivih za predmet državljanska vzgoja in etika (Učni načrt 2000: 11, 16). Svoj vpliv je poskušal povečati tudi z uveljavitvijo koncepta domovinske vzgoje.

Najprej pogledjmo, v kateri širši družbeni in politični kontekst se umešča razprava o državljanski vzgoji v Sloveniji in Evropi. Dokumenti in razprave o državljanski vzgoji, ki so dostopni v slovenščini, navajajo več širših družbenih problemov in tveganj nastanka novih, zaradi katerih je potrebna državljanska vzgoja. Najpogostejše navedeni oz. najsplošnejši problem je pomanjkanje družbene kohezije. Zanimiva pa je frekventnost pojavov, ki jih v zvezi z njo navajajo gradiva. Problem družbene nekohezivnosti je v virih največkrat predstavljen kot problem izključevanja iz družbe. Pri tem v glavnem govorijo le o diskriminaciji. Govor je o rasnem, narodnostnem, nacionalnem, tudi spolnem izključevanju, torej o onemogočanju enakopravnega dostopa do tržnih priložnosti in institucionalnih storitev, ter o diskriminacijskih mnenjih. Bistveno redkeje pa viri poudarjajo ekonomsko neenakost in razredno razslojevanje, ki se poglobljata v zadnjih desetletjih. Prekarizacija dela in životarjenje šibkih ekonomskih skupin, kot so delavci, upokojenci ali mladi, nista opredeljena kot primer ali vzrok izključevanja iz družbe in rušenja kohezije. Avtorji gradiv imajo ekonomsko izključevanje očitno za neproblematično, če je kot rezultat zakonsko pokritih gospodarskih dejavnosti. Tisto, kar jih skrbi, je diskriminacijska izključitev določenih skupin iz legalnega režima ekonomskega izkoriščanja in ne sistem izkoriščanja kot tak.¹

¹ Za stališče do razrednega vprašanja in kapitalizma sta simptomatična struktura poglavij in zaporedje predstavljenih ekonomskih pojavov v sklopu »Poklic in delo« v učbeniku za 8. razred. (Ule 2000: 50–62) Prvo poglavje predstavlja izhodišče ekonomije s primerom Robinzona, ki si z lastnim delom sam (brez produkcijskih razmerij) in iz nič ustvari življenjske potrebščine (nedolžna primarna akumulacija). Sledi menjava dobrin, ki jih

V zvezi s krizo demokracije večkrat zasledimo zaskrbljenost, ker je dobršen del volivcev v vzhodnoevropskih novih demokracijah obrnil k skrajni desnici, ekstremistom in populistom. Več avtorjev z grenkobo ugotavlja, da volivci volijo drugače, kot so zahodni demokrati pričakovali od njih takrat, ko na Vzhodu še ni bilo demokracije. A tudi v stabilnih zahodnih liberalnih demokracijah del volivcev voli neliberalne politike. Z besedno zvezo kriza demokracije torej razumejo ekscesne politične izbire. Redkeje pa med navedenimi razlogi za državljansko vzgojo najdemo zavračanje participacije državljanov v javnih zadevah: nezanimanje za politiko, volilno abstinenco in prepričanje, da z udeležbo na volitvah in pri drugih državljanskih pobudah ni mogoče doseči ničesar. Glavni razlog za apolitičnost državljanov je občutek odtujenosti od političnega sistema in globokega razkola med vplivno elito in navadnimi ljudmi. S stališča državljanov, ki abstinerajo, je kriza demokracije predvsem v njeni sistemski dekadenci, demokratični ekscesi, kakršen je volilna podpora populistom, pa so drugotne narave. Vendar se zdi, da bi snovalci državljanske vzgoje raje zdravili simptome kot vzrok bolezni.

Občasno je med razlogi za krepitev državljanske vzgoje moč najti tudi krepitev egocentričnosti in nasilja med vrstniki, a tudi tu se zdi, da analiza vzrokov ni dovolj tehtna. Egocentričnost je socialnopsihološki rezultat sistemske zahteve sodobnega kapitalizma po tekmovalnosti kot ključu do osebnega uspeha na trgu. S stališča neoliberalnega kapitalizma je egocentričnost vrlina, nujna za doseganje konkurenčnosti in učinkovitosti. Če nekdo ne problematizira neoliberalnega kapitalizma kot takega, je pritoževanje nad egocentričnostjo, ki je njegova posledica, plitvo. Korekcije najhujših rezultatov brez kritike sistema pomenijo legitimiranje sistema.

S problemom nasilja se tu žal nimamo prostora ukvarjati. Pripomnili pa bi, da je konceptualizacija nasilja kot nasilneževe prekoračitve moči zgrešena. (prim. Prepoznavanje nasilja) Neproduktivno je tudi reguliranje nasilja s prevzgojo nasilnežev, saj vzrok zanj ni spodletela socializacija. Nasilje otrok in mladostnikov razumemo kot simptom nemoči (Arendt 1970) in občutka, da je nasilje edino sredstvo, s katerim se nasilnež lahko uveljavlja. Z nasiljem bi se bilo bolje spoprijeti s kombinacijo sankcij in krepitev drugih, nenasilnih vzvodov moči; mednje lahko štejemo tudi državljansko politično delovanje.

posamezniki pač imajo, potem oblikovanje cen s ponudbo in povpraševanjem (nenaden preskok iz avtarkije v tržno blagovno gospodarstvo). Četrto poglavje orisuje razrez prihodkov podjetja med plače, stroške in profit. Šesto poudarja: »Vsi državljani smo zasebni lastniki.« (Ule 2000: 56) Zadnje pa zaokroža mistifikacijo z besedami: »Nekateri ljudje imajo več denarja, kot ga potrebujejo. Denar naložijo v banko, kupijo delnice podjetij ali državne obveznice ali pa celo sami ustanovijo podjetje.« (Ule 2000: 62) Takšno zamolčanje izkoriščanja dela drugih in generiranja neenakosti zasebne lastnine je že pred stoletjem in pol analiziral Marx v svojih kritikah politične ekonomije.

Če povzamemo, navedeni razlogi za državljansko vzgojo so večinoma usmerjeni k omejevanju najbolj ekscesnih učinkov sodobnih družb in ne k odpravi sistemskih družbenih problemov. Državljska vzgoja nastopa kot kurativa, ki naj blaži simptome ter podaljšuje znosnost sistema in njegovo življenjsko dobo. Od šole kot ideološkega aparata (Apple 1992) najbrž res ne gre pričakovati revolucionarnega delovanja, toda ali je molk o strukturnem nasilju, ekonomskem izkoriščanju in razslojevanju ter o vladavini elit sprejemljiv tudi s stališča humanistične pedagogike? Ne nazadnje otroci prinašajo zagate v zvezi z izključevanjem, razslojevanjem in drugimi družbenimi frustracijami s seboj v šolsko okolje. Če učiteljice in vzgojiteljice² nanje reagirajo neustrezno in jih cenzurirajo, je to pedagoško škodljivo.

Naslednja tema so splošni družbeni cilji ali prvine pravične oz. dobre družbene ureditve, ki naj bi v skladu z viri promovirala državljansko vzgojo. Med elementi pravične družbene ureditve je glavni poudarek na osebni svobodi in avtonomiji posameznikov. Opaziti je zelo močno poudarjanje pravic posameznikov, to pa je dopolnjeno s pomenom privzganja odgovornosti in pravičnosti. Merilo za pravičnost je vključevanje vsakogar brez izjem v družbeno življenje, pri čemer naj bi vsakdo imel na voljo enake možnosti za osebni in karierni razvoj. Gradiva poudarjajo tudi razvijanje pripravljenosti za sodelovanje z drugimi. Kadar so ti drugačni, pravično sodelovanje z njimi terja sprejemanje drugačnih kot enakih. S pravičnostjo (to je z enako obravnavo) in sprejemanjem drugačnosti naj bi privzgojili pogoje za sožitje v pluralnosti oz. družbeno kohezivnost. Tovrstni normativni program krepitve družbene kohezije je seveda smiseln, kolikor je kot izvor nekohezije opredeljena diskriminacija manjšinskih skupin, ne pa npr. zakonito izkoriščanje, razslojevanje in z njim povezana krepitev socialne distance.

Zanimivi so operativni načini, na katere naj bi državljansko vzgojo pripomogla k reguliranju omenjenih družbenih problemov. Med ciljnim kompetencami in priporočenimi didaktičnimi in vzgojnimi postopki, ki jih zagovarjajo viri, bomo poudarili le tri značilne zadeve. Prva je ta, da je med vrednotnimi kompetencami praviloma najti predvsem liberalni sklop vrednot: svobodo posameznika, formalno enakost in sprejemanje drugačnosti; redkeje pa se pojavljajo vrednote, ki izvirajo iz različnih zgodovinskih emancipacijskih bojev.

Drugič, snovalci državljanske vzgoje večkrat zagovarjajo promocijo skupne državljanske identitete, ki naj bi bila tako široka, da bi zajela vsa obstoječa družbena razlikovanja. V nasprotju s konceptom domovinske vzgoje, ki

² Ženski slovnici spol tu in nadalje uporabljam zato, ker demokratično izraža spol velike večine zaposlenih v panogi.

poudarja lojalnost določeni domovini in naciji, se liberalni prispevki k državljanski vzgoji zavzemajo za krepitev identitetne podlage, ki bi bila širša od vsakršne nacionalne identitete. To so namreč kljub možni svetovno-nazorski pluralnosti izključevalne v razmerju do priseljencev in manjšin. Od nacionalne širša državljanska identiteta naj bi temeljila kar na privrženosti liberalnim vrednotam. Patriotizem naj bi torej v prvi vrsti pomenil biti prepričan liberelec, šele potem pa naj bi ga napolnile bolj specifične kolektivne vsebine. Ali je v slovenskih razmerah realistično računati na tako zaporedje?

Tretji vprašljivi operativni element državljanske vzgoje je ta, da je privzgajanje liberalnih vrednot in praktičnih kompetenc z mikrosocialnimi okoliščinami največkrat priporočen model vzgoje. Otroci naj bi osvojili liberalne vrednote in spretnosti kohezivnega socialnega sodelovanja v vrtčevski ali šolski skupini in neposrednih interakcijah s sošolci ter jih od tod prenesli v širše družbeno okolje. Privzgajanje sposobnosti za uživanje v položaj neposrednega drugega in pripravljenosti za sodelovanje s konkretnim drugačnim v mikrosocialnem svetu naj bi pripomoglo k makrosocialni pravičnosti in strpnosti. Zastavljata se vprašanji, koliko predpostavka o prenosu moralnih načel z mikro- na makroraven zdrži in koliko lahko ta didaktični model zagotavlja uspešnost državljanske vzgoje pri doseganju učinkov v širši družbi.

Ljudje v interakcije pogosto »vstopajo« kot neenaki. Gradiva o državljanski vzgoji večkrat sprožajo dvom, ali dovolj resno tematizirajo razkorak med abstraktno, normativno enakostjo državljanov in dejansko družbeno neenakostjo ljudi. Dobesedni prenos racionalne spekulacije, ki je v normativni politični filozofiji znana kot »tančica nevednosti«, v didaktični model pri pouku državljanske vzgoje in etike (Justin in dr. 2007: 11) pozablja, da učenci že vedo, ali imajo v določenem kontekstu višji ali nižji družbeni status. Če didaktična izvedba državljanske vzgoje zamolči obstoj družbenih razlik in otroke nagovarja kot abstraktne moralne osebe brez posebnih družbenih atributov, je vprašanje, ali se tisti, ki vedo, da imajo višji status in da je zanje pomembno ohranjanje obstoječih razmerij moči, na normativno zahtevo po pravičnem ravnanju odzovejo enako kot tisti z nižjim statusom.

Pojmovanje državljanstva in zastopanost aktivnega državljanstva v državljanski vzgoji

Poseben problem gradiv o državljanski vzgoji je definicija državljanstva. Državljanstvo in s tem problematiko, ki naj bi jo zajela državljska vzgoja, zajemajo širše kot odnos med imetnikom državljanstva in državo in merijo na različne družbene okoliščine. Poudarjanje odnosov med vrstniki v njihovem okolju je z vzgojnega stališča gotovo pomembno. Toda v čem je tu posebna državljska komponenta vzgoje? Ali urejanje odnosov med vrstniki ni ena od temeljnih nalog vzgoje kot take?

Konceptualni problem široko odprte definicije državljanstva je v tem, da ne razlikuje med politično participacijo in med participacijo v družbi. Brošura Eurydice o državljski vzgoji celo izrecno pravi, da izhaja »iz opredelitve državljan kot osebe, ki sobiva v družbi« (Državljska vzgoja v Evropi 2005: 17). Državljske kompetence, ki jih navajajo gradiva o državljski vzgoji, so skoraj izključno nepolitične kompetence. Poudarjajo vrednote in spretnosti, ki so uporabne v razmerjih med zasebniki v civilni družbi (v klasičnem liberalnem pomenu besede). V zvezi z razmerjem med državljan in državo liberalni pristop pri državljski vzgoji izrazito poudarja predvsem omejitve oblasti in posameznikovo poznavanje njegovih pravic, izrazito pa zanemari aktivno državljanstvo, to je vrline in spretnosti, potrebnih za sodelovanje pri javnih zadevah in oblikovanju politik ter boja za pravice. Republikanizem razume državljanstvo kot formalni status na eni strani in hkrati kot politično angažiranost na drugi strani (Zadnikar in dr. 1994: 45). Liberalna državljska vzgoja pa uveljavlja predvsem potrošniški odnos državljanov do državnih storitev, kakršne se pač ponujajo, ne pa tudi usposabljanja za politično delovanje državljanov. To je ključno zato, ker je zmožnost za delovanje in generiranje politične moči z delovanjem edino zagotovilo za uveljavljanje pravic takrat, ko določen režim sistematično krati pravice, pa tudi takrat, ko gre za uveljavljanje novih pravic (Arendt 2006: 151–178).

V gradivih o državljski vzgoji, dostopnih v slovenščini, je aktivna plat »državljanstva« večinoma spregledana tako, da je pojmovno nadomeščena z nejasno sintagmo »vključevanje v družbo«. To naj bi bil temeljni cilj pravične in humane ureditve, toda v gradivih ni mogoče najti niti jasne opredelitve, kaj ta »družba« pomeni v stvarnem smislu, niti kritične refleksije načinov družbenosti, v katere naj bi se vključili bodoči odrasli. Kritičen pretres te danes zelo popularne akademske in publicistične fraze pokaže, da »vključevanje v družbo« pomeni predvsem vključevanje na trg dela in v ostale podporne institucije družbe mezdne delo. Poleg tega vključenost v družbo pomeni še sprejetost v mikrosocialna omrežja. Ključno je to, da

diskurz »vključevanja v družbo« ne vključuje kritičnega odnosa do pravil participacije na trgu dela in preostalih institucijah. Konkretno to npr. pomeni, da se za »vključevanjem v družbo« kot humanističnim ciljem državljanske vzgoje skriva zahteva, naj bodoči delavci sprejmejo tekmo za zasedanje delovnih mest z danimi (vse bolj prekarnimi pogoji kot samoumevno, legitimno in bistveno za samouresničitev. Fraze o »vključevanju v družbo« gre razumeti tudi kot epistemološki indikator (Foucault in Chomsky 2007: 15) konservativne ideologije in depolitizacije prikrajšanih družbenih skupin, kakršne so delavci, ženske, priseljenci idr. Definicija državljanstva kot pasivnega tem skupinam sugerira, naj sprejmejo družbene razmere takšne, kakršne so, in naj imajo vključitev v družbeno življenje z danimi pogoji za splošno zaželen dosežek. A kako naj bi dosegli pravičnost in družbeno kohezijo, ki sta moralna cilja državljanske vzgoje?

Protislovja liberalne državljanske vzgoje in pomen aktivnega državljanstva

Navedli bomo nekaj protislovij, v katera se zapleta orisana državljanska vzgoja. S protislovji merimo na to, da so predpostavke oz. didaktična priporočila postavljena tako, da državljanska vzgoja ne more doseči tistih ciljev, ki si jih je sama zastavila.

Prvo protislovje je protislovje med prizadevanjema državljanske vzgoje, da bi omejila nekatere nezaželene družbene pojave (npr. pomanjkanje kohezije, izključevanje, državljansko pasivnost, čezmerno porabo naravnih virov) in da bi otroke vzgojila v »dobre državljane«, to pa pomeni v dobre »člane« družbe. Družba, s katero imamo opraviti, je vedno konkretna, obstoječa družba: v primeru tranzicijske Slovenije je to kapitalistična razredna družba, ki jo ideološko povezuje nacionalizem (Močnik 1999). Če državljanska vzgoja ne vsebuje kritične refleksije obstoječe družbe, vzgajanje otrok v dobre »člane« družbe implicira vzgojo za družbeni konformizem in disciplino. Če imamo obstoječo družbeno ureditev za legitimno, težko oporekamo njenim sistemskim učinkom, kakršni so izkoriščanje, strukturno nasilje, tekmovalnost, egocentričnost, statusno razlikovanje, prizadevanje za materialni uspeh, ekonomska neenakost ali nacionalno izključevanje. A prav ti sistemski učinki predstavljajo tiste probleme, ki jih državljanska vzgoja definira kot razlog za svoj obstoj. Ker ambicija obstoječe državljanske vzgoje ni radikalna kritika obstoječe družbe, lahko v najboljšem primeru doseže le korigiranje njenih najhujših ekscesov. Cinično rečeno pa neuspešnost državljanske vzgoje upravičuje še več državljanske vzgoje.

Drugič, liberalna državljanska vzgoja se loteva korekcij ekscesov, ki jih povzroča širša družbena struktura, z vzgojo za univerzalne vrednote, s čimer naj bi pripomogla k večji pravičnosti. Toda didaktično poudarja privzganje teh vrednot v mikrosocialnih okoliščinah. Težava je v tem, da sta položaj in perspektiva drugega v neposrednih medosebnih odnosih neposredno vidna, v širši družbi pa ne, kajti razmerja med ljudmi dobijo podoben razmerij med stvarmi (Marx 1986, 71–82). V položaj tistih drugih, katerih trpljenje posredno povzročamo z udeležbo v obstoječem režimu blaginje in obstoječih razmerjih med močmi, se težko vživimo. Socialna distanca učinkuje kot ščit pred soočenjem z drugimi, odgovornost za strukturne družbene učinke pa je razpršena. Prenosa načel pravičnosti, naučenih v mikrosocialnih okoliščinah, na makrosocialno raven so zmožne le moralno visoko razvite osebe, to pa otroci razvojno še niso. Sprejemanje osebno poznanega pripadnika druge kulture npr. še ne zagotavlja privrženosti sprejemanju drugih kultur nasploh, še posebej kadar ima določena kultura nižji družbeni status. Marsikdo ima lahko prisrčen odnos do muslimanske gospodinjske pomočnice, z ustavo zagotovljena pravica muslimanske skupnosti do vidnega opravljanja verskih obredov pa je zanj nesprejemljiva. Pogoj za uspešnost univerzalistične etike je priznavanje minimalne enakosti med ljudmi, otroci pa se družbenega razlikovanja naučijo že v zunajšolskem okolju. Če je neki skupini pripisan nižji status, se lahko zgodi, da ljudje aplicirajo univerzalistične vrednote le na pripadnike svoje skupine in drugih po statusu enakih skupin. Pri obravnavi po statusu nižjih skupin je lahko rezultat poudarjanja liberalnih norm tudi ta, da se ljudje naučijo izražati izključevanje na način politične korektnosti. Je liberalna državljanska vzgoja lahko kos izključevalnim predsodkom in identitetam ali povzroča zgolj zakrivanje le-teh s hipokrizijo?

Tretjič, katerakoli pravica oz. sama kategorija pravice ima operativno težo in veljavo le takrat, kadar zanjo jamči učinkovita pravna država. Potemtakem je pravica imeti pravice, to je pravica do pravne države, najpomembnejša človekova pravica (Arendt 2003: 345–384). V Sloveniji marsikatera družbena skupina, npr. delavci, bolniki, izbrisani, doživlja sistematično pomanjkanje pravosodne zaščite pravic. Če liberalna državljanska vzgoja tako poudarja pomen pravic vsakega posameznika, dejanska veljavnost teh pravic pa je odvisna od neenakih družbenih razmerij moči in politične in pravne kulture v državi, bi morala večjo težo pripisati usposabljanju bodočih odraslih za pridobitev spretnosti, potrebnih za bojevanje za pravice. Če bi si državljanska vzgoja iskreno prizadevala za uveljavljanje enakopravnosti, bi morala otroke usposablјati za aktivno državljanstvo. Politično delovanje v obliki samoorganizacije skupin, vzpostavljanja javnih prostorov diskusije, izvajanje pritiska na oblasti itd. je pomembno zato, ker generira politično moč. Krepitev zmožnosti za politično delovanje bi omogočilo zlasti tistim, ki jim v različnih

kontekstih (razrednem, spolnem, medkulturnem idr.) manjka drugih vrst družbene moči, da bi se lahko v javni sferi sami bojevali za izboljšanje svojega položaja, pravic in možnosti ter proti nasilju in krivicam. Tako njihov položaj ne bi bil odvisen od pokroviteljstva demokratične države ali dobre volje močnejših.

Napaka promoviranja univerzalnih vrednot brez upoštevanja umeščenosti v obstoječa razmerja moči je v pričakovanju, da bodo tisti z več moči odmislili svojo prednost in ravnali pravično. Rezultati tega pristopa pri zmanjševanju družbenih nepravilnosti so hipokrizija in retorika politične korektnosti na strani močnejših ter nekritičnost do obstoječe družbene ureditve ali razočaranje nad načeli pravičnosti na strani šibkejših. Obstoječa družbena struktura se kljub promoviranju univerzalističnih vrednot reproducira zato, ker se močnejši s socialno distanco zavarujejo pred pravičnim ravnanjem kot moralno dolžnostjo; in zato, ker šibkejši niso usposobljeni za odpor proti obstoječim razmerjem med močmi. Vprašati se moramo, ali naj državljanska vzgoja kot taka služi ohranjanju obstoječe družbene ureditve in s tem močnejšim družbenim skupinam (npr. vodilnemu ekonomskemu razredu, večinskemu narodu, politični eliti) ali pa krepitvi moči in emancipaciji posameznikov in zlasti zapostavljenih skupin. Trdim, da vzgoja za zasedanje funkcionalnih vlog v obstoječi družbi ne sme biti edini cilj vzgojno- izobraževalnega sistema. Kolikor je družba strukturno nepravilna, so cilji šole kot institucije sistema v koliziji s humanističnimi pedagoškimi dolžnostmi učiteljic in vzgojiteljic. Če naj bo državljanska vzgoja tudi emancipacijska, to terja vključitev ne le ideološko nevtralnih spretnosti aktivnega državljanstva, ampak tudi vzgoje za kritičnost, nekonformizem in ne nazadnje upornišvo, ki pa naj bo regulirano z univerzalnimi načeli.

Problem na terenu: etnonacionalizem in rasizem učiteljic in vzgojiteljic

Med izkušnjo predavanj vzgojiteljicam in učiteljicam v več predšolskih in osnovnošolskih ustanovah s temo, ki sem jo predstavil v tem članku, sem se srečal še z nekim drugim, praktičnim problemom. Slušateljice so se po večini strinja le s poantami predavanja, dokler so bile te izražene na splošno ali ponazorjene s primeri, ki so jim ideološko blizu (npr. sindikalni boj delavcev, feministični boj žensk, civilne pobude občanov). Analogen zagovor krepitve moči žrtev slovenskega etnonacionalizma, kulturnega rasizma oz. ksenofobije pa je pri številnih, morda pri večini, naletel na gluha ušesa. Še več, kadar sem slušateljicam ponudil priložnost za odkrito izražanje njihovih političnih stališč, se je pokazalo, da so številne med njimi prepričane etnonacionalistke

in kulturne rasistke, in sicer zlasti glede Romov, jugoslovanskih priseljencev in muslimanov.

Teze o emancipaciji zapostavljenih skupin so lahko akademsko zanimive, toda kot predavatelj na terenu se moram nujno vprašati, komu sploh predavam. Komu pišem ta članek? Kako ga bodo razumeli in morebiti uporabili tisti, ki imajo enako lestvico vrednot, in kako tisti, ki je nimajo? Pri koliko vzgojno-izobraževalnih delavkah je učinek tovrstnih seminarjev dejansko »usposabljanje na področju socialnih in državljskih kompetenc«, koliko pa je takšnih, ki bi morale biti najprej same vzgojene za strpnost in pri katerih je še največji dosežek zmeščanje njihovih predsodkov? Ista vprašanja si moramo zastaviti v zvezi z liberalnim učnim načrtom državljske vzgoje. Problem ni le v tem, ali bodo liberalni prijemi obrodili sadove pri protiliberalno, npr. rasistično vzgojenih otrocih, temveč tudi v tem, kako jih bodo izvajale učiteljice in vzgojiteljice, ki so intimno prepričane rasistke. Etnonacionalizem, kulturni rasizem in ksenofobija predstavljajo sistemski izziv vzgojno-izobraževalni politiki v Sloveniji. Liberalci seveda ne morejo zagovarjati testa ideološke primernosti kot pogoja za zaposlitev v vzgojno-izobraževalnem sistemu. Toda, ali sploh vemo, koliko liberalizem dejansko lahko zaseda položaj ideološke hegemonije in zagotavlja spoštljivo sožitje med različnimi ideologijami, ki so jim ljudje privrženi? Ali se pod površjem retorike o spoštovanju različnih mnenj in kultur morda skrivajo nevarnejši tokovi, ki lahko izbruhnejo npr. v kriznih razmerah?

Moj skromni sklep ob teh dilemah je ta, da je ambicija, da se bodo z mojimi stališči strinjale vse pedagoške delavke, pretirana in nesmiselna. Treba se je sprijazniti z dejstvom, da v Sloveniji in širše vsaj na področju etnonacionalizma, kulturnega rasizma in ksenofobije poteka ideološki boj, in prispevati svoj delež eni od strani. Prav zaradi omenjenega ideološkega razpoloženja med številnim slovenskimi učiteljicami in vzgojiteljicami ter širšim prebivalstvom je še toliko primernejša kritika na račun pomanjkljivosti državljske vzgoje, ki poudarja le obče liberalne vrednote, ne pa tudi boja proti neenakosti, krivicam in strukturnemu nasilju. Le da naslovnice tega besedila (vsaj v delu, v katerem svoje splošne poante apliciram na boj proti etnonacionalističnemu izključevanju) niso toliko vzgojno-izobraževalne delavke nasploh, temveč predvsem tiste, ki iskreno nasprotujejo etnonacionalizmu, kulturnemu rasizmu in ksenofobiji. Glede preostalih lahko upam, da bodo hotele uporabiti strategijo krepitve moči šibkih s kompetencami aktivnega državljanstva vsaj ob primeru nekaterih drugih družbenih skupin, kot so delavci proti kapitalu, ženske proti patriarhatu ali občani proti oblastni eliti.

Literatura

1. Apple, M. W. (1992): *Šola, učitelj in oblast*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
2. Arendt, H. (2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
3. Arendt, H. (2006): *Med preteklostjo in prihodnostjo: šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina.
4. Arendt, H. (1970): *On Violence*. San Diego in dr.: Harcourt Brace Jovanovich.
5. Balibar, É (2007): *Mi, državljani Evrope?: meje, država in ljudstvo*. Ljubljana: Sophia.
6. Dragoš, S., in dr. (2008): *Krepitev moči*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani.
7. Dragoš, S., in Leskošek, V. (2003): *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
8. Foucault, M., in Chomsky, N. (2007): *O človeški naravi: pravičnost proti moči*. V *Človeška narava in zgodovina*: 9–61. Ljubljana: Krtina.
9. Kodelja, Z. (2006): *O pravičnosti v izobraževanju*. Ljubljana: Krtina.
10. Kymlicka, W. (2005): *Sodobna politična filozofija: uvod*. Ljubljana: Krtina.
11. Marx, K. (1986): *Kapital: kritika politične ekonomije, I. knjiga*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
12. Močnik, R. (1999): *3 teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: /*cf..
13. Ule, M. (ur.) (1999): *Predsodki in diskriminacije: izbrane socialno-psihološke študije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
14. Zadnikar, D., in dr. (1994): *Državlјanska vzgoja (tematski sklop)*. Časopis za kritiko znanosti, XXII (172–173): 5–176.

Viri

1. Audigier, F. (2002): *Osnovni pojmi in ključne kompetence izobraževanja za demokratično državlјanstvo*. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK, i2.
2. Barle Lakota, A., in dr. (ur.) (2006): *Državlјanska in domovinska vzgoja: zbornik*. Slovenska Bistrica: Beja.
3. Črnič Istenič, M. (2008): *Državlјanska vzgoja in etika: Učbenik za 7. razred*. Ljubljana: i2.
4. *Državlјanska vzgoja v Evropi* (2005). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.

5. Dürr, K., in dr. (2005): *Strategije za učenje demokratičnega državljanstva*. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK.
6. Justin, J. in dr. (2007): *Državljska vzgoja in etika: didaktični priročnik za učitelje v 7. razredu osnovne šole*. Ljubljana: i2.
7. Justin, J. in dr. (2003): *Državljska vzgoja in etika: Delovni zvezek za 7. razred*. Ljubljana: i2.
8. Justin, J., in dr. (1997): *Etika, družba, država II: gradivo za doizobraževanje učiteljev*. Ljubljana: i2.
9. Justin, J., in Sardoč, M. (2003): *Državljska vzgoja pri pouku zgodovine, geografije in slovenščine*. Ljubljana: i2.
10. Kalčina, L., in Sardoč, M. (ur.) (2005): *Izobraževanje za demokratično državljanstvo*. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri Narodni in univerzitetni knjižnici, Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije.
11. Počkar, M. (2000): *Priročnik za učitelje družboslovja: Državljska kultura*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
12. Prepoznavanje nasilja: gradiva za udeležence projekta »Profesionalno usposabljanje strokovnih delavcev v vzgoji in izobraževanju v letih 2008, 2009, 2010 in 2011 na področju socialnih in državljskih kompetenc«, Pedagoška fakulteta, Dostopno na naslovu: <http://usposabljanje.pef.uni-lj.si/> (19. 5. 2009).
13. *Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja: Državljska kultura* (2005). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
14. *Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja: Državljska vzgoja in etika* (2000). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
15. *Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja: Državljska in domovinska vzgoja ter etika* (2009). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
16. Ule, M. (2000): *Državljska vzgoja in etika: Učbenik za 8. razred*. Ljubljana: i2.

Boris Vezjak

Argumentacijska kompetenca in državljanstvo

POVZETEK

V državi pričakujemo od politike, da bo ravnala razumno in modro. V deliberativnem modelu demokracije sicer poudarjamo razumnost in pomen konsenza, govorimo o participaciji državljanov pri odločanju, žal pa skoraj nikoli ne omenjamo dobre argumentacije. Da bi državo vodili kar se da racionalno, bi bilo treba prostor odmeriti tudi vlogi argumentacijske kompetence. V članku navajam dva primera iz slovenske politike, ki ilustrirata, v kakšnem smislu bi tovrstna kompetenca bila nujna za sprejemanje pametnih političnih odločitev in na kakšen način bi pripomogla k boljši demokraciji ter odpravljanju predsodkov in kršitev človekovih pravic. Če velja načelo »boljši argumenti = boljša demokracija«, bi si težko predstavljali kakšno drugo politično ali državljansko spretnost, s katero bi lahko bolj neposredno uveljavljali boljše razmere za več demokracije.

KLJUČNE BESEDE: argumentacijska kompetenca, argumentacija, deliberacija, državljanstvo, politika

ABSTRACT

The citizens always expect politicians to act reasonably and wisely. In the model of deliberative democracy we usually emphasize the importance of reasonableness and consensus, moreover we talk about the participation of citizens in decision-making, but – sadly – we almost never mention the good argumentation. In order to lead the state as rationally as possible, we should make room for the role of argumentative competence as well. In the article two concrete examples from the Slovenian politics are quoted, illustrating the manner in which this kind of competence is necessary for the adoption of wise political decisions, or in what way it could or should contribute to a better state of democracy and the elimination of prejudice or human rights violations. If the principle »better arguments = better democracy« is a correct one, then it would be difficult to imagine any other political or civic skill by which we could more directly exercise better conditions for more democracy.

KEY WORDS: argumentative competence, argumentation, deliberation, citizenship, politics

I.

Da je v demokraciji nujno vzpostaviti in ohranjati razumnost kot tisto mero, ki jo pričakujemo od sleherne oblasti in ne nazadnje kot mero pri ravnanju v javnih zadevah, je mnenje večine. A razumnost ni vrednota po sebi. Že Platon je menil, da smejo in morajo v državi vladati racionalno najboljši prav zato, ker je modrost tista vrednost, ki zagotavlja upravljanje le-te v smeri Dobrega ali dobrega, torej bolj moralno ali čisto pragmatično zastavljenega cilja.¹ Kar ni bila težava za Platona, saj je v njegovi sicer utopični predstavi dovolj že to, da peščica izobraženih vladarjev dobro vodi polis, je resen izziv v demokratičnih ureditvah, še zlasti predstavniških oziroma parlamentarnih. Modrost upravljanja in širše množice niso nujno v najbolj prijateljskem odnosu. V demokraciji ljudstvo, že po definiciji neuko, samo odloča o svoji lastni usodi oziroma podeljuje legitimnost delegiranim predstavnikom, sled za modrostjo in dobro argumentacijo, ki ju, s tem se strinjamo, v političnih zadevah neizogibno potrebujemo, pa se nekako izgubi. Namreč, če naj bodo vladarji tisti, ki so modri, pa takšno možnost zapreči sam mehanizem volitev v demokratičnih družbah.² Da bi namreč izbrali razumne reprezentante, morajo za to biti sami dovolj modri. Zdi se torej, da je modrost zahtevana že od državljanov, sicer ne bodo izvolili tistih, za katere verjamejo, da bodo racionalno vodili državo. Toda tak pogoj, kot rečeno, žal ni izpolnjen vedno.

Čeprav je volilna kompetenca zanimiva dilema (na kakšen način mora volivec biti zares moder, ko po svojih močeh izbira najboljše reprezentante, ali celo, da je pravica volivcev izbrati tudi nemodre vladarje, če si pač želijo manj modrosti), ne govorimo zgolj o njej, ampak le o nekem njenem segmentu, ki ga bom poimenoval »argumentacijska kompetenca«. Politika seveda niso le volitve in skupno upravljanje je stvar slehernega državljana vsak dan, zato je taka kompetenca nenehno na preizkušnji. Če kdo, potem bi veljalo, da morajo dovolj argumentacijsko podkovani biti sami državljani in seveda njihovi politični reprezentanti. Kako jo doseči, bom za trenutek pustil ob strani. S stališča razvijanja kompetenc bi se v temelju na začetku smeli vprašati oboje. Po tem, kako naj bodo predstavniki ljudstva argumentacijsko dovolj večči in kos nalogi, ki jim je bila podeljena oziroma zaupana, ter drugič, kako večči so v tem sicer državljani in kako razviti ali spodbujati njihovo kompetenco za

¹ Tu ne bom delal bistvene razlike med »modrostjo« in razumnostjo oziroma nečim, čemur pravim argumentacijska kompetenca. Ko pravim »modrost«, z njo torej nikakor ne merim na kak privilegiran temelj znanja ali kakšno posebno kompetenco, ki bi bila v izključni posesti posameznikov kot je pri Platonu.

² Ob strani puščam zanimive razprave o tem, ali sta bila Platon in Sokrat v resnici protidemokratsko razpoložena in izhajam izključno iz idealne predstave o ureditvi polisa, orisane v njegovi Državi. O političnih prepričanjih Platona in Sokrata glej npr. Wallach (2001).

razumnost in argumentacijo. Naj že takoj na začetku tezo argumentacijski kompetenci na splošno definiram takole:

Argumentacijska kompetenca je sposobnost državljanov, da v javnih debatah in še zlasti v zadevah, ki neposredno zadevajo politične odločanje, v svojih preferencah sledijo načelom dobre argumentacije in izbirajo tiste rešitve, ki so z njo podprte, izogibajo pa se slabo argumentiranim.

Tako definirana kompetenca primarno za nosilce jemlje državljane in njihovo vlogo v skupnosti. Ne bom navajal sistemskih možnosti po njeni realizaciji in tem, kako jo razvijati in konkretizirati, ampak sem se omejil le na dokazovanje, zakaj se mi zdi nujna. Zagotovo je namreč, da nas prepričanje, kako težko jo je doseči in pričakovati pri večini, pač ne odvezuje od premisleka o tem, da jo potrebujemo. Navadno državljanstvo definiramo kot pravni termin (Kymlicka and Norman 2000) in vanj vključimo državljanske, politične in socialne pravice. V tem primeru bolj upoštevam drugo, nepravno smer, torej opredelitev, da so državljani politični akterji, ki aktivno participirajo v političnih institucijah v državi, oziroma tisti, po kateri so vpeti v neposredne odločitve, kot denimo na volitvah. V določeni meri se navezujem na pojem »aktivno državljanstvo«, ki sledi ideji o izboljšanju skupnosti skozi aktivno udeležbo v gospodarstvu, javnem servisu, prostovoljstvu ali širše. Teza o pomembnosti kompetence, ki sem jo navedel, ni ravno razširjena, toda že omenjena dilema nakazuje, da ni dovolj, če jo zahtevamo le od politikov. Celo nasprotno: namesto modrih vladarjev potrebujemo prej modre državljane. S tem še ne želim nujno reči, da je argumentacijska kompetenca tu postavljena normativno in z zahtevo, da bi morala biti navzoča univerzalno. Siceršnje debate, ki se vrtijo okoli vprašanja razumnosti v politični teoriji, se dotikajo predvsem statusa deliberacije v t. i. deliberativni demokraciji in se usmerjajo k vlogi javne diskusije oziroma javnosti na eni strani in zagotavljanja razumnosti na drugi. Torej: kako javne diskusije pripomorejo k razumnosti, s katero bi se vsaka demokratična oblast morala ponašati? Heyse (2006) ugotavlja, da tu navadno sledimo dvema paradigmam, ki sta ju zasnovala J. Rawls in J. Habermas. Prvič, ideji o tem, da je tehtnost javne debate predvsem v dejstvu, da državljani zmorejo doseči razumen konsenz le z argumentacijo in diskusijo. In drugič, prepričanju, da je izvajanje oblasti legitimno le takrat, ko ga obvladuje in določa razumen konsenz med državljani. V tem pomenu tajka vrsta konsenza v idealnih razmerah pravzaprav ukinja avtonomijo oblasti. Soupravljanje in javna deliberacija sta gotovo pomembni, toda neposredno ne zahtevata razvijanja in uporabe kompetenc. Heyse vidi v tem konfliktu omejitve: razumnost v demokratičnih družbah negira avtonomijo oblasti, vendar potrebujemo oboje, tako javno argumentirano razpravo kot samostojnost oblasti. Od razumnih državljanov ne zahtevamo, naj sprejmejo določene omejitve v javnih

razpravah ali se prepustijo kritiki v diskusiji, temveč dovolj veliko zaupanje v procese javne argumentacije in komunikacijsko moč, ki jo takšna javna mnenja proizvajajo v debati. Družbena sfera torej hkrati zasleduje strateško in epistemsko racionalnost.

II.

V prispevku bi se rad oddaljil od razprave o pomenu deliberacije v demokraciji in pokazal, da ji največkrat mora predhoditi neka druga. Čeprav se zagotavljanje razumnosti velikokrat sprevrže v konstrukcije »idealnega državljana«, še vedno menim, da je poudarek na pomenu argumentacije kot posebnega tipa državljske kompetence (ali širše v okviru pomena argumentov kot kriterija za presojo državljanov) na splošno premalo navzoč v teoretskih in praktičnih premislekih. Številni politologi trdijo, da deliberacija okrepi državljske kompetence, to največkrat temelji na ugotovitvah uglednih filozofov in političnih teoretikov. Vendar brez osnove, meni Lupia (2002). Po tem dokazu široka raba deliberacije v politiki pripelje do prepoznavnih koristi, med katerimi so državljske kompetence. Zbiranje skupin ljudi z različnimi sposobnostmi vodi do sestavov, ki proizvajajo nove podatke pri manj vedočih udeležencih, ki s tem pridobijo bolj natančno razumevanje posledic svojih odločitev (Lupia 2002: 135). Poanta je jasna: deliberacija, kot so si jo na primer zamislili Habermas in drugi v svojih idealnih predstavah, ni nujno sposobna oplemenititi in povzdigniti »moči za boljši argument« pri državljanovem političnem odločanju. Če to drži, argumentacijske kompetence ne bomo mogli graditi na predpostavkah deliberacije in njenih učinkih v demokraciji.

In zakaj ravno argumentacija? V družbenih okoliščinah si izmenjujemo mnenja, prepričanja, dokazujemo, izpeljujemo, sklepamo. Skorajda ni človeka, ki bi se ne strinjal, da morajo naši premisleki in kot posledica ravnanja temeljiti na jasnem sklepanju. Na deklarativni ravni se s tem vsi strinjamo – s tem, da smo vsi za argumentirano razpravo, implicitno gradimo pomembno konsenzualno podstat, iz katere lahko šele razvijamo deliberacijo v kulturnih in družbenih praksah. Argument je vaja v racionalnosti, je pa tudi vaja v demokratični razpravi. Status argumentacije je odvisen od kulturnih predpostavk o naravi in vrednosti racionalnosti. Nižje kot jo postavljamo, manj bomo cenili tehtno razpravo. Težava nastopi, ko pride do odklona in vidimo, da je nekateri bodisi ne znajo uporabljati bodisi jo zlorabijo po svoje s tem, da jo uporabljajo ali se, kot posledica, odločijo za argumentacijske prevare ali slabe argumente, da bi prepričali nas in sebe. Vprašanje je tu analogno tistemu, ki ga najdemo ob dihotomiji resnica/laž: zakaj nekateri ljudje lažejo, ko pa se vendarle vsi strinjamo, da moramo govoriti resnico? V

nadaljevanju navajam dva primera iz političnega diskurza, v katerih je bila uporabljena slaba, celo neverjetno neprepričljiva argumentacija. V prvem se je zgodba končala tako, da je postala celo zmagovita in je vodila do kršitve človekovih pravic, kronane s potrditvijo z večinsko voljo državljanov na referendumu. Drugega navajam, ker se mi zdi primer zbujanja sovraštva in nestrpnosti do priseljencev, ki dobesedno temelji na zanikanju uporabe zdravega razuma. V obeh primerih bi torej argumentacijska kompetenca državljanov verjetno neposredno preprečila slabe in sporne politične odločitve in sovražni govor.

Primer številka 1: Nevarno oplajanje moških

Oglejmo si prvo praktično ilustracijo. Na nadaljevanju seje državnega zbora 18. aprila 2001, so govorili tudi o predlogu zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o zdravljenju neplodnosti in postopkih umetne oploditve ob pomoči biomedicine. Celo več, natanko dva mesec kasneje je bil po burnih debatah naknadni zakonodajni referendum o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo; natančneje 17. junija 2001. Predlagala ga je opozicija. Nič niso pomagala opozorila, da se na referendumih ne sme odločati o tako tenkočutnih in usodnih zadevah, ki zadevajo bistvo človekovih pravic, kakršna je ne nazadnje tudi z ustavo zagotovljena pravica do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. Volivci so z več kot 72 odstotki glasov »proti« in zgolj nekaj več kot 26 »za« odrekli možnost umetnega oplojevanja. S tem je bila zaprta pot neplodnim parom, tj. tistim, kjer sta neplodna oba, ter samskim plodnim in neplodnim ženskam. Zakon je namreč hkrati prepovedoval uporabo darovanih jajčec in semenskih celic hkrati. Obstoječi zakon je skratka upravičeval umetno oploditev le za moške in ženske, ki živijo v zakonski zvezi ali zunajzakonski skupnost in je neploden eden od partnerjev. Konservativno (ali konservativno razpoloženo) telo v Sloveniji je odločilo drugače. Med številnimi argumenti v Državnem zboru smo slišali tudi tistega iz ust poslanca SDS Pavleta Ruparja. Povedal je:

»Tega zakona absolutno ne bom podprl. Že za to ne, ker je sam uvod, ki sem ga omenil, popolna ideologija, ne nazadnje tudi zato, ker zopet postavlja dvovrstne ljudi v Sloveniji. Če si dve lezbijki želita oploditev in imeti otroka, recimo, da to akceptiram zelo pogojno. Kaj pa če si ga želita dva homoseksualca? Recimo, da pride v bolnico moški, ki je, ki bo trdil absolutno, da je ženska. Prosim lepo, kako ga boste oplodili, a ima tak moški pravico do otroka ali ne, če trdi, da ima vse materinske nagibe, oprostite, to jaz vas sprašujem, jaz vem, da mora imeti maternico. Jaz vem, torej je tak moški predvsem potreben drugega zdravljenja. In ženske, ki si želijo tudi, in je seveda

absolutno nemogoče, ali pa imate morda tako liberalen pristop, da boste znali oploditi tudi kakšnega.»³

Čeprav je referendum opravil z odvečnimi bojaznimi poslanca in jih preprečil, je logika navedene nenavadne izpeljave poslanca nekako taka:

1. Če si dve ženski lezbijki želita otroka, je to sprejemljivo.
2. Toda: če moški kaže materinske nagibe in v bolnišnici zahteva spočetje otroka, tega ne smemo dovoliti.
3. Tudi če bi dovolili oploditev, moški za spočetje potrebuje maternico, a je nima.
4. Kdor zato, ker nima maternice, ne more imeti otroka, pa ga v bolnišnici zahteva, je duševno omejen.
5. Zato moški, ki želi otroka, potrebuje (duševno) zdravljenje.
6. Če si torej dva geja želita otroka, to ni sprejemljivo, ker ga po biološki poti ne moreta imeti.
7. S tem novela zakona deluje diskriminacijsko in ustvarja »dve vrsti ljudi«: moški istospolni pari sploh ne morejo imeti otrok, ženski pa jih lahko imajo.

V resnici je težko rekonstruirati izpeljavo nenavadnega niza misli, čeprav so bizarni sklepi hitro prepoznavni. V njih poslanec napada slamnato tezo, ki jo je sam podtaknil: če moški po biološki poti ne morejo imeti otrok, je tudi povsem odveč zbujati bojazen, da bi jih lahko v bolnišnici zahtevali. Rupar se mora pretvarjati, da bi moški lahko pretental ginekološke ordinacije s svojo zahtevo po otroku. Toda hkrati se verjetno zaveda svoje obskurne misli, zato predpostavlja, da tega ne bi mogel storiti »resno«, zato njegova argumentacija, ki temelji na strah zbujajočih posledicah (ki bi sledile, če bi oplojevali istospolno usmerjene moške), nenadoma zavije v drugo smer. Namreč prav zato, ker je zahteva moškega po otroku »neresna«, tega moškega obtoži duševne prizadetosti. Najprej je drugemu podtaknil noro zahtevo, ki je ta verjetno nikoli ne bi podal, za nameček pa ga v nadaljevanju napada zaradi te nore zahteve in ga okvalificira za norega. Poslanec torej biča in napada bedno karikaturu, ki jo je sam ustvaril, in to v malo verjetni okoliščini, ki si jo je izmislil sam. Čeprav bi v teoriji zmot težko okvalificirali njegovo ravnanje

³ Izjava je dostopna v magnetogramu s seje na spletni strani Državnega zbora: <http://www.dz-rs.si/index.php?id=97&cs=1&mandate=3&o=80&unid=SZ33|03D9661508C0EA69C1256A39004C255F&showdoc=1>.

(»sklicevanje na čustva« in »slamnati mož« sta dve možnosti) ni težko uvideti manipulacije.

V kontekstu državljskih kompetenc lahko ob tem primeru izluščimo dve vprašanji. Prvo je, na kakšen način državljani sploh smejo odločati o nečem, kar zadeva ustavno in človekovo pravico. Če so te pravice velikokrat celo z ustavo zagotovljene in zaščitene pred množično voljo ljudstva, potem na določen način ščitijo pred njegovo »nekompetenco«, ki je tu predpostavljena. Povedano drugače: politični kontekst trditve, da se na referendumih ne smemo odločati o zadevah, usodnih za človekove pravice, predpostavlja generalizirani dvom o kompetentnosti ljudske volje, s tem pa posredno zahteva kompetenco. Zahteva po kompetenci je tu lep primer zaščite pred demagogijo in populizmi, je tako rekoč varuh demokratičnih postopkov in odločitev.

Poglavitno vprašanje je tisto, ki največkrat zadeva deliberativno demokracijo in nekaj, čemur bi lahko rekli »argumentacijskost« kot kak njen segment: predpostavka je, da argumentirane odločitve vodijo v boljše odločitve s skupno dobro vseh. Če bi torej državljani sprejemali najboljše argumente v zvezi z možnostmi biomedicinske pomoči, bi se verjetno ne moglo zgoditi, da bi Ruparjevev manever v zvezi z »oplajanjem moškega« postal del zmagovite retorike. Argumentacija ima torej podobne cilje kot deliberacija, vendar predpostavlja, da je dober argument pomemben za deliberacijo ali celo dominanten dejavnik v njej, včasih pa je celo avtonomna in neodvisna. Kako zagotoviti »participacijo« v argumentacijsko obarvani deliberaciji vseh državljanov in kako jo povzdigniti v kompetenco? Lupia in Johnston (2001, 193) se sprašujeta, ali volivci na referendumu dovolj vedo, da bodo kompetentno sprejemali odločitve. Splošen odgovor je, da ne, da so po večini povsem nevedni, kar zadeva strukturo oblasti in njeno delovanje, politični sistem, denarno politiko in podobno. Čeprav se zdi, da kompetenca implicira vednost, je treba opozoriti, da argumentacijska kompetenca težko izpolni takšno kvalifikacijo. Znanje o argumentaciji namreč ni dosegljivo na preprost, »informativen« način, zato so kurikularne zahteve po kritičnem mišljenju vedno težje uresničljive. Razprava o argumentacijski kompetenci pa vendar nujno implicira razumevanje te kot nekakšne tehnične spretnosti. S tem mislim na tole: domnevati moramo, da oseba pozna dejstva A, B in C, da bi lahko opravila nalogo N. Torej je oseba argumentacijsko kompetentna, če je zmožna opraviti nalogo N na argumentativen način. Kot že rečeno, so eden izmed najpogostejših in najbolj relevantnih primerov, kadar govorimo o državljskih kompetencah, volitve, kot navajata že Lupia in Johnston (2001). Če na primer oseba ne pozna dejstev A, B in C, bo na volitvah glasovala (opravila nalogo N) na nekompetenten način. Vendar na tej točki nastaneta dve težavi. Prva je, da nismo jasni dokazali, da je poznavanje dejstev A, B in C

nujno za kompetenco. To bi se zgodilo, če bi bi zavrnilo možnost, da kakšen drug niz dejstev ali dodatnih dejstev prav tako vodi do uspešno izpeljane naloge N. Naslednja zadeva argumentacijo kot tako: argumentacijska kompetenca domneva, da znamo presoјati, kdaj so sklepi ustrezno izpeljani iz premis, zato manj pogosto ocenjujemo dejstva in večkrat misli, besede, zahteve, politične ideje ali pobude in iz njih izpeljana dejanja ali stanja stvari. Od politikov bi torej še prej pričakovali analitično razsodnost, ne nazadnje je bila politična spretnost že za Platona določena intelektualna kompetenca (Wallach 2001: 169), ki gre onstran vsakodnevnega izkustva, in jo Platon razvija na sledi Protagorovi *politike techne*. Če so politiki le izvoljeni reprezentanti ljudstva, jo smemo pričakovati tudi na njihovi strani.

Primer številka 2: Kitajci prihajajo, Slovenci stražijo

Navedimo še en primer s sicer manjšimi političnimi posledicami oziroma celo brez njih. 3. novembra 2006 je poslanec SNS Boštjan Zagorac izkoristil institut postavljanja poslanskih vprašanj in pisno podal zahtevo po pojasnilu pri pristojnem ministru. Prvega v nizu dveh v nekaj tednih s temo »kitajskih priseljencev«, ki sicer v Sloveniji nikoli niso bili deležni kakšne podobne pozornosti:

»Kako je mogoče, da populacija Kitajcev v Sloveniji nezadržno narašča? V Sloveniji namreč ni poznan niti en primer smrti Kitajca navkljub temu, da so nekateri dosegli že častitljivo starost.«⁴

Zagorca je ob tem zanimalo še, ali na ministrstvu sploh imajo podatke o številu kitajskih priseljencev in kakšno je to število. Vprašal je še, kdo tem priseljencem izdaja dovoljenja za priseljevanje in delo. Uvodni del spraševanja, nekakšna motivacija za poslančevo radovednost, je bizarna. Njegova argumentacijska struktura je hitro prepoznavna: Zagorac podaje premise in navaja sklep. Število Kitajcev v Sloveniji narašča, meni, v podkrepitev svojega opažanja pa navaja določene ugotovitve, ki jih ima za resnične. Če nihče ne umira in če vsi kar živijo, potem jih mora biti vedno več. Dejansko nas prepričuje oziroma sklepa takole:

1. V Sloveniji ne poznamo niti enega primera smrti Kitajca.
2. Vemo, da so nekateri med njimi živeli zelo dolgo in dosegli veliko starost.
3. Ker se število ne zmanjšuje po naravni poti, v Sloveniji število Kitajcev nezadržno narašča.

⁴ Celotno vprašanje je povzeto in še vedno dostopno na tem naslovu Državnega zbora: <http://www.dz-rs.si/index.php?id=94&q=priseljen&mandate=1&author=56&unid=VPP4|86F1EE6BCC73C8D0C125721E002C8252&showdoc=1>.

Običajno bi za navedeni opis dejali, da nas sklepanje ni preveč prepričalo. Toda prepričani o nasprotnem, češ Zagorac govori neumnosti, takoj ne bi bili. Prav taka psihološka reakcija, ki vznikne iz tega praznega prostora neprepričljivosti in potencialne prepričljivosti je tista, na kateri v celoti načrtno gradi zgornji argument. Poglejmo, kaj je poslanec sploh storil. Prvič, navedel je trditev, ki je očitno bolj kot ne empirično preverljiva: število smrtnih primerov kitajskih priseljencev v Sloveniji, umrlih v isti državi, je enako ničli.⁵ Druga premisa vsebuje namig o dolžini življenja oziroma starosti teh Kitajcev. Toda obe skupaj, tudi če bi bili resnični, ne bi pripomogli k veljavnosti sklepa – da število Kitajcev pri nas nezadržno narašča, iz tega, da niti en med njimi ni umrl (če bi že držalo), ne sledi, kot tudi ne iz ugotovitve, da nekateri med njimi živijo zelo dolgo. Lahko bi pač imeli končno število Kitajcev, ki ne bi umirali in bi živeli zelo dolgo. Skratka, nacionalistična zaskrbljenost zaradi večanja števila priseljencev je skrita za jasnim sklepanjem, ki pojasnjuje z ničimer dokazano dejstvo, da njihovo število pri nas nagloma raste. Bizarnost izpeljave, kot se zdi, temelji na sklicevanju na čustva, po svoji obliki pa je klasična zmota tipa »ne sledi« (non sequitur).⁶ Težko je prikriti dejstvo, da je poslanec verjetno želel zasejati dvom v domnevno preveč liberalno politiko priseljevanja. Kar ga moti, so priseljenci in morebiti to, da jih je vedno več. In kar ponuja v dokaz, je dolgoživost in tako rekoč neumrljivost priseljenih Kitajcev. Če nekoliko karikiramo, bi lahko rekli, da je Zagorac verjetno na ta način oblikoval stereotip zato, da bi ciljno občinstvo prestrašil in s tem dosegel zaželeno nasprotovanje in nenaklonjenost priseljencem, ki bi utegnili ogroziti »avtohtoni« slovenski narod.

Pozorna deliberacija bi kajpak v veliki meri relativizirala in končno preprečila nakano, katere poglavitna žrtev so prav lahko vodljive množice. Iz nekakšne stereotipizacije izpeljana bojazen pred Kitajci nas v svoji komični bizarnosti ne sme preslepiti. Če je takšen diskurz celo uspešen, pa je to navadno že razlog za alarm.⁷ Nestrpnost, rasizem in ksenofobija, kakorkoli utemeljeni v

⁵ Z Ministrstva za notranje zadeve so mu med drugim tudi odgovorili: »Od vzpostavitve matičnega registra dne 3. 5. 2005, je v matični register vpisana 1 smrt kitajskega državljanca.« Celoten odgovor je dostopen na tem naslovu: <http://www.dz-rs.si/index.php?id=94&q=priseljen&mandate=-1&author=56&unid=VPP4|B04F145E6FF876AFC1257234002B7D45&showdoc=1>.

⁶ V teoriji zmot poznamo več vrst sklicevanja, zgornje je kajpak najbolj podobno sklicevanju na čustvo strahu, *ad metum*, ker državljane posredno draži s trditvijo, da se število kitajskih priseljencev močno povečuje in da bi to utegnilo ogroziti Slovence. Primerjaj Bregant in Vežjak (2007, 135).

⁷ Spomniti je treba na dodaten časovni kontekst spraševanja, ki je padel v čas vrhunca gonje proti romski družini Stojan. Fenomenologija vaških straž, »tabornih« ognjev in barikad je bila konec leta 2006 in v začetku naslednjega komični domačijski realizem slovenskega značaja. Nič manj nedopustne niso bile razlage. Dr. France Bučar je recimo

posameznih dejanjih tistih, ki jih izzovejo, velikokrat koreninijo v kolektivnem pripisu »nenavadnih« lastnosti. Največkrat lahko že iz atribucije razberemo, kateri iracionalni vzgibi jo porajajo. Omenjeni primer je morebiti dober primer tega, kakšno moč ima smisel za argumentacijo že na ravni zavračanja predsodkov in iracionalnih vzgibov. Plehka retorika je velikokrat speta z nerazumnimi predpostavkami in rasistično logiko percepcije stvari. Če je skrita za stereotipi, predsodki in diskvalifikacijami, je lahko naravnost nevarna in ljudi spodbudi k neracionalnemu vedenju, rasističnim izbruhom in krnitvi temeljnih demokratičnih standardov ter neupoštevanju ustavnih in drugih državljskih pravic. V modelu razvijanja argumentacijske kompetence bi torej smeli pričakovati ne le sledenje idealu razumnosti, temveč v danem kontekstu in torej bolj specifično tudi učinkom, ki jih ima kompetentna presoja te vrste pri državljanih.

III.

Slaba argumentacija išče svoje priložnosti na vsakem koraku profanega vsakdana in preizkuša državljanovo pozornost. Nad njo bi se morali najhitreje zamisliti prav v stroki in politiki. V prvi zato, ker je dobra argumentacija del znanstvenega diskurza in novih spoznanj. V drugi, ker je politika način urejanja našega skupnega življenja z vsemi zakonskimi in pravnimi posledicami. Toda če znanost po svoje sama izvrže slabo podprte sklepe in je venomer podvržena preverjanju in kritiki, vsaj v bolj eksaktnih, naravoslovnih in matematičnih vedah, je v humanistiki in družboslovju večkrat drugače, v sfera političnega pa se sploh sploh zdi, da nanjo največkrat niti ne stavimo. Tako se mi je celo že zgodilo, da sem na predavanjih slišal odgovor študenta, da se mu zdi povsem naravno in smiselno, da politiki manipulirajo in argumentacijsko varajo – takšna naravnost se mu je zdela prednost, celo vrlina in tako rekoč intrinzična lastnost. Celó več: prepričeval me je, da je dober politik tisti, ki obvlada takšno manipulacijo. Če bi njegov ugovor že poskušal vzeti resno, bi lahko sklepal, da sta ne le ugled politike in politikov v očeh državljanov popačena, temveč da je natančno taka predstava o tem, kakšna mora biti veljava argumentirane besede pri politično, družbeno, ekonomsko in sicer relevantnih temah. Očitno moramo šele doseči tako stanje, da bo dobra argumentacija nekaj, od česar je zelo odvisna zdrava politična razprava, od nje pa kot posledica politika in kondicija demokracije. Dobri politiki naj bi uporabljali dobre argumente in bili dobri prav zaradi tega, slabi slabe (Bregant in Vezjak 2007).

izjavil, da je ksenofobija zdrava biološka reakcija, s katero ni nič narobe in narodu pomaga preživeti.

Argumentacijska kompetenca je venomer na preizkušnji celo v neposrednem smislu takrat, ko imamo opraviti z ambicijo argumentacijskega varanja, včasih tudi nehotenega. Takšno motivacijo smo si ogledali v obeh navedenih primerih. Dogaja se, da je povzeta ali celo čislana skozi funkcijo prepričljivosti oziroma retorike. Aristotel je tej veščini nadel lepo ime: retorika kot umetnost uporabe sredstev prepričevanja. Namenil ji je pozitivno vlogo, a se je danes skoraj izgubila: zanj je veščina argumentirano in ne neargumentirano prepričevanje. Dandanes besedo retorika velikokrat uporabljamo v slabšalnem pomenu in s slabim prizvokom, kot nepotrebno in odvečno pa se nam lahko zdi tudi samo prepričevanje. Razumemo ga kot reklamni in propagandni pritisk. Manj govorimo o tem, da nas je nekdo prepričal s svojimi dobrimi razlogi in nameni, več pa o zunanjem vtisu, ki ga je na nas naredil, pa ga ne bi smel. Retorika je torej element tako dobre kot slabe argumentacije in Aristotel je naštel tri elemente v njej: *pathos*, *ethos* in *logos*. *Ethos* ni le moralni značaj govornika in njegova zgodovina, temveč ga mora ta šele ustvariti z govorom in je na dločen način v poslušalstvu, ne v govorcu. *Pathos* seveda implicira način govora, ki naj učinkuje na poslušalca in ga prepriča čustveno, »patetično«. *Logos* meri na logično oziroma besedno prepričljivost. Moralna, čustvena in govorna komponenta skupaj ustvarjajo prepričevalni naboj naših besed in nastopa; če naj ima retorika kakšen smisel, mora dobra nujno vsebovati dobre argumente. Nemogoče je biti dober retorik in prepričljivo vplivati na druge, če uporabljaš slabe argumente, četudi ti vendarle prepričajo mnoge ali celo večino. Kot med številnimi ugotavljata Bregant in Vežjak (2007, 15), se žal največkrat dogaja, da je retorika zlorabljen in stkan s slabo argumentacijo in s tem diskreditirana tudi kot takšna.

Razvijanje argumentacijske kompetence državljanov bi seveda moralo predpostaviti prostor, ki bi bil širši od področja izobraževanja, npr. kritičnega mišljenja, ki ga »kritično« primanjkuje v slovenskem šolskem in izobraževalnem procesu, ali znotraj znanstvenega izobraževanja, kakršno npr. opisujeta Erduran in Jiménez-Aleixandre (2008). Kombinirana teoretska in empirična perspektiva, četudi postavljena v učilnice srednjih šol in fakultet, navadno osrednjo pozornost namenja kognitivnim, metodološkim in epistemološkim aspektom, vendar pa ostaja znotraj socialnega, znanstvenega ali moralnega konteksta. Seveda je argumentacija pomembna sestavina znanstvenega raziskovanja in igra pomembno vlogo pri učenju in poučevanju znanosti. Toda v širšem kontekstu, ko bi morala biti del agende izobraženih državljanov, da bi ti sledili sklepanju na podlagi dokazov v vsakdanjem, tudi političnem življenju, je vse premalo obravnavana. Koncept aktivnega državljanstva in naš razmislek o državljanskih kompetencah sploh bi ji zato moral pripisati več avtonomije in ji pridodati pomembnejšo mesto, sploh pa

razviti modele, s katerimi bi jo razvijali ne le v šolskih in kurikularnih sistemih, temveč tudi zunaj njih.

Literatura

1. Bregant, J., in Vezjak, B. (2007): *Zmote in napake v argumentaciji: vodič po slabi argumentaciji v družbenem vsakdanu*. Maribor, Subkulturni azil.
2. Erduran, S. in Jiménez-Aleixandre, M. P. (ur.) (2008): *Argumentation in Science Education: Perspectives from Classroom-Based Research*, Dordrecht: Springer.
3. Heyse T. (2006): Consensus and Power in Deliberative Democracy. *Inquiry* 49 (3): 265 – 289.
4. Lupia, A. (2002): Deliberation disconnected: what it takes to improve civic competence. *Law and Contemporary Problems*, 65: 133-150.
5. Lupia, A., in Johnston, A. (2001): Are Voters to Blame? Voter Competence and Elite Maneuvers in Referendums. V Mendelsohn M., in Parkin A. (ur.): *Referendum Democracy: Citizens, Elites, and Deliberation in Referendum Campaigns*: 191-211. New York: Palgrave.
6. Kymlicka, W. (2000): *Citizenship in Culturally Diverse Societies: Issues, Contexts, Concepts*. V Kymlicka W., in Norman, W. (ur.): *Citizenship in Diverse Societies*: 1-41. Oxford: Oxford University Press.
7. Wallach, J. R. (2001): *The platonic political art: a study of critical reason and democracy*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University.

Alenka Gril, Eva Klemenčič

Participacija v šoli

POVZETEK

Participativna demokracija zahteva državljane, ki za delovanje potrebujejo določena znanja, te pa morajo začeti pridobivati čim prej. Nizka udeležba na volitvah, vse manjše zanimanje za participacijo v javnem in političnem življenju ali sodelovanje pri drugih konvencionalnih političnih dejavnostih ter pomanjkanje zaupanja v demokratične institucije je danes med mladimi še posebej pogosto. Ker se učijo participacije tako neformalno kot formalno, nas v članku zanima predvsem šola kot področje učenja participacije.

KLJUČNE BESEDE: participacija, šola, učni načrti

ABSTRACT

Participative democracy requires citizens with certain knowledge and skills, which must be acquired as soon as possible. Low participation in the elections, less interest to participate in public and political life or cooperation in other conventional political activities and lack of confidence in democratic institutions is prevalent among youth. Learning participation can be informal or formal at the same time; therefore first of all, we focused on school.

KEY WORDS: participation, school, syllabuses

Participacija mladih

Demokracija je zasnovana na konceptu javne participacije državljanov, zato je skrb mladih za skupnost zaželeno dejavnost, ki bo mlade pripravila, da bodo v prihodnje aktivni državljani.

V zadnjih letih predlogi EU na področju izobraževalnih politik osrednjo pozornost namenjajo razvoju tistih družbenih vrednot, ki utrjujejo (in vzpostavljajo) demokratično, strpno, participatorno, solidarno in pravično družbo, seveda ob upoštevanju različnih nacionalnih in kulturnih identitet, vedno bolj pa tudi lokalnih posebnosti. Podpora temu so tudi različne ravni

pooblastil lokalnim skupnostim oz. šolam v nekaterih državah (npr. Finska, Grčija, Švedska) pri prilagajanju učnih programov lokalnim posebnostim in potrebam; to namreč zahteva participacijo različnih akterjev, vsekakor tudi mladih (Klemenčič 2005).

Nizka udeležba na volitvah, vse manjše zanimanje za participacijo v javnem in političnem življenju ali sodelovanje pri drugih konvencionalnih političnih dejavnostih ter pomanjkanje zaupanja v demokratične institucije, je še posebej navzoče prav med mladimi. Slabo poznavanje delovanja družbenega sistema, neozaveščenost o državljskih pravicah in nezaupanje zlasti v politične institucije se je med mladimi v Sloveniji pokazalo v mednarodni raziskavi državljske vzgoje (IEA CIVED – Civic education study, 1999; Krek in Šimenc 2003). Skladno s tem tudi študije vrednotnih orientacij mladostnikov tako v Evropi kot pri nas kažejo splošno zmanjšanje zanimanja mladostnikov za politična in družbena vprašanja in vse višje vrednotenje individualnosti in zasebnosti, to pa se izraža s pripisovanjem pomembnosti vrednotam materialne in socialne varnosti, prijateljstva, odnosov, zdravega okolja, kvalitete vsakdanjega življenja (Ule in dr. 1998).

Izkušnje družbenega udejstvovanja so zlasti pomembne v obdobju mladostništva, ko si mladi ljudje oblikujejo svojo identiteto in iščejo ustrezno družbeno vlogo (Conger 1991). Socialno okolje vpliva na oblikovanje identitete mladostnikov v obliki specifičnih zahtev in problemov, ki jim jih zastavlja. Razreševanje najpomembnejše razvojne naloge, opredelitve lastne identitete, usmerjata dve osnovni motivaciji: potreba po razlikovanju sebe od drugih (predvsem odraslih) in potreba po asimilaciji sebe v socialne skupine, ki imajo veliko vrednost oz. so pomembne za identiteto, ki jo posameznik želi imeti (npr. vrstniška skupina) (Brewer 1993). Tako so socialne identitete produkt uravnoteženja med razločevanjem sebe od drugih s primerjanjem med skupinami in vključevanjem sebe v socialne skupine. Če želimo vedeti, kaj mladostniki vrednotijo, kakšne načrte in cilje za prihodnost razvijajo ter kakšne identitete si oblikujejo, je torej pomembno preučiti, katerim skupinam pripadajo (formalnim organizacijam in neformalnim vrstniškim skupinam).

Čeprav sodobne demokratične družbe ponujajo mladim številne organizirane oblike preživljanja prostega časa, se delež mladih, ki so vključeni v organizacije, zmanjšuje. Z vključevanjem v različne oblike družbenega delovanja imajo mladi možnost preizkusiti se v različnih družbenih vlogah ter neposredno spoznavati družbene strukture, razmerja med njimi in delovanje družbenega sistema kot celote (Flanagan 1998). Raziskave državljskega izobraževanja, socialne in politične participacije mladih (pregled v Sherrod in dr. 2006) kažejo pomembno vlogo strukture socialnega okolja in dejavnosti, v katerih poteka učenje socialnih spretnosti in znanj, potrebnih za vključevanje

v družbo (npr. medosebno zaupanje, navzočnost modelov vlog prosocialnega vedenja odraslih, skupinsko delo, razvojna primernost programov dejavnosti, možnosti za izražanje in samostojno odločanje, prevzemanje odgovornosti, izkustveno učenje in refleksija izkušenj).

Družbena participacija mladih se nanaša na aktivno participacijo in resnično vplivanje na odločitve, ki zadevajo njihovo življenje, ne pa njihovo simbolično ali pasivno navzočnost v delovanju odraslih. Participacije zato ne merimo le po obsegu, npr. številu mladih, ki obiskujejo številne dejavnosti, temveč tudi po kakovosti. Če mladi želijo razvijati svojo ozaveščenost o družbi in se vanjo aktivno vključevati, je bolje, da definirajo svoje probleme, kakor da se pogovarjajo o tistih problemih, ki so jim jih posredovali odrasli; da oblikujejo svoje, letom primerne metode, kakor da nekritično uporabljajo metode odraslih, in da razvijajo znanje za lastno socialno delovanje in spreminjanje skupnosti, kakor da zgolj pridobivajo znanje zaradi znanja (Wang in Buriss 1997).

Da bi bila participacija mladih v družbi učinkovita, je potrebno ustvarjati možnosti za mlade, da bi se "vključevali" v vplivanje, oblikovanje, načrtovanje in prispevali k politiki in razvoju javnih servisov ter programov dejavnosti v skupnosti. Tako ni dovolj, da mlade v organizacijah sprašujemo za mnenje, potrebno bi jih bilo vključevati kot vodje, svetovalce in partnerje pri odločanju. Največ možnosti za participacijo imajo mladi v različnih nevladnih organizacijah; družbenega delovanja se torej učijo povsem neformalno. V raziskavi prostovoljnega dela mladih (Gril in dr. 2006) se je pokazalo, da razmeroma velik del prostovoljskih organizacij izvaja projekte namenjene vključevanju mladih v družbo (več kot polovica organizacij v Sloveniji in dve tretjini organizacij v Ljubljani). Kljub temu pa mladi prostovoljci sodelujejo večinoma le pri odločanju o izvedbi (v treh četrtinah organizacij) in evalvaciji projektov (v dveh tretjinah organizacij), redko pa so vključeni v vodenje projektov (v manj kot tretjini organizacij). Pedagoško delo z mladimi pri učenju demokracije in oblikovanja državljskih kompetenc (v šoli in dejavnostih) naj bi osrednjo pozornost namenjalo vključevanju mladih v odločanje o dejavnostih oz. prevzemanje nadzora nad dogajanjem in lastnim vedenjem: ali sodelujejo v različnih fazah izvajanja dejavnosti, od načrtovanja, do vodenja in izvedbe ter evalvacije rezultatov.

Modeli participacije

Za uspešno spodbujanje participacije v družbi je pomembno razlikovanje med vključenostjo oziroma organiziranostjo mladih v družbi in resničnim sodelovanjem. Vključenost mladih namreč še ne pomeni, da mladi tudi v

resnici že dejavno sodelujejo. V pomoč pri prepoznavanju te razlike nam je lahko Hartova (1992) lestvica participacije, ki razlikuje med tremi stopnjami vključenosti in petimi, ki opredeljujejo participacijo. Na najvišji ravni (8) gre za pobudo mladih in skupne odločitve z odraslimi, sledita (7) iniciativa in vodenje mladih (mladi imajo začetno idejo in se odločajo o izvedbi projekta; odrasli so na voljo, a se ne vpletajo), (6) iniciativa odraslih, ki se odločajo skupaj z mladimi (odrasli imajo začetno idejo, a so mladi vključeni v vse korake načrtovanja in izvedbe; njihova mnenja niso le upoštevana, ampak sodelujejo pri odločitvah), (5) mladi so vključeni v svetovanje in informiranje (projekte oblikujejo in izvajajo odrasli, z mladimi se posvetujejo; mladi razumejo proces in njihova mnenja so upoštevana) in (4) pripisana participacija in informiranje (odrasli odločajo o projektu, mladi so prostovoljci; mladi razumejo projekt in vedo, kdo se odloča in zakaj). V skladu s to delitvijo participacija torej pomeni, da so mladi vključeni v politiko in razvoj programov in v odločitve o tem, kaj se dogaja. Ravni neparticipativne vključenosti pa so: simbolična udeležba mladih (raven 3 – mlade vprašamo za mnenje, a nimajo možnosti, da bi izbrali način izražanja svojih pogledov ali pa jih imajo zelo malo, ali pa je omejen obseg idej, ki jih lahko izrazijo); dekoracija (raven 2 – mladi so del dogodka, a ne razumejo obravnavnih vprašanj); manipulacija (raven 1 – mladi naredijo ali govorijo, kar jim odrasli sugerirajo, vendar ne razumejo prav vprašanj ali pa so mladi vprašani, kaj mislijo, odrasli pa izrabijo le nekaj zamisli in jim ne povedo, kako lahko vplivajo na končno odločitev). Drugi modeli participacije ne predstavljajo stopenjsko, temveč zvezno (npr. Westhorp 1987, Shier 2001), pri tem se povečujejo možnosti za vključevanje v vse faze procesa odločanja in izvajanja dejavnosti, nadzor posameznika nad lastnim vedenjem in njegove odgovornosti ter dolžnosti za skupinsko dejavnost.

Učinki participacije

Participacija mladih ima številne učinke (Checkoway in Richards-Schuster 2002): je legitimna pot razvijanja znanja o socialnih dejanjih, pridobivanje zanesljivih informacij za dejanja, ki bi izboljšala skupnost, omogoči uresničevanje političnih pravic. Učinki participacije naj bi se kazali tako v osebnem zaupanju in socialni povezanosti mladih, v sposobnostih za skupinsko odločanje, delitvi virov, zavedanju javnih vprašanj in prispevanju k skupnosti.

Učinke participacije mladih pa bi lahko predpostavili tudi glede na model »5 C-jev« zaželenih izidov učinkovitih mladinskih programov, ki razvijajo pet kompetenc (povzeto po ustanovi International Youth Foundation): 1. značaj (Character) – mladi pridobivajo občutek odgovornosti in zanesljivosti,

spodobnost za uspevanje kljub težavam; 2. zaupanje (Confidence) – mladi razvijejo občutek o lastni vrednosti na osnovi sposobnosti za odločanje in iniciativnosti; 3. povezovanje (Connection) – mladi razvijejo pozitiven občutek pripadnosti lastni skupnosti, skrbnim odraslim in vrstnikom; 4. sposobnosti (Competence) – mladim je omogočeno pridobiti ustrezne spretnosti, kar zadeva izobrazbo in poklic, potrebne za uspešno samostojno preživetje; 5. pripravljenost za sodelovanje (Contribution) – mladi postanejo državljansko zavedni in želijo prispevati svoj čas, ideje in talente za izboljšanje skupnosti.

Vključevanje v javni prostor skupnosti mladostnikom omogoča soočenje s problemi njihove družbe in oblikovanje politične identitete (Yates in Youniss 1998). Skupnostno delo jim omogoča oblikovanje osebnih in socialnih perspektiv razvoja: kakšni ljudje bi radi postali in kakšno družbo bi radi ustvarili. Analize pogovorov med mladostniki prostovoljci so pokazale, da leti z refleksijo svojih izkušenj razrešujejo poglobitve socialne in politične probleme svoje družbe in si izoblikujejo svoj odnos do teh vprašanj. Sebe so zaznavali kot pomembno vpletene v javna vprašanja skupnosti in prepoznavali možnosti za vplivanje na potek razreševanja teh vprašanj. Čez nekaj let so te izkušnje ocenili kot pomembne za opredelitev svoje identitete. Ko imajo mladostniki možnosti uporabiti svoje socialne spretnosti za soočanje s socialnimi problemi, spoznajo, da lahko vplivajo na družbene procese in da so tudi sami odgovorni za družbeno blaginjo. Prostovoljno delo je ena od oblik povezovanja mladostnikov s širšo skupnostjo, ki jim omogoča razumeti pomen javnega dela in razumeti sebe kot dejavne državljane (Flanagan 1998). Keniston (1968; v Flanagan 1998) na podlagi intervjujev s političnimi aktivisti '60. let ugotavlja, da je obdobje zgodnje odraslosti obdobje oblikovanja politične opredelitve posameznika; takrat družba kot vir socializacije nadomesti družino. Svoj odnos do skupnosti začno vzpostavljati že v poznem mladostništvu, ko so še razmeroma neodvisni od odgovornega sprejemanja socialnih vlog odraslih. Vrednote in odnos do javnih vprašanj, ki si jih posamezniki pridobijo kot mladi aktivisti, se odražajo tudi v obdobju srednje odraslosti, tako v političnem življenju kot pri vzgojnih praksah (Flanagan 1998).

Spodbujanje učenja participacije

Družbene prakse, ki naj bi mlade usposobile za dejavno sodelovanje v družbi, so vključene v kurikule osnovnih in srednjih šol kot del pouka posebnih predmetov in obšolskih dejavnosti, deloma pa so integrirane v mladinske programe in dejavnosti nevladnih organizacij. Šola spodbuja učenje participacije v okviru šolskega kurikula, razrednega vzdušja, zaupanja in medsebojne povezanosti, pri pouku državljskih vsebin in z aktivnim

vključevanjem učencev (Hahn 1998) v odločanje o izobraževalnem procesu (pri tem ima mladostnik možnost izražati svoje mnenje, izbirati in načrtovati dejavnosti), modeliranjem stališč in prosocialnim vedenjem učiteljev ter s sodelovanjem z družbenimi organizacijami, v katerih lahko učenci praktično preizkusijo znanje, pomembno prispeva k razvoju državljskih kompetenc in oblikovanju mladostnikove državljske identitete (Yates in Younnis 1998). Pri tem je ključnega pomena refleksija izkušenj (vlog, pridobljenih spretnosti, učinkov dejanj za druge ipd.), saj se brez te spoznanje o osebni odgovornosti in kolektivni sposobnosti za pozitivne spremembe v skupnosti ne razvije. V slovenskih šolah pa je sodelovanja z organizacijami v lokalni skupnostih razmeroma malo, če sklepamo na podlagi podatkov, zbranih v slovenski prestolnici (Gril in Klemenčič 2008). Na oblikovanje socialnih kompetenc, potrebnih za participacijo v družbi, vplivajo tudi vzgojni stili staršev in izkušnje s sodelovanjem v okviru družine ter vrstniške skupine (Sherrod in dr. 2006). Skupne poteze socialnih okolij (družina, šola, vrstniške skupine, družbene organizacije, mladinska gibanja), ki spodbudno vplivajo na razvoj t. i. državljskih kompetenc in oblikovanje socialne identitete mladostnikov.

Družbene organizacije, pa tudi neformalne skupine, mladostniku priskrbijo referenčno skupino in sklop družbenih vrednot, s katerimi se lahko identificira. Sodelovanje v družbenih organizacijah, ki mladim omogoča aktivno vključevanje v skupnost (npr. skozi prostovoljno delo), v večji meri spodbuja oblikovanje državljske identitete mladostnikov oz. podobo sebe kot člana širše skupnosti. Poleg tega da jim omogoča razvoj pripadnosti in občutek povezanosti s skupino (tako kot vrstniške skupine), jim omogoča sprejemanje odgovornosti za skupno dobro. Mladostniki, ki so v skupnost aktivno vključeni, prepoznavajo družbene probleme in menijo, da lahko aktivno prispevajo k reševanju javnih vprašanj, saj čutijo, da skupnost sprejema njihovo sodelovanje. V nasprotju z njimi mladostniki, ki menijo, da v skupnosti niso sprejeti, da jim odrasli ne priznavajo kompetenc za sodelovanje v javnih zadevah, ostajajo brezbržni, nimajo čustvenih vezi s skupnostjo in se ne vključujejo v družbene zadeve (Syvertsen, v Sherrod in dr. 2006). Pozitivnejša stališča do družbenih institucij imajo mladostniki, ki so vključeni v različne interesne dejavnosti v organizacijah, v primerjavi z mladostniki, ki se družijo le v okviru neformalnih vrstniških skupin (Rubini in Palmonari 2008). Raziskava razvoja razumevanja družbenih odnosov med mladimi, ki sodelujejo v dejavnostih mladinskih centrov, je pokazala, da nanj pomembneje vpliva organizacijska kultura (cilji in strategije izvajanja dejavnosti, medosebni odnosi v skupini, vrednostne usmeritve) kot socio-kognitivne sposobnosti posameznikov (Gril 2007). Na podlagi izkušenj s sodelovanjem v skupinskih družbenih dejavnostih mladostniki razvijajo svoje akcijske spretnosti (skupinsko delo, postavljanje ciljev, izbira in evalvacija

strategij vedenja, načrtovanje izvedbe, uporaba informacij, zaznavanje problemov in ovir), pridobivajo samozaupanje (da so se sposobni učinkovito spopadati z izzivi na različnih področjih življenja), razvijejo kompleksnejše socialno razumevanje (zaznavanje potreb drugih in družbenih problemov, razumevanje vplivov okolja na posameznikovo vedenje, prevzemanje socialne perspektive), pridobivajo medosebne spretnosti v komunikaciji z različnimi ljudmi in skupinami, razvijajo prijateljske medosebne odnose, s tem pa širijo svoj socialni kapital ter si izoblikujejo življenjske cilje za prihodnost.

Značilnosti širšega družbenega konteksta se zrcalijo v mladostnikovih stališčih do skupnosti in razumevanju družbenih odnosov, ki pomembno opredeljujejo njihovo socialno identiteto (Flanagan 1998). Raziskava koncepta demokracije med mladostniki v dveh kulturah (Kanada in Kitajska) je ob primeru razumevanja demokratičnega odločanja pokazala, da nanj vplivajo tako osebni dejavniki (starost in kognitivni razvojni status ter izkušnje) kot dejavniki okolja (neposredni socialni kontekst, družbeni položaj, tip okolja (urbano/podeželje) in kultura družbe – vrednotne usmeritve, vzgojne prakse; Helwig 2005). Na podlagi tega lahko sklepamo, da so socialne in tudi državljanske kompetence mladih povezane z družbenoekonomskimi, političnimi in vrednotnimi značilnostmi družbe kot celote.

Participativna demokracija – participativne šole

V nadaljevanju bomo osvetlili predvsem možnosti, priložnosti ter spodbude za participacijo mladih v družbi znotraj institucij formalnega izobraževanja, med te pa uvrščamo tudi šolo. Sodelovanje v šoli lahko poudarimo na več ravneh: kot učno vsebino (v normativnem smislu), odnos med različnimi akterji v šoli in zunaj nje, didaktični princip, metodo dela, kot prvine, ki bogati razredno in šolsko vzdušje, prvine, ki oblikuje participativne državljane, sodobno vrednoto itd. Participacije v šoli se je treba lotiti s predpostavko sinergijskega učinka in uravnoteženosti tako kognitivnega (o participaciji je treba nekaj vedeti), afektivnega (čustveni odnos) ter konativnega (uresničevanje participacije v dejanjih). Še posebej je to pomembno, če razumemo šolo kot mikrokozmos širše družbe. V razpravah o šolstvu v Evropi je v ospredju tema, ki jo navadno označujemo z izrazom »državljska vzgoja«, pri tem pa prevladuje stališče, da naj bi mladi v šoli pridobivali vsaj osnovne sposobnosti, ki jih bodo potrebovali v vlogi dejavnih državljanov (Justin in Sardoč 2003).¹ Državljska vloga je namreč ena tistih,

¹ Spoznavali naj bi pravice in dolžnosti državljanov, človekove pravice, civilno družbo, osnovna etična načela, delovanje medijev itd. Sprejeli naj bi vrednote, kot so solidarnost, pravičnost, enakost, humanost, strpnost itd.

ki zahteva znanje, spretnosti in nekatera vedenja, ki na vidno mesto postavljajo državljanske/družbene odgovornosti državljanov (Mellor 2003). Pri vsem tem pa ni dovolj le poznavanje osnovnih dejstev o političnih institucijah in procesih političnega življenja in odločanja, temveč tudi aktivna participacija in razvoj različnih vrednot.

Kljub zelo raznolikim podrobnim ciljem in vsebinam državljanske vzgoje v različnih državah so posebej zanimive tri teme, h katerim naj bi vodila državljanska vzgoja in so skupne domala vsem: razvoj politične pismenosti, razvoj kritičnega mišljenja ter nekaterih stališč in vrednot ter dejavno vključevanje učencev (Eurydiceova publikacija »Državljska vzgoja v Evropi« (Sardoč 2005).

Učni načrti

Učni načrti usmerjajo in pospešujejo uresničevanje temeljnih potreb posameznika in družbe, skrbijo za ohranitev enotnih standardov znanj. Ker predstavlja učni načrt tudi pomoč šolam (vključuje didaktična načela, navodila itd.), je potrebno analizirati tudi te dokumente. Seveda ob zavedanju, da je nacionalni učni načrt zgolj podlaga za izdelavo podrobnih učnih načrtov, ki jih pripravi vsak učitelj (na podlagi psihološko-pedagoških in mikrosocialnih posebnosti učencev). Na kakšen način torej učni načrti že na tej najsplošnejši ravni vključujejo in spodbujajo participacijo?²

Analiza različnih družboslovnih predmetov in (obveznih) izbirnih vsebin v osnovnošolskem in srednješolskem izobraževanju je pokazala, da je moč zaznati participacijo v učnih načrtih predmetov v različnih oblikah in z različnimi poudarki. Očitno je, da je velik delež ciljev, didaktičnih oz. metodičnih priporočil in pojmov vseobsegajoč – pojavljajo se v vseh analiziranih učnih načrtih, vendar pa opazimo tudi nekatere razlike, predvsem v poudarjanju določenih delov, npr. življenje v skupnosti v ciljih učnega načrta Prostovoljnega socialnega dela itd. Morebiti še zanimivejša je ugotovitev, ki jo lahko izpeljemo na podlagi analiziranih učnih načrtov, da je kritično mišljenje še posebej definirano področje znotraj ciljev (z izjemo

² Za analizo smo izbrali te učne načrte: družba (predmet v 4. in 5. razredu OŠ), državljanska vzgoja in etika (predmet v 7. in 8. razredu OŠ), državljanska kultura (obvezne izbirne vsebine v gimnazijskem programu), sociologija (predmet v različnem obsegu, glede na srednješolski program), družboslovje (srednje poklicne šole), prostovoljno socialno delo (obvezne izbirne vsebine v gimnazijah, prosta izbira dijakov).

Poleti leta 2008 je bil sprejet nov učni načrt za državljansko vzgojo in etiko, prav tako pa tudi novo ime predmeta, t.j. Državljska in domovinska vzgoja in etika. Ker pa je v tem trenutku jasno zgolj to, da se nov učni načrt v prihajajočem šolskem letu še ne bo izvajal smo za analizo uporabili sedaj veljaven učni načrt.

Prostovoljnega socialnega dela). Podobne so tudi ugotovitve, ki zadevajo priporočene metode in strategije za delo pri pouku, saj je eksplicitno poudarjanje uporabe aktivnih metod in strategij navzoče v vseh analiziranih učnih načrtih, razen v enem, a je to v njem poudarjeno implicitno (glede na predlagane teme/vsebine). Pojem participacija je definiran tako implicitno kot eksplicitno, prav tako pa zaznamo poudarjanje različnih vrst participacije, v osnovni šoli prevladuje poudarjanje socialne komponente participacije, na stopnji srednješolskega izobraževanja pa bolj politična participacija v povezavi s socialnimi pogledi na participacijo. Participacija je v učnih načrtih analiziranih predmetov in obveznih izbirnih vsebin implicirana in izražena bolj kot politična pismenost in konkretizirana ob pomoči področij sodelovanja in procesov odločanja in redkeje pojmovno eksplicitno definirana.

Učenje participacije v šoli

Raziskava³ (Gril in Klemenčič 2008) med učitelji na ljubljanskih šolah je pokazala, da se najpomembnejši cilji, ki naj jih skuša uresničiti šola glede priprave mladih na življenje v družbi, nanašajo na razvoj kritičnega mišljenja (spodbujanje solidarnosti, spretnosti vključevanja v javno življenje in sprejemanje raznolikosti stališč), nekoliko manj pomembni so cilji političnega opismenjevanja (poznavanje kulturne dediščine, družbenih institucij in okoliščin sobivanja ter aktualnih družbenih problemov), najmanj pomembni pa cilji prakticiranja aktivne participacije v šoli (vključevanje v skupnost, preizkušanje demokracije v šoli in povezovanje z drugimi). Pa vendarle je usvajanje znanj in veščin, potrebnih za participacijo, najučinkovitejše, če imajo mladi možnost prakticiranja v resničnem življenju (kot je opredeljeno tudi v strateških dokumentih Evropske komisije, Beli knjigi in nekaterih učnih načrtih).

Raziskava je pokazala precejšnje neskladje med ocenami učiteljev in učencev o stopnji njihovega sodelovanja in možnostih za soodločanje. Večinsko mnenje ljubljanskih učiteljev družbe, državljanske vzgoje in etike (DIE) in sociologije kaže, da je mnenje učencev na osnovnih in srednjih šolah delno ali precej upoštevano. Po drugi strani pa so učenci in dijaki poročali, da jih učitelji redko ali včasih vprašajo za mnenje, prav tako redko pa njihovo

³ Nekatere vidike učenja participacije v šoli smo preučevali v okviru raziskovalnega projekta »Prakse družbenega udejstvovanja mladih v sodobni demokratični družbi,« ki je bil izveden v letu 2007 za potrebe MOL (Mestne občine Ljubljana) (Gril in Klemenčič 2008). V raziskavi so sodelovali učenci 5. in 8. razredov osnovnih šol in dijaki 1. in 3. letnika srednjih šol v MOL ter študenti Univerze v Ljubljani. Vključeni so bili tudi učitelji družbe v 5. razredu, državljanske vzgoje in etike v 8. razredu ter sociologije in družboslovja v srednji šoli.

mnenje tudi upoštevajo. Tudi mnenja učiteljev in učencev o participaciji učencev pri pouku se razlikujejo. Učitelji družbe (5. razred), DIE (8. razred) in sociologije (srednja šola) pogosto (vedno ali včasih) vključujejo učence pri postavljanju razrednih pravil in ocenjevanju znanja ter odločanju o skupnih šolskih dejavnostih. Učitelji na vseh treh razrednih stopnjah pa redko vključijo učence, da bi izrazili svoje mnenje o obravnavi snovi ter metodah in oblikah dela. Nizka stopnja vključevanja učencev pri obravnavi snovi je deloma v nasprotju s pomembnostjo (velik pomen) šolskih ciljev razvoja politične pismenosti in kritičnega mišljenja ter vrednot. Vendar pa je redko vključevanje učencev tudi v izbiro metod in oblik dela in ne le v izbiro obravnavanih vsebin v skladu z nizko stopnjo pomembnosti, ki jo učitelji pripisujejo ciljem uresničevanja participacije v šoli. V nasprotju z učitelji se učenci in dijaki v povprečju redko imajo za soodločevalce v razredu in še redkeje na šoli. Velik razkorak med odgovori učencev in učiteljev je verjetno posledica različno zastavljenih vprašanj; namreč, učenci so bili vprašani o soodločanju pri pouku na sploh, učitelji pa o vključevanju učencev pri pouku njihovih predmetov. Sodelujoči učitelji so poučevali predmete, ki ne le v vsebinskem smislu obravnavajo te tematike, temveč imajo tovrstne strategije predpisane že v didaktičnih priporočilih za poučevanje teh predmetov. Na podlagi tega lahko sklepamo, da je pri teh specifičnih predmetih vključevanje učencev pogostejše kot pri pouku drugih predmetov.

Stališča učiteljev do participacije so pomembna predvsem z zornega kota usmerjanja vedenja pri pouku oz. vpliva na organizacijo pouka, ki omogoča aktivno participacijo učencev. Učitelji, ki menijo, da aktivno delovanje v okviru družbenih institucij spodbuja participacijo mladih, da participacija pomeni biti solidaren z drugimi in da kritično mišljenje ni nujen pogoj za resnično participacijo ter da participacija ne pomeni pomagati ljudem v težavah, pogostejše vključujejo učence v pouk.

Najpogostejše ovire za participacijo mladih v družbi, ki so jih navedli učitelji, so nezanimanje mladih za družbena vprašanja, nepoznavanje zapletenih birokratskih postopkov in nesprejemanje mladih za enakovredne partnerje pri odločanju. Nekateri učitelji, ki pogosto vključujejo učence v postavljanje pravil vedenja v razredu, pa menijo, da je ovira predvsem premajhna seznanjenost mladih z možnostmi za sodelovanje v procesih odločanja.

Prav tako vsakdanje znanje in praktične izkušnje učiteljev z družbenim delovanjem usmerjajo učiteljevo poučevanje v nadgrajevanje in širjenje snovi, predpisane v učnih načrtih. Raziskava je pokazala, da učitelji, ki sami aktivno sodelujejo v skupnosti in spremljajo aktualno dogajanje v EU, tudi pogostejše vključujejo učence v načrtovanje šolskih dejavnosti.

Zaključek

V Sloveniji imamo veliko institucij, projektov, združenj in organizacij, ki spodbujajo participacijo mladih in njihovo aktivno vlogo državljanov; te naj bi se naučili že v mladosti. Mednje vsekakor sodijo: ZPMS (otroški parlament), EU – Evropska komisija (Pomladni dan v Evropi), EIP – Šola za mir, Svet Evrope, Unesco ASP mreže šol (Dediščina v rokah mladih; Slovenija – Mladi posvojijo spomenik) in številne druge. Veliko projektov, ki so v našem prostoru že nekaj let, poteka ob podpori ali spodbudi tako Sveta Evrope kot EU.

Razumevanje šole kot mikrokozmosa družbe zahteva tudi praktično izkušnjo participacije učencev, če naj postanejo kompetentni državljani v participativni družbi. Participacijo mladih v šoli bi tako morali opazovati na več ravneh (vsebinski, didaktični, razredni itd.) in na podlagi različnih oblik vključevanja učencev, kot na primer pri pouku (npr. izbirne teme), sodelovanju učencev v šolskem parlamentu, pri vključevanju v načrtovanje (dnevi dejavnosti), sodelovanju pri pripravi šolskih in razrednih pravil itd.

Participacije se bolj kot s teorijo naučimo s konkretno udeležbo, zato je participacija učencev in dijakov v razredu in šoli pomemben pogoj za participacijo v širši skupnosti. Čeprav so možnosti in priložnosti za participacijo učencev v vsaki šoli (pravzaprav v vsakem razredu) drugačne, pogosto prej odvisne od drugih kot od samih učencev, lahko najmanjši skupni imenovalac (v smislu standardov) predstavljajo že sami učni načrti predmetov v šoli (predvsem v ciljnem, didaktičnem, vsebinskem in semantičnem smislu).

Literatura

1. Brewer, M.B. (1993): Social Identity, distinctiveness, and in-group homogeneity. *Social Cognition*, 11, 150-164.
2. Checkoway, B. in Richard-Schuster, K. (2002): Youth participation in community evaluation research. *American journal of evaluation*, 24(3), 21-33.
3. Conger, J. (1991): *Adolescence*. Mc Graw Hill, Inc.
4. Flanagan, C. (1998): Youth political development: an introduction. *Journal of social issues*, 54 (3), 457-476.
5. Gril, A., Tančič, A., Vidmar, M., Brečko, B. (2006): *Prostovoljno delo mladih v Ljubljani: zaključno poročilo: raziskovalni projekt za potrebe MOL za leto 2005*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
6. Gril, A. (2007): *Družbene predstave organizirane mladine*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.

7. Gril, A., Klemenčič, E. (2008): *Prakse družbenega udejstvovanja mladih v sodobni demokratični družbi*. Raziskovalni projekt za potrebe MOL za leto 2007: zaključno poročilo. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
8. Hahn, C.L. (1998): *Becoming Political: Comparative Perspectives on Citizenship Education*. Albany, NY: State University of New York (SUNY) Press.
9. Hart, R. (1992): Children's participation: From tokenism to citizenship, *Innocenti Essays No. 4*, Florence: UNICEF.
10. Helwig, C. (2005): Culture and the Construction of Concepts of Personal Autonomy and Democratic Decision Making. V Jacobs, J., Klaczynski, P. (ur.): *The Development of Judgement and Decision Making in Children and Adolescents*: 181-212. New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates.
11. Justin, J. Sardoč, M. (ur.) (2003): *Državljska vzgoja pri pouku zgodovine, geografije in slovenščine*. Ljubljana: i2.
12. Klemenčič, E. (2005): Edukacija za demokracijo. V Haček, M. Zajc, D. (ur.): *Slovenija v EU: zmožnosti in priložnosti*, 415-434. Ljubljana: FDV.
13. Krek, J. Šimenc, M. (ur.) (2003): *Državljanstvo in izobraževanje v osemindvajsetih državah – Državljska vednost in angažiranost pri štirinajstih letih*. Ljubljana, Pedagoška fakulteta.
14. Mellor, S. (2003): Improving civic outcomes in schools. V: *Ethos*, 11(1), 5-8.
15. Rubini, M., Palmonari, A. (2008): Adolescents' relationships to institutional order. V Jackson, S. in Goossens, L. *Handbook of adolescent development*, 264-283. Hove in New York: Psychology Press.
16. Sardoč, M. (ur.) (2005): *Državljska vzgoja v Evropi*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
17. Sherrod, L. R., Flanagan, C. A., Kassimir, R., Syvertsen, A. K. (ur.) (2006). *Youth activism: an international encyclopedia*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
18. Shier, H. (2001): Pathways to participation: openings, opportunities and obligations: a new model for enhancing children's participation in decision-making, in line with article 12.1 of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *Children & Society*, 15(2), 107-117.
19. Ule, M., Renner, T., Mencin Čepelak, M. in Tivadar, B. (2000): *Socialna ranljivost mladih*. Zbirka Juventa. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad RS za mladino in Založba Aristej.
20. Yates, M. in Youniss, J. (1998). Community service and political identity development in adolescence. *Journal of social issues*, 54 (3), 495-512..
21. Wang, C.C., Burris, M. (1997): Photovoice: Concept, methodology, and use for participatory needs assessment. *Health Education and Behavior*, 24(3), 369-387.
22. Westhorp, G. (1987): *Planning for youth participation: A resource kit*. Adelaide: Youth Sector Training Council of South Australia.

Marina Lukšič Hacin

Večkulturno državljanstvo in večetnični patriotizem?!

POVZETEK

Osnovni namen razprave je odgovoriti vprašanje ali lahko govorimo o večkulturnem (multikulturnem) državljanstvu in večetničnem patriotizmu. Kakšni so kulturni/družbeni konteksti, ki ju omogočajo v primerjavi s tistimi, kjer je njuna realizacija v konfliktu z obstoječimi družbenimi/kulturnimi odnosi? Preden odgovorimo na vprašanje, se moramo seznaniti s pomeni pojmov, ki jih naslov družī v sebi: država, državljanstvo, patriotizem, kultura in etničnost. Skozi vse kategorije se prepleta še pojem identiteta, na ravni posameznika ali skupine. V nadaljevanju razprave so pojmi medsebojno soočeni skozi različne zgodovinske prakse, ki na zastavljeno vprašanje ponujajo različne odgovore. V določenih se naslovno vprašanje sploh ne bi pojavilo ali pa je nanj možno brez težav pritrdilno odgovoriti. Le v razmerah, ki se vzpostavljajo z nacionalno državo, se zadeve zapletejo. A ne v vseh državah enako. Poznamo države, kjer v povezavi s politiko podeljevanja državljanstva in naturalizacije, predvsem pa z inkluzivističnim razumevanjem nacije prihaja do prehodnosti. Večkulturnost državljanstva in večetničnost patriotizma ne le da je možna, ampak je v določenih primerih že normativno razglašeno stanje. Popolno nasprotje temu najdemo v drugih nacionalnih državah, članicah EU, kjer še vedno prevladuje ekskluzivistično razumevanje nacije, ki izvira iz predstave o 'dednosti' naroda in kulture, ki je razumljena kot izrazito homogena. Tu je razvijanje predstav o večkulturnem državljanstvu sporno ali šele v povojih, o možnostih obstoja večetničnega patriotizma povezanega z zaupanjem v nesporno lojalnost vseh državljanov pa se niti ne govori oziroma je na to bogokletno pomisliti – to je onkraj meja ljubezni do naroda, to je narodno izdajstvo.

KLJUČNE BESEDE: država, državljanstvo, kultura, etničnost, patriotizem, multikulturalizem

ABSTRACT

The basic intention of this discussion is to answer the question on whether we can speak of multicultural citizenship and multiethnic patriotism. What are the cultural/social contexts that make them possible in comparison to those where realisation is requisite in the conflict between the existing social/cultural relations? Before we answer the question we should acquaint with the meanings of notions the title carries in it: the state, citizenship, patriotism, culture, and ethnicity. Through all the mentioned categories the

notion identity intertwines, on individual or group levels. In the continuation of the treatise the notions are being confronted through different historical practices, which offer different answers to the above question. With some, the title question will not appear at all or it is possible to answer it affirmatively without difficulty. Only in circumstances that are being restored by a national state, matters become complicated. Yet not equally in every state. There are states in which in connection with the policy of conferring citizenship and naturalisation, and above all with the inclusivistic comprehension of the nation, transitoriness is being realised. Multiculturalism of citizenship and multiethnicity of patriotism are not only possible, but in some cases already a standardized public condition. We find a complete opposite to this condition in other national states, EU members, in which the exclusivistic understanding of the nation is still prevalent and it derives from the perception of "hereditariness" of the nation and culture, which is understood as expressively homogeneous. Here the progress of conceptions of a multicultural citizenship is contestable or in its infancy, and the possibilities of existence of multiethnic patriotism connected with trust in incontestable loyalty of citizens are not even spoken of or blasphemous to think of – it is beyond borders of love for the nation, it is national treason.

KEY WORDS: state, citizenship, culture, ethnicity, patriotism, multiculturalism

Osnovni namen razprave je odgovoriti vprašanje, ali lahko govorimo o večkulturnem (multikulturnem) državljanstvu in večetničnem patriotizmu. Če je odgovor pritrdilen, nas zanima, ali sta to novi sodobni družbeni realiteti ali pa ju lahko najdemo v določenih zgodovinsko družbenih kontekstih. Kakšni so konteksti, ki ju omogočajo v primerjavi s tistimi, v katerih je realizacija obeh v konfliktu z obstoječimi družbenimi/kulturnimi odnosi?

Sam naslov razprave zahteva, da v izhodišču pojasnimo osnovne teoretske kategorije, iz katerih je izpeljan, in v nadaljevanju odnose med njimi. To so med seboj povezani država, državljanstvo, patriotizem na eni strani ter kultura, etničnost (etnijska – narod – nacija) na drugi strani. Skozi vse kategorije se prepleta pojem identiteta¹ na ravni posameznika ali skupine. Na obeh

¹ Identiteta je kompleksen proces. Analitično lahko govorimo o njenih individualnih in skupinskih vidikih. Identiteta je proces, je interakcija med posameznikovimi identificiranjem, privrženostjo skupinam in pripravljenostjo teh skupin, da njegovo identiteto prepoznajo in (ne)sprejmejo, pri čemer mu pripišejo tudi položaje. Poleg skupinskih identifikacij, ki so bolj določujoče v kulturnem/družbenem kontekstu (etničnost, spol, rasa, religija, starost), poznamo tudi alternativne (izobrazba, poklic, šport): izbira teh je bolj prepuščena posamezniku. Posameznik je tako nosilec več skupinskih pripadnosti, med katerimi prihaja do kontekstualnega uravnovešanja. Analitično govorimo o premikajoči se identiteti, ki se z

ravnih je identiteta proces, ki je konstruiran v zgodovinskem prepletu vzajemnega posredovanja, ki ga P. Berger in T. Luckmann opisujeta kot objektivizacijo subjektivnega in subjektivizacijo objektivnega (1988).

Država ali države?

Pojem država predstavlja politično skupnost in označuje posebno obliko politične organizacije ljudi. Država ni edina oblika politične skupnosti, ki jo poznamo. Poleg države poznamo iz zgodovine še druge oblike, npr. tolpe, plemena, poglavarstva.² Država je pojem, ki ločuje politične skupnosti, ki so si v določeni meri podobne, od naštetih oblik (nedržavnih) političnih skupnosti, a v realnosti so si države med seboj zelo različne (zgodovinsko gledano ali danes obstoječe).

Ko govorimo o realnosti in zgodovini, govorimo o državah. Države so politične skupnosti, ki so se v praksi realizirale v različnih političnih sistemih: kot monarhije, teokracije, oligarhije, enostrankarske ali večstrankarske države, predsedniške demokratične režime ali diktature, parlamentarne demokracije ali demokracije na 'druge možne načine'.³

Za vse države je značilno, da so kompleksni sistemi, ki delijo ljudi na skupino, ki vodi (vlada), in skupino, ki je vodena (ji vladajo). Odnosi in (ne)komunikacije, ki se med skupinami vzpostavljajo, so tisti, ki določajo, v katero od naštetih oblik se država kot politična skupnost uvršča s svojim političnim sistemom. Pripadnost posameznika vladajoči skupini ali tisti, ki ji nekdo vlada, je v nekaterih političnih sistemih prirojen, v drugih pa (z volitvami oziroma različnimi postopki izbiranj) pridobljen status.

Za nastanek države najpomembnejše spremembe so se zgodile v t. i. neolitski revoluciji, ki je potekala od 10 000 pr. n. š. do 3 000 n. š.⁴ Težko je določiti časovno mejo, kdaj je bila država zares vzpostavljena, a vsekakor so bile v

odvisnostjo od kontekstualnih sprememb sproti vzpostavlja z mrežo sidrišč. Posameznik se lahko istoveti z različnimi skupinami in v njih zavzema različne položaje in igra različne vloge. To pa ni nujno vedno usklajeno. Lahko nastane veliko neskladje oziroma statusna inkongruenca, kriza identitete ali razcepljena osebnost kot možne posledice. Več o tem v Lukšič Hacin 1999.

² Več o naštetih oblikah političnih skupnosti glej v Človek 2008: 266.

³ Več o zgodovini koncepta demokracije in različnih demokratičnih političnih sistemih je podrobno opisano v delu Modeli demokracije (Held 1989).

⁴ Med neolitsko revolucijo sta se postopno razvila poljedelstvo in živinoreja s procesom udomačevanja rastlin in živali, ki sta v osnovi povezana s stalno naselitvijo človeka in razvojem vasi in pozneje mest. Pojavile so se obrt, umetnost, pisava itd. Ljudje so se začeli razslojevati in nastajala je socialno stratificirana družba. To je le nekaj značilnosti procesa, znotraj katerega se konstituirajo procesi, ki so izoblikovali državo kot posebno obliko politične skupnosti. Več o tem npr. v Kronika človeštva 1996: 17–23.

omenjenem procesu oblikovane države na vseh kontinentih, če omenimo Kuš in Egipt v Afriki, Grčijo v sredozemskem krogu, Kitajsko in Indijo na Daljnem vzhodu, prednike Majev in Inkov v Ameriki itd. Pojav države v zgodovini je tudi dejstvo, ki v antropologiji velja kot kriterij za razlikovanje med kulturnimi krogi ali žarišči in civilizacijami.⁵

Države se med seboj razlikujejo tudi po velikosti. Tako v zgodovini in danes najdemo od različnih mestnih držav do imperijev. Posebna oblika države, ki jo moramo omeniti, pa je nacionalna država. 'Klasična' nacionalna država je tudi vzrok, da se danes lahko sprašujemo ali sta večkulturno državljanstvo in večetnični patriotizem sploh možna.

Nacionalna država ima svoje korenine v evropski zgodovini, s kolonializmom in njemu vzporednim procesom, t. i. evropeizacijo sveta, pa je bila kot model izvožena po vsem svetu. V začetkih kolonializma in evropeizacije sveta najdemo v Evropi, recimo, 'fevdalne države'. Postopni kolonizaciji sveta vzporednico predstavljajo dvig meščanstva v Evropi, prehod v kapitalizem in razvoj nacionalne države. Hkrati je že potekal postopen izvoz nacionalne države po svetu (imperializem in evropeizacija, usoda Afrike, dekolonizacija in neokolonializem, globalizacija).⁶ Avtorji govorijo predvsem o dveh modelih izoblikovanja nacionalne države v Evropi: zahodnoevropskem in srednje-evropskem (Rizman 1995:197). Prvi model (zahodni) se je pojavil v okvirih absolutistične države. Močno so bili poudarjeni centralnost nacionalnega ozemlja, skupni zakoni in ustanove, pravna enakost vseh državljanov in pomen skupne državljske kulture. Predvsem pa temelji na konceptu naroda. Narod je legalni in institucionalni koncept, na tak način, da se meje države in naroda prekrivajo, skladajo. To skladanje vsebinsko opisuje pojem nacija. Drugi model se je uresničeval ob podpori intelektualnih in kulturnih elit. Poudarjal je pomen etničnega izvora, kulturnih vezi in skupnega jezika. Tudi tu je v središču narod, a narod je kulturni in socialni koncept, država kot širša politična skupnost pa lahko združuje več narodov.⁷ Pojma nacija in nacionalna država sta bila v svojih začetkih vezana predvsem na zahodno-

⁵ Pogosto v preteklosti citirana definicija civilizacij je Morganova (1981), ki je vpeta v hierarhični koncept kulture. Večina avtorjev pa danes civilizacije razume znotraj diferencialnega koncepta, v okviru katerega so civilizacije drugačna, specifična, diferencirana, kompleksna oblika kultur in ne njihova bolj razvita oblika, višja stopnja razvoja, kot najdemo pri hierarhičnem konceptu kulture ali pri t. i. darvinističnem razumevanju družbenih odnosov. Več o konceptualnih dilemah pri odnosu med kulturo in civilizacijo v Lukšič-Hacin 2004. Podrobnejša predstavitev hierarhičnega in diferencialnega koncepta kulture in odnos do civilizacij v nadaljevanju besedila v razdelku o kulturi.

⁶ Več o tem v Kronika človeštva 1996: 490-811.

⁷ Kot primer lahko navedemo npr. narode, ki so se konstituirali v sklopu avstro-ogrske monarhije.

evropsko različico nastanka naroda. V nasprotju s pojmom narod pojem nacija upošteva ujemanje naroda in države, to pa nakazuje tudi pojem nacionalna država.⁸

Položaj posameznika v državi je bil v zgodovini povezan s pripadnostjo vladajoči skupini ali skupini, ki so ji vladali, hkrati pa so bile posameznikove pravice odvisne tudi od tega, ali je imel status državljana ali ne.

Državljanstvo

Državljanstvo je pravni status in politična identiteta, ki označuje enakost pravic vseh pripadnikov države – politične skupnosti (Castles in Miller 2003: 43), članstvo in udeležbo pripadnikov (Vertovec 1998: 188). Poenostavljeno lahko rečemo, da državljanstvo določa status v odnosu posameznik – država in določa 'polnopravno članstvo' v političnem sistemu ali izločenost iz njega,⁹ v primerih 'nedržavljanstva'. Odnos posameznika do lastnega državljanstva v interakciji z okoljem konstituira državljsko identifikacijo ali upor, opozicijo, zanikanje, ki se kaže v različnih oblikah državljske neposlušnosti ali tudi nasilnih uporih (npr. Baski, drugi primeri 'nezadovoljnih' manjšin). Zgodovina nam kaže, da vsi ljudje, ki so živeli na teritoriju neke države, niso bili vedno tudi njeni državljani. Znan je primer ekskluzivizma atenske demokracije, saj so bili državljani le odrasli moški. Izključeni so bili ženske, tujci in sužnji.

Če malo poenostavimo, bi lahko rekli, da danes poznamo dva principa podeljevanja državljanstva, *ius sanguinis* in *ius soli* (Južnič 1993: 331–337), ki se v praksi različno dopolnjujeta. *Ius sanguinis* je podeljevanje državljanstva po izvoru ('po krvi', dednost) – otrok dobi državljanstvo svojih staršev ne glede na to, kje živijo. Pomembno je državljanstvo staršev. V primeru izseljencev potomci brez državljanstva le-to lahko dobijo po posebnih postopkih.¹⁰ Hkrati po tem pravilu otroci staršev priseljencev, ki živijo v državi s tem principom in državljanstva še niso pridobili (ker ga je težko dobiti), ne dobijo državljanstva države, v kateri so rojeni in živijo. *Ius soli*¹¹ je

⁸ Več o razmerju država – etnično v prispevku v razdelku o etničnosti.

⁹ Danes se na državljanstvo veže ustava, ki vsem državljanom zagotavlja enakopravnost (pravice in dolžnosti) ne glede na pripadnost, identiteto: narodnost, spol, rasa, vera itd.

¹⁰ Repič navaja primere Argentinec, ki so med gospodarsko krizo zaprosili za državljanstvo Španije, Italije in drugih evropskih držav, sklicevali pa so se na pravico do državljanstva, ki so jo 'podedovali' po starših. (Repič 2006: 49)

¹¹ Princip *ius soli* je značilen za večino tradicionalno imigrantskih držav, kot so na primer ZDA, Kanada, Avstralija, Argentina itd. V Evropi sta ga dolgo uveljavljali Francija. (MIPI 2007) in Velika Britanija.

drugi princip podeljevanja državljanstva, to je princip ozemlja ne glede na izvor staršev. Državljanstvo avtomatsko dobijo vsi, ki so v državi rojeni, torej tudi otroci priseljencev. Razhajanja med principoma podeljevanja državljanstva lahko povzročijo, da so ljudje apatridi (brez državljanstva) ali imajo dvojno državljanstvo.¹² Apatridi na eni strani in več državljanstev na drugi strani so lahko tudi rezultat meddržavnih razhajanj v postopkih naturalizacije¹³ (zamenjava državljanstva pri migrantih). Tretji tip državljanstva, o katerem se danes veliko govori, je multikulturalni tip državljanstva (Švedska, Kanada), ki pravzaprav temelji na principu *ius soli*, v odnosu do svojih izseljencev pa ga države pogosto kombinirajo s principom *ius sanguinius* (npr. Švedska).¹⁴

Danes je v EU veliko govora o evropskem državljanstvu. Formalno ga je Evropska unija uvedla z Maastrichtsko pogodbo leta 1991.¹⁵ V razmišljanjih o nastajajoči evropski integraciji, ki naj bi združila različne države, narode, pa tudi priseljence in azilante iz različnih delov sveta, J. Habermas odkriva prikrte napetosti med državljanstvom in etnično (narodno, nacionalno) identiteto.¹⁶ Te napetosti se zadnje čase celo krepijo. Izhod iz navzkrižja najde v ločevanju med skupno politično kulturo in različnimi nacionalnimi tradicijami (v umetnosti, književnosti, zgodovini, filozofiji...). Pravi, da ni razlogov, da bi se države zapirale pred prišleki, saj lahko znotraj pravne demokratične države vzporedno obstajajo različni načini življenja povsem enakopravno in se med seboj bogatijo (1991:153–154). Lahko bi rekli, da se v svojih razmišljanjih avtor približuje razmeram, ki so nekaj časa vladala v srednjeevropskem prostoru, dokler se nacionalna gibanja niso okrepila do stopnje, da je tudi tu prišlo do preklopa na zahodnoevropsko različico razumevanja nacionalne države. Pri tem pa moramo poudariti, da je hkrati ostala razlika v razumevanju naroda, to pa je v srednjeevropskem prostoru pripeljalo do tega, da je razumevanje naroda kot kulturni in socialni konstrukt

¹² Dvojno državljanstvo dovoljujejo npr. Španija, Italija, Argentina, Švedska itd.

¹³ Naturalizacija je postopek zamenjave državljanstva oziroma pridobivanja novega državljanstva. Največkrat do teh postopkov pride pri migrantih.

¹⁴ Celoten pregled politik podeljevanja državljanstva v državah članicah EU je dostopen na internetu. (MIPI 2007)

¹⁵ Več o tem v Lukšič Hacin 2005.

¹⁶ Državljanstvo je vezano na politično in ne na etnično identiteto. Pri razpoznavanju razlik pa nastane težava. Že v teoretičnih diskurzih je težko potegniti ločnico med politiko in kulturo. Pravzaprav se med seboj posredujejo in je politika kulturna in kultura politična. Začetke tega odnosa moramo iskati že v obdobju francoske revolucije. Habermas v analizi francoske revolucije in njenih posledic pravi, da je v tem času postala nacionalna pripadnost konstitutivna za politično identiteto državljana demokratične družbe. Demokracija in nacionalna država sta iz francoske revolucije izšli kot dvojčici, pravi. Narodi so dobili (politično) pravico do samoodločbe. Glede na različne okoliščine oblikovanja narodov pa se pojavijo tudi različni koncepti državljanstva (1991: 138–143).

v povezavi z državo povzročilo izrazito trda stališča in stereotipe o homogenih nacionalnih državnih entitetah; te naj bi bile 'prirojene' (*ius sanguinis* pri podeljevanju državljanstva).

Patriotizem

V trojčku država, državljanstvo se pojavlja še pojem patriotizem. Izpeljan je iz latinske besede *patria* ali domovina in pomeni rodoljubje, domoljubje, ljubezen do domovine.¹⁷ Ne le ljubezen, tudi lojalnost. Domovina (ali rod) pa je pojem, ki je v različnih zgodovinskih in družbenih kontekstih imel različne vsebine in pomene. V vseh primerih je predstavljal politično skupnost, v kateri ljudje živijo. Patriotizem pomeni pozitiven odnos do te skupnosti, identifikacijo z njo, lojalnost do nje in pripravljenost posameznika, da jo brani. V zvezi z državo patriotizem pomeni ljubezen do domovine oziroma države.¹⁸ Na videz preprosto razmerje se zaplete ob primeru nacionalne države. Pri nacionalni državi prek povezave z nacio (narodom) in kulturo, stereotipov o njuni homogenosti in dednosti, pride do enačenja in povezovanja lojalnosti do države z lojalnostjo do naroda, kulture (ki sta velikokrat razumljena kot 'dedni pojav'). Patriotizem tako kar na lepem posredno postane boj za nacio ali narod.¹⁹ V zahodnoevropski različici s tem ni težav; to nam kaže francoska tajska legija, saj je narod teritorialno razumljen koncept, ki je razmeroma odprt za prišleke. Le-ti lahko pridobijo državljanstvo in se kot patrioti bojujejo za svojo državo. V srednjeevropski različici razumevanja nacije, ki je vezana na specifičen model naroda, pa je patriotizem postal vezan na stereotip o homogeni kulturi s strogo določenimi kriteriji o tem, kdo je lahko njen pripadnik. Državljanstvo je težko dostopno in tako je tudi patriotizem lastnost, ki je tujcem nedostopna. 'Sumljivi' postanejo npr. vsi Neslovenci, saj jim patriotizem ni dosegljiv, kot jim ni dosegljivo slovenstvo, pa naj govorimo o narodnih manjšinah ali priseljencih, ki so naturalizirani, in njihovih potomcih.²⁰

¹⁷ Več o teoretskih diskurzih o patriotizmu v Toplak in Vah 2009.

¹⁸ V imenu patriotizma so se na primer ljudje iz prostora današnje Slovenije bojevali za Maksimiljana v Mehiki.

¹⁹ Nacionalizem je tako lahko razumljen kot specifična oblika patriotizma, ki se včasih pojavlja v povezavi z nacionalno državo. Nekateri temu oporekajo, češ da je patriotizem pozitivna naravnost, nacionalizem pa negativna, etnocentrična komponenta. V teh primerih patriotizem predstavlja nacionalno (narodna) zavest kot pozitivno držo, ki ni izključujoča do drugih nacij (narodov).

²⁰ Opisana stališča v Sloveniji so vidna npr. v pravilnikih o zaposlovanju v Slovenski vojski. Tu so kot problematični, ali bolje, neprimerni za zaposlitev, omenjeni tudi tisti, ki imajo dvojno državljanstvo. Več o tem v Toplak in Vah 2009.

J. Habermas (1991) v povezavi z razmišljanjem o prihodnosti večkulturne, heterogene Evrope uporablja pojem ustavni patriotizem in ga postavlja nasproti nacionalnemu patriotizmu. Ustavni patriotizem je sestavina že omenjene politične kulture, vezane na evropsko integracijo, in razbremenjene različnih nacionalnih in kulturnih identitet, ki sobivajo v multikulturnem prostoru na drugih ravneh.

Kultura

V petdesetih letih dvajsetega stoletja sta antropologa A. L. Kroeber in C. Kluckhohn izdala delo *Culture : A Critical Review of Concepts and Definitions* (1952), ki govori o kulturi kot terminu in ideji. V njem predstavljata sto deset avtorjev in njihovih definicij. V teh definicijah sta odkrila dvainpetdeset konceptov kulture (Payne 1996: 1), ki se močno razlikujejo. Ne glede na to se vse ukvarjajo z vprašanjem, v čem si je neka 'skupina' ljudi podobna in kaj jih loči od drugih (prav tam: 119–120). Poleg tega je večini definicij skupno poudarjanje »prenosnosti« kulture iz roda v rod; to je povezano s t. i. kumulativnostjo kultur na eni strani in z inkulturacijo/socializacijo na drugi. Vse kulturo opredeljujejo v odnosu do narave (nekulture) ali v odnosu do družbe. Za prve je značilen antropocentrizem – v zadnjem času nekateri opozarjajo na nesprejemljivost tega in namesto tega uvajajo t. i. biocentrično perspektivo,²¹ ki postavlja pod vprašanje tezo, da je človek edino bitje s kulturo. V drugem primeru, pri opredeljevanju kulture v odnosu do družbe, je veliko nejasnosti pri mejah med konceptoma, tudi zaradi disciplinarnih razhajanj med antropologijo in sociologijo.²² Kompromis med vedama sta skušala ustvariti A. L. Kroeber in T. Parsons leta 1958. V njunih definicijah je kultura²³ omejena na (re)produkcijo vsebine in obrazcev, vrednot, idej in drugih vsebin, ki imajo simbolni pomen in kot taki oblikujejo obnašanje. Pojem družbe ali družbene strukture²⁴ pa označuje sistem odnosov in interakcij med posamezniki in skupnostmi. (Rihtman – Avguštin 1976: 7).

²¹ Antropocentrizem temelji na domnevi, da imajo nečloveške forme življenja zgolj instrumentalno vrednost in obstajajo le kot sredstvo za človekov namen. Številni kritiki antropocentrizem nadomeščajo z biocentrično perspektivo, ki poudarja, da imajo vsa živa bitja inherentno vrednost in da razvrščanje na bolj ali manj razvite ne smemo posplošiti in postaviti kot univerzalno. Ta pristop tudi v dojemanje multikulturalizma prinaša specifično (biocentrično) perspektivo (Rockefeller 1992: 88–96).

²² Več o tem je objavljeno v delu Multikulturalizem in migracije (Lukšič-Hacin 1999: 27–31).

²³ Prvo definicijo kulture je v antropologiji postavil E. B. Taylor (1871). Opredelil jo je kot kompleksno celoto vedenja, verovanja, umetnosti, morale, prava, običajev in navad ljudi, ki so člani neke družbe (Barfield 1997: 98).

²⁴ Družba je temeljni pojem sociologije. Kot veda naj bi bila konstituirana z A. Comtom, ki velja za začetnika.

Ločevanje kulturnih in družbenih vidikov ne predstavlja klasifikacije konkretne stvarnosti. To sta zgolj različna analitična pristopa, ki ob analizi iste stvarnosti, istih procesov poudarjata različne dejavnike. Ni ju mogoče prenašati med seboj, reducirati enega na drugega. Sta analitično neodvisna.²⁵ Določanje tistega, kar je ljudem skupno oziroma različno, in avtorjev odnos do tega nam kaže, kakšen odnos imajo sami avtorji do (kulturne/družbene) različnosti in kako jo vrednotijo. Če povemo drugače, s tem pridemo do hierarhičnega²⁶ in diferencialnega²⁷ modela kulture. Oba principa v odnosu do različnosti kultur najdemo tudi v konkretnih zgodovinskih praksah.²⁸ V hierarhičnem konceptu (Morgan 1981) je najrazvitejša družba (kultura) označena s pojmom civilizacija. Kulturni relativizem in diferencialni koncept kulture sta v razumevanje razlik med kulturami vpeljala radikalno novo perspektivo, ki spreminja tudi razumevanje pojma civilizacija – civilizacija je bolj kompleksna, diferencirana in ne pa bolj razvita skupnost.²⁹

Kultura je le eden od številnih pojmov, ki so v rabi pri analizi realnosti. Napaka, do katere v zadnjih letih prihaja, je, da ga danes mislimo kot edini koncept. Kultura je moden in popularen pojem, ki se pojavlja vseprek in vsepovsod na različnih ravneh tako v teoriji kot politiki in praksi in pogosto je predstavljena kot zadnji vzrok številnih razlik med posamezniki, ekonomijami, politikami, družbami. Pogosto je razumljena kot prirojen koncept, to pa pripelje do kulturalizma, ki je v principu podoben rasizmu.³⁰ Vendar pri analizah realnosti kultura ni edini analitični pojem. Poleg pojma

²⁵ Podobno definicijo kulture, a z drugimi besedami, najdemo pri Z. Baumanu. Pravi, da kultura obsega cilje, vrednote, pomene in tipe, ki imajo svoj izvor zunaj posameznika, a jih le-ta ponotranji v procesih socializacije/inkulturacije. Družba je manifestacija ponotranjenj. Kultura je povezana s komunikacijo in simbolnim, družba pa je povezana s procesi zadovoljevanja človekovih potreb, kar poteka v skladu s kulturo (1984: 5–14).

²⁶ Hierarhični koncept razvršča kulture v hierarhično piramido. Med različnimi kulturami se vzpostavlja odnos večvrednosti oziroma manjvrednosti. Kriterij razvrščanja je domnevni linearni razvoj kultur/družb od nerazvitosti k razvitosti. Pot razvoja je le ena in drugačne, 'nerazvite' kulture so stopnje pod razvitimi. Razvoj gre nujno po eni poti. Pri tem so pri razvrščanju upoštevani evropocentrični kriteriji, saj so elementi evropskih kultur/družb razglašeni za univerzalne in najbolj razvite. Klasičen primer hierarhičnega pojmovanja je definicija kulture/družbe pri L. Morganu: divjaštvo, barbarstvo, civilizacija (1981).

²⁷ Kot reakcija na hierarhično dojetje kulture se je v antropologiji pojavil kulturni relativizem; vpeljal ga je F. Boas (Hatch 1979: 21–101). Na njegovih temeljih je R. Benedict (1976) v svojih študijah razvila diferencialni model kulture. Razvila je načela, da so si kulture različne, so funkcionalne in v tej perspektivi enakovredne. Kulture se sicer spreminjajo, a spremembe se ne dogajajo na enak način. Le-te so odvisne od kontekstov.

²⁸ Npr. kolonizacija in evropeizacija sveta sta temeljili na hierarhičnih in monokulturnih principih razumevanja realnosti.

²⁹ Podrobnejši opis v Lukšič-Hacin 2009.

³⁰ Več o tem v članku Kultura kot izgovor (Kuper 2005). Podobno npr. Stolcke kulturalizem razume kot strategijo socialnega izključevanja (1995: 4)

kulture poznamo še 'zamaknjene' alternativne perspektive, ko govorimo o družbah, ekonomijah, politikah itd. Na ravni sistemov in odnosi med sistemi tako ne govorimo o kulturnih, ampak o družbenih razlikah, razlikah v ekonomijah, razlikah v politikah ...

Kulture niso stanja, niso absolutne. Kulture so procesi, se spreminjajo, se stikajo in se prepletajo ali razhajajo. To pomeni, da je kulturna razlika relativna, je proces in interakcija. Na tak način jo moramo tudi misliti. Kot dinamičen, stalen proces interakcije.³¹

Etničnost (etniija, narod, nacija)

Kultura je temeljni pojem, ki omogoča konstrukcijo etničnosti. »Skupna kultura, ki jo označujejo različni etnični ali nacionalni simboli – skupni jezik, preteklost, nacionalne vrednote, značaj, mentaliteta, nacionalna kulturna krajina, miti in drugi simboli – naj bi združevala vse pripadnike naroda, saj jim ravno ti simboli omogočajo identifikacijo s skupnostjo« (Rapič 2006: 106). Danes je v znanosti s širokim konsenzom sprejeta Andersonova definicija naroda kot zamišljene skupnosti (1998).

Za etnično bi lahko rekli, da je specifična podmnožica, ki je definirana na kulturnih elementih in temu je dodana veliko večja politična konotacija kot pri kulturi. Etnično je prepletanje kulturne in politične identitete. Posameznik je rojen v določeni skupnosti, ki ima svoje etnična značilnosti. Le-te so mu v procesu inkulturacije/socializacije predpostavljene. Etnična identiteta (narodna, nacionalna) je bazična skupinska identiteta kultur/družb današnjega časa. Posameznikova etničnost je povezana tudi z oblikami etničnih skupnosti. Na etničnost se vežejo pojmi: etniija, narod, nacija in državljanstvo. Med teorijami, ki se ukvarjajo s problematiko etničnosti, bi lahko našli številna podobna ali povsem nasprotujoča si stališča. Pri vseh pa so etniija, narod in nacija opredeljeni v povezavi oziroma v iskanju značilnih razlik med njimi in ne kot nekaj absolutnega. Etniija je v primerjavi z narodom opredeljena kot 'splošnejše stanje', v katerem še ni močnih političnih in ideoloških razčlenitev, ki so značilne za narode. Etnije so potencialni narodi.³²

³¹ Torej tudi multikulturalizem, kot sistem upravljanja razlike, ne more in ne sme biti mišljen kot sistem, ki ščiti statične kulture. Mišljen mora biti kot dinamičen proces upravljanja dinamičnih, kompleksnih in procesnih razlik, ki so v interakciji.

³² A.D. Smith med osnovnimi razsežnostmi etnije navaja skupno zgodovino, povezanost z določenim prostorom, različno kulturo, skupno ime, mit o skupnem izvoru in občutek solidarnosti (1986: 22–29). Tej opredelitvi so blizu štiri kontinuitete etnij pri S. Južniču: teritorialne, biološko-genetične (resnično ali zgolj zamišljeno skupno poreklo), jezikovne in politične. Temu pogojno dodaja tudi gospodarsko kontinuiteto in homogenost. Kriteriji

Ni pa nujno, da pride do procesa izoblikovanja narodnega. Diahrono spreminjanje nekaterih etnij je pripeljalo do pojava naroda³³ kot specifične oblike etničnosti. Govorimo predvsem o dveh modelih oblikovanja naroda (Rizman 1995: 197), ki smo ju že podrobneje opisali v razdelku o državi. Zahodnoevropska različica nastajanja naroda (prvi model) govori o relativnem prekrivanju meja naroda in države, do skladanja obeh in pojava nacije. Pojma nacija in nacionalna država sta bila v začetku vezana predvsem na zahodnoevropsko različico nastanka naroda. V nasprotju s pojmom narod pojem nacija kaže a ujemanje naroda in države, to pa nakazuje tudi pojem nacionalna država. Vendar je v svetu le malo takšnih primerov. So pa v teh primerih konteksti, ki dajejo vtis, da sta državljanstvo in etnična (narodna, nacionalna) identiteta eno in isto, čeprav ni tako. To potrjujejo primeri, pri katerih etnične in državne meje niso enake. V takih primerih se pri posamezniku lahko pojavi vodilo dvojne (ne)lojalnosti, ločevanje med etničnostjo in državljanstvom. Posamezne konkretne okoliščine se med seboj razlikujejo po stopnji razlik (ujemanja) med njima. Povezane so predvsem s srednjeevropskim procesom nastajanja naroda in z združevanjem več narodov v eni državi ali s situacijami etničnih in narodnih manjšin. Tako je etnična identiteta vezana na odnos posameznika do izvirne etnične skupnosti, državljanstvo pa na državo kot politično organizacijo in politično-pravni položaj posameznika v državi. Razlikovanje je povezano z definicijo pojmov, s katerima se povezujeta, to sta politika in kultura. Razhajanje med etničnostjo in državljanstvom je očitno npr. pri narodnih manjšinah, regionalizmi in mednarodnih migracijah, ko priseljenci zapustijo izvorni kulturni/družbeni prostor in državo. Za obe identiteti pa velja, da ju posamezniku tako ali drugače posreduje in dodeli okolje – torej ju je mogoče spremeniti, če to dovoljujejo razmere konkretnih okoliščin, v katerih se posamezniki znajdejo.

Za oblikovanje naroda ali nacije kot 'zamišljene skupnosti' (Anderson 1998) je bila bistvena predstava o homogeni (nacionalni) kulturi. Podrobnejši vpogled

pri etničnem razlikovanju pa so jezik, religija, zgodovinski spomin in zgodovinski miti (1993: 268–270). K. Verdery pravi, da podobnosti v jeziku niso nujno temelj za sklepanje o etnični homogenosti – to nam jasno dokazujejo države Latinske Amerike in tudi razmere v ZDA. Iz omenjenih primerov jasno vidimo, da ne moremo 'a priori' trditi, da jezikovna homogenost pomeni etnično homogenost. Posamezne politične in kulturne elite so tiste, ki lahko dosežejo, da je jezikovna varianta razglašena za značilno različno in pomembno oz. etnično. Seveda pa morajo biti za to dovolj močne (Verderey 1988).

³³ A. D. Smith (1986: 144) pravi, da so razlike med narodom in etnijo povezane s teritorialnostjo, državljanstvom, pravicami, pravnim kodeksom in politično kulturo. Vendar pa se je v svojih analizah avtor posveča predvsem zahodnoevropskim razneram. Temu S. Južnič (1993: 278) in R. Rizman (1995: 197) dodajata srednjeevropsko alternativo izoblikovanja naroda. V srednjeevropskem prostoru se je narod pojavil kot jezikovna in kulturna skupnost.

v zgodovino nam pove, da je kulturo težko homogenizirati že na nacionalni ravni. Pravzaprav je kultura analitični konstrukt, ki se v vsakdanjem življenju dogaja na zelo heterogene načine. V obobju nastajanja nacionalnih držav v zahodni Evropi je prevladoval monokulturni princip v odnosu do regij in dialektov, zato da sta bila vzpostavljena enoten jezikovni standard in skupna nacionalna identiteta pri ljudeh, ki so pripadali isti državi. Pa vendar se tudi ta okolja danes srečujejo s t. i. regionalizmi, to pa dokazuje, da procesi homogenizacije znotraj nacionalnih držav niso bili povsem uspešni in so regionalne identitete, pogosto vezane na dialekte in regije, preživele. Res je, da so spremenjene, a spreminjanje je lastnost vseh kultur. Kulture so procesi, ne pa stanja, so analitične (abstraktne) kategorije, ki se v praksi udeležujejo na heterogene načine in kulturna homogenost je zgolj analitični privid.

In kaj je z večkulturnim državljanstvom in večetničnim patriotizmom?

Razprava o pomenu posameznih pojmov, ki so vpeti v njenem naslovu, je pokazala na različne zgodovinske kontekste, ki ponujajo različne odgovore na zastavljeno vprašanje. V določenih se vprašanje sploh ne bi pojavilo ali pa je mogoče nanj brez težav pritrdilno odgovoriti. Le v razmerah, ki se vzpostavljajo z nacionalno državo, se zadeve zapletejo. A ne v vseh državah enako. Poznamo države, v katerih v povezavi s politiko podeljevanja državljanstva in naturalizacije, predvsem pa z inkluzivističnim razumevanjem nacije, prihaja do prehodnosti. Večkulturnost državljanstva in večetničnost patriotizma sta ne le mogoči, ampak v določenih primerih že normativno razglašeni stanji (npr. Švedska). Popolno nasprotje temu najdemo v drugih nacionalnih državah, članicah EU, v katerih še vedno prevladuje ekskluzivistično razumevanje nacije, ki izvira iz predstave o 'dednosti' naroda in kulture, ki je razumljena kot izrazito homogena. Tu je razvijanje predstav o večkulturnem državljanstvu sporno ali šele v povojih, o možnostih obstoja večetničnega patriotizma, povezanega z zaupanjem v nedvoumno lojalnost vseh državljanov, pa se niti ne govori oziroma je na to bogokletno pomisliti – to je onkraj meje ljubezni do naroda, to je narodno izdajstvo.

Trdo stališče glede neprehodnosti kulturnih in etničnih meja je vezano s stereotipnimi predstavami in politično kulturo, ki so se v določenem prostoru zgodovinsko konstruirale v odnosu do Razlike. Osnovni problem, o katerem danes veliko razmišljamo in ga preiskujemo, so razlike med ljudmi in upravljanje razlik. Ljudje se med seboj razlikujemo po barvi oči, las, višini, spolu, jeziku, navadah, načinu življenja itd. V določenih zgodovinsko-družbenih/kulturnih okoliščinah so bile nekatere razlike politično

prepoznane kot pomembne. Postale so pomembnejše od drugih razlik in po njih so ljudi razvrščali v t. i. družbene skupine (etnijske, rase, spol ...). Politično prepoznanim razlikam je bila podeljena moč razlikovanja, generalizacije in univerzalizacije – razlika je postala Razlika (oziroma Drugačno, Drugo). V povezavi z omenjenimi Razlikami smo (bili) ljudje razdeljeni na bolj in manj sposobne, bolj ali manj razvite itd.

Politično (in socialno) razvrščanje se lažje udejanja, ker smo ljudje socialna bitja in nujno potrebujemo skupine. Zaradi potrebe po druženju se sami razvrščamo v takšne ali drugačne skupine: kulturne, verske, spolne, politične, poklicne in druge skupinske pripadnosti. To dogajanje se kontekstualno umešča v odnos MI-ONI³⁴. Navzven skupine navidezno delujejo kot homogene, saj se konstituirajo okoli enega kriterija ali lastnosti, ki ustvarja os združevanja, v resnici pa so notranje heterogene. Pripadniki se še vedno razlikujejo med seboj po drugih lastnostih, podobni so si le po izbranem kriteriju združevanja in ta vzpostavlja prepričanje o enakosti (homogenosti).

V razpravah o odnosih med etnično/narodno/kulturno večino³⁵ na eni strani in t. i. avtohtonimi ali priseljenimi manjšinami in posamezniki na drugi strani se kot ključna pojavljata pojma multikulturalizem in kulturni relativizem, oba v povezavi z razpravami o univerzalnosti (koncepta) človekovih pravic kot osnovnega kriterija pri upravljanju (med)kulturnih/(med)družbenih razlik. Osrednji pojem obeh je pojem kultura. Le-ta je danes pogosto mišljena kot univerzalen, vseobsegajoč pojav in če to sovpadе še s stereotipom, da je prirojen, pridemo do kulturalizma (rasizma v preobleki kulture).

Če ponovimo še enkrat, kar je najpomembnejše: kulture so procesi, se spreminjajo, stikajo in prepletajo ali razhajajo. To pomeni, da so kulturne razlike relativne, so proces in interakcija. Torej tudi multikulturalizem kot sistem upravljanja razlike, ne more in ne sme biti mišljen kot sistem, ki ščiti statične kulture. Mišljen mora biti kot dinamičen proces upravljanja dinamičnih, kompleksnih in procesnih razlik, ki so v interakciji.

V razpravah o razlikah, o enakopravnosti kot principu v odnosu do razlik in o življenju z razlikami pa pozabljamo, da smo si ljudje najprej in predvsem zelo podobni. Ljudje smo si različni, a to v nadaljevanju in ne v izhodišču. V izhodišču smo si ljudje pravzaprav zelo podobni. A. Kuper pravi:

³⁴ Ta relacija je kompleksna in zajema to, kar mi mislimo o sebi glede nanje, glede na to, kar oni mislijo o nas in glede na dinamiko interakcije, pri tem je tudi njihovo mnenje o nas ujet v isto interakcijsko dinamiko.

³⁵ Večina ni mišljena kot statistična, ampak v navezavi na politiko in moč tista skupina, ki je v povezavi s hegemonskimi razmerji najvplivnejša, vladajoča, odločajoča (primer Južnoafriške republike).

»Kako naj se strinjam z idejo, ki govori, da na svetu živijo različni ljudje s številnimi kulturami in različnimi standardi, zaradi katerih vidijo svet zelo različno ter se nanj tudi drugače odzivajo in zato med seboj ne morejo učinkovito komunicirati? Ujeti naj bi bili v okvire, iz katerih se ne da izstopiti. Ta trditev se mi zdi sporna že iz empiričnega stališča, saj sem v svojem življenju kot gost v številnih državah in v svojih znanstvenih raziskavah zmeraj naletel na osupljive podobnosti med ljudmi, pa naj ti živijo v mrzlih in zasneženih predelih Antarktike, v vroči Afriki ali Evropi. Prav zato glasno zagovarjam prepričanje, da ima večina ljudi, povsod po svetu veliko skupnega.« (v Kereži 2005: 36)

Izhajajoč iz tega, naslov te razprave ne bi smel povzročati neprijetnosti. Če bi bile pri nas etnične razlike 'razlike' ne pa 'Razlike' in če bi bile kulturne razlike 'razlike' ne pa 'Razlike', večkulturno državljanstvo in večetnični patriotizem ne bi bila problem ali 'razsvetljenski koncept', ampak realna praksa.

Literatura

1. Althusser, L. (1980): *Ideologija in estetski učinek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
2. Anderson, B. (1998): *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: ISH (Studia Humanitatis).
3. Barfield, T. (1997): *The Dictionary of Anthropology*. Oxford: Blackwell Publishers.
4. Bauman, Z. (1984): *Kultura i društvo*. Beograd: Prosveta.
5. Benedict, R. (1976): *Obrasci kulture*. Beograd: Prosveta.
6. Berger, P., in Luckmann, T. (1988): *Družbena konstrukcija realnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
7. Castles, S., in Miller, M.J. (2003): *The Age of Migration*. London: Mcmillan.
8. Človek. *Velika ilustrirana enciklopedija* (2008) Ljubljana: Mladinska knjiga.
9. Held, D. (1989): *Modeli demokracije*. Ljubljana: UK ZSMS
10. Habermas, J. (1991): Državljanstvo i nacionalni identitet, Razmišljanja o evropskoj budućnosti. *Filozofska istraživanja* (1): 137-155.
11. Hatch, E. (1979): *Antropološke teorije*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
12. Južnič, S. (1993): *Identiteta*. Ljubljana: Knjižna zbirka TiP.
13. Kereži, U: Kultura kot izgovor. Intervju. *Večer*, sobota, 24. september 2005: 36-37.
14. *Kronika človeštva* (1996). Ljubljana: Mladinska knjiga.

15. Kroeber, A. L. in Kluckhohn, C (1952): *Culture : A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge: Harvard University.
16. Lukšič-Hacin, M. (1995): *Ko tujina postane dom*. Ljubljana: Založba ZRC.
17. Lukšič-Hacin, M. (1999): *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: Založba ZRC.
18. Lukšič-Hacin, M (2002): Multikulturalizem, mednarodne migracije in podedovane skupinske identifikacije: etničnost, rasa, spol. *Dve domovini/Two Homelands* (15): 33–50.
19. Lukšič-Hacin, M. (2004): Konceptualne dileme v razpravah o multikulturalizmu in globalizaciji. *Dve domovini/Two Homelands* (19): 107–120.
20. Lukšič-Hacin, M. (2005): Migracijska situacija v Evropi po drugi svetovni vojni in postopna (politična) usklajevanja med članicami EGS (EU). *Dve domovini /Two Homelands*. (22): 129-148.
21. Lukšič-Hacin, M. (2007): To think and live multiculturalisms in various migration contexts of European Union member states. V DRNOVŠEK, Marjan (ur.). *Historical and cultural perspectives on Slovenian migration*: 137 – 171. Ljubljana: Založba ZRC.
22. Vah, M. in Lukšič-Hacin, M. (2008): Contemporary implications of multiculturalism policies for European welfare states. *Dve domovini/Two Homelands*, (28): 7–21.
23. Lukšič-Hacin, M. (2009): Multikulturalizem. V Vrečer, Natalija (ur.). *Medkulturne kompetence v izobraževanju odraslih*: 24-42. Ljubljana: Andragoški center Republike Slovenije. Dostopno prek: http://arhiv.acs.si/publikacije/Medkulturne_kompetence_v_izobrazevanju_odraslih.pdf. (29. 4. 2009).
24. MIPI – Migration Integration Policy Index (2007). Bruselj: British Council. Dostopno prek: www.integrationindex.eu. (29. 4. 2009).
25. Morgan, L. H. (1981): *Drevno društvo: istraživanja čovekovog razvoja od divljaštva i varvarstva do civilizacije*. Beograd: Prosveta.
26. Payne, M. (1996): *A Dictionary of Cultural and Chritical Theory*. Oxford: Blackwell Publishers.
27. Repič, J. (2006): *Po sledovih korenin: Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo*. Ljubljana: Župančičeva knjižnica.
28. Rihtman – Avguštin, D. (1976): *Ekonomске vrijednostne orientacije i modeli odlučivanja tradicijskog društveno-kulturnog sustava*. Doktorsko delo. Ljubljana: FSPN.
29. Rizman, R. (1995): Nacionalizem: Pro et Contra. *Vesela znanost o okolju* (1): 193–204.
30. Rockefeller, S. C. (1992): Comment. V Taylor, Ch.: *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University.

31. Stolcke, Verena (1995): Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe. *Current Anthropology* 36 (1): 1–24.
32. Smith, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
33. Toplak, K. in Vah, M. (2009): Vpliv družbene dinamike in vrednotenja patriotizma na zaposlovanje v Slovenski vojski. *Dve domovini / Two Homelands* 29, v tisku.
34. Verdery, K. (1988): Are regional stereotypes ethnic? *Razprave in gradivo* (21): 169–173.
35. Vertovec, Stephen (2001): Transnationalism and Identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (4): 573–582.

Darko Štrajn

Čipka medkulturnosti

POVZETEK

Večkulturnost je še vedno »problem«, ko se znajdemo v območju »medkulturnosti«, kjer se odigravajo vsakršne interakcije v območju raznolikosti. Identitete, tradicije, običaji, simboli, religije in, ne nazadnje, različne govorice opredeljujejo prostor srečevanj, torej družbeni prostor večkulturnosti. Teoretsko zamišljeno sožitje kultur in projekcije politik raznolikosti zadenejo na vprašanje posredovanja omenjenih konceptov v sfero vsakdanjega življenja ljudi. Vzgoja in izobraževanje sta pri tem seveda ključnega pomena, kar je razvidno iz vrste dokumentov takih mednarodnih organizacij kot so Svet Evrope, UNESCO in številne nevladne organizacije. V raziskavi LACE (*Languages and Cultures in Europe*), ki je bila izvedena l. 2007 za Direktorat Evropske komisije za večjezičnost, smo izhajali iz spoznanja, da edukacija lahko izpolni vsaj del pričakovanj, če se konkretno usmeri k oblikovanju sposobnosti, spretnosti in predvsem medkulturnih kompetenc pri učencih. Da je pouk tujega jezika eden od najpomembnejših vzvodov za oblikovanje teh kompetenc najbrž ni treba posebej dokazovati. V raziskavi poučevanja prvega tujega jezika v 13 evropskih državah na ravni obveznega izobraževanja (na stopnjah ISCED 1 in 2) pa smo ugotovili, da možnosti pretežno niso dovolj izkoriščene, in da je razvijanje medkulturnih kompetenc v kurikulumih in v interkurikularnih povezavah še presenetljivo neizoblikovano.

KLJUČNE BESEDE: večkulturnost, medkulturnost, kompetence, izobraževanje, tuji jezik

ABSTRACT

Multiculturalism is still a "problem" when we find ourselves in the area of "interculturality" where many interactions are in a play in the area of social and cultural diversity. Identity, traditions, customs, symbols, religion and ... not least the different languages are defining the space of encounters, that is the social space of multiculturalism. Theoretically conceived coexistence of cultures and projections of policies of diversity collide with the question of transmission of the above mentioned concepts in the realm of the everyday lives of people. Education and training are of course crucial, as demonstrated in a series of documents of such international organizations as the Council of Europe, UNESCO and several non-governmental organizations. The study LACE (*Languages and Cultures in Europe*), which was carried out in 2007 for the European Commission's Directorate for multilingualism, we started from the

perception that education can fulfil at least a part of the expectations, if it focuses concretely on the development of abilities, skills and, above all, intercultural competences of pupils. It probably does not need to be argued extensively that teaching a foreign language is one of the most important levers for the creation of these skills. In a survey of the first foreign language teaching in 13 European countries at the level of compulsory education (ISCED levels 1 and 2) we found that all possibilities are in general not enough exploited, and that a developing of intercultural skills in curriculum and in intercurricular links is surprisingly only embryonic.

KEY WORDS: multiculturalism, interculturality, competencies, education, foreign language

Uvod

Uradni kurikuli, utemeljitve šolske zakonodaje ipd. kajpak bolj ali manj povzemajo smernice dokumentov Sveta Evrope (in tudi drugih mednarodnih vladnih ter tudi nevladnih organizacij), ki narekujejo gojenje odnosa do vsakršnih tradicij v neizključevalnosti v odnosu do konceptov različnosti in večkulturnosti. Te usmeritve, ki jih države članice vsaj deklarativno sprejemajo, so se porodile v intenzifikaciji liberalizacije družbenih odnosov po koncu šestdesetih let ob hkratnih dinamičnih spremembah, ki so prinesle pluralizacijo kulturnih prostorov tako zaradi učinkovanja množične kulture kot migracijskih procesov. Premiki poudarjanj k politiki razlike so vplivali na teme državljanstva, družbene pravičnosti in ustreznih politik. »Na primer, interpelacija različnih identitetnih skupin (denimo, ženske, kolonizirani), izhajajoča iz modernističnih diskurzov svoboščin, svobode in enakosti je oblikovala emancipatorična gibanja.« (Yeatman 1995: 49) Morda je delovanje teh gibanj vodilo k visoki stopnji formalne sprejetosti v državi. Potemtakem bi lahko trdili, da »diskriminacijskih diskurzov proti državljanom na podlagi značilnosti, kot so spol, religija, narodnost, rasa, starost, seksualna usmerjenost in brez odnosa do njihove sposobnosti za državljanstvo, v sodobni družbi ne toleriramo več, vsaj kolikor to zadeva formalno retoriko zakonodaje.« (Brooks 2000: 43–44)

Politika razlike nikakor ne izključuje identitete – nasprotno: identiteto šele vzpostavlja s pripoznanjem nje lastne razlike in vsaj načelno omogoča izdelavo formul sožitja raznolikih družbenih in kulturnih skupin. Politika razlike, ki kot razmeroma nov pojav vendarle še predstavlja področje

teoretskega in praktičnega iskanja, eksperimentiranja itn., iz »trših« zastarelih konceptov domovinske vzgoje *izključuje predvsem njihovo izključevalnost*, se postavlja proti njihovemu diskriminacijskemu potencialu, pretiranemu etnocentrizmu in ne nazadnje s formulami, če hočete, kozmopolitske odprtosti uveljavlja neizključevalni koncept »domovinskosti«. Vprašanja, ki se zastavljajo tako koncipirani medkulturni vzgoji, se vrtijo okoli tega, »kaj privzeti kot osnovo dialoga, kako v javni šoli omogočiti obravnavo problemov, ki niso vrednostno nevtralni, ne da bi pri tem koga stigmatizirali in izključili?« (Šebart 2002: 69). Koncepti državljanske vzgoje, ki povzemajo in uveljavljajo politiko razlike, temeljijo na projekciji aktivnega državljana in torej učence skušajo uvesti v »neidealizirano« družbeno realnost. Ali je podoba »aktivnega državljana«, v kateri seveda ni vpisano nič definitivnega, pedagoška utopija ali formula za rešitev sožitja v kulturno pluralnih družbah. Na to vprašanje pa najbrž za zdaj ni mogoče odgovoriti.

Zapleteni pojem večkulturnosti označuje družbene prostore (kot bi rekli z Bourdieujem 1997), v katerih se nujno dogajajo medkulturni stiki. Danes z gotovostjo lahko rečemo, da so znanstvena konceptualizacija pojma in številne empirične raziskave pojavov, ki sodijo v okvir večkulturnosti, že precej napredovali od začetnih »naivnih« opredelitev pomena pojma. Ne da bi navajali specifične vire, se glede tega lahko skličemo na javne manifestacije dejavnosti nevladnih, mednarodnih (tudi medvladnih) organizacij, ki so reagirale na (ter v večini dežel ugotovljive) pojave večkulturnosti in predlagale pravne, socialne ter politične rešitve, pa tudi vzgojno-izobraževalne strategije. Kljub vsemu temu pa je večkulturnost še vedno »problem«, ko se znajdemo v območju »medkulturnosti«, v katerem se dogajajo vsakršne (družbene, kulturne, medosebne, politične ...) interakcije v območju raznolikosti. Identitete, tradicije, običaji, simboli, religije in ne nazadnje različne govorice opredeljujejo prostor srečevanj, ki smo ga označili kot družbeni prostor večkulturnosti.

Seveda ta razmerja reflektirajo tudi številni temeljni in tudi pragmatično obarvani filozofski prispevki, iz katerih je mogoče oblikovati koncepte za rabo pri oblikovanju družbenih praks, ki se soočajo s kulturno raznolikostjo. »Po Gadamerju človeške dejavnosti ni mogoče ločiti od upoštevanja učinkovanja na druge. Raziskovanje medkulturne komunikacije naj na podlagi Gadamerjevega pojma *praxis* ne bi generiralo samo znanja, ampak bi moralo črpati tudi iz moralne podlage.« (Roy, Starosta 2001: 13) Če se potemtakem sprašujemo o tem, kako v družbenem prostoru spodbujati in omogočiti medkulturne prakse medsebojnega prepoznavanja ter spoštovanja drugosti in drugačnosti, preprečevati konflikte, zoževati prostor za nezaželene politične pojave, odpravljati ali vsaj blažiti stereotipe itd., vemo, da ne gre za lahke naloge. Zlasti v političnem pogledu je problem prej vse večji, kot pa da bi se

zmanjševal. Očitno je namreč, da npr. v politično določenem delu družbenega prostora populistične reakcije skrajno desničarskih strank vplivajo tudi na ravnanja desnosredinskih in celo levosredinskih strank, ki v strahu pred izgubo volilne podpore posredno in celo neposredno pritrjujejo manipulacijskemu izrekanju strahu pred kulturno drugačnostjo. Teoretsko zamišljeno sožitje kultur in projekcije politik različnosti (ter raznolikosti) zadenejo na številne ovire, ko gre za vprašanje posredovanja omenjenih konceptov v vsakdanje življenje ljudi. Vzgoja in izobraževanje sta pri tem seveda ključnega pomena.

Na temeljno teoretski (lahko tudi filozofski) ravni bi to pomembnost opredelili v okviru nemškega pojma *Bildung*; pomen pojma je Gadamer (2001) povezal s pomenom pojma *praxis*. Vsekakor je eden najpomembnejših inherentnih vidikov pomena pojma *Bildung*, te »največje misli osemnajstega stoletja« (Gadamer 2001: 21), izobraževanje, brez katerega si v območju *praxisa* sploh ni mogoče misliti korelata pojma *Bildung* v območju družbene realnosti. Iz Gadamerjeve hermenevtične teorije potem sledi, da je jezik ontološki temelj človeštva. »Za Gadamerja je jezik več kot le sredstvo za doseg namena, saj prej določa, kdo je oseba in kaj bo iz nje nastalo.« (Roy, Starosta. 2001: 9). Če ne naštevamo še vrste drugih filozofij in tudi teorij, ki so neredko podlage za jezikoslovna raziskovanja, je očitno, da je povezava »jezikovne biti« človeka in dejavnosti vzgoje in izobraževanja tista, ki najbrž precej odločilno vpliva na kulturna razmerja, torej na dogajanja v območju medkulturnosti. Nedvomno bi iz teh izhodišč lahko stopili na območje širšega teoretskega analiziranja fenomena medkulturnosti, vendar pa v tem prispevku nimamo tako velike ambicije, ker bomo predvsem predstavili obrise mednarodne raziskave, ki se je navezala na pravkar nakazana in še na nekatera ožja teoretska spoznanja, da bi priskrbelo določeno evidenco za podlago pri oblikovanju politik v evropskem prostoru večjezičnosti. Še zlasti pouk tujih jezikov (seveda tudi maternega jezika) je namreč upoštevaše širjenje medkulturnih stikov v okviru globalizacije neizbežno (tudi v najelementarnejši obliki) privzgajanje in priučevanje medkulturnosti. Če pa to dejstvo upoštevamo tako, da elemente medkulturnosti sistematično vpletemo v kurikulum (tako v metode kot vsebine), pa da na to ustrezno opozorimo učitelje ter jim ponudimo nekaj dodatnih znanj o multi- in medkulturnosti, je postavljen temelj vzgoje za medkulturnost. To je, ne nazadnje, vidno iz vrste dokumentov takih mednarodnih organizacij, kot sta Svet Evrope in UNESCO; ne kaže pa tudi pozabiti na prispevke številnih nevladnih organizacij.

Medkulturna kompetenca

V raziskavi LACE (*Languages and Cultures in Europe*), ki je bila izvedena l. 2007 za Direktorat Evropske komisije za večjezičnost, smo izhajali iz spoznanja, da edukacija lahko izpolni vsaj del pričakovanj, če se konkretno usmeri k oblikovanju znanja, sposobnosti, spretnosti in predvsem na tem zasnovane *medkulturne kompetence* pri učencih. Kratica »LACE« pomeni tudi »čipka«, jo pa lahko izberemo za primeren naslov raziskave, ki govori o prepletanju kultur, pri čemer nastajajo novi kulturni vzorci. Sam pojem kompetenca je sicer v zadnjem času postal ključni pojem v terminologiji edukacijskih znanosti in hkrati še bolj tudi povsem operativni pojem v številnih mednarodnih političnih ter pravno zavezujočih dokumentih, ki zadevajo vzgojo in izobraževanje. Naj nas pri tem ne moti, če občasno trčimo na tako rekoč žargonsko in neustrezno rabo tega termina, kajti na splošno je vendarle mogoče reči, da se je v mednarodnem prostoru izrisal dovolj jasen sporazum glede različnih razsežnosti pomena tega pojma. Vzgojno-izobraževalni sistemi po tej splošno sprejeti terminologiji »proizvajajo« prav kompetence, pri tem pa jih je za vsako stopnjo ali smer izobraževanja mogoče naštet, opredeliti njihovo raven, ipd. Da je pouk tujega jezika eden od najpomembnejših vzvodov za oblikovanje medkulturne kompetence najbrž ni treba posebej dokazovati. V raziskavi poučevanja prvega tujega jezika v 13 evropskih državah v obveznem izobraževanju (na stopnjah ISCED 1 in ISCED 2) pa smo ugotovili, da možnosti večinoma niso dovolj izkoriščene in da je razvijanje medkulturne kompetence v kurikulumih in povezavah le-teh še presenetljivo nedodelano ter neizoblikovano.

Leta 2007 je agenciji *Europublic* v Bruslju Direktorat Evropske komisije za večjezičnost dal nalogo, naj izdela študijo o povezavi pouka tujega jezika na dveh stopnjah osnovnega ter nižjega srednjega izobraževanja in razvijanja medkulturne kompetence. V študijo so bile vključene: Belgija, Danska, Finska, Francija, Nemčija, Grčija, Madžarska, Italija, Poljska, Slovenija, Združeno kraljestvo (Anglija) in Norveška. Primarni cilj študije je torej bil ugotoviti značilnosti, razsežnost in razpon medkulturne kompetence, ki se razvija pri pouku tujega jezika. Nadnaslov raziskave je bil Jeziki in kulture v Evropi (*Languages and Cultures in Europe – LACE*), podnaslov pa Razvijanje medkulturnih kompetenc pri obveznem pouku tujega jezika v Evropski uniji (*The Intercultural Competences Developed in Compulsory Foreign Language Education in the European Union*¹). Da bi lahko izdelali pregled po vseh sodelujočih deželah,

¹ V vsem obsegu skupaj s podrobnejšo predstavitevijo metodologije, poteka, posameznih nacionalnih poročil, ipd. je raziskava predstavljena na naslednjem internetnem naslovu: http://ec.europa.eu/education/policies/lang/key/studies_en.html Glede sestave skupine in

so vodilni raziskovalci s Petrom Franklinom (*Fachhochschule Konstanz, University of Applied Sciences*) na čelu razvili zahtevna analitična »orodja« za to, da bi ocenili vsebine in cilje kurikula tujega jezika v obveznem izobraževanju. Analitična orodja smo lokalni eksperti uporabili pri obravnavi izvirnih dokumentov učnih načrtov. Zbrane ocene je potem evalvirala glavni odbor projekta, pri tem pa je ta evalvacija že omogočila prve previdne primerjave med sodelujočimi deželami. »Orodja« so analizirala kurikularne cilje, pa tudi didaktične in metodološke pristope v skladu s tremi konceptualizacijami ali modeli medkulturne kompetence, ali še natančneje, z modeli subkompetenc, iz katerih sestoji medkulturna kompetenca.

Iz uvodnih navedb sledi, da je raziskava LACE temeljila na opredelitvi medkulturne kompetence kot ene izmed tistih kompetenc, ki jih šolajoči se (lahko) pridobijo v obdobju izobraževanja, pri tem pa se samo po sebi razume, da je raven kompetenc odvisna od ravni izobraževanja. Potemtakem je jasno, da za nekatere višje kompetence lahko na osnovni ravni razvijemo samo nastavke, ki pridejo do izraza na višji kognitivni ravni in s poznejšim razvijanjem znanj, spretnosti in sposobnosti. Za izdelavo analitičnih orodij so bili, kot smo že omenili, upoštevani trije konceptualni modeli, in sicer: Byramov model medkulturnih komunikativnih kompetenc (povzet po več prispevkih tega znanega avtorja), v l. 2005 objavljeni Temelji medkulturne komunikacije dveh avtorjev (Chen, Starosta 2005.) in ne nazadnje, raziskava seveda ni spregledala Skupnega evropskega okvira jezikovne medkulturnosti, ki je nastal s prispevki držav članic Sveta Evrope (*Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*). V raziskavi LACE smo torej operacionalizirali v naštetih modelih vsebovane koncepte in teoretske podlage tako, da smo lahko obravnavali kompetenco medkulturnosti, ki se povezuje tudi s pojmi znanja (*knowledge*), spretnosti (*skill*) in sposobnosti (*ability*). Raziskava je torej merila na povsem konkretno ugotavljanje stanja pri pouku prvega tujega jezika v sodelujočih državah. Pouk tujih jezikov gotovo ni edini kurikulum, v katerem je (lahko) navzoče razvijanje medkulturne kompetence, je pa gotovo temeljnega pomena in je eden ključnih v tem pogledu, še zlasti če upoštevamo v zadnjem času vse bolj poudarjene kulturne razsežnosti mednarodnih izmenjav – od turizma do gospodarskih stikov.

Ker smo udeleženci raziskave poleg konceptualne analize samih kurikularnih dokumentov hoteli ugotoviti konkretne razmere v vsaki od sodelujočih dežel, smo morali izbrati tudi način pridobitve informacij iz pedagoške prakse, da bi lahko primerjali bolj analitične ugotovitve z realnostjo v šolskih dejavnostih.

V tem pogledu se je raziskava zaradi razmeroma skromnih finančnih sredstev morala omejiti na vzorec, ki sicer ni reprezentativen, je pa lahko dovolj ilustrativen in je tudi lahko precej zanesljiva podlaga za izpeljavo ugotovitev. Drugi korak v raziskavi so zato bili intervjuji z učiteljicami in učitelji obveznega tujega jezika (v večini primerov je šlo za angleščino), in sicer je bilo v vsaki deželi izvedeno do dvajset intervjujev »on-line« ter po šest telefonskih pogovorov. Tako zbrane podatke in informacije je strokovno osebje agencije *Europublic* ustrezno obdelalo in po ponovni vključitvi lokalnih strokovnjakov izdelalo za vsako državo nacionalno poročilo ter še končno skupno primerjalno poročilo.

Modeli medkulturne komunikacije

Raziskovalna skupina pri agenciji *Europublic* je oblikovala analitična orodja na podlagi teoretskih prispevkov in modelov medkulturne komunikacije. Model, poimenovan po Michaelu Byramu, ki je opazno vodil mednarodne dejavnosti na tem področju in tudi sodeloval v več raziskavah (še zlasti pri Routledgeovi Enciklopediji pouka tujih jezikov; prvič je izšla l. 2000) medkulturnih komunikativnih kompetenc, je bil pomembno izhodišče za izdelavo analitičnih »orodij«. Kot smo že omenili, smo ta model kombinirali in precizirali še s pritegnitvijo dveh drugih konceptualnih modelov (to je podrobno prikazano v obsežnem poročilu o raziskavi, ki je dostopno na spletni strani; naslov je naveden v prvi opombi tega besedila.)

Model M. Byrama

Iz Byramovega modela - tu ga seveda zelo na kratko povzemamo po ključnih pojmi ali »sub-kompetencah« - pa je dovolj dobro viden profil medkulturne kompetence. Temelji na treh poglavitnih kompetencah, ki jih razvijajo pri pouku tujih jezikov. (Lokalni strokovnjaki smo ugotavljali, koliko nacionalni kurikuli navajajo te kompetence in koliko didaktičnih in metodoloških prvin vsebujejo).

1. *Lingvistična kompetenca* je opredeljena kot sposobnost za uporabo pravil standardne verzije jezika za govorjenje ter pisanje in interpretiranje govorjenega in zapisanega jezika.
2. *Sociolingvistična kompetenca* pomeni sposobnost za pridajanje pomena jeziku, ki ga govori sogovornik - pa naj govori materni jezik ali ne - pri tem pa te pomene sogovornik jemlje brez pridržkov ali pa jih v dogovoru sogovornika eksplicirata.

3. *Diskurzivna kompetenca* označuje sposobnost za uporabo, odkrivanje strategij za izdelavo ali interpretacijo besedil v obliki monologa ali dialoga, ki sledijo konvencijam sogovornikove kulture ali dogovarjanje o njih ali sposobnost za dogovor o teh besedilih kot medkulturnih za posebne namene.

Te okvirne tri kompetence pa sestavljajo še »subkompetence«, ki omogočajo osvojitve naštetih kompetenc medkulturne komunikacije (v oklepajih navajamo francoske sopomenke, ki jih je navedel tudi sam avtor):

- *znanja (savoirs)*: poznavanje² družbenih skupin in njihovih izdelkov ter praks v lastni in sogovornikovi deželi in poznavanje splošnih procesov družbene ter individualne interakcije;
- *odkrivanje in interakcija (savoir apprendre)*: sposobnost za pridobivanja novega znanja o kulturi in kulturnih praksah in sposobnost za uporabljanje znanja, drž in spretnosti v komunikaciji ter interakciji v realnem času;
- *drže (savoir être)*: radovednost in odprtost, pripravljenost na priznanje nepoznavanja drugih kultur in napačnih prepričanj o lastni kulturi;
- *interpretacija in povezovanje (savoir comprendre)*: sposobnost interpretacije dokumentov ali dogodkov v drugi kulturi, sposobnost razložiti jih in povezati z dokumenti in dogodki v lastni kulturi;
- *kritično zavedanje (savoir s'engager)*: sposobnost za kritično vrednotenje na podlagi eksplicitnih meril, perspektiv, praks in produktov v lastni kulturi in drugih kulturah ter deželah.

Model Chena in Staroste

Drugi teoretski »model«, ob pomoči katerega smo raziskovalci v okviru projekta LACE analizirali nacionalne kurikule prvega tujega jezika v osnovni šoli in na stopnjah nižjega srednjega izobraževanja (v Sloveniji je tudi ta stopnja del osnovne šole), je povzet iz prispevka avtorjev Chena in Staroste (2005). V nasprotju z Byramovim modelom Chen in Starosta vključujeta v svoje opredelitve pojmov, ki so relevantni za medkulturno kompetenco, več psiholoških in hermenevtičnih vidikov. Govoreč o različnosti modelov, pa ne govorimo o nasprotju med njima. Daleč od tega, drugi model nam je namreč odprl pogled na tiste razsežnosti kurikulov, ki še bolj omogočajo npr. vpogled v interkurikularne nastave poučevanja tujih jezikov. Pri uporabi analitičnega orodja smo ugotavljali, koliko so posamezni vidiki medkulturnih kompetenc zaznavni v opredelitvi ciljev kurikulov.

² V danem primeru in tudi v vrsti drugih primerov smo se zaradi razumljivosti odločili besedo *knowledge* prevesti v »poznavanje«.

Pod posamezne ključne pojme se v tem modelu razvrščajo spretnosti (*skills*) in sposobnosti (*abilities*). Poglejmo si kratke definicije teh konceptov, ki jih je raziskovalna skupina v okviru LACE sintetično povzela iz omenjenega vira:

- OSEBNE ZNAČILNOSTI

- *Samopodoba*: višje samospoštovanje, višja samozavest, bolj optimistična, stabilna in ekstrovertirana osebnost.
- *Družabna sproščenost*: sposobnost za odkrivanje malih tesnob v komunikaciji (npr. da se ne tresemo ali težko dihamo, da nismo »zategnjeni« v drži in v tonu glasu).

- KOMUNIKACIJSKE SPRETNOSTI

- *Sporočilne spretnosti*: poznavanje ciljnega jezika in sposobnost za rabo le-tega, vedenje o tem, kako se strinjamo z drugimi gestami, kot so prikimavanja, spogledovanja ali izrazi obraza, sposobnosti za reagiranje s specifičnimi odzivi brez predsodkov (v nasprotju s presojanjem obnašanja drugega).
- *Družabne spretnosti*: sposobnost za razmišljanje, ki je enako razmišljanju drugih, sposobnost za to, da čutimo enako kot druga oseba in sposobnost, da prevzamemo stališče sogovornika.
- *Prožnost (flexibility)*: sposobnost za rabo verbalnih obnašanj različnih vrst za navezavo stika, sposobnost za izbiro ustreznega obnašanja v različnih kontekstih in položajih, zmožnost za spremembo izbire govora, ki označuje status in združevalno razmerje sogovornikov.
- *Upravljanje interakcije*: sposobnost za vključevanja v pogovor, za primeren začetek pogovora, sposobnost za oblikovanje primernega zaključka pogovora, sposobnost za ravnanje s proceduralnimi postopki strukturiranja pogovora, sposobnost za ravnanje s proceduralnimi platmi ohranjanja pogovora.

- PSIHOLOŠKA PRILAGODITEV

- Sposobnost soočati se s frustracijo, s stresom, z občutkom odtujenosti in z dvoumnostjo.

- KULTURNO ZAVEDANJE

- Poznavanje in razumevanje družbenih vrednot, družabnih navad, družbenih norm in družbenih sistemov ciljne kulture.

Podlage Sveta Evrope

Zadnje »orodje« analize kurikula je raziskovalna skupina oblikovala z uporabo Skupnega evropskega okvira za jezike: učenje, poučevanje in ocenjevanje (*Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*).³ Pri oblikovanju tega orodja analitičnega obravnavanja kurikula prvega tujega jezika so bili uporabljeni koncepti, kakor jih je bilo mogoče »izdestilirati« iz besedila, ki je (ali naj bi bilo) v rabi kot platforma politik v deželah članicah Sveta Evrope. Nekateri od teh konceptov se deloma prekrivajo s posameznimi koncepti pri prvih dveh »orodjih«, vendar pa je bilo ekspertom v deželah udeleženkah v raziskavi LACE dovolj jasno za kakšne pomenske odtenke gre glede na besedila kurikulov, ki smo jih pregledali tudi z gledišč ključnih konceptov tega dokumenta. V kratki prezentaciji tudi tu, kjer je to potrebno, navajamo francoske ustreznice ključnih kategorij.

- DEKLARATIVNA ZNANJA (*SAVOIRS*)
 - *Poznavanje sveta*, vključuje geografske, okoljske, demografske, ekonomske in politične informacije o deželi ali deželah ciljnega jezika.
 - *Sociokulturno znanje*, vključuje vsakdanje življenje, okoliščine življenja, medosebna razmerja, vrednote, verjetja in drže, govorico telesa, družbene konvencije in ritualna vedenja.
 - *Medkulturno zavedanje*, vključuje primerjalno poznavanje in zavedanje o kulturi izvora in ciljnih skupnostih.
- SPRETNOSTI IN KNOW-HOW (*SAVOIR-FAIRE*)
 - *Praktične spretnosti in know-how*, vključujejo družabne in življenjske spretnosti, poklicne in strokovne spretnosti ter prostočasne (*leisure*) spretnosti
 - *Medkulturne spretnosti in know-how*, vključujejo kulturno občutljivost, kulturno posredovanje, preseganje stereotipov.
- KOMPETENCE
 - *Eksistencialna kompetenca* vključuje drže, motivacije, vrednote, verjetja, kognitivne načine, osebnostne faktorje.
 - *Lingvistične kompetence*, vključujejo leksične, slovnične, semantične, fonološke, pravopisne in pravorečne kompetence (jezikovni sistem).

³ Besedilo tega »okvira« je v celoti objavljeno na spletni strani Sveta Evrope: http://www.coe.int/T/DG4/Linguistic/CADRE_EN.asp

- *Sociolingvistične kompetence*, vključujejo poznavanje jezikovnih oznak družbenih odnosov, konvencij lepega vedenja, izrazov ljudske modrosti, registrov razlik ter dialektov in akcentov.
- *Pragmatične kompetence*, vključujejo diskurzivne in funkcionalne (npr. govorna dejanja) kompetence ter sheme interakcij (za dane komunikativne dejavnosti).

Ugotovitve o kurikulih

Na podlagi analiz kurikulov (torej besedil učnih načrtov, deloma pa tudi učbenikov in drugih didaktičnih pripomočkov), opravljenih v vsaki od sodelujočih dežel in še posebej zelo pomembnih prispevkov učiteljev iz sodelujočih držav v telefonskih ter *on-line* anketah je, kot je bilo tudi pričakovati, mogoče govoriti o mnogih razlikah in podobnostih v različnih državah. Po svoje pa je skorajda presenetljivo, da je v kar nekaj ključnih pogledih mogoče govoriti o skupnih značilnostih evropskih kurikulov pouka obveznega jezika. Četudi raziskava po svojem obsegu ne omogoča preveč posplošujočih ugotovitev, pa lahko mirno rečemo, da vse možnosti privzganja medkulturnih kompetenc skupaj s poukom tujih jezikov še zdaleč niso izkoriščene. V raziskavi smo ugotovili, da je nekaj prekrivanja v ugotovitvah, ki smo jih izdelali z uporabo treh modelov pri analizi kurikulov. Ti namreč jasno kažejo težnjo poudarjanja lingvistične kompetence ter komunikacijskih spretnosti na škodo medkulturne kompetence.

- Ocena kurikulov, ki je bila del analize z analitičnimi orodji jasno kaže, da tudi tam, kjer je medkulturna kompetenca v središču kurikula, le-ta bolj zadeva znanje in drže kot obnašanje.
- Ugotovili smo tudi, da v veliko primerih kurikulum samo delno ustreza optimalnemu razvijanju medkulturne kompetence v vseh razsežnostih.
- Glede na učinkovitost obstoječih kurikulov smo ugotovili, da so cilji medkulturne kompetence opisani v tako splošnih terminih, da učitelji težko razvozljajo kaj pomenijo. Še pomembnejše pomanjkljivosti pa so v navodilih o tem, kako bi bilo mogoče te cilje (smotre) prebiti v prakso v jezikovnem pouku. Vsekakor je potrebna večja jasnost in navajanje več podrobnosti v formulacijah ciljev na področju razvijanja medkulturne kompetence.

Priporočila za evropsko raven: Na podlagi študije sklepamo, da naša dognanja na načelni ravni kažejo, kako bi bilo mogoče izboljšati poučevanje tujih jezikov s primerno promocijo medkulturne kompetence skupaj z jezikovnimi

spretnostmi. V ta namen je mogoče narediti določene korake na evropski ravni. Gre za področje strategij, ki zadevajo na eni strani mobilnost in poklicni razvoj ter učne vire na drugi strani. V naslednjih točkah povzemamo priporočila avtorjev raziskave za raven, ki smo jo pač preučevali. Treba je:

- narediti medkulturno kompetenco skupaj s poukom tujih jezikov za eno ključnih potez nove okvirne strategije večjezičnosti;
- podpreti razvijanje medkulturne kompetence pri pouku tujih jezikov kot sredstva izboljševanja pouka; že na ravni nižjega srednjega izobraževanja kaže vključiti tudi razvijanje spretnosti glede na poslovne odnose, tako znotraj EU kot z deželami zunaj evropskih kultur v skladu s smotri Lizbonske agende;
- osredotočiti se na razvijanje medkulturne kompetence skupaj z jezikovnimi spretnostmi kot prioritete v razpisih za predloge v programu vseživljenjskega učenja, kjer je to primerno;
- ustanoviti in financirati mednarodno multidisciplinarno skupino strokovnjakov zato, da bi pripravili indikatorje uspešnosti, ki bi opisovali ravni medkulturne kompetence in za to, da bi razvili metode ocenjevanja medkulturne kompetence pri pouku jezika;
- podpreti ozaveščanje na področju medkulturne kompetence za uradnike, oblikovalce politik in odločevalce na področju vzgoje in izobraževanja, za učitelje tujih jezikov in vse druge ključne pospeševalce na evropski ravni ter na nacionalnih ravneh: to bi pripomoglo k ustvarjanju temeljnega in primernega pozitivnega odnosa do narave medkulturne kompetence, odnosa do tega kako jo je mogoče razvijati in do uvida v to kako dopolnjuje evropsko jezikovno politiko;
- podpreti raziskovanje narave medkulturne kompetence in pristopov k njenemu razvijanju in vrednotenju v šolskem okolju, še posebno pri pouku tujega jezika;
- povečati financiranje mednarodne mobilnosti učiteljev, izmenjav učiteljev, šolskih partnerstev, šolskih izmenjav ter obiskov in poenostaviti procedure;
- podpreti (1) razvoj in delovanje neposredne in virtualne mreže strokovnjakov in praktikov pri poučevanju medkulturne kompetence v kontekstu pouka tujega jezika po vsej EU in (2) podpreti razvoj in delovanje večjezične banke virov v EU na področju internetnega razvijanja medkulturne kompetence.

Priporočila za nacionalne ravni: Druge korake bi najbolje lahko opravili na ravneh držav članic. Ti koraki zajemajo področja strategij in upravljanja, izhodiščnega izobraževanja učiteljev, poklicnega razvoja učiteljev, oblikovanje kurikula (vključno z vrednotenjem) in učnih ter poučevalnih pripomočkov. V naslednjih točkah povzemamo priporočila avtorjev raziskave za to raven. Treba je:

- financirati raziskovanje medkulturne kompetence v zvezi s poukom tujih jezikov
- pospeševati razumevanje narave medkulturne kompetence in njenega razvijanja med učitelji tujih jezikov, oblikovalci kurikula in drugimi ključnimi pospeševalci
- pospeševati in finančno podpreti ukrepe za mobilnost učiteljev in učencev
- izboljšati izhodiščno izobraževanje učiteljev, da bi bolje poudarili medkulturno kompetenco in njen razvoj
- pospeševati in financirati seminarje za poklicni razvoj ter izpopolnjevanje učiteljev tujih jezikov
- izboljšati obliko kurikulumov tujih jezikov in vključiti jasnejše in bolj podrobne opredelitve ciljev, opisov didaktičnih ter metodoloških pristopov in metod ocenjevanja
- podpreti razvoj in dostopnost učnih ter poučevalnih pripomočkov za učitelje jezikov; podpreti in financirati poklicni razvoj za razvijalce teh pripomočkov.

Sklep

Ugotovitve raziskave LACE, četudi je le-ta bila glede na svoj obseg še posebej v empiričnem delu (ankete med učitelji-cami) dokaj skromna, opozarjajo na precej vidno diskrepanco med deklaracijami in dogajanjem na mikroravneh. V danem primeru gre za to, da so vzgojnoizobraževalni cilji glede oblikovanja medkulturne kompetence na mednarodni ravni deklarirani za več kot zaželeni. Skozi optiko tujezičnih kurikulumov prvega obveznega tujega jezika v obveznem šolstvu pa se je pokazalo, da so posamezni cilji oblikovanja medkulturne kompetence sicer vključeni v kurikule tujih jezikov, medtem ko je na ravni interkurikularnih vsebin položaj skorajda porazen. Podana priporočila pravzaprav veljajo za vse sodelujoče (in po analogiji tudi za nesodelujoče) države članice EU, pri čemer pa lahko v vsaki deželi strokovnjaki in odločevalci primerjajo stanje pri sebi z ugotovitvami raziskave. Sugestije o posameznih ukrepih lahko upoštevajo tako, da v

nekaterih bolj prepoznajo lastne probleme in v drugih vidijo manj lastnih problemov. Za zdaj še ni povsem razvidno koliko od priporočil raziskave bo upošteval tudi sam Direktorat Evropske komisije za večjezičnost, vendar pa so strokovnjaki tega Direktorata že visoko pozitivno ocenili raziskovalni prispevek študije LACE. Ugotovitve raziskave LACE, ki smo jo tu povzeli samo v nekaterih najbolj povednih vidikih, merijo na vrsto praktičnih učinkov pri poučevanju tujih jezikov v prid razvoju medkulturne kompetence. Kot smo pravkar nakazali, pa je treba upoštevati, da je pouk tujega jezika verjetno najpomembnejši in – glede na ugotovitve humanističnih in družboslovnih ved, ki se ukvarjajo z različnimi vidiki reprodukcije kultur – najbolj temeljni del oblikovanja medkulturne kompetence pri učencih. Za prispevek vzgoje in izobraževanja k poglobitvi strpnosti v evropskih družbah, ki so vse po vrsti (četudi nekatere bolj kot druge) dejansko že večkulturne, pa je premalo zanašati se samo na pouk tujega jezika.

Ni dvoma, da bo na evropski in nacionalnih ravneh še zlasti treba precizirati samo pojmovanje medkulturne kompetence in jo bolj vključiti v visokošolski kurikulum študentov na področjih vzgoje in izobraževanja. Vse več znanstvenih podlag, ki pa zahtevajo še ustrezno predelavo za potrebe šolskega diskurza, bi to omogočalo. Za Slovenijo⁴ lahko rečem, da kaže upoštevati bolj ali manj vsa našeta priporočila, čeprav sem lahko ugotovil, da na vsakem od posameznih vidikov Slovenija sodi med dežele, ki vsaj pri pouku tujih jezikov dokaj jasno uvidevajo možnosti razvijanja medkulturne kompetence. Vendar pa je tudi v Sloveniji treba veliko storiti predvsem pri izhodiščnem izobraževanju učiteljev in tudi obveščanju oblikovalcev politik. Na kurikularni ravni sem kot lokalni ekspert v raziskavi LACE lahko ugotovil, da je kurikulum angleščine na obeh stopnjah (pri čemer je zgodnejša uvedba pouka tujega jezika eden od dosežkov zadnje šolske reforme), glede na vidik medkulturnosti, najbolj izrecen in vključuje številna priporočila Sveta Evrope ter drugih instanc v evropskem prostoru. Vendar pa je tudi v tem kurikulumu mogoče zaznati posamezne sledi »etnocentričnosti«. Bolj zaskrbljujoče je po mojem opažanju stanje na področju interkurikularnih vsebin, saj večina drugih kurikulumov, z delno izjemo kurikula državljanske vzgoje, močno poudarja vidik razvijanja nacionalne identitete in *splah ne omenja medkulturnega vidika*, kaj šele, da bi eksplicitno govorila o medkulturni kompetenci. Ni dvoma, da je za to odgovorna predvsem politika vlade in ustreznih resorjev, ki bi se morali ozirati po evropskih standardih in težnjah. Res pa je tudi, da se evropska politika na tem področju še vedno oblikuje in

⁴ Naj omenim, da so moje (in s tem slovensko) sodelovanje v tej raziskavi omogočili nepogrešljivi prispevki in pomoč gospe Katje Pavlič Škerjanc (Zavod za šolstvo RS), gospe Zdravke Godunc (Ministrstvo za šolstvo in šport RS) in osemnajstih učiteljic angleškega jezika iz šol po vsej Sloveniji.

res je, da vrsta političnih strank tudi v »tradicionalnih demokracijah« v soočenju s populizmom in širjenjem strahu pred tujci in kulturnimi manjšinami ravno ne opogumlja odločitev za pospeševanje medkulturnosti. To je seveda druga tema, ki zahteva posebno pozornost, med drugimi, tudi družboslovno humanističnih ved, vendar pa gre za vidik, ki ga mnogi praktiki na področjih kot so državljanska vzgoja in vrste »občutljivih« učnih predmetov (npr. zgodovina, geografija) opažajo in se s tem zelo težko odprto soočajo. Kljub vsemu temu pa koristi in prednosti, ki bi jih razvijanje medkulturne kompetence prineslo za družbeni, kulturni in gospodarski razvoj, postajajo vse bolj otipljive. Ne nazadnje ne kaže pozabiti še na to, da medkulturna kompetenca lahko omogoči polnejše in kreativnejše življenje posameznikov v Evropskih večkulturnih skupnostih.

Literatura

1. Bourdieu, Pierre. (1997) *Méditations pascaliennes*, Pariz: Édition du Seuil.
2. Brooks, A. (2000): *Citizenship, identity and social justice: the intersection of feminist and post-colonial discourses*. V: Arnot M., Dillabough J.-A. (ur.): *Challenging Democracy*. London, New York: Routledge/Falmer.
3. Byram, Michael (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon: Multilingual Matters.
4. Byram, Michael, Christopher Brumfit et al. (2000) *Routledge Encyclopedia of Language Teaching and Learning*. Padstow, Cornwall: Routledge.
5. Byram, Michael, Adam Nichols, David Stevens (ed.) (2001) *Developing intercultural competence in practice*. Clevedon: Multilingual Matters.
6. Byram, Michael, Peter Grundy (ed.) (2002) *Context and Culture in Language Teaching and Learning*. Clevedon: Multilingual Matters.
7. Chen, Guo-Ming and William J. Starosta. 2005. *Foundations of Intercultural Communication*. Lanham, MD: University Press of America.
8. Gadamer, Hans – Georg (2001). *Resnica in metoda*. (Prevod: T. Virk). Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, zbirka Labirinti.
9. Roy, Abhik, William J. Starosta. (2001) *Hans-Georg Gadamer, Language, and*
10. *Intercultural Communication*. Language and Intercultural Communication Vol. 1, No. 1, 2001, pp. 6 – 20.
11. Šebart, Mojca K. (2002): *Samopodobe šole*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Filozofska fakulteta.
12. Yeatman, A. (1995): *Interlocking oppressions*, V: Caine, B., Pringle, R. (ur.): *Transitions: new Australian feminism*, New South Wales: Allen and Unwin.

Srečo Dragoš

Ekonomska depresija in realnost

POVZETEK

V zvezi z današnjo družbenogospodarsko krizo so zelo pogoste, napačne in nevarne trditve dveh vrst, ker s ponavljanjem vzbujajo videz samoumevnosti. To so ekonomistične in globalizacijske trditve. Z njimi se prikrivajo problemi z določanjem prioritet. Ni naključje, da so omenjene trditve najglasnejše prav v kapitalističnih krizah, ko s ponavljanjem zbuja videz, da gre za aksiome. Z njimi se brišejo razlike med gospodarstvom in politiko. Ko država samo sebe razume kot podjetje, so prve žrtve državljani in njihove pravice. V tem je največja podobnost današnje krize s tisto v tridesetih letih prejšnjega stoletja. V prispevku so predstavljene osnovne značilnosti velike gospodarske krize pred drugo svetovno vojno na Slovenskem in primerjava teh značilnosti s sedanjo gospodarsko krizo.

KLJUČNE BESEDE: ekonomija, kriza, neenakost, revščina, sindikati, socialna država, globalizacija, neoliberalizem

ABSTRACT

There are two equally dangerous claims about current socio-economic crisis, that with frequent repetition are becoming self-evident. Those claims are set on the economic and globalisation argument and are meant to solve problems with setting the priorities. It is not accidental that they are becoming important in the times of the crisis of capitalism, when are becoming axiomatic. They tend to blur the differences between the economy and politics. When the state understands itself as an enterprise, the first to experience consequences are citizens and their rights. That is also a significant similarity with the 1930 crisis of the previous century. In the paper basic characteristics of the economic crisis in Slovenia before the WWII will be elaborated and comparative aspects with current crisis will be presented.

KEY WORDS: economy, crisis, inequality, poverty, unions, social state, globalization, neoliberalism

Uvod

Ponovno smo sredi gospodarske krize in ponovno slišimo enake trditve, kaj je treba upoštevati, da bi razumeli, kaj se dogaja. Najnevarnejše so trditve dveh vrst:

- *ekonomistične* trditve: izboljšava poslovanja, finančnih instrumentov in ustanov, večja inovativnost, ustrežnejša intervencija države, izboljšava zakonodaje, večja fleksibilnost delovne sile, večja redukcija socialnih transferjev, saj ko ni več kje jemati, tudi ne moremo deliti itd.
- *globalizacijske* trditve: kriza je zajela ves razviti svet, tudi našo družbo, zato smo vsi v »istem čolnu«, »letalu«, »vlaklu«, ker torej nihče ne more izstopiti, moramo vsi ravnati odgovorno, združiti skupne moči itd.

Obstaja tihi konsenz v zvezi z navedenimi trditvami tako na vladni kot na opozicijski strani, med politično desnico in politično levico, trditvam pritrjujejo lastniki kapitala, menedžerji podjetij in zdijo se splošno sprejete tudi v javnem mnenju. Zato ekonomistične in globalizacijske trditve privzemajo videz nekakšnih temeljnih resnic. Postajajo aksiomi. Verjamemo jim, ker jih ni mogoče dokazati ali pa jih ni treba, ker so vidni sami po sebi. Ali res?

V nadaljevanju pogledjmo, kakšna je bila prva velika gospodarska kriza tridesetih let prejšnjega stoletja, ki je po obsegu, globini in celo po strukturi edina primerljiva z današnjo. Kaj se lahko naučimo iz krize, kakršna je bila pred osemdesetimi leti na Slovenskem? Kako takšen pogled nazaj prestanejo omenjeni ekonomistični in globalizacijski aksiomi?

Finančna kriza

Ena splošnih značilnosti današnje krize in tiste iz 30. let dvajsetega stoletja je obrobni položaj našega finančnega sektorja. Podobno kot pred drugo svetovno vojno je tudi danes naš bančni sektor, ki kreditira gospodarstvo, manj prizadet kot pa finančne ustanove v drugih okoljih. Predvojna kriza, ki je omrtvičila bančni sistem zlasti v prvi polovici 30. let, je slovensko bančništvo prizadela v manjši meri kot pa avstrijsko, nemško ali jugoslovansko, saj smo – v nasprotju z drugimi – imeli v tistem času precej dobro razvito mrežo kreditnih institucij. Ob koncu leta 1937 je bilo bank, hranilnic in kreditnih zadrug na slovenskem ozemlju kar 1677, med njimi je bila najmočnejša skupina kreditnih zadrug, kar 500 takšnih ustanov (Sluga 1979: 697–698). Zato je bil pri nas kreditni krč nekoliko lažje rešljiv v nasprotju

s preostalim jugoslovanskim prostorom, kjer je bilo finančno reševanje gospodarstva v celoti odvisno od državnega intervencionizma (prim. Drnovšek, Bajt 1995: 343). Zakaj je bil takratni finančni sektor pri nas relativno manj prizadet od drugih okolij? Nikakor ne zato, ker bi bil bolj razvit.

Najzaslužnejši za tako gibanje je bil Janez Ev. Krek, ki je Slovenijo začel prepredati z mrežo raznih hranilnic, posojilnic, zadružnih in konsumnih društev že ob koncu 19. stoletja. Bistvo krekovskega zadružništva je bilo, da se tudi na finančno- posojilnem področju in na področju porabe ljudje sami povezujejo v manjše organizacije, v katerih imajo boljši pregled nad poslovanjem, se med sabo dobro poznajo in sami obdržijo celoten vpliv na poslovne odločitve, s tem pa se lahko izognejo izkoriščanju in zlasti finančnemu oderuštvi. Osnovno idejo, iz katere je zraslo zadružništvo, je Krek formuliral takole (1899: 33):

»Konec devetnajstega stoletja je privedel zopet človeško družbo do spoznanja, da oni liberalni princip o prostosti je bil le nekaterim v korist, ogromni večini pa v škodo. Zato se pa ljudje povsod vračajo k zadružnemu življenju.«

Splošne značilnosti takšnih zadrug so bile (*ibid.* 36–39):

1. neposredno naročanje dobrin, ki odpravi posrednike in njihove dobičke
2. zaradi neposrednega naročanja občutni prihranki pri stroških za prevoz
3. manjša odvisnost od nepredvidljivega nihanja borznih cen
4. ker so imele zadruge več gotovine, so imele pri trgovcih ugodnejše pogoje za poslovanje (ker ni bilo tveganja s plačilom)
5. transparentnost poslovanja za vsakega posameznika v zadrugi
6. ves dobiček zadruge je ostajal članom zadruge
7. zadruge so preprečevale kartelne povezave med trgovci
8. zadružne cene so določali sporazumno in za vse zadružnike enako
9. navsezadnje so imele zadruge tudi »moralen« vpliv, kot se je izrazil Krek, in sicer v zvezi z zmanjševanjem alkoholizma: ker dobiček ni bil merilo za oblikovanje cen, so vino oddajali v zadrugo po nižjih cenah, kot bi jih sicer, s tem je bilo cenejše za vse, posledica pa je bila zmanjšanje potreb po žganjekuhi (danes bi temu rekli: nizkopražni program pri zmanjševanju alkoholizma).

Prednost teh preprostih načel je bila v tem, da so finančno poslovanje – ki se je začelo prvič množično uveljavljati pri nas v zadnjih desetletjih 19. stoletja – naredili kar se da transparentno za preproste uporabnike, s tem pa je bil onemogočen razvoj bolj zapletenih finančnih instrumentov, na katere so se spoznali samo strokovnjaki. Kajti največji problemi propadanja kmetij so bili zadolževanje, odplačilna nezmožnost in kot posledica rubež kmetij, ker

kmetje niso bili vajeni ravnanja z denarjem in branja »drobnega tiska« v posojilnih pogodbah. To je bil odločilen dejavnik obubožanja v času, ko je bilo še vse slovensko ljudstvo kmečko, nepismenost pa zelo velika. Skratka, ker je bil slovenski prostor periferija avstro-ogrskega, ta pa periferija evropskega, se je finančni kapitalizem pri nas uveljavljal z občutnim zamikom, pa še to počasno prodiranje sodobnega kapitalskega poslovanja je Krek učinkovito ustavljal z zadružništvom kot instrumentom, usmerjenim proti divjemu liberalizmu. Glede na takratno modernistično liberalizacijo gospodarskih tokov je bil ta inštrument zadružništva predmoderen, saj je temeljil na skupnostnem organiziranju, in to v času, ko se socialna država – verjetno najpomembnejša družboslovna inovacija dvajsetega stoletja – še ni pojavila. In kot rečeno, ugodne posledice takšne taktike smo na Slovenskem občutili še dobro desetletje po Krekovi smrti, torej v času velike gospodarske krize.

Nekaj podobnega velja tudi za današnjo krizo. Zaradi podobnih razlogov kot pred drugo svetovno vojno – periferna moderniziranost finančnih instrumentov na periferiji – bo tudi današnji bančni sektor pri nas manj poškodovan kot v drugih, razvitejših državah. Od tod pa je pri analogijah potrebna previdnost. Podobnosti med predvojno in današnjo krizo so predvsem v »realnem« sektorju gospodarstva, pri finančnem pa gre bolj za razlike. Kje je temeljna razlika?

Sprožilec današnje gospodarske depresije se je zgodil v finančnem sektorju, to pa ni naključje. Finančni sektor je jedro kapitalističnega sistema. Če sta proizvodnja in potrošnja strojna oprema (hardver) kapitalizma, so njegov softver finance. Programska oprema je najprej zmrznila zato, ker so zaradi kapitalsko bilančnih inovacij nastajali na finančnih trgih produkti, ki niso imeli nobene zveze z realnimi denarnimi tokovi, ki naj bi jih regulirali. Posledice: tveganja za dajalce in jemalce denarja na vseh ravneh so se povsem zabrisala, s tem je izginila tudi skrb zanje, zunanjega in notranjega nadzora ni bilo, vse to pa je v globaliziranem gospodarstvu eksplodiralo na vseh koncih hkrati. Ko se je iluzorno zanašanje na virtualne finančne instrumente zlepilo s pohlepom v nereflektiran interes, je to spodkopalo interni nadzor v bančnih ustanovah, zunanji pa je bil že prej zaradi istega razloga še bolj pomanjkljiv. Sesutje bančnega sistema se je hitro pokazalo na vseh drugih sektorjih (»realnega«) gospodarstva s pomočjo mišk. Kajti v dobi računalniških povezav se vsako večje poslovno dejanje v trenutku globalizira že s preprostim klikom miške okrog nečesa, kar simulira gospodarsko transakcijo, ki to sploh ni. Tu nastaja temeljna razlika z zgodovino gospodarskih tveganj. V prejšnjih gospodarskih krizah so se učinki posameznih akterjev in sektorjev na makrogospodarsko okolje dogajali občutno počasneje, hkrati pa je kriza nastopila kot strukturni kazalec neprilagojenosti gospodarski realnosti. Menjavanje ciklov konjunktura in depresije je izražala zakonitost prostega

trga, na katerem je vsak producent znotraj svojih špekulacij po svoje reagiral na nepredvidljivosti, potem pa je od časa do časa večje zmote v strateškem ravnanju s tveganji kolektivno kaznovala splošna kriza; v tem smislu je delovala kot del samokorektivnega tržnega mehanizma. Poanta prejšnjih kriz je trojna: prvič, s prisilo k ponovnemu uravnoteženju producentov in konsumentov so krize kapitalizem obnavljale in ne razkrajale; drugič, kratkoročno so radikalno odpravljale napačne odločitve; tretjič, tudi napačne strategije, ki so bile kaznovane, niso bile brez stika z realnostjo, saj je bila osnova njihove napačnosti še vedno merjena z odmikom od realnih gospodarskih tokov (ponudbe in povpraševanja). Z iznajdbo novih finančnih instrumentov pa to ni bilo več mogoče. Zato danes nihče ne zmore dati niti približno verodostojne ocene dejanskih stroškov za sedanje depresijo, saj ni več osnovnega kriterija, s katerim bi primerjali prenapihnenost finančnih »balonov« z realnim stanjem.

Pri prejšnjih krizah je vprašanje, kaj je šlo narobe (v poslovnih odločitvah), ostajalo na isti ravni z vprašanjem, v kolikšni meri je, denimo, neka lutka znane osebnosti iz londonskega muzeja Madam Tussaud podobna živi osebi. Problem, kako se naj proizvajalec čim bolj prilagodi zapletenim razmeram na tržišču, je enak problemu, kako naj bo lutka, ki posnema živega človeka, čim bolj podobna modelu, po katerem se zgleduje. Odgovor je bil znan, še preden so ga začeli iskati, in sicer v treh pomenih:

- čeprav lutka ni izvirnik, ampak nekaj drugega, ni v celoti nekaj drugega, pač pa zgolj posnetek prave osebe
- približevanje posnetku je premosorazmerno z jasnostjo in razločnostjo iskanega odgovora, saj bolj ko bomo opazovali posnetek od blizu, jasneje bo, na kateri izvirnik se posnetek nanaša (torej katero slavno osebnost med vsemi lutka predstavlja), hkrati pa z bližino postaja vse večja tudi razločnost vseh tistih razlik, zaradi katerih se posnetek nikoli ne zmore izenačiti z živim originalom; v tem smislu je jasnost in razločnost nedvoumna tudi na povsem abstraktni ravni, saj vemo že vnaprej, da gre za empirično vprašanje
- temeljna realnost vseskozi ostaja neproblematična (zato navadno tudi neproblematizirana), saj izhodiščno dejstvo nikoli ni postavljeno pod vprašaj: izvirnik je merilo avtentičnosti kopije, saj če ne bi obstajal izvirnik, ne bi obstajal niti kriterij primerljivosti s kopijo in tudi same kopije ne bi bilo.

Če v zgornji metafori »izvirnik« zamenjamo s produkcijo in porabo blaga, »kopija« pa predstavlja strategijo akterja, ki skuša čim bolj verodostojno posnemati dogajanje na trgu, potem vidimo, zakaj s to metaforo ne moremo razložiti sedanje depresije. Danes je približno jasno samo to, kaj je finančni

»balon«, ne pa tudi, kakšna je gospodarska realnost, ki bi naj bila merilo za prenapihnenost balona. Metafora za današnje razmere niso lutke Madam Tussaud. Ne pozabimo, kaj te lutke vzpostavlja in brez česa ne bi imele nikakršnega smisla: za gledalca omenjene lutke postanejo privlačne prav na točki primerjave z živimi, dejanskimi osebami iz resničnega življenja. Zato bi za metaforo današnje situacije bile potrebne drugačne lutke, takšne brez izvirnika, ki nimajo svojega korelata v realnosti, ampak se v celoti sklicujejo na fiktivni svet. Denimo lutke Telebajskov ali Supermana. Kajti lutke, ki ponazarjajo Telebajske ali Supermena, ne ponazarjajo ničesar, kar bi dejansko obstajalo. Vprašanje pa je, ali ni tudi sodoben gospodarski sistem – v svojem bistvu, v finančnem softveru – bolj podoben Telebajskom in Supermanu kot pa lutkam Madam Tussaud?

Pritrdilen odgovor daje Jean Baudrillard. Njegov izraz »simulakrum« pomeni podobo nečesa, kar ne obstaja in po njegovem sodobnih družb ne oblikujejo več gospodarske sile s svojimi zakonitostmi ponudbe in povpraševanja. Temeljno gibalno sodobnih ekonomij ni več proizvodnje materialnih dobrin, pač pa prodajanje in kupovanje znakov in podob, ki z osnovno realnostjo nimajo (skoraj) nič več skupnega. Ne prodajajo se več avtomobili, ampak statusni simboli, zaradi katerih jih kupujemo; kako sicer razložiti, da so vsi avtomobili zmožni v nekaj sekundah razviti hitrosti, ki sploh niso dovoljene na cestah, kljub temu pa vsak teden ljudje izumljajo vedno nove in nove modele in jih tudi prodajajo. Namesto političnih strank in programov kupujemo njihove nastope in izgled strankarskih liderjev, zato ni bistvenih vsebinskih razlik med levico in desnico, strankarskih programov volivci ne berejo, hkrati pa vsi skupaj živimo v nenehno trajajočih volilnih kampanjah, v katerih štejejo predvsem pogostost televizijskih nastopov, elegantnost gest in oblek, afere iz zasebnega življenja itd. Baudrillard govori o štirih stopnjah razvoja človeških znakov, da smo nazadnje dobili to, v čemer smo:

1. na prvi stopnji so znaki, besede, podobe odraz oz. »odblesk« osnovne realnosti (npr. lutke Madam Tussaud, katerih original je živ, realen)
2. na drugi stopnji znak »maskira in ponareja« osnovno realnost, na katero se še vedno sklicuje (npr. karikature)
3. na tretji stopnji znak »maskira odsotnost« realnosti (podč. Baudrillard; npr. verske ikone, ki prikrivajo dejstvo, da nihče ne pozna božjega obličja; ali pa sklicevanje na demokratične vrednote pri avtokratskih politikih)
4. na četrti stopnji pa »podoba nima nobene zveze s katero koli realnostjo: je svoj lastni čisti simulaker«, sem bi sodili Telebajski, Superman, Disneyland (Baudrillard 1999: 15).

Vprašljivo je sicer, v kolikšni meri sta ekonomija in celotna družba, kot pravi Baudrillard, na stopnji simulakrov. Ne gre zanemariti, da »tajkuni«, »Bavčar«,

»Šrot«, »neoliberalni ekonomisti« in podobni izrazi niso le prazni označevalci. Res so označevalci, a označujejo in sprožajo nekaj, kar ima zelo realne posledice. Te vidimo že na spletnih straneh zavoda za zaposlovanje: brezposelnost se je v primerjavi z brezposelnostjo lani decembra povečala za 25,1 odstotka, v primerjavi z brezposelnostjo lani aprila pa za 32,7 odstotka, tako je bilo ob koncu aprila 2009 že 82.832 brezposelnih oseb, v revščini pa jih živi 233.000.

Problem Baudrillardove razlage ni v tem, da je esejistična, še manj, da bi bila izmišljena. Problem je v posploševanju. Baudrillardove evolucije znakov v smislu četrte stopnje ni mogoče posplošiti na vse in vsakogar – zagotovo pa so na stopnji simulakrov posamezni družbeni pojavi. Na gospodarskem področju so to novi »inovativni« instrumenti finančnega poslovanja, »kreativno« računovodstvo, »ekspertne« presoje posojilnih tveganj in organizacije, ustanovljene za upravljanje teh načinov. Finančna kriza, osnovni sprožilec sedanje gospodarske krize, je nekje med tretjo in četrto stopnjo na zgornji Baudrillardovi lestvici, ne pa na drugi ali na prvi, o tem so dosegli konsenz celo med ekonomisti. Zato lahko povsem verjamemo nekdanjemu predsedniku ameriške centralne banke Alanu Greenspanu, da ni goljufal, ker ni pravočasno reagiral pri napihovanju finančnega balona, čeprav je imel moč, da bi to lahko storil – ne gre za goljufijo, ampak za *vero* v samoregulacijsko vsemogočnost prostega trga. Kajti razlika med goljufijo in *vero* je prav v tem, da je *vera* osvobodjena vsake reference na kakršno koli realnost, za goljufijo pa velja nasprotno. Enako velja za »tajkunsko« zgodbo na Slovenskem. Problem niso posamezni finančni veljaki, ki so na menedžerskih položajih servisirali lastne megalomanske interese, problem tudi ni sistem, ki je omogočal takšno početje. Glavni problem je početje *sámo*, ki ni imelo več reference z nikakršno realnostjo, ker je ni potrebovalo, saj je šlo za početje Baudrillardove četrte stopnje, za čisti simulaker. Sistem je zgolj odraz tega početja, v megalomanijo usmerjeni menedžment pa odraz sistema, tj. odraz odraza. Javni žargon, ki se ob tem razvija – npr. o nacionalnem interesu, evropsko primerljivem nagrajevanju vrhunskih menedžerjev, da bodo še več in bolje delali, delavskem interesu, o sinergiji inovativnih sil ob načrtovanih prevzemih – vse to se je dogajalo na tretji ravni maskiranja odsotnosti realnosti v izrekanih vsebinah.

Bistvo: obe ravni, tretja in četrta, nimata nobene zveze z realnostjo. Zato ekonomistične trditve, povzete v uvodu, niso resnične, čeprav se ponujajo aksiomatsko. Z njimi si prav v nobenem smislu ne moremo pomagati iz današnje krize.

Gospodarska depresija v tridesetih – realni sektor

Najprej poglejmo realne posledice velike gospodarske depresije v tridesetih letih na Slovenskem, in sicer v najbolj občutljivem segmentu za družbeno kohezivnost, na trgu delovne sile. Na podlagi podatkov v tabeli (povzetih po Kresal 1968/69: 129, 132, 145; 1970a: 92; 1970c: 226; 1977: 48) bom testiral veljavnost aksiomov, omenjenih v uvodu tega prispevka.

Tabela 1: Položaj delavstva na trgu delovne sile

Leto 19...	Mezda (din)	Minimum (din)	Primanjkljaj (din)	Odpuščeni + brezposleni (v: 000)	Uspešnost borze, Ju (%)	Stavkajoči Ju (000) (SLO, št.)	Revščina (količnik)
19	/	/	/	/	17	/	/
20	/	/	/	/	/	/	/
21	409	715	-306	/	/	17,9 (21)	2,00
22	825	1260	-435	/	/	40,5 (22)	2,29
23	1023	1337	-314	/	/	18,2 (17)	2,68
24	1032	1298	-266	/	34,0	7,4 (1)	2,78
25	980	1137	-157	/	27,3	10,2 (3)	3,02
26	925	1099	-174	/	12,6	15,7	2,95
27	/	/	/	/	11,8	8,5	/
28	868	984	-116	/	18,4	5,6	2,47
29	847	1010	-163	/	22,1	2,4	2,83
30	871	950	-79	/	28,4	4,9	2,90
31	856	891	-35	8,9+14= 22,9	26,0	0,3	3,14
32	704	783	-79	25,0+36= 61	14,3	1,4	2,95
33	520	670	-150	28,0+45= 73	11,4	2,5	1,99
34	510	620	-110	25,3+48= 73,3	8,5	6,8 (10)	2,20
35	566	619	-63	22,4+52= 76,4	/	25 (16)	2,60
36	586	622	-36	17,8+51= 68,8	/	(28)	2,70
37	611	665	-54	9,0+48= 57	/	(8)	2,63
38	644	703	-59	/	/	(6)	2,62
39	654	719	-65	/	/	(2)	2,61
40	806	799	+7	/	/	(9)	2,89

Stolpec *Mezda* prikazuje povprečno nominalno mesečno mezdo v Sloveniji za posamezna leta (v takratnih dinarjih).

Stolpec *Minimum* prikazuje eksistenčni minimum (v dinarjih) za eno osebo, ki je pomenil sredstva, potrebna za mesečno pokritje izdatkov za osnovno prehrano, obleko, stanovanje (s kurjavo in razsvetljavo) in druge najnujnejše izdatke v Sloveniji.

Stolpec *Primanjkljaj* navaja povprečen mesečni primanjkljaj (v dinarjih), ki ga mora prejemnik povprečne mezde pokriti iz dodatnih virov za svoje preživetje v Sloveniji.

Stolpec *Odpuščeni + brezposelni* navaja v prvi številki absolutno število delavcev (v tisočih), ki so v tistem letu izgubili zaposlitev in niso našli nove, druga številka pa pomeni število (v tisočih) dodatnih brezposelnih, nastalo zaradi naravnega prirasta prebivalstva in vključitve na trg dela zaradi pavperizacije kmetijstva (gre za oceno). Obe vrsti podatkov se nanašata na Slovenijo.

Stolpec *Uspešnost borze*, *Ju* označuje odstotek delavcev, prijavljenih na vseh jugoslovanskih borzah dela, ki so jim javne borze uspešno posredovale zaposlitev.

Stolpec *Stavkajoči* navaja število (v tisočih) vseh stavkajočih delavcev v Jugoslaviji po različnih podjetjih. V oklepaju pa je (za leta 1921–1925 in 1934–1940) navedeno absolutno število stavk v Sloveniji.

Stolpec *Revščina* navaja vsakoletne količnike med povprečno nominalno mezdo (prikazano v stolpcu *Mezda*) in povprečnim mesečnim stroškom, potrebnim samo (!) za hrano ene osebe v Sloveniji.

Iz tabele je razvidno, da so povprečne mezde nominalno rasle do leta 1924, potem pa se je začelo zniževati in to je trajalo vse do konca svetovne gospodarske krize sredi tridesetih let, od l. 1935 pa so spet počasi rastle. To pa realno – glede na minimalne življenjske stroške – pomeni, da je bil v celotnem času med a vojnama povprečno plačani delavec vseskozi v minusu pri preživljanju samega sebe, in to celo ob statistični predpostavki, da mu ni bilo treba z mezdo vzdrževati družinskih članov. Le leta 1940 se mu je prvič zgodilo, da je lahko s povprečno mezdo preživel samega sebe in mu je pri tem ostalo pičlih 7 din prihranka. Pa tudi ta srečna okoliščina je zgolj statistična, prav takrat se je začela vojna.

Delavstvo je torej v celotnem času živelo v hudi revščini, definirani v absolutnem smislu in z rigoroznim kriterijem: kajti rečeno velja celo, če prag revščine opredelimo zelo nizko, tj. kot tretjino povprečne mezde, potrebne zgolj za pokrivanje mesečnih stroškov samo za prehrano ene osebe (stroški za hrano so občutno manjši od stroškov za zagotavljanje življenjskega minimuma; več o tem gl. Kresal 1977: 48). Če torej za reveže označimo samo tiste, ki so prisiljeni za hrano porabiti več kot tretjino svoje mezde, je povprečni delavec dosegel prag revščine samo leta 1925 in 1931 (ko mu je šlo »najbolje«), v vseh drugih letih pa je živel pod tem pragom. V letih 1925/26 je namreč šlo za normalizacijo gospodarskih razmer, saj so bile dokončno presežene negativne gospodarske posledice prve svetovne vojne, inflacija iz let 1923/24 pa je bila premagana (takratni mezdni zaslužek je

znašal štirimestno število). Razlogi za stabilizacijo dinarja so bili v uravnoteženju proračuna in kombinaciji protiinflacijskih ukrepov, pri teh pa je bila najpomembnejša okoliščina lepo vreme v Jugoslaviji. Ugodne klimatske razmere so namreč omogočile izjemno dobro žetveno letino, neugodno vreme drugod po svetu pa je prav v istem času povzročilo zelo slab pridelek. Zato je bilo mogoče celotni jugoslovanski presežek pšenice izvoziti po zelo ugodnih cenah. Zato se je lahko »blaginja« za kratek čas zgodila prav v prvih letih gospodarske krize, saj je bil padec cen živil v prodaji na drobno večji od sicer nenehno padajočih nominalnih mezd. Te razmere so se radikalno zaostrile na vrhuncu gospodarske krize (ki je pri nas prišla z nekajletnim zamikom). Leta 1933 je namreč delavec porabil več kot polovico povprečne mezde samo za prehrabene artikle (količnik revščine: 1.99)!

Prav istega leta 1933 – torej pravočasno – so poskušali sindikati rešiti te kritične razmere z določitvijo minimalnih mezd, tj. z državno določeno mejo, pod katero tudi najmanjši mezdni prejemki nikakor niso smeli pasti. A sindikatom ni uspelo. Uredba o minimalnih mezdah je bila sprejeta šele l. 1937, to je v času, ko je gospodarstvo po končani krizi okrevalo že nekaj let in je bil primanjkljaj za pokritje minimalnih življenjskih stroškov dvomestno in ne več trimestno število kot na vrhuncu krize (gl. stolpec *Primanjkljaj*). Minimalna mezda kot pravica, določena z omenjeno uredbo, je torej prišla vsaj štiri leta prepozno, in to v nominalni obliki, določeni občutno prenizko glede na takratne razmere, ko je kriza že minila. Uredba je namreč določila višino minimalne mezde 2 dinarja na uro, to pa je v resnici pomenilo razpon od 1.35 do 3 dinarjev na uro (glede na banovino, urbaniziranost in starost delavcev; več o tem gl. Kresal 1968/69: 171). Zagotovitev minimalne mezde v navedeni višini bi imela pozitiven učinek le, če bi bila sprejeta najpozneje l. 1935, saj bi takrat koristila dobri polovici jugoslovanskega delavstva, ki je živelo v absolutni revščini, oziroma dobri četrtini slovenskih delavcev, ki so l. 1935 prejemali manj kot 1,5 dinarja na uro, kar ni zadoščalo niti za pokritje polovice dnevnega eksistenčnega minimuma za eno osebo (več o tem gl. Dragoš 1997b: 184–185). Od tistega leta dalje so se zaradi konjunktura začele mezde poviševati brez državne intervencije, zato je bil namen državnega posega z Uredbo o minimalnih mezdah drugje, ne pa v uzakonitvi najmanjšega, še dopustnega zaslužka; to pa se je zgodilo, kot rečeno, prepozno in na prenizki nominalni ravni. Namen te državne Uredbe je bil avtoritarno-korporativističen. Z njo je država bistveno omejila pravice do stavke, ki so bile prepovedane v času obvezne poravnave ob sporu med delavci in delodajalci; pomiritev konflikta je vodil odbor, katerega predsednik je bil državni predstavnik in v tem času sindikati niso smeli stavkati. Ob tem si je država uzakonila tudi pravico do tega, da lahko sama izdaja kolektivne pogodbe, obvezne za obe strani, delavsko in delodajalsko. Hkrati pa je država

favorizirala tudi režimske Jugorasove sindikate (Jugoslovanski radnički savez), ki naj bi po zgledu italijanskega fašizma postali edini predstavniki delavstva.

V Sloveniji je šel ta pritisk na sindikate v enako smer kot v takratni Jugoslaviji, le da se je pri nas še dodatno zapletalo. Eden od najmočnejših slovenskih sindikatov, to je krščanskosocialistična JSZ (Jugoslovanska strokovna zveza), se je v svoji protikapitalistični in protiklerikalni usmerjenosti konfrontirala tudi z vrhom klera katoliške cerkve na Slovenskem, ki je zagovarjal fašistične korporacije in nasprotoval delavski enotnosti. Potem je z odločilno podporo ljubljanske škofije nastal profašistični sindikat ZZD (Zveza združenih delavcev), ki je konkuriral krščanskosocialistični JSZ, se povezal tudi z Jugorasovimi sindikati in s pomočjo oblasti uzurpiral najpomembnejšo institucijo takratnega delavskega gibanja, Delavsko zbornico. Tako je sindikatu ZZD, čeprav šibkejšemu od vseh drugih, uspelo vzpostaviti monopol nad sindikalističnim delovanjem s pomočjo najvišjih cerkvenih in državnih oblasti (več o tem gl. Kresal 1991, Prunk 1977, Stiplovšek 1989, Dragoš 1997a).

Kaj se torej lahko naučimo iz takratne krize? Gre za naslednje poante:

- Ekonomistične trditve so zavajajoče. Izhod iz krize ni v izboljšanju poslovanja, večji inovativnosti, večji fleksibilnosti delovne sile, večji podjetnosti, boljšemu menedžmentu, itd. Vse to nima zveze s posledicami krize. Prej velja, kot smo videli, nasprotno: ker finančno poslovanje in finančne ustanove na obrobju (pri nas) niso bile tako razvite kot v bolj razvitih kapitalističnih državah, zadrega s financiranjem gospodarstva pri nas ni bila tako velika kot v bolj razvitih gospodarstvih. Pri »krekovskem« zadružništvu, ki je dokazljivo blažilo socialne posledice krize, je šlo za projekt iz devetnajstega stoletja, ki je temeljil na skupnostnem organiziranju, usmerjenem proti odiranju finančnih posrednikov. V tem smislu je pri »krekovstvu« šlo za značilno predmodernistični projekt.
- Delavstvo je ves čas med vojnama živelo v absolutni revščini. Sindikati so pravočasno zahtevali zakonsko fiksiranje minimalnih mezd, ki bi bistveno ublažile revščino, a odziv države se je zgodil nekaj let prepozno in bil zato neustrezen ter nevaren.
- V veliki gospodarski depresiji v tridesetih letih je bil glavni problem v neenaki distribuciji družbene moči med glavnimi (kolektivnimi) akterji: delodajalci, delojemalci in državo. Moč delavstva je bila najmanjša, moč kapitala največja, državna oblast pa je zaščitila interes kapitala na račun delavstva. To se je zgodilo – kar seveda ni naključje – prav takrat, ko je bilo za šibkejšo stran najbolj usodno, torej med največjo gospodarsko krizo, v

času avtoritarno vodene države in ideološke razklanosti političnega prostora. To se je zgodilo v času, ko je bila revščina med delavstvom največja, ko se je država namesto za tristranska pogajanja odločila za avtoritarno intervencijo v delovna razmerja in ko je politika koncept socialne države nadomestila s konceptom avtoritarnega korporativizma, ki je zrasel v fašističnih državah in ga je podprla katoliška cerkev.

- Moč delavstva, ki je v krizi čutilo največ neugodnih posledic, je bila odvisna izključno od moči sindikatov, v katere so se združevali. Ker je bilo sindikalistično gibanje razvito, a ideološko razklano, je krepitev gibanja vodila v vse večji ideološki razcep. Tega je izkoristila država s povezovanjem s katoliško cerkvijo. Zaradi zagovarjanja avtoritarnega korporativizma sta zato obe, država in cerkev, omogočili sindikalistični monopol tistemu sindikatu (ZZD), ki je imel enak interes kot država in cerkev. Vsi drugi sindikati (katoliški in nekatoliški), ki so nasprotovali avtoritarnemu korporativizmu, pa so bili marginalizirani.

Navedeni poudarki iz prve velike gospodarske krize so aktualni tudi za današnjo krizo, saj se vsi - vključno z ekonomisti - strinjajo, da je današnja kriza zelo podobna veliki krizi v tridesetih letih. In če je to res, potem bi moralo biti jasno, da niso napačne le ekonomistične trditve, povzete v uvodu, ampak tudi globalistične. Nismo vsi v istem »čolnu«, »vlaklu«, »letalu«, prav nasprotno. Prav zaradi globalizacije so različne skupine, sloji, posamezniki in narodi v bistveno različnih razmerah. V krizi pred drugo svetovno vojno kapitalisti in delavci nikakor niso bili v istem »čolnu«. In tudi danes nismo vsi v istem »čolnu«. Poglejmo na primer eno najpreprostejših in najjasnejših definicij globalizacije na gospodarskem področju:

Globalizacija je proces, v katerem odločevalci produkcije »lahko kraj investiranja samodejno ločijo od kraja, kjer producirajo, tega pa od kraja plačevanja davkov in od kraja prebivanja. Izid tega pa je: vodstveni delavci lahko živijo in prebivajo tam, kjer je najlepše, in davke plačujejo tam, kjer je najcenejše« (Beck 2003: 16).

Kapital se neomejeno internacionalizira, delavna sila pa ostaja zaprta znotraj nacionalnih meja, saj se bolj razvite države vse bolj zapirajo pred dotokom brezposelne in poceni delovne sile iz manj razvitih okolij. Velika podjetja so zmožna različne dele istega izdelka proizvajati na različnih koncih sveta, lahko izvažajo delovna mesta tja, kjer so stroški za plačevanje delovne sile kar najnižji ali jih skoraj ni, izdelke pa prodajajo tam, kjer dosežejo najvišje cene. Ker lastniki kapitala pri takem početju niso teritorialno vezani, ampak globalno razpuščeni – saj jih ne omejujejo nikakršna nadnacionalna pravila – si lahko privoščijo izigravanje nacionalnih držav. Z izogibanjem plačevanju davkov so osiromašeni nacionalni proračuni, ki so edini vir socialnih

transferjev, prav te pa nacionalne države dodatno krčijo, da bi s cenejšo delovno silo povečale privlačnost za transnacionalni kapital. Razumeti globalizacijo kot za vse skupen »čoln«, »vlak« ali »letalo«, iz katerega nihče ne more izstopiti, je zavajanje. Tako razumevanje pomeni načrtno zakrivanje omenjenih dejstev, da bi se izognili spraševanju o prednosti dela ali kapitala, ekologije, zasebne, skupne in splošne porabe. S takšnim pristopom se prikriva dejstvo, da je odločanje o prioritetah v pristojnosti politike.

Sklep

Takoj za vojnim stanjem je prav gospodarska kriza tisti čas, ki je najprimernejši za sistematično brisanje razlike med gospodarstvom in politiko. Samo v normalnih razmerah je mogoče – čeprav s težavnimi, fluidnimi improvizacijami – še nekako vzdrževati razmejitve med osnovnimi družbenimi sistemi. Razmejitve so pogoj za avtonomijo politike, gospodarstva, kulture, znanosti in drugih sektorjev (več o teh nejasnih, a nujnih strategijah za ohranjanje avtonomije gl.: Luhmann 1981: 146 ss; 1995: 176 ss). Gospodarstvo je namenjeno produkciji dobrin, politika pa usklajevanju interesov glede družbenih razmer, v kakršnih hočemo živeti. Ko pa se meja med obema področjema zabriše, dobimo državo, v kateri politično odločanje postane pritklina gospodarskih razmer, socialna politika postane privesek gospodarske, vsaka gospodarska odločitev pa je razumljena kot politično vprašanje. Celo v današnjih razmerah, ko tudi okorelim neoliberalcem postaja jasno, da »nevidna roka« trga sama po sebi ne rešuje ne gospodarskih ne drugih problemov, celo v takšnih razmerah se zdi, da je neoliberalizem kljub vsem katastrofam, ki jih je povzročil, v nečem dolgoročno le zmagal. Zmagal je v tem, da je nacionalno državo spremenil v podjetje. Ko državo vodimo kot podjetje, ko se politiki začnejo obnašati kot menedžerji, se politika ukinja kot poseben, od drugih različen in avtonomen sektor. Posledica je izguba avtonomije političnega prostora, politika postane servis rezervnih delov za gospodarstvo, z izgubo nacionalne politike pa se izgublja tudi osnovna načela demokracije in socialne varnosti. Odslej takšna – gospodarstvu podrejena – politika črpa svojo legitimnost iz gospodarsko tržnih zakonitosti in svojo moč iz naklonjenosti monopolistom v notranjem in zunanem, mednarodnem gospodarstvu. Ko država samo sebe razume kot podjetje, so prvi na udaru državljani in njihove pravice.

Literatura

1. Baudrillard, J. (1999): *Simulaker in simulacija. Popoln zločin*. Ljubljana: ŠOU, Študentska založba.
2. Beck, U. (2003): *Kaj je globalizacija?* Ljubljana: Krtina.
3. Dragoš, S. (1997a), Politična zgodovina revščine na Slovenskem, I. del. *Socialno delo*, 36, 2: 125-133.
- a. (1997b): Politična zgodovina revščine na Slovenskem, II. del. *Socialno delo*, 36, 3: 181-193.
4. Dragoš, S., Leskošek, V. (2003): *Družbena neenakost in socialni kapital*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
5. Drnovšek, M., Bajt, D. (ur.) (1995): *Slovenska kronika XX. stoletja*. Knj. 1: 1990-1941. Ljubljana: Nova revija.
6. Goldthorpe, J.E. (1985): *An Introduction to Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Krek, J. (1899): *Knjižnica za ljudstvo. Zadruga in njihovi nasprotniki*. Ljubljana: Katoliško-politično društvo.
8. Kresal, F. (1968/69): Pregled razvoja delavsko zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med obema vojnama. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VIII-IX*, 1-2: 103-189.
- a. (1970a): Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X*, 1-2: 81-99.
- b. (1970b): Delavsko združništvo na Slovenskem. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X*, 1-2: 67-79.
- c. (1970c): Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis XXIV*, 3-4: 209-345.
- d. (1977): Delavstvo in njegov ekonomski položaj v Sloveniji 1918-1941. V: Kresal, F. idr. (ur.), *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS*, Ljubljana: ČZP Komunist, 35-68.
- e. (1991): Zgodovina kolektivnih pogodb na Slovenskem. *Teorija in praksa XXVIII*, 12: 1455-1469.
9. Luhmann, N. (1981): *Teorija sistema*. Zagreb: ČGP Delo.
- a. (1995): *Social Systems*. California: Stanford University Press.
10. Prunk, J. (1977): *Pot krščanskih socialistov Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
11. Sluga, M. (ur.) (1979): *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
12. Stiplovšek, M. (1979): *Razmah sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918-1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga.

Jernej Pikalo

Človekove pravice, globalno vladanje in globalizacija

POVZETEK

Prispevek se ukvarja z vprašanjem človekovih pravic v večravenjskih in večdimenzionalnih procesih globalizacije ter preučuje načine kako človekove pravice uveljaviti kot državljansko kompetenco za novo dobo globalizacije. V prvem delu prispevek zagovarja tezo, da v dobi globalizacije obstaja potreba po skupnem temelju, na podlagi katerega bi lahko presojali globalna dejanja in dejavnosti. Človekove pravice, kot so bile zapisane v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah 1948. leta, imajo potencial, da postanejo univerzalni moralni kodeks za presojanje tistih globalnih dejanj, ki uhajajo tradicionalnemu nadzoru držav. Procesi in institucije globalnega vladanja, ki pospešeno nastajajo v dobi globalizacije, morajo imeti etični temelj, ki ga ta prispevek vidi ravno v človekovih pravicah. V drugem delu pa se prispevek osredotoča na poučevanje človekovih pravic v dobi globalizacije kot državljanski kompetenci. Poučevanje človekovih pravic vidi kot pripravo posameznikov na aktivno državljanstvo v globalni dobi.

KLJUČNE BESEDE: človekove pravice, globalizacija, državljanska vzgoja, državljanstvo, politična participacija, demokracija

ABSTRACT

The paper examines the role of human rights in multi-layered and multi-dimensional processes of globalisation and tries to find ways how to implement human rights as citizenship competence in the era of globalisation. The first part of the paper explains that in the era of globalisation there is a need for common ground upon upon which global actions and processes could be judged. The paper states that human rights, as specified in the Universal Declaration of Human Rights (1948), have a potential to become universal moral code for judging of those global actions that escape traditional control of the states. The processes and institutions of global governance must have ethical ground and the paper is calling for human rights to take this position. In the second part the paper deals with human rights education in the era of globalisation. Human rights education is seen as preparatory activity for active citizenship.

KEY WORDS: human rights, globalization, citizenship education, citizenship, political participation, democracy

Uvod

V zgodnjih letih razprav o razmerju med globalizacijo in državo je v določenih intelektualnih krogih postalo skoraj moderno govoriti o zatonu države kot odzivu na globalizacijske procese (Cable 1995, Dunn 1995, Griffin, 2003, Horsman and Marshall 1994, Strange 1995). Pojavljala se je cela množica vladnih dokumentov, časopisnih in akademskih člankov ter druge literature, ki so govorili o tem razmerju (glej npr. Crook 1997, Rupel 2004). Prevladujoča ideja teh dokumentov je bila, da je globalizacija kulture, komunikacij, predvsem pa kapitala, pripeljala do točke, ko država ni več sposobna v popolnosti izvajati vseh svojih funkcij v pomenu neodvisnega odločanja o lastni usodi. Dokumenti so govorili, da so se zgodile nepovratne zgodovinske spremembe, ki so imele in imajo velik vpliv na naravo in kompetence države. Država naj bi bila v svoji institucionalni obliki iz 18. stoletja neprimerna za dobo globalizacije, to pa naj bi se tudi pokazalo v njeni nesposobnosti za upravljanje lastne usode. V sodobnem svetu je namreč vedno več problemov, ki uhajajo tradicionalnemu nadzoru držav. Vedno več je globalnih problemov, ki ne poznajo nacionalnih meja, od ekoloških do zdravstvenih. Nove oblike globalnega vladanja (global governance) naj bi nadomestile tradicionalno upravljanje globalnih vprašanj na ravni držav in ga nadomestile z večnivojskim vladanjem (multi-layered governance).

Seveda takšne teorije novega globalnega ustroja sveta niso ostale brez odziva. V drugi polovici devetdesetih let prejšnjega stoletja se je zgodila eksplozija akademske literature, ki je dokazovala, da so prejšnje teze o razmerju med državo in globalizacijo nedodelane, ideološke, umetno ustvarjene, ali z eno besedo, napačne (Hirst and Thompson 1995, Panitch 1995, Zysman 1996). Izdelane so bile podrobne (tudi empirične) študije posameznih primerov, ki so pokazale, da so bile prvotne ideje pretirane in da država še naprej ohranja ali celo krepi nekatere svoje vloge (kot npr. v industrijski politiki, socialnem sistemu, okoljski regulativi, pri vojaških zadevah, itn.) kljub globalizacijskim procesom. Nedvomno pa se je vloga države spremenila, tako kot je imela globalizacija vpliv na vse pore življenja. Človeštvo se vsak dan srečuje z novimi izzivi, ki izhajajo iz novega globalnega zavedanja, napredka v kapitalističnem načinu proizvodnje, novih tehnologij, novih nalezljivih bolezni, okoljskih problemov, itn.

Človekove pravice so v globalnem okolju sedanjosti vsak dan na preizkusu. Proces globalizacije so prinesli številne spremembe, ki jih težko opišemo kot zgolj pozitivne oz. spremembe z ničelno vsoto za vso človeštvo. Pozitivne spremembe, ki so jih človekove pravice kot etični in pravni standardi imele za človeštvo v zadnjih šestdesetih letih, lahko kaj hitro izgubijo svoj sijaj in učinek v dobi ekonomske globalizacije, pa naj bo to v njeni razvojni ali

destruktivni fazi. Raziskovati bo treba možnosti za nove načine uveljavljanja človekovih pravic, ki bodo, med drugim, imele nalogo brzdati nepredvidljive posledice globalnega kapitalizma in zagotavljanja globalnega vladanja, da bo delalo za dobro vseh.

Prispevek želi osvetliti dvoje: vlogo človekovih pravic v procesih na več ravneh in večdimenzionalnih procesih globalizacije ter preučiti načine, kako človekove pravice uveljaviti kot državljansko kompetenco za novo dobo globalizacije. V prvem delu bo prispevek zagovarjal tezo, da v dobi globalizacije obstaja potreba po skupnem temelju, na podlagi katerega bi lahko presojali globalna dejanja in dejavnosti. Človekove pravice, kot so bile zapisane v Splošni deklaraciji o človekovih pravicah 1948. leta, imajo možnosti, da postanejo univerzalni moralni kodeks za presojanje tistih globalnih dejanj, ki uhajajo tradicionalnemu nadzoru držav. Procesi in institucije globalnega vladanja, ki pospešeno nastajajo v dobi globalizacije, morajo imeti etični temelj, ki ga ta prispevek vidi prav v človekovih pravicah. V drugem delu pa se prispevek posveča poučevanju o človekovih pravicah v dobi globalizacije kot državljanski kompetenci.

Globalno vladanje in človekove pravice

Iz številnih študij izhaja, da nenadzorovani in neusmerjeni globalizacijski procesi ne prinašajo za vse enakih razvojnih možnosti (Griffin 2003: 792). Neuravnnavani procesi globalizacije imajo asimetrične razvojne učinke in s tem velik vpliv na uveljavljanje in udejanjanje človekovih pravic. Obstaja npr. sistematična diskriminacija glede liberalizacije trgovanja s proizvodi, ki so posebnega pomena za razvoj držav v razvoju. Liberalizacija tekstilnih izdelkov, hrane, usnja oz. vseh delovno intenzivnih izdelkov na globalni ravni poteka počasneje kot liberalizacija drugih proizvodov (ibid.). Gre za način uveljavljanja moči razvitih držav, ki posebej prizadene države v razvoju, ki se poskušajo gospodarsko razviti prav ob pomoči delovno intenzivnih industrij. Ključna za uravnavanje globalizacijskih procesov ter kot posledice enakomernega razvoja v svetu je politična volja. Če obstaja globalna politična volja in ne zgolj posamični interesi delov sveta ali celo držav, je mogoče globalizacijske procese usmeriti v smer, ki je lahko vsestransko produktivna. Obstaja mnogo idej kako vladati globalizacijskim procesom, od unilateralizma hegemonistične narave pa do globalnega vladanja, ki temelji na globalnih demokratičnih političnih institucijah ali celo kozmopolitski demokraciji. Skupno vsem pristopom je, da poudarjajo to vprašanje: če smo že soočeni z globalnim gospodarstvom in globalnim finančnim sistemom, zakaj ne bi torej imeli tudi globalne politične skupnosti, katere naloga bi bila zagotavljanje globalnih javnih dobrin za vse.

Razprave o globalnem vladanju globalizaciji so v skoraj dveh desetletjih razvile v veliko smeri, kljub temu pa obstajata dva glavna toka, katerih ključni točki razlike sta obseg in narava globalnega vladanja. Številni avtorji menijo, da so regulacijski mehanizmi za globalno vladanje še zelo slabo razviti (verjetno prav zaradi pomanjkanja politične volje za to) (cf., *inter alia*, Griffin 2003: 789-807) in da obstaja velika potreba po naboru globalnih političnih institucij, katerih naloga bi bila zagotavljanje globalnih javnih dobrin. Drugi spet menijo, da globalni regulacijski mehanizmi že obstajajo (najbolj neposredno v obliki več kot 3600 večstranskih sporazumov, ki so bili po večini sklenjeni v drugi polovici dvajsetega stoletja), le da je problematična njihova narava (večinoma se ukvarjajo zgolj z gospodarskimi zadevami, ne pa tudi z vsemi drugimi platmi človeškega življenja) (Scholte 2004:1050).

Avtorji se tudi razlikujejo glede pojmovanja narave mehanizmov globalnega vladanja. Nekateri vidijo podobnosti v graditvi sistema globalnega vladanja z nastankom mehanizmov in institucij nacionalne države. Tako kot nabori institucij v nacionalnih državah zagotavljajo javne dobrine, tako naj bi podobni institucionalni nabori obstajali tudi na globalni ravni in na enak način zagotavljali javne dobrine (Galtung 2004, Griffin 2003: 789-807). A večina je mnenja, da je vladanje na globalni ravni vendarle vsebinsko drugačno, zato ni mogoče preprosto prenašati vzorcev z nacionalnih ravni na globalne (Scholte 2004: 1052). Na globalni ravni ni namen vzpostavitev unitarne, centralizirane oblasti (kot pri nacionalni državi), temveč je regulacija globalnih aktivnosti vedno policentričen in večnivojski proces, ki vključuje več med sabo na različne načine povezanih dejavnikov na regionalni, nacionalni in supranacionalni ravni.

Vsekakor je treba pripomniti, da si globalno vladanje in delovanje države ne nasprotujeta. Globalno vladanje deluje najbolje na večnivojski način; pri tem uporabljajo različni pristopi na različnih ravneh za različne probleme. Posebej je globalno vladanje uspešno, kadar akterji različnih ravni sodelujejo.

A globalno vladanje se srečuje z večjimi problemi kot zgolj z vprašanjem primernih ravni odgovornosti in institucionalnih rešitev. Srečuje se z zelo bazičnim problemom moralnih vrednot, ki naj bodo osnova za graditev globalnih političnih institucij. Kaj naj bo moralna osnova za presojanje dejanj in ukrepov globalnega vladanja? Kako naj vemo, kateri globalni ukrep je dober in kateri slab? Katere vrednote so pomembne v globalni skupnosti in jih kot človeška bitja želimo uveljaviti? katerim moralnim vrednotam se kot ljudje nikakor ne smemo odreči? Kaj so največje grožnje skupnim vrednotam človeštva?

Proces uveljavljanja globalnih vrednot se dogaja na več ravneh.¹ Za raven države se zdi, da je še vedno glavna nosilka zaščite človekovih pravic, ne glede na njeno spremenjeno vlogo v procesih globalizacije. V pravu je jasno, da globalizacija sama po sebi nima vpliva na zaveze države, kar zadeva človekove pravice. Država se ne more umakniti iz sporazumov o človekovih pravicah s preprostim argumentom, da ne more več uresničevati vseh določil sporazumov zaradi procesov globalizacije. Dunajska konvencija o pogodbenem pravu iz leta 1969 je zelo jasna in restriktivna glede odmikov od sprejetih obveznosti države.

A tudi na ravni države se človekove pravice ne uveljavljajo "avtomatsko". Teza, ki je bila posebej popularna po drugi svetovni vojni, da bo gospodarski razvoj s sabo avtomatsko prinesel tudi izboljšanje zaščite človekovih pravic², se je izkazala kot neutemeljena (Smith, Bolyard and Ippolito 1999). Gospodarski razvoj sam od sebe ni prinesel močnejše zaveze uveljavljanju človekovih pravic. Podobno velja na globalni ravni. Čeprav globalistično (neoliberalno, nereflektirano razmišljanje o globalizaciji) nenehno poudarja, da se bo izboljšal položaj globalnih človekovih pravic zaradi pritiska globalne civilne družbe na delovanje transnacionalnih korporacij, se kaj takega ni zgodilo. Posamezniki, korporacije in civilna družba tudi niso podpisniki mednarodnih sporazumov, ki določajo vsebino in naravo človekovih pravic in njihove zaščite. Države so edine, ki so pravno odgovorne za kršitve standardov človekovih pravic (Smith, Bolyard and Ippolito 1999).

A države same niso dovolj za zaščito človekovih pravic v dobi globalizacije. Danes se svet srečuje z novimi vprašanji, ki uhajajo nadzoru in pristojnostim klasičnih nacionalnih držav. Zelo veliko stvari se dogaja v t.i. supranacionalnem prostoru globalizacije, v katerem klasični instrumenti nadzora države nimajo vpliva. A človekove pravice so po naravi, tako izhajajo iz Splošne deklaracije o človekovih pravicah iz 1948. leta (United Nations 1948) in ponovne zaveze v petem odstavku Dunajske deklaracije in programa delovanja Svetovne konference o človekovih pravicah iz leta 1993 (United Nations – World Conference on Human Rights 1993), ne samo mednarodne, ampak globalne. Globalne so predvsem kot pravne norme, ki niso odvisne od neposredne volje posameznih držav. Človekove pravice so po svoji naravi globalne in jih je treba kot take tudi uveljavljati v večnivojskem in večdimenzionalnem prostoru globalizacije. Različnim globalnim akterjem je treba zaupati vlogo uveljavljanja zaščite človekovih pravic na globalni ravni.

¹ Z globalnimi vrednotami predvsem mislim enakost, mir, varnost, zdravo okolje, itn.

² Za pozitivno korelacijo med transnacionalnimi korporacijami in človekovimi pravicami v tretjem svetu glej npr. Meyer (1996) in Meyer (1999).

Človekove pravice so lahko kot okvir nacionalnih in globalnih izbir politik. Ko revnejše države želijo ali pa so prisiljene zmanjševati izdatke za socialno varnost in s tem nižati raven zdravstvene, socialne, izobraževalne zaščite svojih državljanov, so lahko človekove pravice tisti okvir, ki zagotavlja, da bodo spoštovane ekonomske, socialne in kulture pravice posameznikov in skupin (Robinson 2003:11).

Človekove pravice so lahko tudi kot okvir za delovanje supranacionalnih institucij, akterjev in mrež, ki se ukvarjajo s transnacionalnimi zadevami. Lahko predstavljajo moralna načela za institucije, akterje in mreže, na osnovi katerih lahko ti presojujejo in regulirajo globalne procese na vseh ravneh, vseh dimenzijah in vseh nivojih - od vasi do nadnacionalnih integracij.

Evropska unija je že naredila korak v to smer s podpisom in razglasitvijo Listine EU o temeljnih pravicah (Evropski parlament 2007). Ta velja za pravne akte in zakonodajo Evropske unije, ne glede na to, ali jih neposredno izvaja Evropska unija ali posamezne države članice. Listina ne velja za vse tiste dejavnosti, ki so v izključni pristojnosti držav članic. Pokazalo se je namreč, da delovanje integracije na nadnacionalni ravni prav tako zahteva katalog pravic, ki ne deluje zgolj *vis-à-vis* posameznih držav članic, ampak predvsem *vis-à-vis* integracije. Lahko rečemo, da se je s tem Evropska unija poenotila glede osnovnih načel in pravic pri svojem delovanju. Ali z besedami nekdanjega predsednika Evropske komisije Romana Prodijsa: "V očeh Evropske komisije so se z razglasitvijo Listine EU o temeljnih pravicah institucije Evropske unije zavezale, da bodo spoštovale Listino v vsem, kar počno, in pri vsaki politiki, ki jo uveljavljajo. [...] Evropski državljani se lahko zanesejo na Komisijo, da bo zagotovila spoštovanje Listine ..." (Prodi 2000).

Zagovarjanje človekovih pravic kot moralnega kodeksa za presojanje dejanj in obnašanj globalnih institucij bo nedvomno spodbudilo celo vrsto ugovorov zagovornikov kulturnega relativizma človekovih pravic. Kazali bodo na pretirani vpliv Zahoda na usmerjanje in vladanje globalizaciji. Toda na človekove pravice ne bi smeli gledati kot na zaključeno zadevo, ampak kot na sistem, ki se nenehno nadgrajuje. Nanje je treba pogledati kot na proces, ki se ves čas dopolnjuje in nadgrajuje v obliki lokalnih, regionalnih, nacionalnih in nadnacionalnih izkušenj.

Le če na človekove pravice gledamo kot na proces, imajo možnost, da postanejo univerzalni moralni kodeks za presojanje vseh tistih dejanj, ki izhajajo iz nadnacionalnega prostora in uhajajo tradicionalnemu nadzoru držav. Večnivojsko, deregulirano in decentralizirano vladanje globalnim zadevam mora biti sposobno ustvarjati globalne javne dobrine in enakomeren razvoj za vse. Globalne institucije pa ga morajo biti sposobne zagotoviti. Zanašanje na tržne mehanizme, da jim bo uspelo zagotoviti globalne dobrine,

se je že v preteklosti izkazalo za problematično, še posebej med globalno finančno in gospodarsko krizo 2008 in 2009. leta. Organizirana globalna politična akcija in inovativno politično razmišljanje lahko v tem smislu naredita veliko. Da bi to dosegli, potrebujemo izobražene državljane, ki bodo usposobljeni za razumevanje novih izzivov in priložnosti dobe, v kateri živimo in se bo v veliki meri šele izoblikovala.

Poučevanje človekovih pravic kot način opolnomočenja državljanov za globalno dobo

Sodobni posameznik je v okviru demokratičnega političnega sistema v svojem delovanju vedno vpet v mrežo formalnih in neformalnih institucij, ki določajo splošno strukturo in usmerjajo delovanje določene skupnosti na lokalni, regionalni, državni in globalni ravni. Pri svojem družbeno-političnem delovanju mora posameznik poznati in upoštevati formalna in neformalna pravila demokratičnega delovanja, poznati pravice in dolžnosti, ki jih ima kot človek in državljan, se zavedati svojega prispevka k delovanju političnih institucij in imeti sposobnost za razumevanje sodobnih družbeno-političnih procesov v okviru lastne države in njene vpetosti v evropske ter globalne integracije (globalizacije).

Posameznik ni nikoli zgolj objekt političnega sistema (na nacionalni ali nadnacionalni ravni), temveč vedno tudi sokonstituira demokratično politično skupnost, to pa pomeni, da je pogoj za možnosti za delovanje demokratičnih političnih sistemov posameznik, ki ima kompetence za aktivno sodelovanje v njem. Zato je ključno, da posameznik začne spoznavati in postopno pridobivati državljanske in socialne kompetence za delovanje v demokratični družbi. Ključno vlogo pri tem zagotovo igra postopno pridobivanje znanja in kompetenc v izobraževalnem procesu. V okviru tega procesa imajo osrednje mesto tematike in vsebine državljanske vzgoje, predvsem tiste o človekovih pravicah. Najpogosteje se tematika človekovih pravic pojavlja v družboslovju in pravu.

Stare in nove demokracije se vedno bolj srečujejo s problemi politične participacije, ki niso omejeni zgolj na volilno abstinenco, ampak tudi na druge oblike politične apatije, ki kot posledica krnijo demokratične procese. Opisane razvijajoče se nadržavne politične institucije in procesi globalizacije od odgovornih državljanov ne zahtevajo samo sodelovanja v demokratičnih procesih v okviru nacionalnih držav, ampak vedno bolj tudi širše in na več ravneh (vprašanje politične participacije v t.i. večnivojskem vladanju in s tem povezani problemi demokracije; verjetno v prihodnosti tudi problem kozmopolitske demokracije). Večina držav Evropske unije je za ta namen ter

za zmanjševanje demokratičnega primanjkljaja že uvedla državljansko in/ali domovinsko vzgojo z različnimi vsebinskimi poudarki, ponekod tudi s posebnim vsebinskim sklopom, vzgojo za evropsko demokracijo.

V nadaljevanju bom poskušal identificirati in analizirati tematizacijo vzgoje za človekove pravice in državljanstvo v Sloveniji in evropskih državah.³

Vsebine, pri katerih se učenci posredno ali neposredno seznanjajo s človekovimi pravicami, predstavljajo velik in pomemben del obveznega predmeta *državljska vzgoja* in etika v 7. in 8. razredu osnovne šole ter izbirnega predmeta *državljska kultura* v 9. razredu. Tematski sklop *Življenje v skupnosti: narod, država*, ki ga učni načrt umešča kot prvo poglavje (izmed petih), ki naj bi učencem bilo predstavljeno v 7. razredu, učence postopoma vpeljuje v vzgojo za demokracijo. Življenje v politični skupnosti jim je predstavljeno s postopnim odmikanjem od njihovega najožjega oz. konkretnega okolja, ki mu pripadajo, ga poznajo in jim je blizu (razredna skupnost, družina, vrstniške skupine, športno moštvo), do najširše oz. abstraktne državljanske skupnosti (države kot oblike življenja v skupnosti in urejanja skupnih zadev ter mednarodnega povezovanja). Učni načrt politološke vsebine (državo, narod, zakone, ustavo, parlament itd.) učencem predstavlja tako, da jim najprej predstavi politične vloge posameznika, potem pa gradi na zadevah v zvezi s skupnostmi. Podoben konceptualni poudarek je tudi v tematskem sklopu *Urejanje skupnih zadev: vprašanje demokracije*, ki ga učni načrt postavlja v 8. razred osnovne šole. Demokracija je najprej definirana z oblikami odnosov med posamezniki in ožjimi družbenimi skupinami. Individualno demokratično delovanje in udeležba v procesu (političnega) odločanja sta predstavljena kot temeljni prvini in nujna pogoja za demokracijo. Poleg primerov nekaterih drugih, predvsem t.i. nedemokratskih oblik urejanja skupnih zadev, naj bi učencem koncept demokracije približalo tudi precej podrobno poznavanje ključnih značilnosti delovanja in mehanizmov pravne države ter predstavniške demokracije.

Vsebine so v veliki meri podane na pravni in institucionalni način. V ospredju sta pravni in ustavni ustroj države, predstavljeni so slovenska državna organiziranost, politični sistem, politične institucije in človekove pravice. Opaziti je skromen delež tem v zvezi s civilno družbo, predvsem pa je vprašanje, kako je mogoče na tej osnovi uspešno razvijati socialne in državljanske kompetence. Podobne so tudi ugotovitve o predmetu *državljska kultura*, ki je izbirni predmet v 9. razredu osnovne šole in sklopu

³ Ugotovitve temeljijo na rezultatih ciljnega raziskovalnega projekta »Politološke in zgodovinske vsebine državljanske vzgoje«, ki ga je financiralo Ministrstvo za šolstvo in šport med letoma 2006 in 2008. Poleg raziskovalcev v skupini so pri delu projekta sodelovali še doktorski študenti Marinko Banjac, Blaž Ilc in Simona Bezjak.

obveznih izbirnih vsebin na srednješolski ravni izobraževanja. Vsebinska naravnost predmeta je enaka kot pri predmetu *državljska vzgoja in etika*, teme pa so razdelane nekoliko podrobneje, globlje in širše. Je pa pri predmetu *državljska kultura* mogoče najti poseben sklop o človekovih pravicah (Človekove in otrokove pravice), ki učence ne samo seznaja s pravicami, temveč jim predvsem privzgaja znanje o pravicah in dolžnostih življenja posameznika v skupnosti in čut zanje. Učenci pri predmetu tudi spoznavajo ključne listine in dokumente s tega področja ter dogodke, povezane z nastankom le-teh. Tudi v naslednjem sklopu (Enakost in pravičnost) se učenci (sicer posredno) s spoznavanjem neenakosti, oblik diskriminacije in nestrpnosti seznanjajo s človekovimi pravicami.

Koncept in vsebino predmeta *državljska vzgoja* v Sloveniji je mogoče označiti kot »minimalističen« koncept oziroma kot *državljsko vzgojo* v ožjem pomenu besede. Gre za koncept *državljske vzgoje*, ki svoje vsebine omejuje na dokaj ozko posredovanje informacij o ustavi, zakonih, političnem sistemu in privzgaja le osnovne *državljske* vrline, ki so povezane s spoštovanjem zakonov, privrženostjo naciji in državi, solidarnostjo v ožjem okolju, udeležbo na volitvah itd. (Justin 2006), oziroma za koncept *državljske vzgoje*, ki je vsebinsko zastavljen predvsem kot pouk o ustanovah države (Štrajn 2006).

Poučevanje *državljske vzgoje* in človekovih pravic bi bilo potrebno razširiti na nekatere pomembne civilnodružbene teme in vsebine bolj približati učencem, vse pa zato, da bi bolje pridobivali socialne in *državljske* kompetence. Po mnenju skupine, ki je opravljala že prej omenjeno raziskavo, manjkajo predvsem vsebinski poudarki s temo Evropske unije in globalizacije. Vsebin, ki bi govorile o Evropski uniji in globalizaciji, slovenski učni načrt namreč ne uvršča med obvezne teme nobenega od omenjenih predmetov. Evropska unija je omenjena zgolj med izbirnimi temami predmeta *državljska vzgoja in etika*, ki jih učni načrt predlaga učiteljem. Ta tema, ki ima v učnem načrtu naslov *Združena Evropa – starajoča se Evropa*, zato v učnem načrtu ni vsebinsko opredeljena. Ker je izbirnemu delu posvečenih zelo malo ur ter zaradi narave same izbirnosti, se pogosto dogaja, da Evropska unija kot tema ostane popolnoma neobdelana.

V državah Evropske unije, ki smo jih primerjali, je ponekod podobno, drugod povsem drugače. Za britansko izobraževanje o *državljski vzgoji* je mogoče reči, da je, tudi zaradi zgodovinskih razlogov, Evropska unija z institucijami in delovanjem v veliki meri prezrta. Se pa v predmet *državljska vzgoja* postopoma vključujejo teme, povezane z globalno razsežnostjo družbenih odnosov in tesno (gospodarsko) povezanostjo držav v mednarodnem okolju. V Franciji je nekoliko drugače, saj ta v ključni predmet *državljske vzgoje*,

tj. *državljska, pravna in socialna vzgoja* (poučuje se v treh letnikih), ki je bil uveden z zadnjo veliko vsebinsko prenovno srednjih šol v 1999. leta, vključuje tako globalizacijo kot človekove pravice. Poudarka drugega in tretjega letnika sta, *inter alia*, na človekovih pravicah in izzivih sodobnega sveta. V kontekstu poučevanja človekovih pravic je treba posebej poudariti danski predmet *zgodovina z državljsko vzgojo*; izhodišče je izobraževanje za spoštovanje človekovih pravic. Tako so naravnane tudi druge teme, ki učijo o pomembnosti politične participacije za nacionalno in globalno dobo ter izzive sodobnega sveta. Gimnazijski program na Danskem pozna še program *Družbene vede*, ki pa je primarno namenjen tistim dijakom, ki bodo nadaljevali šolanje na akademski stopnji. Ta program se zelo približuje akademskemu poučevanju družboslovja in vsebinsko zelo celostno seznanja dijake z mednarodnimi gospodarskimi odnosi, globalizacijskimi procesi, mednarodnimi institucijami (OZN, NATO) ter nadnacionalnimi političnimi integracijami (EU). Tudi Češka republika zaradi specifičnosti svoje zgodovine daje velik poudarek izobraževanju za človekove pravice ter temeljne vrednote demokracije. Pri čeških programih državljanske vzgoje je v nasprotju s primerljivimi evropskimi programi mogoče opaziti veliko mero protikomunizma in proameriške usmeritve. To se kaže tako v naboru tem kot konceptualnih rešitvah.

Sklep

Nedvomna ugotovitev raziskave trenutnega stanja poučevanja človekovih pravic kot osnove za socialne in državljanske kompetence v osnovnih in srednjih šolah v Sloveniji pri predmetih državljanske vzgoje je, da človekove pravice kot tema niso v ospredju. Veliko premalo pozornosti je posvečene poučevanju o človekovih pravicah v primerjavi z drugimi evropskimi državami z daljšo tradicijo demokracije. Ker so človekove pravice kot tema lahko za poučevanje dokaj abstraktne, bi pri uvajanju v kurikulum kazalo upoštevati zamisel, da bi o človekovih pravicah kot sistemu začeli poučevati čim pozneje. Nedvomno je, da bi človekove pravice kot etični temelj modernega sveta morale biti tema, ki bi bila predstavljena in posredovana vsakemu državljanu RS v obveznem in srednjem šolanju. Samo na ta način bi lahko govorili o opolnomočenih državljanih z državljskimi in socialnimi kompetencami. Zavedati se pravic v odnosu z državo, ki je sistemsko močnejši od posameznika, ni zgolj stvar opolnomočenih posameznikov, ampak tudi nosilec moči. Prvotna naloga, ki so jo človekove pravice imele (to je za zahodno izkušnjo značilen boj proti državi), je vsaj na Zahodu v veliki meri vključena v kolektivno politično zavest. A spoštovanje in uveljavljanje človekovih pravic ni nekaj, kar bi bilo dokončano delo – tako kot

jih vpeljemo z dejanjem politične volje, tako jih moramo tudi ohranjati, kajti prehitro se lahko zgodijo odmiki od za zelenega.

Človekove pravice kot etični temelj presojanj dejanj globalnih akterjev so za zdaj zgolj želja. A svet bo postajal vedno bolj globaliziran in ne manj. Vedno več bo dejanj, ki bodo uhajala tradicionalnemu nadzoru držav. Če bomo hoteli, da je demokracija način globalnega vladanja, ki bo usmerjalo in presojalo globalna dejanja, ne bo dovolj zgolj prenos načinov delovanja demokracije iz nacionalne na globalno raven. Če bi storili zgolj to, bi se na globalni ravni srečali s podobnimi problemi kot nekoč na nacionalni. Demokracija na globalni ravni ni samo stvar tehničnega prenosa, temveč predvsem novega zavedanja človeka o tem, kaj je globalno pomembno za njegov obstoj. Poučevanje o človekovih pravicah za globalno dobo je torej priprava posameznikov za novo globalno zavest. Je posredovanje socialnih in državljanskih kompetenc kot priprava za aktivno državljanstvo v globalni dobi. Prav je, da zaradi izobraževanja naših zanamcev že danes mislimo na tisto, kar šele pride.

Literatura

1. Cable, V. (1995): *The diminished Nation-State: A study in the loss of economic power*. Daedalus 124 (2), 23-53
2. Crook, C. (1997): *The future of the state*. The Economist 344 (20 September) 8035, 5-7.
3. Dunn, J. (1995): *Contemporary Crisis of the Nation-State?* Oxford: Blackwell.
4. Evropski parlament (2007): *Lista Evropske unije o temeljnih pravicah*. Dostopno prek: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2007-0573+0+DOC+XML+V0//SL> (25. 5. 2009).
5. Galtung, J. (2004): *Imagining Global Democracy*. Development and Change 35 (5), 1073-1079.
6. Griffin, K. (2003): *Economic globalisation and institutions of global governance*. Development and Change 34 (5), 789-807.
7. Hirst, P. and G. Thompson (1995): *Globalization and the future of the nation state*. Economy and Society 24 (3), 408-442.
8. Horsman, M. and A. Marshall (1994): *After the Nation-State: citizens, tribalism and the new world disorder*. London: HarperCollins.
9. Justin, J. (2006): *Državlјanska vzgoja: Slovenija in Evropa*. V Barle Lakota, A., E. Rustja in J. Jug (ur.): *Državlјanska in domovinska vzgoja: 90-99*. Slovenska Bistrica: Beja.

10. Meyer, W. H. (1996): *Human Rights and MNCs: Theory Versus Quantitative Analysis*. Human Rights Quarterly, 18 (2) 2, 368-397.
11. Meyer, W. H. (1999): *Confirming, Infirmiting, and "Falsifying" Theories of Human Rights: Reflections on Smith, Bolyard, and Ippolito Through the Lens of Lakatos*. Human Rights Quarterly 21 (1), 220-228.
12. Panitch, L. (1994): Globalisation and the State. V R. Miliband and L. Panitch (eds): *Socialist Register 1994: Between Globalism and Nationalism*, 60-93. London: Merlin Press.
13. Prodi, R. (2000): *Statement by the President of the European Commisission*. Dostopno prek: http://www.europarl.eu.int/charter/default_en.htm (25. 5. 2009).
14. Robinson, M. (2003): *Shaping Globalization: The Role of Human Rights*. Annual Meeting of the American Society of International Law. Washington; American Society of International Law.
15. Rupel, D. (2004): Uveljavljanje slovenske identitete v procesih globalizacije. V D. Rupel: *Prevzem zgodbe o uspehu*: 570-574. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
16. Scholte, J.-A. (2004): *Governing economic globalization: A response to Keith Griffin*. Development and Change 35 (5), 1049-1056.
17. Smith, J. G., M. Bolyard, and A. Ippolito (1999): *Human Rights and the Global Economy: A Response to Meyer*. Human Rights Quarterly 21 (1), 207-219.
18. Strange, S. (1995): *The defective State*. Daedalus 124 (2), 55-74.
19. Štrajn, D. (2006): Identiteta, politika razlike in državljanska vzgoja. V Barle Lakota, A., E. Rustja in J. Jug (ur.): *Državlјanska in domovinska vzgoja*: 82-88. Slovenska Bistrica: Beja.
20. United Nations (1948): *Universal Declaration of Human Rights*. Dostopno prek <http://www.un.org/Overview/rights.html> (25. 5. 2009).
21. United Nations – World Conference on Human Rights (1993): *Vienna Declaration and Programme of Action*. Dostopno prek: [http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(Symbol\)/A.CONF.157.23.En?OpenDocument](http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(Symbol)/A.CONF.157.23.En?OpenDocument) (25. 5. 2009).
22. Zysman, J. (1996): *The myth of 'Global' economy: enduring national foundations and emerging regional realities*. New Political Economy 1 (2), 157-184.

Andrej Kurnik

Migracije in transformacija državljanstva

POVZETEK

Avtor se pri analizi današnjih transformacij državljanstva naslanja na teorije, ki zahtevajo postavitev analiz praks in subjektivitete migrantov v središče. Tako spodbija določene zakoreninjene predstave, ki vidijo v globalizaciji silo homogenizacije, v migracijah pa dokaz uresničitve prostega kroženja. Migracije izražajo resnico o brazdastem in segmentiranem globalnem prostoru in da so ta brazdanja in segmentacije v funkciji reprodukcije in poglobljanja hierarhij. Če nas po eni strani življenjski pogoji migrantov učijo o temni resnici globalizacije, nas po drugi učijo o političnem potencialu migracij, da preusmerijo proces transformacije državljanstva in mu dajo novo smer – k več demokracije in enakosti na globalni ravni. Avtor v pričujočem besedilu obravnava teoretska in metodološka izhodišča, ki nam omogočajo, da se postavimo na za državljanstvo konstituirajoče stičišče migrantskih praks in režimov izkoriščanja migracij in nadzora nad njimi. V teoretsko premišljanje pa obenem vpleta rezultate aktivistične raziskave migracije v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE: državljske prakse, delovne migracije, politična konstitucija trga dela, proizvodnja subjektivitet, biosindikalizem

ABSTRACT

In analysis of contemporary transformation of citizenship author leans on theories that demand praxis and subjectivity of migrants to be in the center of analysis. By this some persistent ideas about globalization as the force of homogenization and migrations as the proof of the realization of freedom of circularity are negated. Migrations express the fact that global space is striated and segmented and that those striations and segmentations are in function of reproduction and deepening of hierarchies. If living conditions of migrants on the one hand inform us about the dark side of globalization, they instruct us on the other hand about political potential of migration to redirect the process of transformation of citizenship and provide it with new direction – toward more democracy and equality on global level. In this article author treats theoretical and methodological points of view that allow us to situate ourselves on the juncture of migrant's practices and control over them that is constituent for citizenship. In the theoretical elaborations author interweaves results of activist research on migration in Slovenia.

KEY WORDS: citizenship rights, labor migrations, political constitution of the labor market, production of subjectivities, biounionism

Globalni prostor kapitalizma in subjektiviteta na meji

Če je pogoj moderne, s katerim se srečuje moderna demokratična misel, množična kapitalistična družba, v kateri so posamezniki enaki s stališča prava in neenaki s stališča moči, potem lahko rečemo, da je pogoj postmoderne, s katerim se danes srečuje demokratična misel, globalna kapitalistična družba, v kateri pravna neenakost posameznikov bistveno določa njihovo neenakost v moči. Ta izhodiščna ugotovitev napeljuje na metodološko napotilo, po katerem se mora kritična analiza konstitucije današnje družbene realnosti osredotočiti na mejo. Premakniti se mora iz analize središča k analizi meje kot kraja, ki je konstituirajoč za subjektivitete in načine njihove subsumpcije pod globalno oblast. Vsaka metodologija, ki izhaja iz imanence in ne transcendence, nedvomno zahteva premik iz centra, ki izžareva odnose oblasti, na periferijo, ki je konstituirajoča mreža družbenih institucij. Vendar je za postmoderno značilno takojšnje prekrivanje prek zakonov delujoče suverene oblasti in prek konstitucije delujočih dispozitivov oblasti. Drugače rečeno, konstitucijo subjektivitete neposredno določa izključenost oziroma vključenost iz formalnega državljanstva. V zgodovini moderne, ki je zgodovina vzpona kapitalističnega svetovnega sistema, je človeštvo organizirano v okviru nacionalnih držav, za katere je značilna pravna enakost vseh na ozemlju nacionalne države¹. V postmoderni se politična skupnost artikuliira na pravni neenakosti posameznikov znotraj meja nacionalnih držav. Iz ideje, da so meje oziroma periferne družbene institucije nasploh konstituirajoče za družbeno realnost, izhaja naslednje metodološko napotilo, ki pravi, da se moramo v kritični analizi osredotočiti na produkcijo subjektivitet. Slednje se artikuliirajo na stičišču med avtonomijo družbenih

¹Pravna enakost v okviru nacionalnih držav je v funkciji neenakosti in hierarhij znotraj svetovnega kapitalističnega sistema. Meja, na kateri se artikuliirajo neenakosti in hierarhije, je meja med metropolo in provinco (izraža se skozi organiziranje rasnih razlik), meja med nacionalnimi državami (znotraj katerih velja pravna enakost) in razlike določene z etnično pripadnostjo (reproducirajo hierarhije znotraj dela v posameznih nacionalnih državah). (Wallerstein 1988: 95-116) Kriza nacionalnih držav prinaša dekonstrukcijo in rekonstrukcijo teh meja in razlik. Na teritoriju nacionalne države se tako reproducira meja med metropolo in provinco, meja med etnijami pa se vse bolj prekriva z izključevanjem iz državljanstva, predmet etnicizacije pa so migrantske skupnosti.

subjektov in urejevalnimi ter nadzornimi funkcijami oblasti. Migracije in razvoj državljanstva moramo analizirati na tem stičišču².

Številni avtorji, ki raziskujejo položaj migrantov znotraj evropskega državljanstva in trgov dela, ugotavljajo nastajanje novih hierarhij na samem nivoju pravne regulacije, s čimer se prekinja formalna homogenost modernega državljanstva.³ Soočeni smo z globalnim prostorom kapitalizma kot prostorom radikalne heterogenosti, ki pa ni osvobajajoča, kot bi želeli kritiki moderne, ampak je v funkciji vzpostavljanja hierarhij, neenakosti in nesvobode. Na ta način se razkriva mistificirajoča narava tistih diskurzov globalizacije, ki se osredotočajo na globalizacijo kot nezaustavljivo silo homogenizacije – trgov, kultur, političnih sistemov. Diskurzov, ki jih spremljajo predstave o nekontroliranih tokovih in procesih homogenizacije, amerikanizacije, mcdonaldizacije, in iz katerih izhajajo popolnoma neustrezni kritični diskurzi globalizacije, ki so prežeti z rdečim protekcionizmom, če ne celo črnim. Te predstave podpira ideologija globalizma, ki vpisuje heterogene procese na *tabulo raso* prostega trga s prostim kroženjem.

Vpričo teh prehodov ne rabimo biti žalostno defenzivni. Po Marxu že omenjene subjektivitete na primer ne moremo zreducirati na izkoriščanje, saj se obenem pojavlja kot subverzija in tranzicija⁴. Takšno pojmovanje subjektivitete vodi k zanimivemu branju procesov globalizacije. Kompleksen proces, ki ga je narekovala ofenziva neoliberalizma (med drugim v obliki programov strukturnega prilagajanja, ki so izstradali nacionalne javne oblasti in večinoma neuspešno pritiskali k vzpostavitvi institucij tržne ekonomije) in

² Pričujoče besedilo sloni na izkušnji in rezultatih aktivistične raziskave nevidnih delavcev sveta, ki teče poldrugo leto. IWW (Invisible Workers of the World) je projekt skupine raziskovalcev, aktivistov in migrantskih delavcev, katerega cilj je analiza življenjskih pogojev migrantov v Sloveniji in nasploh analiza političnega potenciala postfordističnega dela. Metoda raziskave sloni na odpiranju skupnih komunikacijskih prostorov (socialni center, radijska oddaja, skupščine, manifestacije), ki omogočajo organiziranje vednosti migrantskih delavcev samih o življenjskih pogojih in njeno soočenje s slovenskim in evropskim migracijskim režimom. Več o IWW (Invisible Workers of the World) in aktivistični raziskavi na <http://www.njnetwork.org>.

³Enrica Rigo tako trdi, da materialno dimenzijo evropskega državljanstva – obsega ravni onkraj pravne definicije, ki se nahaja v pogodbah, vključujoč bodisi proizvodnjo in izvrševanje pravic, tako na nacionalni kot nadnacionalni ravni, bodisi procese, ki težijo k razkroju pravnih virov, kakršni so dispozitivi *governance* – označuje specifična artikulacija politične prostorsosti, ki se ne nanaša na pravno skupnost, ki je sestavljena zgolj iz tistih, ki so formalno državljani, ampak predvsem iz tistih, ki ostajajo očitno izključeni iz odnosa državljanstva ali so vanj zgolj delno vključeni (Rigo 2007: 80-81).

⁴Tako so subjektiviteto na osnovi branja Marxa pojmovali operaisti oziroma avtonomistični marksisti, s čimer so zavrgli alternativo med determinizmom in voluntarizmom (Negri 1979). Na osnovi takšnega pojmovanja subjektivitete (subjektiviteta je izkoriščanje, subverzija in tranzicija) so prakticirali obliko raziskave, ki so jo imenovali "delavska raziskava" (Wright 2002).

beg postkolonialnih ter postsocialističnih subjektivitet iz okvirov nacionalnih držav oziroma iz svetovnega sistema hierarhij, zgrajenega na hierarhični integraciji nacionalnih držav, je radikalno redefiniral meje med metropolo in periferijo. Meja je postala notranja, preplavila je globalen teritorij in začela na drugačen način organizirati svetovne populacije; na način mrežnega in horizontalnega sistema „vladanja brez vlade“. Globalna oblast je kompleksen stroj glajenja in brazdanja. Globalna biooblast (v smislu upravljanja z globalnimi populacijami) se izvaja na način na videz paradoksalnega glajenja in brazdanja, vzpodbujanja, kontroliranja in zaviranja kroženja.

Predlogi, da bi zamenjali politični zemljevid sveta, so številni. Namesto zemljevida, na katerem so z različnimi barvami označene nacionalne države, predlagajo zemljevid sveta, ki ga naseljuje logotipi multinacionalk in transnacionalk. Temu bi lahko dodali kanale oziroma režime kroženja, režime vzpodbujanja, nadzora in zaviranja; konkretnije bi lahko pokazali globalne kozmopolise z lateralnimi prostori proizvodnje, predmestji, teritorializacijo segregacije. Lahko bi dodali tudi območja, kjer tokovi prestopajo omejitve teh kanalov pospeševanja in zaviranja ter ustvarjajo sedimente globalne demokracije. Diskurzi dominacije, izkoriščanja in osvoboditve se danes aktualizirajo v globalizaciji, v stroju glajenja in brazdanja, interiorizacije in proliferacije meje. Postkolonialna in postsocialistična situacija ne pomeni le, da so se na novo naložile in posodobile oblike dominacije in izkoriščanja, ki so se artikulirale v obdobju kolonialnega gospostva. Pomeni tudi, da se na novo nalagajo in posodablajo oblike osvobajanja, ki črpajo iz genealogije, ki gre precej onkraj dialektike dela in kapitala. Zaradi interiorizacije in proliferacije meje postaja vsako mesto, ki je integrirano v režim globalnega kapitalizma, laboratorij globalne demokracije. Tako kot pomeni danes antikapitalizem zavračanje kapitalizmu notranjih alternativ (kamor spada tudi socializem), mora biti teoretska in politična izbira postavljena v postnacionalni kontekst. Kar pomeni, da je treba objeti radosti transnacionalizma. Še enkrat, subjektiviteta je dominacija, subverzija in tranzicija.

Državljanstvo in izključevanje po Balibarju

Migracije in razvoj državljanstva je treba umestiti na presečišče vprašanja državljanstva ter izključevanja iz njega in vprašanja politične konstitucije multitudine. Balibar trdi, da različne oblike institucije *cité*, različni zgodovinski tipi države, ki temeljijo na *politeia*, na "konstituciji državljanstva", in ji podrejajo svoje kriterije pripadnosti, implicirajo različne tipe izključevanj. Mehanizem izključevanja se je v različnih zgodovinskih obdobjih spreminjal. "Antična *cité* (predvsem grška, od koder prihaja sam pojem »politično«) je pravzaprav izključevala ženske, otroke in sužnje, ki so do različne mere zunaj

enakosti (zlasti enakosti govora, sodelovanja pri odločanju o skupnih interesih, o kolektivnih »ciljih«, ki so domnevno tudi njihovi), tako da jih je vključevala, lahko bi celo rekli zapirala v »domači« prostor. Moderna demokratična nacija (izšla iz velikih »buržoaznih revolucij«, kar pomeni tudi revolucije državljanstva), katere načela vodijo k »deklaracijam o pravicah človeka in državljana« ali čemu podobnemu, ljudi, za katere meni, da niso sposobni avtonomne presoje, pravzaprav izključuje, tako da jih denaturira, se pravi tako, da iznajde antropološko drugost, katere velike spremenljivke so spol, rasa, morala, zdravje, telesna ali mentalna zrelost. Sodobna nacionalno-socialna država pa izključuje tako, da izloča vse ali del tistih ljudi, ki so jih razredni boji indružbena gibanja postopoma vključili v mrežo socialnih pravic in socialnega državljanstva (zaradi česar znova nastane neke vrste notranje izključevanje, tokrat ne v okviru *cité* z omejenim ozemljem, ampak v okviru tako rekoč globalne konkurence, se pravi konkurence brez zunanosti, brez možnosti pobega)". (Balibar 2007: 88)

Da bi odpiral meje državljanstva, Balibar uvede pojem *droit de cité*⁵. Podobno kot pojem *konstitucije državljanstva (politeia)* mu ta pojem omogoča razumeti postajanje državljanstva, pri katerem so načini pripadnosti utemeljeni na razvoju državljanstva in ne obratno. Takšna desubstancializacija državljanstva navaja na to, da je državljanstvo proces, ki ga zaženejo tisti, ki se sklicujejo na *droit de cité* – na pravico biti državljan, imeti državljanske pravice, soodločati glede njihove opredelitve in glede okvirov njihovega uresničevanja. Balibarjeva radikalno demokratična ideja državljanstva razpre formalno kodifikacijo državljanstva, ki sloni na temeljnem zakonu ali formalni konstituciji in jo podredi delovanju sil v materialni konstituciji, ki jo diktirajo (čezmejne) državljanske prakse v soočenju z instituiranim državljanstvom.

Droit de cité potemtakem ne pomeni sklicevanja na ideal antičnega državljanstva in politike (*cité* je francoski prevod za *polis*). Ambivalentnost antične izkušnje z igro vključevanja v državljanstvo in politiko ob hkratnem izključevanju iz njiju je še kako upoštevana. *Droit de cité* pomeni sklicevanje na ekspanzivno in vključujočo značilnost državljanstva. Ta izhaja iz odprtosti njegove konstitucije, njegove vsebine in njegovih meja, ki jo narekujejo gibanja za državljanske pravice v različnih zgodovinskih obdobjih. Pomemben vidik pojma *droit de cité* je, da omogoča misliti razvoj državljanstva kot pridobivanje konkretnih pravic na lokalni, nacionalni in postnacionalni ravni. To je zagotovo boljša in celo bolj realistična pot napredovanja evropske konstrukcije od poskusov definiranja skupne pripadnosti ali evropske identitete. Na ta način dobi pojem ljudstva, ki nastaja v procesu

⁵*Droit de cité* pomeni pravico do polisa, se pravi pravico do državljanstva.

opredeljevanja in pridobitve novih pravic, ponovno emancipatorno vsebino in potencial.

Etienne Balibar tako definira ključen mehanizem izključevanja v nacionalno-socialni državi v okviru globalne konkurence, obenem pa tudi mehanizem razpiranja koncepta državljanstva. To so državljanske prakse, ki se sklicujejo na *droit de cité*, prakse boja proti mehanizmom izključevanja dela ali celotnih populacij iz mreže socialnih pravic in socialnega državljanstva. Središčni postane boj proti apartheidu – izključevanju dela ali celotnih populacij iz socialnih pravic in socialne države, proces ustvarjanja inferiorizirane populacije (po pravicah, se pravi tudi po dostojanstvu), ki je lahko podvržena nasilnim oblikam »varnostnega« nadzora, ki mora ves čas živeti »na meji«, ne povsem znotraj ne zares zunaj. Iz našega stališča je še posebej zanimivo, da Balibar za ilustracijo pravilnosti uporabe pojma apartheid ilustrira pogoje priseljencev z Vzhoda in z Juga. Ti so za seboj na nek način pustili (vendar se tja občasno vračajo ali pa tja pošiljajo sredstva, potrebna za »ločen razvoj«, ali pa poskušajo tam preživljati svoje družine) ekvivalent nekdanjih južnoafriških homelands⁶ (zato je problem združevanja družin tako pomemben in občutljiv; isto velja za problem »socialnih pravic« za priseljske družine, kar je ena izmed najljubših tarč ksenofobične propagande). (Balibar: 145-146)

Nesvobodno delo v politični konstituciji trga dela po Boutangu

Pojem apartheida, ki je popolnoma primeren za opisovanje oblik izključevanja iz državljanstva v globalizaciji, je treba obravnavati iz perspektive politične konstitucije trga dela. Yann Moulier Boutang je pokazal, da je zgodovinsko gledano svobodno mezdno delo zgolj vrhe ledene gore odvisnega dela. Pod vrhom ležijo številne oblike nesvobodnega odvisnega dela, med njimi je aktualno pogodbeno delo migrantov. Na ta način razširi kritiko politične ekonomije daleč onstran odnosa med delom, ki se razume kot svobodno, in kapitalom. Obstoj oblik nesvobodnega odvisnega dela ni zgolj ostalina preteklosti, ampak je določujoča za kapitalistično akumulacijo. „Nujni pogoj za akumulacijo kapitala je obstoj odvisnega dela, ne njegove svobodne oblike. Koncept trgovinskega kapitala ali koncept industrijskega kapitala ne vsebuje niti mezdnega plačila niti svobode kroženja niti politične svobode. Osrčje

⁶V Južnoafriški republiki v času apartheida je bela vlada namenila 13 % ozemlja za naselbine črnih plemen. Po letu 1976 je JAR začela s politiko podeljevanj neodvisnosti tem ozemljem. Strategiji apartheida so želeli s to politiko večinsko črnsko prebivalstvo potisniti na ta ozemlja in v kvazi države, s čimer bi se stroški reprodukcije delovne sile prenesli na te *homelands* oziroma *bantustane*.

politike delovne sile, akumulacije odvisnega dela, sestavljajo ustoličeni načini nadzora nad mobilnostjo odvisnega dela.“ (Boutang 1998: 656)

Oblike nesvobodnega dela niso določujoče zgolj kot objekt izkoriščanja, ampak tudi kot subjekt osvobajanja, pri čemer razmerje med gospostvom in uporom ni dialektično in zatorej ni možna nobena sinteza v socializmu (dokončni uveljavitvi delovne teorije vrednosti⁷). Totalitarna logika ekonomske akumulacije odvisnega dela (pa naj gre za suženjstvo, *indenture*, pejonstvo, segregacijo, pogodbene mednarodne migracije) ima svojo mejo, „ki je družbeno vedenje odvisnega dela, katerega glavni izrazni vektor je bil in ostaja prebeg (izstop) ali prekinitev delovne pogodbe. Pot exit (prebeg) se tako zgodovinsko razkriva kot kraljevska pot družbene in pravne transformacije, ko je pot glas (vzeti si priznano besedo) prepovedana. V transformaciji pravnih razmerij, ki urejajo ekonomske odnose, politični beg odvisnega dela vzpostavlja hkrati pot dostopa do svobode in pospešuje medsektorsko mobilnost delovne sile“. (Boutang 1998: 657)

Režim akumulacije odgovarja na zavračanje in beg odvisnega dela z obuzdenjem njegove mobilnosti in sistematično kontrolo nad celoto lastniških, civilnih in političnih pravic. Beg odvisnega dela je tako politični beg in kritika politične ekonomije je kritika politike. “Fiksacija populacije v odvisnem delu – v zgodovini je dobila različna imena od vprašanja revežev do politike delovne sile in vsebuje zamašitev begov proti kmetstvu, proti neodvisnemu urbanemu delu – je tesno odvisna od stopnje politične in državljanske svobode, ki je ne moremo opredeliti kot sferi ekonomije zunanjo vprašanje.” Pritisk odvisnega dela v smeri pridobitve svobode prek opolnomočenja se v končni instanci ne da zajezi drugače kot z napredujočo izgubo pravic do politične reprezentacije, kar omogoči vzdrževanje radikalno stratificirane *indenture*⁸. Ta proces Angleži imenujejo *Disfranchisement*.”

⁷Gre za teorijo klasične politične ekonomije. Po njej je izvor družbenega bogastva delo. Njegova vrednost se da določiti le na osnovi pretvorbe živega dela v abstraktno delo, uporabne vrednosti v menjalno vrednost, kvalitete v kvantiteto. Vrednost blaga je določena s količino delovnega časa, porabljenega za njegovo proizvodnjo. Ta čudež ovrednotenja se zgodi v instituciji meznega dela. Socialistična strategija je imela za cilj pospešeno modernizacijo zaostale družbe in s tem popolno pomeznjenje družbe, čemur je Gramsci praviel “racionalna demografija”.

⁸Pojem *indenture* izhaja iz zgodovinskega tipa najemne pogodbe *indentured servant*. Ta pogodbe se je sklepala za določeno časovno obdobje (tri do sedem let), vnaprej je določala višino plačila (pogosto v obliki stanovanja, hrane in samih stroškov poti migrantskega delavca), delavcu je prepovedovala prekinitev pogodbe pred njenim iztekom, pri čemer je to prepoved uveljavljala socialna zakonodaja, prav tako je pogosto vsebovala zahtevo, da se delavec po njenem izteku vrne tja, od koder je prišel. To obliko pogodbe, ki je deloma nadomestila suženjstvo, so v ZDA z zakonom prepovedali v 70-ih letih 19. stoletja. Podobnost pogodb, ki jih podpisujejo migrantski delavci v okviru kvotnega režima, s pogodbami *indentured servant*, je nesporna.

(Boutang 1998: 658) Nastanku režima aparheida v Južnoafriški republiki je botrovala ravno ta dinamika. Režim apartheida je skrajna konsekvence tega razmerja med linijami bega in aparatom zavzetja, med begom odvisnega dela in aparatom njegove preprečitve.

Prvi rezultati aktivistične raziskave IWW

Aktivistična raziskava IWW izhaja iz tovrstnega prevrata perspektive. V središču ni klasično politično ekonomsko in marksistično razmerje med delom in kapitalom v mezdni obliki, z vprašanjem izkoriščanja kot razmerja med nujnim in presežnim delom, ampak različni načini fiksiranja, kanaliziranja in blokiranja potencialnosti živega dela. Mobilnost je identificirana kot izvor moči migrantskih delavcev; politične strategije gibanja so se skladno s tem osredotočile na vprašanje, kako osvoboditi mobilnost delavcev. Vsi aspekti položaja migrantskih delavcev so bili osvetljeni iz perspektive obuzdanja mobilnosti, ki se v končni instanci (kot sozvočje vseh mikrofizičnih oblik obuzdanja) izraža v izključevanju iz socialnega državljanstva, iz mreže socialnih pravic oziroma iz družbene mezde. Praktični predlogi glede orodij in načinov organiziranja gibanja so zato šli v smer osvobajanja mobilnosti.

Na osnovi aktivistične raziskave so se sintetizirali razlogi za položaj migrantskih delavcev in predlogi za skupno akcijo v štirih točkah. Prva točka izpostavlja načine razlaščenja pravic migrantskih delavcev. Kot tarča kritike je identificiran vizni režim v povezavi s kvotnim režimom. Dovoljenje za bivanje je vezano na dovoljenje za delo, slednje pa je vezano na delodajalca in ne na delavca. Na ta način je migrantski delavec podvržen sistemu izsiljevanja, ki posamezniku odvzema pravico do izbire. Prekinitev pogodbe bodisi s strani delavca bodisi s strani delodajalca vodi k izgubi dovoljenja za bivanje. Podaljšanje dovoljenja za bivanje je odvisno od benevolentnosti delodajalca. Pravzaprav gre za čakalnico (kot smo že videli, ji nekateri pravijo lateralni prostori proizvodnje⁹), ki se polni zaradi obetov, da se bo obdobje ekstremnega izkoriščanja končalo s pridobitvijo osebnega delovnega dovoljenja, ki pravzaprav pomeni vstop na prosti trg svobodnega mezdnega dela EU. Kljub temu da so se pogoji za pridobitev tega dovoljenja pred dobrim letom nekoliko ublažili, pa se za številne delavce možnost pridobitve osebnega delovnega dovoljenja odmika za nedoločen čas. Delodajalci namreč

⁹Pojem lateralnih prostorov proizvodnje uporablja Ong. Z njim spodbija razširjeno predstavo, da vodi globaliziran trg k homogenizaciji načinov organiziranja trgov dela, ki sledi prehodu od disciplinarne k regulativni obliki. Lateralni prostori proizvodnje so "zaporniške oblike delovne discipline", ki na transnacionalni ravni reproducirajo pogoje vse bolj etnicizirane segregacije dela. (Ong 2006: 121, 124)

še kako dobro razumejo pomen preprečevanja bega odvisnih delavcev, zato s pridom uporabljajo zakonsko določilo, ki pravi, da je pogoj za pridobitev osebnega delovnega dovoljenja neprekinjena zaposlitev pri istem delodajalcu v obdobju dveh let.

Delodajalci niso edini, ki uporabljajo vsa možna sredstva, da bi čimbolj podaljšali obdobje v omenjeni čakalnici *indenture*. Kot se je izkazalo ob sprejetju zadnje uredbe o kvotah¹⁰, skuša država skupaj s fordističnimi sindikati prek določitve števila delovnih dovoljenj upočasniti gibanje odvisnih delavcev k svobodni obliki meznega dela. Zato je cilj IWW, ki izhaja iz aktivistične soraziskave, sprememba obstoječega viznega režima, in sicer s klasičnimi političnimi sredstvi (pot glasu) in biopolitičnimi sredstvi (pot izhoda), z javnimi zahtevami ter mobilizacijo in s projekti krepitve moči migrantskih delavcev na vsaki instanci odnosa z delodajalci in državo.

Druga točka skupnih izhodišč in zahtev se dotika izključenosti iz pravic iz dela, tako neposrednih, ki se tičejo delovnih razmerij, kot posrednih, ki se tičejo izključenosti iz države blaginje. Tretja točka obsega intervencijo v delavske domove, ki so priznani kot ključna institucija avtoritarnega upravljanja z migrantskimi delavci in avtoritarne biooblasti, saj predstavljajo ključen mehanizem kontrole nad demografskimi in populacijskimi tokovi (na primer preprečujejo združevanje družin). Četrta točka skupnih izhodišč in zahtev pa zavrača vsako obliko reprezentiranja migrantskih delavcev.

Heterogenost globalnega prostora in proizvodnja subjektivitet

Do sedaj smo identificirali ključni mehanizem izključevanja iz konstitucije državljanstva danes – izključitev državljanov tretjih držav iz mreže socialnih pravic in socialnega državljanstva. Prav tako imamo definicijo politične subjektivitete, ki nastane na meji, na točki izključitve in ki kot državljanska praksa skozi sklicevanje na *droit de cité* razpre in desubstancializira institucijo državljanstva. Nadalje imamo prevrat perspektive, ki preprečuje podrediven boj migrantskih delavcev bojem svobodnega meznega dela, ki so se organizacijsko kodificirali v fordističnem modelu delavskega boja. Še več, če sledimo Boutangovi ugotovitvi, da odvzem svobode deluje na trg dela in ima

¹⁰Uredba o kvotah za leto 2009 je drastično zmanjšala število delovnih dovoljenj za tujce, obenem pa je spremenila razmerja med različnimi oblikami delovnih dovoljenj. Delež sezonskih delovnih dovoljenj se je tako izenačil z deležem dovoljenj za delo. Na ta način so se delavcem zmanjšale pravice in moč v razmerju do delodajalcev. Vsak tip delovnega dovoljenja (delovno dovoljenje za napotnega delavca, za sezonskega delavca in dovoljenje za delo) prinaša s seboj različno stopnjo pravic. Le dovoljenje za delo vodi k osebnemu delovnemu dovoljenju, medtem ko ostala dovoljenja ne štejejo.

učinke rigidne stratifikacije organizacije dela, potem je boj nesvobodnih odvisnih delavcev ključen za politično rekonpozicijo razreda. Sedaj se moramo lotiti pogojev in načinov te rekonpozicije.

Po Mezzadri je globalni prostor kapitalizma heterogen, saj obstajajo različne oblike subsumpcije dela pod kapital. Skozi artikulacijo in prevajanje globalni kapital izvaja nenehno operacijo poenotenja radikalne heterogenosti globalnega prostora in časa. Globalni kapitalizem pa ni družbena formacija, ki nadkodira predobstoječe (pred kapitalistične) kodifikacije. Heterogenost globalnega prostora ni predobstoječa danost, nad katero se razpenja poenotujoč kapital, ampak je proizvedena skozi poenotujočo operacijo artikulacije in prevajanja, ki je značilna za koncept globalnega kapitala. Po Mezzadrovem mnenju pa „lahko vidimo temeljni logični operator artikulacije in prevajanja v meji“. Meje razmejujejo in proizvajajo heterogene prostore zavzetja živega dela, prostore abstrakcije živega dela v kapitalističnem iskanju skupne mere človeških dejavnosti, prostore discipline, nasilja in despotizma, s katerimi skuša kapital prevesti živo delo v kodo abstraktnega dela – prostore, v katerih se norma abstraktnega dela vsiljuje radikalni heterogenosti življenja. Ta proces abstrakcije živega dela pa je globoko antagonističen družben odnos (Mezzadra 2007).

Po Mezzadri je torej prevajanje eden od „temeljnih načinov operiranja globalnega kapitala“, način, s katerim „si kapital gradi globalno dimenzijo“. Obenem pa je lahko „uporabno analitično orodje za razvoj analize antagonizmov, ki oblikujejo globalni kapital“ (Mezzadra 2007). Antagonizmi pa morajo biti locirani na samem nivoju „produkcije subjektivitete“ v obeh pomenih, kot „konstitucija subjektivitete, posebnega subjektivnega vedenja“, in kot „produktivna moč subjektivitete, njena sposobnost proizvesti bogastvo“ (Mezzadra 2007). Četudi se zdi, da Mezzadra favorizira drug pomen, je ključna nerazdružljivost obeh pomenov produkcije subjektivitete; poudarek mora biti tako na produktivni naravi oblasti, na načinih proizvodnje konstitucije subjektivitete, kot na konceptu izkoriščanja, ki „kaže na raven bitk in spopadov, ki oblikujejo redukcijo subjektivne 'zmožnosti proizvajanja bogastva' na normo abstraktnega dela, ki je pogoj njenega prevoda v jezik vrednosti“ (Mezzadra 2007).

Takšno pojmovanje produkcije subjektivitete sta Hardt in Negri združila v konceptu biopolitične produkcije. V poskusu njene opredelitve izhajata iz Foucaultove raziskovalne strategije, katere cilj je „preseči različice historičnega materializma, (...) ki so problem oblasti in družbene reprodukcije premišljevale na ravni superstrukture, ločene od realne, bazične ravni produkcije“ (Hardt in Negri 2003: 35). Te različice historičnega materializma, vključno z več verzijami marksistične teorije, so uvedle analitično dvojnost, ki

je favorizirala ekonomsko vprašanje in zreducirala vprašanje družbene reprodukcije na produktivnosti oropan pojem ideologije. Takšna zastavitev je imela več pomembnih posledic. Prvič, ozko pojmovanje produktivnosti, po katerem je produktivno le delo, ki se izmenja s kapitalom v sferi neposredne produkcije. Drugič, marginaliziranje biopolitičnega karakterja bojev, bodisi kot spregledanje tistih bojev, ki so potekali v sferi družbene reprodukcije in niso bili povezani s sfero neposredne produkcije, ki je opredeljena z odnosom med delom in kapitalom (takšne boje je v svojih genealogijah opisoval sam Foucault), bodisi kot spregledanje biopolitičnih značilnosti bojev v sferi neposredne produkcije (delavski razred je bil v *main stream* delavskem gibanju vedno bolj kanoniziran v skladu z vladajočimi družbenimi vrednotami, etiko dela itd.). Nič novega ne trdimo, če rečemo, da je ravno eksplozija teh marginaliziranih bojev raztreščila omenjene različice historičnega materializma, režime, ki so sloneli na njih in samo analitično dvojnost baza-nadstavba.

Foucault je s konceptom biopolitike „pripeljal problem družbene reprodukcije in vse elemente t.i. superstrukture nazaj v materialno, osnovno strukturo“, ki je definirana „ne le v ekonomskih, ampak tudi v kulturnih, telesnih in subjektivnih izrazih“ (Hardt in Negri 2003: 35). Obenem je njegov koncept biooblasti koncept imanence oblasti: „biooblast je oblika oblasti, ki ureja družbeno življenje iz njegove notranjosti, tako da mu sledi, ga interpretira, vsrka in reartikulira“ (Hardt in Negri 2003: 32). Rezultat, do katerega so se še bolj kot Foucault dokopali Deleuze in Guattari ter italijanski avtonomistični marksisti, je radikalna razširitev pojmovanja produktivnosti, ki prestopi bregove brazdistih prostorov, kot jih opredeljuje razmerje med delom in kapitalom in pojmovanje produktivne dimenzije biooblasti ter s tem materialistična ontologija, ki izpostavlja vprašanje produkcije družbene biti. Z analiziranjem biopolitičnega konteksta in njegovo umestitvijo v ontologijo produkcije lahko prepoznamo „novo obliko kolektivnega biopolitičnega telesa“, ki „ne postane struktura z zanikanjem izvirne produkcijske sile, ki ga animira, ampak z njenim priznanjem“ (Hardt in Negri 2003: 37).

Definicija heterogenosti globalnega prostora kapitalizma, ki je vzajemno proizvajanje globalne poenotujoče dimenzije kapitala in heterogenih oblik subsumpcije dela pod kapital, nam pomaga razumeti povezavo med vprašanjem dela in državljanstva. Meje so namreč ključne v tej proizvodnji globalne dimenzije, ki se artikulira kot prostorska in časovna heterogenost zavzetja živega dela. Tisto, kar poganja to proizvodnjo, so antagonizmi in konflikti, ki oblikujejo vsak trenutek zavzetja. Tako pridemo do naslednjega pomena povezanosti med državljanstvom in delom, ki ima opraviti z vprašanjem kompozicije razreda in politične konstitucije: „Kompozicijo sodobnega živega dela križa multipliciteta načinov njegovega zavzetja s strani

kapitala. Medtem ko kapital artikulira globalno dimenzijo skozi prevajanje v jezik vrednosti, moramo misliti konstitucijo kolektivnega subjekta, ki bo zmožen radikalne transformacije, izhajajoč iz antagonizmov in konfliktov, ki oblikujejo vsak trenutek zavzetja“ (Mezzadra 2007). Na ta način lahko nekaj, kar se včasih pojavlja kot vprašanje solidarnosti, veliko ustrežnejše zastavimo kot vprašanje politične konstitucije na osnovi kompozicije sodobnega živega dela.¹¹

K biosindikalizmu

Smoter aktivistične raziskave IWW in projekta nevidnih delavcev sveta nasploh bi lahko imenovali tudi osvobajanje družbene mobilnosti. Lahko bi torej rekli, da je osvobajanje prostorske mobilnosti hkrati osvobajanje družbene mobilnosti. Vendar se je dejansko dobro izogibati takšni terminologiji, saj reproducira diskurz integracije. Zato je bolje razvijati diskurz skupnega in družbenega boja proti ekspropriaciji skupnega. Pri tem je strateškega pomena vzpostavljane družbenih prostorov na meji, skupnosti na meji. Skupno se namreč lahko razkrije zgolj s suspendiranjem načinov zanikanja in mistificiranja današnje kompozicije dela. Projekt nevidnih delavcev sveta se je tega lotil skozi organiziranje boja migrantskih delavcev na terenu družbene mezde oziroma družbe blaginje, ki je politična zahteva po vključitvi migrantskih delavcev vanjo in kot konstruiranje družbenih prostorov samoovrednotenja, kot so socialni centri, komunikacijski projekti itd. Takšen projekt lahko razumemo kot vzpostavljane praks biosindikalizma.

Biosindikalizem je sindikalna praksa, ki se umešča v heterogenost globalnega prostora z mejo kot ključnim mehanizmom dvojne operacije kapitala – poenotenja skozi segmentacijo prostorov redukcije produktivne zmožnosti živega dela na normo abstraktnega dela. Mnogotere oblike prekernosti, med katere spada migrantsko delo, niso deviacija od norme fordističnega kanona mezdnega dela¹², temveč so norma režima akumulacije v globalnem

¹¹Vprašanje, ki je popolnoma neobstoječe med sindikati, ki govorijo o socialnem dumpingu in podpirajo kapitalistično operacijo prevajanja v jezik vrednosti skozi segmentacijo živega dela.

¹²Kanon fordističnega mezdnega dela označuje režim produkcije, za katerega so značilni veliki tovarniški obrati, množična produkcija za tekočim trgom, politično definiranje razmerje med mezdo in potrošnjo skozi različne oblike pogajanja med delojemalci in delodajalci. Fordistična tovarna je bila v zgodovini socialne države vstavljena v okolje države blaginje. S tem je bila omogočena rast življenjske ravni in prenos bremena fluktuacije trga dela na institucije socialne države. Neoliberalizem je projekt razgradnje fordističnega režima produkcije: razprši proizvodnjo, breme fluktuacije trga dela pa prenese na delavce.

kapitalizmu. Tisti, ki izhajajo iz fordističnega kanona, ne razumejo vprašanja meja kot centralnega vprašanja izkoriščanja in boja proti izkoriščanju. Fordistične sindikalistične prakse so danes popolnoma neučinkovite v boju proti suverenosti globalnega kapitala. Še več, z branjenjem vse bolj prazne trdnjave fordističnega kanona meznega dela, postajajo protekcionistične, celo rasistične.

Danes se je treba postaviti na meje, s katerimi globalni kapital vzpostavlja segmentirane prostore zavzetja živega dela. O mejah v množini govorimo zato, ker je za današnji politični prostor, ki ni več nacionalen, ampak je globalen, značilen konec formalne homogenosti državljanstva. Obstajajo pluralne oblike izključevanja iz državljanstva oziroma oblike hierarhičnega vključevanja v državljanstvo. Populacija migrantskih delavcev, s katerimi se je v tej fazi ukvarjala aktivistična raziskava IWW, je ločena na najmanj štiri statusne kategorije, ki opredeljujejo različne nivoje pravic (napoteni delavci, sezonski delavci, delavci z delovnim dovoljenjem za eno leto, delavci z osebnim delovnim dovoljenjem). Definiranje pogojev prehoda med njimi je ključno orodje, ki ga uporabljata država in kapital za avtoritarno upravljanje z delavci in zaviranje solidarnosti med njimi. Obenem obstajajo nepravno določeni derivati teh pravno opredeljenih statusov – sistem kooperantov na primer nadalje segmentira populacijo migrantskih delavcev, kar dodatno razširi pahljačo heterogenih načinov zavzetja živega dela. Na tej hierarhični lestvici gremo lahko navzgor, proti statusom formalno enakopravnih državljanov in državljanek, ki pa so ponovno hierarhično integrirani v socialno državljanstvo in s tem segmentirani; ali pa navzdol, do ilegaliziranih delavcev in delavk. Prva naloga biosindikalizma je predlagati elemente za politično rekonpozicijo tako radikalno segmentiranega živega dela. Do konstitucije kolektivnega subjekta in do novega skupnega temelja (novega Enega), sposobnega podpirati drugačen režim sodelovanja in produkcije, pa lahko pride le na osnovi antagonizmov in konfliktov, ki oblikujejo vsak trenutek zavzetja živega dela. Aktivistična raziskava zato ni mišljena zgolj kot sociološka in empirična raziskava, ampak kot raziskava, ki odkriva antagonizme in konflikte in predlaga načine njihovega organiziranja.

Biosindikalizem je torej kritika tradicionalnega sindikalizma, ki vztraja na fordističnem kanonu meznega dela, na osnovi katerega definirajo strategije in prakse, ki niso zgolj neustrezne heterogenosti globalnega prostora kapitalizma, ampak celo podpirajo segmentacije, ki so ključne za režim akumulacije. Obenem pa je kritika avtoritarne biooblasti in kanoniziranja dela v skladu z vladajočimi družbenimi normami, etiko dela itd. Pri tem ima biooblast pomen nadzora nad življenjem in reprodukcijo populacije. Tako kot so komentatorji v primeru politike migracij, ki jo je začela v Franciji uvajati Sarkozyjeva vladavina v skladu z imperativom "izbranih migracij",

ugotavljali elemente avtoritarne biooblasti, katere cilj je bil zaustaviti reprodukcijo "problematičnih" delov migrantske populacije (populacije tako imenovanih občutljivih območij v predmestjih), tako lahko v primeru migracijske politike v Sloveniji ugotavljamo mehanizme in dispozitive, ki na avtoritaran način definirajo populacijska gibanja migrantov. V okviru IWW smo tako ugotovili številne načine preprečevanja združevanja družin, ki so bodisi zakonsko opredeljeni (ovire za združitev družine so zapisane v tujski zakonodaji) bodisi so tolerirane nezakonite prakse (primer neprikazovanja stanarin na plačilnih listih). Delavski domovi, v katerih so nastanjeni migrantski delavci, so ključno sredstvo avtoritarnega upravljanja z delovno silo in avtoritarne biooblasti. Omogočajo stalen nadzor nad delavci, njihovo segregacijo v mestu in preprečujejo njihovo združevanje z družinami.

Avtoritarno upravljanje z migrantskimi populacijami pa ni edina dimenzija biooblasti oziroma biopolitike. Pomembna razsežnost tega pojma je v že omenjeni produkciji subjektivitete, ki smo jo združili v pojem biopolitične produkcije. Konstitucija subjektivitete in produktivna moč subjektivitete sta bojišči biosindikalizma. Biosindikalizem skuša identificirati antagonizme, ki so locirani na nivoju produkcije subjektivitete. Na osnovi teh antagonizmov pa skuša definirati strategije in taktike politične rekonpozicije, še več, na njihovi osnovi konstruira skupne temelje alternativnega režima sodelovanja in produkcije. To pa je možno le na osnovi strategije bega – bega kot kolektivnega boja proti avtoritarnim mehanizmom upravljanja z delom, bega iz heterogenih in lateralnih prostorov proizvodnje, kjer je živo delo reducirano na normo abstraktnega dela.

Literatura

1. Balibar, É. (2007): *Mi, državljani Evrope? Meje, država ljudstvo*. Ljubljana: Založba Sophia.
2. Balibar, É. in Wallerstein, I. (1988): *Race, nation, classe. Les identités ambiguës*. Paris: Éditions La Découverte.
3. Boutang, Y. M. (1998): *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*. Paris: Presses universitaires de France.
4. Hardt, M. in Negri, A (1994): *Labor of Dionysus*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
5. Hardt, M. in Negri, A (2003): *Imperij*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.
6. Mezzadra, S. (2007): *Living in Transition, Toward a Heterolingual Theory of the Multitude*. Dostopno prek: <http://translate.eipcp.net/transversal/1107/mezzadra/en> (18. 5. 2009).
7. Negri, A. (1994): *Spinoza subversif. Variations (in)actuelles*. Paris: Éditions Kimé.

8. Negri, A. (1996): *Marx au-delà de Marx*. Paris: Éditions L'Harmattan.
9. Ong, A. (2006): *Neoliberalism as Exception. Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham: Duke University Press.
10. Rigo, E. (2007): *Europa di confine. Trasformazioni della cittadinanza nell'Unione allargata*. Roma: Meltemi Editore.
11. Wright, S. (2002): *Storming Heaven. Class Composition and struggle in Italian Autonomist Marxism*. London: Pluto Press.

Viri

1. *Dokumenti IWW (Nevidnih delavcev sveta)*. Dostopno prek:
<http://www.njnetwork.org/spip.php?mot2>

Barbara Beznec

Državlanske pravice in prakse državljanov tretjih držav v Republiki Sloveniji

POVZETEK

Namen članka je razviti tezo o konstituirajočih izzivih državljanskih praks »od spodaj« in njihove moči transformacije etabrirane pravno-politične konstitucionalizacije državljanstva in državljanskih pravic znotraj Evropske unije. V njem analiziramo možnost konstituiranja prostora novih pravic in novih subjektov pravic, ki jo postavljamo v emancipatorne boje različnih skupin in gibanj, ki so tako znotraj Evrope kot na njenih mejah na številne načine izključeni iz korpusa državljanskih (političnih, socialnih in ekonomskih) pravic in katerih cilj je njegova razširitev oz. poglabitev. Poseben poudarek besedila je namenjen analizi tovrstnih bojov v Sloveniji, predvsem boju proslincev za mednarodno zaščito, povezanem v gibanju *Svet za vsakogar*, ter boju migrantskih delavcev, združenih v iniciativi *Nevidni delavci sveta* oz. *Invisible Workers of the World (IWW)*, ki sta se vzpostavila v okviru delovanja Socialnega centra Rog, ki izhaja iz večletnih praks in intervencij okoli prizadevanj za zaprtje centrov za pridržanje, svobodo gibanja in pravice do bivanja.

KLJUČNE BESEDE: konstituiranje evropskega državljanstva, državljanske pravice, kvotni režim, pravica do azila, svoboda gibanja, pravica do bivanja

ABSTRACT

The aim of the article is to develop the idea about how citizenship practices from below transform established legal-political constitutionalizations of citizenship and citizenship rights within European Union. Thus we analyze possibilities of constitution of the space of new rights and new subjects of rights, which we can locate in emancipatory struggles of different groups and movements that are either inside Europe or on its borders excluded from the body of citizenship (political, social, economic) rights and which have as their goal to enlarge and deepen this body of rights. Special attention in the text is given to the analysis of this kind of struggle in Slovenia, namely the struggle of asylum seekers that are organized in the movement World for Everyone and the struggle of migrant workers that started the initiative Invisible Workers of the World (IWW). Both movements were established in the framework of Social Center Rog, which is the product of long term engagement to close detention centers, for freedom of movement and right to stay.

KEY WORDS: constitution of European citizenship, citizenship rights, quota regime, asylum rights, freedom of movement, right to stay

Uvod

Dediščina modernega konstitucionalizma in kolonializma ter procesi globoke politične in ekonomske transformacije, ki smo jim danes priča na globalni ravni, se odražajo tudi v procesu vzpostavljanja evropskega državljanstva in iz njega izhajajočih državljanskih pravic. Ko skušamo analizirati njegovo vsebino, moramo izpraševati predvsem meje, ki ga definirajo. Zdi se, da je ravno nadzor nad državnimi mejami in migracijskim tokovi eden izmed ključnih in zadnjih elementov izvajanja suverenosti nacionalne države, vendar sta se tako sama konstrukcija meje kot način njenega administriranja korenito spremenila. Po eni strani se meje deteritorializirajo, kar ne pomeni, da prostor ali ozemlje v konceptualizaciji meje nista več prisotna ali možna, temveč da se meje ne da več zamejiti na točno določen prostor ali ozemlje. V nasprotju s suvereno oblastjo, ki je svoje podložnike obravnavala kot statično in nemobilno kategorijo pravnih subjektov s pravicami in dolžnostmi, biopolitično oblast – katere krepitvi smo priča zadnja desetletja – njeni subjekti prej zanimajo kot oblika življenja, ki je vpeta v transnacionalne tokove. Če je disciplinarna suverena oblast z ljudmi upravljala in jih nadzorovala znotraj zamejenih fizičnih prostorov, se v družbi kontrole oblast razprši po celotnem ozemlju, v sklopu migracijske in varnostne politike pa se njene kompetence širijo tudi zunaj meja EU. S kontinuirano širitvijo in eksternalizacijo dela migracijskega upravljanja onstran zunanjih meja držav članic EU koncept »zunanja meja Evrope« pridobiva nove razsežnosti.

Po drugi strani pa različne oblike selekcioniranja in pridržanja tujcev to deteritorializirano zunanjo mejo reteritorializirajo znotraj evropskih držav članic. Prakso zadrževanja in zapiranja »neželenih«, »nevarnih« ali zgolj »nedoločljivih« Agamben razloži s svojim konceptom golega življenja in skozi izkrivljeno dialektiko med vključitvijo in izključitvijo, ki se odvija v takšnem stanju izjeme. Oseba, ki je pravni red ne priznava, ilegalni tujec, je s strani tega istega pravnega reda vključena v institucijo pridržanja, da bi bila lahko ponovno izključena, deportirana z območja veljavnosti tega pravnega reda (Agamben 2004). Balibar pa dodaja, da gre za proces konstitucije inferiorizirane populacije, ki je »prisiljena živeti permanentno 'na meji', ne povsem znotraj in ne povsem zunaj« (Balibar 2004).

Razstavljanje in ponovno sestavljanje meje ima globoke implikacije za razvoj koncepta evropskega državljanstva, saj se tudi to konstituira kot heterogen prostor in dopušča ponovno rekonstitucijo delitve med državljanom in koloniziranim subjektom, tokrat znotraj samega prostora evropske konstitucionalizacije. Migrantske populacije znotraj EU že desetletja preprečujejo stabilizacijo meja državljanstva in s tem meja Unije. V nasprotju z institucionalno državljansko strukturo EU je Evropa migrantskih tokov globalni politični prostor, katerega meje se ves čas transformirajo, kar onemogoča jasno zamejitev med notranjostjo in zunanostjo, in v katerem lahko govorimo zgolj o različnih stopnjah zunanosti. Zato se lahko samo strinjamo z Balibarjevo definicijo, da je »državljanstvo prej neka praksa in proces kot pa neka stabilna oblika. Je vedno v nastajanju [*en devenir*, op. p.]« (Balibar 2007: 159). Kljub temu je koncept evropskega državljanstva in s tem skupek političnih, socialnih in ekonomskih pravic (pri večini »ilegalcev« celo temeljnih človekovih pravic) v Maastrichtski in Amsterdamski pogodbi (ki evropsko državljanstvo še dodatno inferiorizira kot »komplementarno«) ter Pogodbi za ustavo o Evropi oblikovan po modelu modernih, nacionalnih političnih skupnosti, saj predpostavlja le seštevek državljanstev držav članic, kompetenco za njegovo dodeljevanje pa čvrsto ohranja v rokah držav članic.

Politična ekonomija migracij

Na ozemlju Slovenije lahko govorimo o dveh generacijah migracij. Prva se je kmalu po 2. svetovni vojni odvijala predvsem znotraj takratne SFRJ. Šlo je zlasti za delovno migracijo v razvijajoče se industrijske centre po vsej državi, pri čemer je Slovenija že v 70. letih postala eno izmed najmočnejših imigrantskih območij v Evropi. Pri tem je treba upoštevati, da so veliko večino te »imigracije« tvorili državljani Jugoslavije, zato o klasični imigraciji, s katero mislimo predvsem prehajanje državnih meja, ne moremo govoriti. Vendar številne analize takratnega republiškega trga dela kažejo, da se je migracijo delovne sile iz preostalih delov skupne države obravnavalo kot »uvoz« delovne sile. Nekatere projekcije iz 70. let prejšnjega stoletja (Vogelnik 1974) predvidevajo, da v 80. letih primanjkljaja delovne sile v Sloveniji ne bo mogoče nadomestiti niti z vse močnejšim spodbujanjem zaposlovanja žensk, s čimer se je torej Slovenija že pred več kot tremi desetletji orientirala predvsem k zagotovitvi stabilnega pritoka delovne sile s t. i. imigracijo.

Vprašanje migracij v Sloveniji po osamosvojitvi postane aktualno v letih 1999/2000, ko lahko govorimo o absolutni implementaciji evropske migracijske politike. V praksi je to po eni strani pomenilo harmonizacijo azilnih postopkov in postopkov zadrževanja, pridržanja in deportacij, po drugi strani pa se začne prva resnejša regulacija t. i. ekonomskih migracij.

Državni zbor leta 1999 (Ur. l. RS, št. 40/99) sprejme prvo Resolucijo o migracijski politiki, ki pomeni osnovo za nadaljnje pravne in zakonodajne postopke. Resolucija govori o potrebi po novem zakonu o zaposlovanju tujcev, ki ga bo »mogoče uporabiti za zaščito domačega trga dela in uravnavanja novega pritoka delovne sile«. Na podlagi te resolucije in v skladu z Državnim programom RS za prevzem pravnega reda EU do konca leta 2002 je bil 14. julija 2000 sprejet nov zakon, in sicer Zakon o zaposlovanju in delu tujcev (Ur. l. RS, št. 66/00), ki je med drugim zakoličil kvotni sistem zaposlovanja tujcev, s katerim država vsako leto določi kvoto delovnih dovoljenj za tujce, ki v skupnem številu ne smejo presegati višine 5 % aktivnega prebivalstva. Poleg določitve kvote nov zakon uveljavi še regulacijo dostopa do trga dela v odvisnosti od vrste oz. namena dela in trajanja dejavnosti ter – kar je za našo razpravo najpomembneje – združevanje pravice do bivanja s pravico do zaposlitve.

Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve je leta 2007 objavilo predlog Strategije ekonomskih migracij¹, po kateri za Slovenijo »osnovna projekcija prebivalstva predpostavlja neto selitveni prirast povprečno okrog 6000 oseb letno, kar pomeni, da naj bi se razpoložljiv obseg delovne sile v obdobju po letu 2020 začel zmanjševati, kar bo potencialno vplivalo tudi na zmanjševanje gospodarske rasti.« Še več, demografska slika Slovenije (kot tudi celotne EU) napoveduje, da bi »kontingent delovno sposobnega prebivalstva in s tem obseg delovne sile ostala bolj ali manj nespremenjena šele ob visokem selitvenem prirastu povprečno okrog 13.500 oseb letno«. Z drugimi besedami, strategija potrebuje več kot pol milijona migrantov iz tretjih držav v naslednjih štiridesetih letih, čeprav hkrati brezvoljno ugotavlja, da dolgoročno niti ta številka ne bi mogla popraviti razmerja med delovno aktivnim in pasivnim prebivalstvom. Zato ne preseneča, da sta glavna cilja strategije:

- zagotavljanje priseljevanja, ki bo blažilo učinke zmanjševanja delovno sposobnega in delovno aktivnega prebivalstva in zmanjševalo kratkoročna neskladja na trgu dela;
- spodbujanje priseljevanja, ki bo povečalo inovacijsko in podjetniško aktivnost, ohranjalo oz. spodbujalo konkurenčnost gospodarstva in povečevalo človeške vire.

¹V medresorski delovni skupini, ki je podala temeljna izhodišča in usmeritve za pripravo osnutka predloga strategije, so sodelovali Ministrstvo za finance, Ministrstvo za gospodarstvo, Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo, Ministrstvo za notranje zadeve, Ministrstvo za šolstvo in šport, Ministrstvo za kulturo, Ministrstvo za okolje in prostor, Služba Vlade Republike Slovenije za razvoj, Urad Republike Slovenije za makroekonomske analize in razvoj ter Statistični urad Republike Slovenije. Strategija je bila pripravljena v sodelovanju z dr. Felicito Medved.

Glede na veličastne številke, ki napovedujejo srdit boj posameznih nacionalnih trgov znotraj EU (in vse bolj tudi med EU, državami OPECA in azijskimi tigri ter državami BRIC) za pritegnitev tako potrebne delovne sile bi pričakovali, da so slovenska vrata državljanom t. i. tretjih držav široko odprta. A že kratek pregled slovenske imigracijske politike, ki je seveda usklajena s skupnimi evropskimi standardi, pokaže, da je naša država glede sprejemanja migrantov, podeljevanja in izvajanja pravic nedržavljanov, prosilcev za azil ali migrantskih delavcev vestna izvajalka politike izključevanja.

Azilni limbo

Obdobje nastajanja in harmonizacije slovenske migracijske zakonodaje² konec 90. let zaznamuje tudi konec balkanskih vojn in odprtje t. i. Balkanske migracijske poti, ki povezuje jugovzhod z zahodom. Slovenija se (takrat še kot tranzitna država) sooči s skokovitim povečanjem prošenj za azil. Tukaj lahko govorimo o drugi, globalni generaciji migracij in o prvih trenutkih zavedanja širše slovenske javnosti o pojavu migracij in njegovem razponu. Leta 2004 se v Ljubljani zgradi azilni dom, ki združuje Sektor za azil, torej procesno-represivni organ pod neposrednim nadzorom Ministrstva za notranje zadeve, ter namestitvene prostore, vodi pa ga civilna administracija ob pomoči socialnih delavcev in prostovoljcev iz nevladnih organizacij in humanitarnih društev. Stavbo na Celovški 166, kjer se je do takrat nahajal azilni dom skupaj s takrat uradno imenovanim Centrom za odstranjevanje tujcev, zaprejo, migrante v postopku identifikacije in deportacije pa skupaj s preostalimi migranti iz podobnih centrov na meji z Madžarsko preselijo v nov Center za tujce v Velikem otoku pri Postojni. Migracijska politika se centralizira, standardizira in temu primerno tudi zaostri.

Vzporedno z implementacijo represivnih pravno-institucionalnih mehanizmov se v javnosti začne oblikovati množica izkrivljenih predstavitev migracijskih tokov, ki jih spodbujajo nekateri vodilni politiki in predvsem nekateri mediji, ki so o migracijah poročali s terminologijo, s kakršno po navadi opisujemo naravne nesreče ali nalezljive bolezni. Na žalost ta redukcionizem in katastrofična spektakularnost nista edini diskurzivni metodi, ki sta zamegljevali in še vedno zamegljujeta ter banalizirata vprašanje gibanja prebivalstev. Ob bok jima lahko postavimo tudi različne utilitaristične

² Leta 1999 sta bila sprejeta Zakon o tujcih in Zakon o azilu, kar je pripeljalo do ukinitve Prehodnega doma Republike Slovenije za tujce. Njegove naloge sta s 1. 1. 2000 prevzela Center za tujce in Azilni dom. Dostopno na:

www.policija.si/portal/organiziranost/uup/CenterZaTujce/predstavitev.php

in moralistične argumente. Prve – njihov paradigmatški primer je že omenjena Strategija ekonomskih migracij – označuje selektivna zamejitev oz. vključitev migrantov, medtem ko moralistični argumenti usmerjajo pozornost predvsem na vzroke migracij, pri tem pa se bolj kot na vzgibe posameznika ali posameznice opirajo na neke objektivne okoliščine, ki ljudi silijo v neprostoovoljno izgnanstvo.

Čeprav ne moremo zanikati veljavnosti predvsem slednjega argumenta, pa je na tem mestu vsekakor treba poudariti, da se v obeh racionalizacijah kljub njuni navidezni benevolentnosti skriva konceptualna past. Medtem ko je neokolonialni podton v utilitaristični argumentaciji skoraj očiten, pa sta uporaba in učinek moralističnega utemeljevanja precej kompleksnejša. Znano je, da velika večina mednarodnih ter nevladnih organizacij in agencij, ki se tako ali drugače ukvarjajo z vprašanjem migracij – iz lastnega prepričanja ali zaradi soočanja z največkrat migrantom sovražno nastrojeno večinsko družbo – posega po viktimizacijskem diskurzu. Velika pomanjkljivost te argumentacije je dejstvo, da vsi tisti, ki ne spadajo v to kategorijo oz. jim tega ne priznajo, postanejo ilegalni. Viktimizacija migrantov tako hote ali nehoti povzroči nesprejemljivo razločevanje na politične in ekonomske migracije, selekcioniranje in razvrščanje migracij na več podkategorij, na podlagi katerih te iste institucije določajo različne ravni upravičenosti do zaščite in dodelitve socialnih, političnih in ekonomskih pravic posameznika ali posameznice.

Kljub številnim akcijam, razpravam, analizam in projektom, katerih cilj je bil opozarjanje na izjemno restriktivno in represivno azilno politiko tako v Sloveniji kot v sami EU, so se zakonodajni postopki in iz tega izhajajoče administrativne prakse še dodatno zaostrovali, njihova kritika pa večinoma ni bila zmožna preseči zanke večne reakcije na oblastne iniciative in začaranega kroga viktimizacije, ki ga ohranja zastopniška vloga inferioriziranih in brezpravnih populacij. Do ključnega preloma je prišlo na začetku leta 2008, ko je v Azilnem domu (AD) na Viču prišlo do poskusa samomora in gladovne stavke dveh ruskih državljanov, ki sta bila pridržana na zaprtem oddelku v sklopu doma. Skupina aktivistov in aktivistk Socialnega centra Rog³ je ob tej

³ Socialni center Rog je eno izmed vozlišččasne rabe nekdanje tovarne Rog (www.tovarna.org). V njegovem okviru je mešana skupina, sestavljena iz univerzitetnih profesorjev, raziskovalcev, študentov, aktivistov, migrantskih delavcev, izbrisanih, prosilcev za azil in oseb brez dokumentov vzpostavila različna orodja samoorganiziranja: terensko (aktivistično) raziskavo, družbeni prostor svobodne in necenzurirane komunikacije, pravno svetovanje, komunikacijska orodja, izobraževalne dejavnosti. Našteta orodja se oblikujejo na podlagi izhodišča, da vključevanje in aktivna participacija migrantov in drugih marginaliziranih skupin v projektih ali programih, ki jih zadevajo, omogočata identificiranje oblik diskriminacije in izključevanja, definiranje učinkovitih načinov boja za enakopravnost in enake možnosti ter opolnomočenje posameznikov in skupnosti.

priložnosti organizirala novinarsko konferenco in oblikovala izjavo⁴, v kateri ugotavlja, da so »dejanja zavračanja in upiranja, ki so vse pogostejša med prosilci za azil, legitimen odgovor na zaostrovanje nasilja nad njimi. Gibanja za pravice migrantov, nevladne organizacije in posamezniki so tako v primeru Novele zakona o azilu izpred treh let kot v primeru nedavno sprejetega zakona o Mednarodni zaščiti opozarjali, da razvoj azilne zakonodaje v Sloveniji suspendira temeljne pravice prosilcev za azil«. Glede na podatek, da prošnjo za azil letno odda približno 500 ljudi, v letih 2006 in 2007 pa je Slovenija status begunca priznala zgolj trem osebam, v izjavi dodajo še svoje videnje vzrokov vse večjega sistemskega nasilja znotraj dveh ključnih migracijskih institucij: »Odkar ima Slovenija azilno zakonodajo, vlada in parlament sprejemata zakone in druge ukrepe, katerih namen je *de facto* ukinitvev instituta azila. Nasilje v azilnem domu in v centru za tujce ima ravno to funkcijo – s preventivno vojno proti prosilcem za azil odvrniti druge potencialne prosilce.«

Pretresljivost razvoja dogodkov v AD ter prostorska in vednostna infrastruktura, ki jo je omogočal Socialni center, je spodbudila skupino prosilcev, da postanejo protagonisti boja proti kriminalizaciji in dehumanizaciji ter da se povežejo v gibanje, ki so ga poimenovali *Svet za vsakogar*. V svoji analizi azilne politike in azilnih postopkov⁵ so med drugim zapisali: »Smo brez kakršne koli pravne pomoči, brez podpore organizacij, ki zagotavljajo pravno pomoč, brez odvetnikov, prevajalcev in celo brez informacij o tem, kje bi lahko takšno pomoč poiskali ... Ljudje, ki smo zbežali iz vojnih razmer ali pa držav s totalitarnimi ali diktatorskimi režimi, smo se v RS srečali z državno mašinerijo, katere cilj je zavrnitev oz. odvrčanje prosilcev za azil z vsemi možnimi ukrepi po principu 'ni človeka – ni problema'. Menimo, da se MNZ oz. AD, ki ga predstavlja, pri obravnavi prošenj za azil giblje izven pravnega polja. Negativne odločitve se ne sprejemajo na podlagi zakonov in predpisov, ampak na podlagi emocij, 'logičnih izhodišč', predvidevanj in predpostavk.« Prav tako spregovorijo o zastraševanju, pritiskih in osebni odvisnosti od osebja administracije in predstavnikov Sektorja za azil: »Pogoji življenja in odnosi med prosilci za azil in osebjem AD se definirajo tako, kot da ta ni državna institucija, ampak nekakšno zasebno podjetje, kjer se vse odloča na ravni simpatije uprave do delavcev ... Uprava AD in pooblaščen osebe z vsemi možnimi sredstvi prosilcem za azil dajo vedeti, da so ničvredni in nepomembni, da ne bodo dobili nobene pomoči in da je njihova prošnja za azil izguba časa.«

⁴ www.njetwork.org/spip.php?article47; www.njetwork.org/spip.php?article48

⁵ www.njetwork.org/spip.php?article74

Svoje zahteve, ki so jih skupaj z analizo in obsodbo azilnih postopkov oblikovali na sledeči Karavani Sveta za vsakogar⁶ ter demonstraciji *Za svobodo gibanja in pravico do bivanja* aprila 2008⁷, so strnili v naslednje točke:

- konec kriminalizacije prosilcev za azil in represije nad njimi,
- poštene azilne postopke in prenehanje samovolje uslužbencev MNZ,
- bivanje zunaj azilnega doma za prosilce za azil, ki to želijo,
- prenehanje pridrževanja prosilcev za azil in ukinitve zaprtega oddelka v AD ter Centra za tujce na Velikem otoku pri Postojni,
- prenehanje kaznovanja protagonistov gibanja Svet za vsakogar in njihovo zaščito,
- revizije negativnih odločb, saj so bile izdane na osnovi nepoštenih postopkov,
- spremembo azilne politike v RS, ki naj izhaja iz neodtujljive pravice vsakogar do zaščite pred preganjanjem, principov svobode, enakosti in pravičnosti ter spoznanja o nesprejemljivosti in zločinskosti evropskega režima kontrole nad migracijami, ki pogloblja globalno neenakost in vodi k evropskemu apartheidu.

Ena izmed ključnih zahtev, ki se je na podlagi osebnih izkušenj in aktivistične raziskave celotnega procesa migracijskega upravljanja oblikovala v sledečih mesecih protagonizma, je bila tudi nujnost spremembe Zakona o tujcih oz. vzpostavitev mehanizmov regularizacije. Problem izvajanja azilne zakonodaje ni samo v tem, da je azil oz. mednarodna zaščita, kakor so to preimenovali pred kratkim, v Sloveniji praktično neobstoječa. Z zavrnitvijo prošnje je prosilcu v skladu z Dublinsko konvencijo onemogočeno prositi za azil v kateri koli drugi državi EU. V primeru, da ga legitimirajo v kateri izmed njih, sledi avtomatična deportacija v Slovenijo (v Center za tujce). Še več, če je zavrnjeni prosilec za azil nedeportabilen iz Slovenije v lastno državo (odsotnost bilateralnih sporazumov, nepreverljivost identitete) in če preseže zakonsko omejeno trajanje pridržanja v Centru za tujce (šest mesecev z možnostjo podaljšanja za šest mesecev), je le-ta izpuščen na ozemlje Slovenije s statusom *dovoljenja za začasno zadrževanje v postopku deportacije*.

Odveč je omeniti, da ta status ne zagotavlja nobenih pravic in v bistvu zgolj varuje golo življenje in omejeno svobodo gibanja znotraj države. Hkrati je podaljševanje tega statusa – podobno kot administrativni postopki v AD – prepuščeno arbitrarni presoji posameznih policijskih inšpektorjev v Centru za tujce. Tako je ena izmed ključnih posledic slovenske azilne politike

⁶ www.njnetwork.org/spip.php?article77

⁷ www.njnetwork.org/spip.php?article80

permanentna ilegalizacija oseb, ki se po eni strani ne morejo regularizirati⁸ v državi, po drugi strani pa je ne morejo oz. ne smejo zapustiti. Postanejo zgolj subjekt v limbu oblasti, državljani zgolj po dolžnostih in brez vseh državljskih pravic.

Kvotni labirint

Glede na prej omenjena dejstva ne preseneča, da se v Sloveniji cilj Strategije ekonomskih migracij uresničuje predvsem skozi kvotni sistem zaposlovanja tujcev iz tretjih držav. V Sloveniji število izdanih dovoljenj stabilno narašča vse od osamosvojitve naprej, v zadnjih letih (z izjemo letošnjega) pa se je rast še pospešila.

Migrantski delavci trenutno v Sloveniji predstavljajo okrog 10 % delovno aktivnega prebivalstva⁹. Največ jih je iz držav nekdanje SFRJ, med njimi pa jih je večina iz BiH. Njihovo število se določa glede na dinamiko ponudbe in povpraševanja na trgu dela in glede na merjenje moči med predstavniki delodajalcev in delojemalcev na podlagi pogajanj v Ekonomsko socialnem svetu. Pri tem je ključnega pomena dejstvo, da migrantski delavec prek sistema kvot lahko zaprosi za zaposlitev le v t. i. deficitarnih poklicih in le na podlagi sklenjene pogodbe z delodajalcem. Delovna dovoljenja se razlikujejo glede na tip pogodbe in glede na čas trajanja zaposlitve. Delavec po novem Zakonu o zaposlovanju tujcev, ki je v veljavi od decembra 2007, lahko pridobi osebno delovno dovoljenje, če je prek kvotnega sistema v Sloveniji zaposlen najmanj dve leti neprekinjeno (!), in to pri istem (!) delodajalcu, ter ima najmanj srednješolsko izobrazbo (najprej za tri, po poteku prvega pa za nadaljnja tri leta). Le ta oblika dovoljenja omogoča delavcu, da svobodno (v meri, kot jo lahko državljani EU) izbira delodajalca ter kraj in mesto bivanja. Migrantski delavci iz tretjih držav, ki nimajo osebnega delovnega dovoljenja, lahko pridobijo dovoljenje za delo¹⁰ (sezonski delavci ter napoteni in

⁸ Razen v primeru poroke z državljanom EU, pa še tukaj slovenska zakonodaja določa, da se s poroko ne more regularizirati tujec, ki je v državo vstopil nelegalno. V primeru prosilcev za azil je to velika večina. Te določbe posameznih nacionalnih držav zdaj spodbijajo nekatere sodbe evropskih sodišč, ki postavljajo pravico do združitve družine državljanu EU pred diskrecijsko pravico države, da prepove regularizacijo državljanu tretjih držav.

⁹ V letno kvoto se ne štejejo migranti, državljani držav članic EU in migranti z osebnim delovnim dovoljenjem.

¹⁰ Dovoljenje za delo je oblika delovnega dovoljenja z vnaprej določeno časovno omejitvijo (običajno za nekaj mesecev), na podlagi katerega se tujec lahko začasno zaposli ali dela v Republiki Sloveniji v skladu z namenom, za katerega je bilo dovoljenje izdano. Dovoljenje za delo se izda v okviru kvote, določene za posamezni namen, brez dodatnega preverjanja stanja in razmer na trgu dela.

nameščeni delavci, ki so formalno zaposleni v državi izvora na terenskem delu v Sloveniji) ali dovoljenje za zaposlitev¹¹.

Tabela 1: Veljavna delovna dovoljenja v aprilu 2009

Območna služba	Veljavna delovna dovoljenja po državljanstvu v aprilu 2009				
	Osebnostno delovno dovoljenje	Dovoljenje za zaposlitev	Dovoljenje za delo	Brez delovnega dovoljenja	Skupaj
Slovenija	39.306	44.734	8.033	5	92.078
Bivše države iz območja SFRJ	36.980	42.952	7.496	5	87.433
– Bosna in Hercegovina	20.653	21.870	1.778		44.301
– Kosovo	311	7.740	1.950		10.001
– Srbija	1.983	6.459	1.491	5	9.938
– Hrvaška	6.227	1.952	1.119		9.298
– Makedonija	3.293	4.816	1.021		9.137
– Srbija in Črna gora	4.433	4	113		4.550
– Črna gora	80	111	17		208
– Ostale države	2.326	1.782	537		4.645

Vir: ZRSZ; www.ess.gov.si

Za kvotni sistem migracij je ključnega pomena dejstvo, da dovoljenje za delo in dovoljenje za zaposlitev, ki sta osnova za delavčevo delo in bivanje v Sloveniji, v praksi pomenita popolno odvisnost delavca od konkretnega delodajalca, kar povzema sledeče pojasnilo Ministrstva za delo¹²: »Delovno dovoljenje je praviloma osnova za pridobitev dovoljenja za prebivanje, ki se izdaja za enak čas, predčasno prenehanje delovnega dovoljenja pa je tudi osnova za odvzem dovoljenja za prebivanje.« Ob tem je treba izpostaviti, da napoteni in nameščeni delavci pogojev za pridobitev osebnega delovnega dovoljenja, ki razveže dovoljenje za bivanje od zaposlitve in delodajalca, ne morejo izpolniti, saj so formalno zaposleni v državi izvora oz. v podjetju, ki ima sedež v državi izvora. S podobnimi težavami se soočajo tudi sezonski delavci, saj zaradi narave sezonskega dela (ki je načeloma časovno omejeno na tri mesece v koledarskem letu in zahteva prekinitve) ne morejo izpolniti pogojev nepretrgane zaposlitve. Če pa bi v posameznih gospodarskih

¹¹ Dovoljenje za zaposlitev se izda za čas, ki ga delodajalec opredeli v vlogi, ki pa ne more biti daljši od enega leta. Dovoljenje za zaposlitev se lahko izda pod pogojem, da v evidenci zavoda za zaposlovanje ni ustreznih domačih brezposelnih oseb oz. oseb, ki so glede pravic do zaposlitve izenačene z državljani Republike Slovenije. Dovoljenje za zaposlitev se ob tem izpolnjenem pogoju lahko izda na podlagi vloge delodajalca.

¹² www.ess.gov.si/slo/dejavnost/Tujci/VrsteDelDovoljenj.htm

sektorjih lahko dosegli kriterije glede dolžine zaposlitve (v kmetijstvu in gozdarstvu, turizmu in gostinstvu do 6 mesecev v enem letu, v gradbeništvu do 9 mesecev v enem letu), pa zelo težko izpolnijo zahtevo po zaposlitvi pri istem delodajalcu. Do osebnega delovnega dovoljenja se težko prebijejo tudi delavci z dovoljenjem za zaposlitev, saj jim delodajalci to preprečujejo s premeščanjem v različna podjetja.

Odveč je omeniti, da takšna prekerna statutarna ureditev delodajalcem več kot ustreza. Popolna odvisnost delavcev od delodajalcev omogoča hiper-eksploatacijo, saj v primerjavi s komunitarnimi delavci običajno prejemajo precej nižjo plačo¹³. Ta se pogosto ne izplačuje ali se ne izplačuje v celoti, v številnih primerih pa delodajalci ne izplačujejo zakonsko določenih obveznosti plačevanja prispevkov za zdravstveno in pokojninsko zavarovanje. Delavci so v strahu pred izgubo službe (ki ne nastopi nujno samo z odpovedjo delovnega razmerja, ampak tudi v primeru, če delodajalec ne zaprosi za podaljšanje delovnega dovoljenja) primorani pretrpeti vse kršitve, povezane z nespoštovanjem delovne zakonodaje, delovnega časa, dopusta, pravil varnosti pri delu, malic, prevoza na delo in celo pogoji bivanja.

Popoln nadzor delodajalca nad delavcem se namreč ne konča na delovnem mestu, ampak se razteza v sfero reprodukcije prek institucije samskih domov. Ti so ostalina delavskih migracij znotraj nekdanje Jugoslavije, ko je bil njihov namen olajšati in povečati mobilnost, saj so se mladi in revni delavci tako lažje odločili zapustiti svoje domove. Danes so delodajalci tudi lastniki teh domov ali pa so z njimi tesno povezani. In čeprav gre za zasebno pridobitniško dejavnost, na »trgu« samskih domov ne veljajo pravila proste konkurence, saj je višina mesečne najemnine rezultat monopolnega dogovora med nekaj večjimi lastniki¹⁴. Pogoji bivanja v samskih domovih onemogočajo mobilnost tako znotraj države¹⁵ kot med državami (združitve družin, četudi formalno

¹³ Na podlagi številnih intervjujev aktivistov SC Rog z migrantskim delavci v Ljubljani, Novi Gorici in Kranju se je izkazalo, da je večina migrantskih delavcev zaposlena v gradbeništvu, kjer v povprečju delajo od 200 do 240 ur mesečno, povprečni dohodek pa se giblje okrog 500 evrov.

¹⁴ Mesečna najemnina se giblje od 100 do 150 evrov in običajno zajema pravico do uporabe postelje v sobi z več sostanovalci ter skupnih sanitarij, ki se načeloma delijo z vsemi prebivalci nadstropja. V povprečnem večjem samskem domu v Ljubljani to pomeni 4–5 ljudi v sobi, veliki nekaj kadratnih metrov, in 50–60 ljudi v nadstropju, po navadi brez skupnih prostorov in brez možnosti pranja perila in posteljnine. Primeri namestitve v barakah in občasnih izpadov gretja in tople vode so stalnica. Odveč je omenjati popolno zanemarjenost inventarja in s tem povezane nevzdržne higienske razmere. V večini samskih domov pravila bivanja določa hišni red, ki ga oblikuje uprava doma brez sodelovanja delavcev, vključuje pa prepoved obiskov po 20. uri in možnost nenapovedanega preverjanja sob s strani upravnika.

¹⁵ Delodajalci običajno organizirajo prevoz na delo izključno izpred samskega doma; vsi, ki te storitve ne koristijo, ostanejo brez nadomestila za potne stroške. Pogosti so tudi

dosegljiva, je v teh okoliščinah nemogoča). V pogojih popolne izolacije od družine in večinske družbe so danes samski domovi prej kot mehanizem mobilnosti in integracije instrument zaviranja socialne vključitve v okolje s ciljem, da delavec v trenutku, ko ga delodajalec ne potrebuje več, zapusti državo. Migrantsko delo prek kvotnega režima se tako izkazuje kot najbližja aproksimacija delu kot abstraktnemu blagu, saj pomeni popolno ločitev produktivne in reproduktivne dimenzije. Stroški formacije delavca (reproduktivna, izobraževalna, socialna itd.) so v celoti preneseni na državo izvora, ki z monetarno stimulacijo zaposlovanja prek svojih Zavodov za zaposlovanje še dodatno subvencionira slovenske delodajalce.

Deloma lahko to ekstremno obliko izkoriščanja pojasnimo s popolno odsotnostjo sindikalnega organiziranja migrantskih delavcev, pri čemer je treba nujno poudariti, da odsotnost formalne organiziranosti ne pomeni odsotnosti formalne reprezentacije znotraj partikularnega konsenza, ki se udejanja v Ekonomsko socialnem svetu, kjer se predstavniki vlade, delodajalcev in sindikatov usklajujejo glede vseh vprašanj nacionalnega trga dela, tako tudi glede pogojev dela in bivanja migrantskih delavcev. Na žalost pa sindikati prej kot promotorji delavskih in socialnih pravic vseh zaposlenih v Sloveniji (p)ostajajo predstavniki specifične skupine stalno zaposlenih slovenskih delavcev – državljanov, zaradi česar v zasledovanju interesov večinske oblike zaposlovanja prihaja do barantanja s pravicami migrantov, prekernih in nezaposlenih¹⁶. Tako so socialni mehanizmi posredovanja, ki so nastali kot rezultat zgodovinskih delavskih in družbenih bojov, postali mehanizmi proizvodnje totalnega konsenza in reprezentacije, ki postajajo vse bolj zatiralni in disciplinarni instrumenti družbe izključevanja¹⁷.

Zato je za doseg ukinitve sistemske diskriminacije nujna samoreprezentacija migrantskih delavcev. Po zaslugi samoorganizirane skupine migrantskih

primeri, ko delodajalci najemnino za samski dom, ki je v njihovi lasti, odtrgajo kar od mesečne plače, vendar je na plačilni listi ne prikažejo kot take, ampak jo zabeležijo kot materialne stroške. Tako se izognejo plačilu davka, hkrati pa delavcu onemogočijo, da se preseli, saj mu ne bi nehali trgati vsote za najemnino. Delavec je s tem prikrajšan tudi pri pokojninski shemi, saj je njegov neto dohodek dejansko nižji od resničnega.

¹⁶ Nazorni primer takšne reprezentacije migrantskih delavcev brez sodelovanja migrantskih delavcev je letošnji predlog sindikatov o drastičnem zmanjšanju delovnih dovoljenj za tujce, ki je bil usklajen na ESS in pozneje potrjen s strani vlade. Tako smo priča paradoksnii situaciji, ko, denimo, ZSSS po eni strani v medijskih predstavah obsoja življenjske in delovne razmere delavcev migrantov ter poziva k boljši državni zakonodaji in vesti delodajalcev, po drugi strani pa ne izprašuje režima, ki manipulacije delodajalcev omogoča in hkrati z instrumentom državne regulacije zapira meje ter se bolj kot koncepta solidarnosti poslužuje že prej omenjenega koncepta »ni človeka – ni problema«.

¹⁷ Glej odgovor IWW na stališče Lidije Jerkić (SKEI) na www.njnetwork.org/spip.php?article93 in izjavo nasprotovanja letošnji uredbi kvot delovnih dovoljenj na www.njnetwork.org/spip.php?article106

delavcev, ki je nastala konec leta 2007 in si nadela ime *Nevidni delavci sveta* (Invisible Workes of the World – IWW), se je problematika izkoriščanja migrantskih delavcev razkrila v vseh svojih dimenzijah in skozi natančno analizo vzrokov odprla možnost boja za produkcijo novih pravic in resnično enakopravnost¹⁸. Po enoletni terenski raziskavi, nešteti intervjujih in natančnih analizah zakonodaje, ki ureja zaposlovanje tujcev, so IWW decembra 2008¹⁹ predlagali skupen boj na podlagi naslednjih izhodišč in zahtev:

- sprememba Zakona o zaposlovanju tujcev, ki naj vodi k preprečitvi izsiljevanja z različnimi statusi,
- zaščita pred vsiljevanjem podplačanih ali neplačanih nadur ter zadržanih ur in preprečitev šikaniranja in izsiljevanja na delovnem mestu,
- spoštovanje kolektivnih pogodb: plačan dopust, prevoz na delo, malica, bolniški stalež (vključno s pravico do odškodnine), regres itd.,
- prepoved prelaganja stroškov proizvodnje na delavce (ponekod morajo delavci sami kupiti delovno obleko, zaščitno opremo in celo orodje); prepoved prelaganja stroškov pridobivanja vizumov na delavce; zagotovitev možnosti pregleda pogodb, ki jih delavci podpisujejo, kar jim je pogosto onemogočeno zaradi nerazumevanja jezika ali odtegnitve potrebnega časa;
- izboljšanje življenjskih razmer v delavskih domovih in takojšnje prenehanje razširjenе prakse neprikazovanja najemnin na plačilnih listah; zagotovitev pravice do zasebnosti in združevanja v delavskih domovih ter absolutna prepoved nastanitve delavcev v kontejnerjih ali drugih provizoričnih oblikah nastanitve;
- upoštevanje glasu, potreb in interesov samih delavcev.

IWW nadaljujejo proces informiranja, opolnomočenja, samoizobraževanja, raziskav in razbijanja izoliranosti migrantskih delavcev ter širijo spekter delovanja tudi na prekerne delavce, s katerimi si delijo začasnost zaposlitve in neenakopravnost v pravicah, izhajajočih iz dela. Tako so 27. aprila v sklopu antifašistične manifestacije *Fronta za svobodo sveta*²⁰ skupaj s Svetom za vsakogar in Socialnim centrom Rog tvorili kompozicijo, imenovano *Vstaja nevidnih delavcev sveta*²¹, ki je uspela izraziti skupne zahteve navidezno

¹⁸ Eno izmed ključnih organizacijskih orodij je oddaja na Radiu študent *Viza za budućnost*. Glej: www.radiostudent.si/categories.php?catid=239

¹⁹ www.njetwork.org/spip.php?article105

²⁰ www.zasvobodo.si

²¹ Točke njene intervencije na manifestaciji so bile posredovalnica dela Manpower, Ministrstvo za notranje zadeve in Ministrstvo za finance. Glej: www.njetwork.org/spip.php?article118

nezdružljivih: proti družbi kontrole in vladavini strahu, za zajamčen dohodek, socialne pravice za vse, svobodo gibanja.

Zgodba brez konca

V tem kratkem pregledu razvoja azilne zakonodaje in predvsem administrativnih praks pristojnih teles lahko razberemo *de facto* ukinjanje pravice do azila in jasno strategijo usmerjanja migracij iz tretjih držav v režim kvotnega sistema delovnih dovoljenj. Migracija ljudi kot delovne sile tako vse bolj postaja edina legalna oblika migracij v EU, njen cilj pa ni dolgoročna naselitev in dodelitev vseh pripadajočih državljanskih pravic (kakor v primeru azila), temveč koncept t. i. krožnih migracij, ki predvideva zgolj začasne in izjemno prekerne statuse omejenih pravic. Agambenova analiza logike gospostva v stanju izjeme, ki velja v različnih mehanizmi internacije in ilegalizacije, se širi po celotnem družbenem prostoru in dejansko prežema celotno družbo. Migracijska politika EU postaja visoko razvit mehanizem, katerega cilj ni preprosto zadržati begunce in migrante zunaj Evrope, temveč spodbujanje procesa selektivne vključitve migrantov (tudi skozi ilegalizacijo) v funkciji potreb evropskega trga delovne sile.

Ta proces ustreza proizvodnji hierarhije pravic kot tudi pravnih in političnih statusov, ki se nahaja v samem središču materialnih transformacij državljanstva v Evropi in ki še zdaleč ne zadeva zgolj migrantov. Kontinuirana produkcija različnih pravnih statusov, ki segajo od nelegalnega migranta do državljana, razbija doslej unitarno in univerzalno koncepcijo državljanstva. Zakonodaja, ki ureja položaj migrantov iz t. i. tretjih držav, posega globoko v dispoziitivne regulacije trga delovne sile (Basso in Perocco 2003) ter s tem v biopolitično upravljanje celotnih populacij. Tudi zato je vprašanje migracij ter njihova ilegalizacija in kriminalizacija ključno osišče in konec koncev bojišče vzpostavljanja demokratičnih političnih mehanizmov na kontinentalni ravni. Na stotine gibanj, kakršni sta *Svet za vsakogar* in *Nevidni delavci sveta*, ki vsakodnevno na samem ozemlju EU in na njenih mejah destabilizirajo poskus zaprtja telosa državljanskih pravic, pa pričajo o državljanski konstituciji, ki obstaja in se razvija ne glede na formalno-pravne statutarne določitve ter udejanja odprti, nenehno revidirajoč se konstitucionalni proces za nastajajoče politično telo.

Literatura

1. Agamben, G. (2004): *Homo Sacer. Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana, Študentska založba.

2. Balibar, É. (2004b): *Strah pred množicami: Politika in filozofija pred Marxom in po njem*. Ljubljana, Studia humanitatis.
3. Balibar, É. (2007): *Mi, državljani Evrope?: meje, država, ljudstvo*. Ljubljana, Založba Sophia.
4. Basso, P. in Perocco, F. (2003): *Gli immigranti in Europa. Diseguaglianze, razzismo, lotte*. Milano, Angeli.
5. Vogelink, D. (1974): Slovenski demografski trenutek 1970–2000. *Ekonomski revija*, št. 1/74.

Spletne strani

1. www.policija.si/portal/organiziranost/uup/CenterZaTujce/predstavitev.php (8. 5. 2009)
2. www.tovarna.org (8. 5. 2009)
3. www.ess.gov.si/slo/dejavnost/Tujci/VrsteDelDovoljenj.htm (10. 5. 2009)
4. www.zasvobodo.si (11. 5. 2009)
5. www.njetwork.org/spip.php?article47 (9. 5. 2009)
6. www.njetwork.org/spip.php?article48 (9. 5. 2009)
7. www.njetwork.org/spip.php?article74 (9. 5. 2009)
8. www.njetwork.org/spip.php?article77 (9. 5. 2009)
9. www.njetwork.org/spip.php?article80 (10. 5. 2009)
10. www.njetwork.org/spip.php?article93 (10. 5. 2009)
11. www.njetwork.org/spip.php?article106 (11. 5. 2009)
12. www.njetwork.org/spip.php?article105 (11. 5. 2009)
13. www.njetwork.org/spip.php?article118 (11. 5. 2009)

2.

POGLAVJE

Zdrav življenjski slog

Raziskovalci in vsakdanja praksa nas že dalj časa opozarjajo na pomen kakovostnega zdravega življenjskega sloga. Zato smo se v okviru projekta »Profesionalno usposabljanje strokovnih delavcev v vzgoji in izobraževanju v letih 2009, 2010 in 2011« načrtno lotili tega obsežnega področja in aktualne vsebine v obliki seminarjev in delavnic posredovali učiteljem in drugim strokovnim delavcem v vzgoji in izobraževanju. Pri izvedbi tematskega sklopa »Zdrav življenjski slog« je tako sodelovalo več kot 40 univerzitetnih profesorjev, strokovnjakov z različnih področij in učiteljev s prakse, ki so več kot 1200 udeležencem posredovali številna dodatna znanja in kompetence. Obravnavali smo najbolj pereče teme sodobne družbe in poiskali številne rešitve za prepoznavanje in preprečevanje odvisnosti od drog in alkohola, prepoznavanje in preprečevanje motenj v prehranjevanju, prepoznavanje in preprečevanje anksioznosti, depresivnosti in samomorilnosti, znanja o strategijah obrambe pred stresom, za zdravo prehranjevanje in gibanje, ter aktivno, usmerjeno in kreativno preživljanje prostega časa mladih. V nekaterih predstavljenih prispevkih, ki so pred vami avtorji vse te teme podrobno obravnavajo na podlagi raziskav in lastnih izkušenj ter primerov dobre prakse.

Andreja Hočever razmišlja, da o tem, ali ni morda še prezgodaj, da že v vrtcih začnemo izvajati preventivne dejavnosti, ki naj bi preprečile (zlo)rabo drog. »Pro et contra« podkrepi z empiričnimi analizami in svoja razmišljanja sklene, da je obiskovanje vrtca samo po sebi lahko dejavnik preprečevanja (zlo)rabe drog, saj vzgojno delovanje vrtca, ki vzpostavlja odgovorne posameznike, s takim delovanjem lahko deluje preventivno na različnih področjih preprečevanja nezaželenih ravnanj med otroci.

Onja Tekavčič Grad in Anka Zavasnik obravnavata kako v šolskem okolju prepoznavati depresivnega ali suicidalnega otroka in mladostnika. Pri tem posebej poudarjata vlogo učitelja, ki je lahko eden ključnih pomočnikov pri zgodnjem prepoznavanju ogroženih otrok in mladostnikov. Opisani so tudi osnovni pojmi samomora in samomorilnega vedenja, rizični in zaščitni dejavniki, različne oblike preprečevanja (prevencije), načini prepoznavanja ogroženih otrok in mladostnikov ter možnosti ukrepanja v okviru šol.

Vera Grebenc opisuje, da danes različna tveganja vedno bolj razumemo kot neločljiv del vsakdanjega življenja. Zelo slikovito pa nam to predstavi na primeru udeležbe mladih v prometu in istočasne rabe alkohola in/ali prepovedanih drog. To situacijo uporabi kot primer, kjer lahko razumemo, kako mladi prepoznavajo, zaznavajo in regulirajo tvegane situacije. In pri tem poudari pomen tako ožjega družinskega, kot širšega družbenega okolja vzgojno-izobraževalni institucij.

Ksenija Lekić, Nuša Konec Juričič, Alenka Tacol in Petra Šafran predstavljajo mladinski preventivni program »To sem jaz«, kjer je glavni cilj razvijanje mladostnikove samopodobe, socialnih veščin in duševnega zdravja v najširšem smislu. Več kot 8 letne izkušnje pri vodenju in razvijanju tega programa utrjujejo

spoznanje, da ima organizirana skrb za samopodobo in razvoj socialnih spretnosti mladih izredno pomembno preventivno in kurativno vlogo družbe.

Matej Tušak razmišlja, da ima stres lahko pozitivno in negativno konotacijo. Pozitivni stres ustvarja energijo in življenjsko moč ter povečuje telesno pripravljenost in duševno zmogljivost, negativni pa se pojavi, kadar zahteve, ki se na posameznika vršijo, presegajo njegove sposobnosti za soočanje z njimi. V kontekstu doživljanja stresa je torej zelo pomembno posameznikovo dojemanje zahtev in ocena lastnih sposobnosti za obvladovanje položaja. To je posebej pomembno tudi zato, ker trenutno negotova družbena klima, informacijska tehnologija, vedno večja tekmovalnost in manjše potrebe po delovni sili zmanjšujejo občutek socialne varnosti pri zaposlenih. Prav zato strokovnjaki ugotavljajo porast izgorelosti tudi pri učiteljih. Matej Tušak ta pojav podrobneje predstavi in podaja koristna preventivna ravnanja.

Nika Pušenjak obravnava stres z vidika obvladovanja stresnih odzivov in motenj koncentracije s pomočjo »biofeedback metode«. Gre za »biofeedback princip« oz. biološko povratno zanko in regulacijski sistem, pri katerem operiramo z biološkimi signali. S pomočjo te metode se lahko zelo učinkovito naučimo obvladovati svoje stresne odzive, po drugi strani pa jo lahko tudi zelo uspešno uporabljamo pri izboljšanju psihičnega delovanja in koncentracije otrok.

Katarina Bizjak predstavlja posledice sedečega življenjskega sloga, ki ga danes ugotavljajo številni raziskovalci po vsem svetu. Posledice, ki jih prispevek opisuje posegajo na področje telesnih značilnosti otrok in mladine in njihovih motoričnih sposobnosti, vpliv pa imajo tudi na njihovo zdravje. V prispevku avtorica išče vsebine, ki bi vplivale na izboljšanje telesnega statusa otrok ter so za otroke zanimive do te stopnje, da bi jih izvajali tudi v svojem prostem času, ko njihovih aktivnosti ne usmerjamo odrasli. Kot eno od možnosti predlaga tudi cirkuške veščine, ki jih podrobneje tudi opredeli. To so vedno atraktivne veščine, ki »mladim in starim« lahko na igriv način približajo zdrav življenjski slog.

Zavedamo se, da z izbranimi prispevki žal ne moremo predstaviti vseh pomembnih področij, ki vplivajo na zdrav življenjski slog. Želimo pa si, da bi vas kot učitelje, strokovnjake, študente ali naključne bralce spodbudili, da zdrav življenjski slog postane del vašega vsakdana in okolja v katerem delujete.

Matej Majerič
Janko Strel

Andreja Hočevar

Je v vrtcu že prepozno?

POVZETEK

Starostna meja otrok, v kateri v vzgojno-izobraževalnem prostoru začnemo izvajati preventivne dejavnosti, ki naj bi preprečile (zlo)rabo drog, se je v zadnjih desetletjih zelo znižala. Nekatere empirične analize kažejo, da so tendence o izvajanju preventivnih dejavnosti v otrokovem predšolskem obdobje in v prvih razredih obveznega šolanja verjetno preuranjene. Kljub temu pa v prostoru Evropske unije najdemo preventivne programe, ki jih izvajajo že v vrtcu. V besedilu predstavljamo te programe. Sklenemo ga z ugotovitvijo, da je obiskovanje vrtca samo po sebi lahko dejavnik preprečevanja (zlo)rabe drog, saj vzgojno delovanje vrtca, ki vzpostavlja odgovorne posameznike, s takim delovanjem lahko deluje preventivno na različnih področjih preprečevanja nezaželenih ravnanj med otroki.

KLJUČNE BESEDE: vrtec, preventiva, droge, (zlo)raba drog

ABSTRACT

In the article we will deal with questions related to the drug (ab)use prevention for preschool children. We will introduce some of the prevention activities in the European. We will try to find answer to the question how does preschool function as a factor in drug (ab)use prevention. We argue that it is too soon to implement the drug ab(use) prevention activities in the preschool institutions. Preschools are preventive institutions by themselves if they are functioning as institutions in which education of the responsible individual is connected to the entire planning, execution and evaluation of the education in that kind of institution.

KEY WORDS: preschool, prevention, drugs, drug (ab)use

Uvod

Preprečevanje (zlo)rabe drog se v zadnjem desetletju, v nasprotju s preteklostjo, ne usmerja več le k mladostnikom oz. adolescentom, temveč tudi k otrokom v

predšolskem obdobju in k njihovim staršem¹ (več o tem glej Hočevar 2005). Evropski center za spremljanje drog in odvisnosti od drog (v nadaljevanju: EMCDDA)² priporoča, da naj se preventiva pred (zlo)rabo drog prične že v zgodnjem otrokovem razvojnem obdobju. To priporočilo je povezano predvsem z dejstvom, da se starostna meja, ko otrok oz. mladostnik prvič uporabi drogo, niža, da se povečuje število uporabnikov drog in s tem, da različni preventivni programi, ki potekajo v šolskem prostoru, kot kaže, niso dali zadovoljivega učinka (Hočevar 2001, Hočevar 2005, Hočevar 2006). To stanje naj bi izboljšalo zgodnejše uvajanje preventivnih programov. S pomočjo analize obstoječih preventivnih programov pa EMCDDA ugotavlja, da se »/.../ pretežna večina preventivnih intervencij v Evropi prične relativno pozno, ciljna populacija so adolescenti v sekundarnem izobraževanju.« (Burkhart 2001: 2).

V pričujočem besedilu se bomo ukvarjali s preventivnimi dejavnostmi, katerih ciljna skupina so otroci, ki obiskujejo institucionalno organizirane oblike predšolske vzgoje.³ Menimo, da izvajanje preventivnih programov, ki so usmerjeni na preprečevanje (zlo)rabe drog pri predšolskih otrocih, ni samo po sebi dobro. Postavlja se nam vprašanje, koliko ti programi kasneje v življenju res vplivajo na to, da posamezniki, ki so bili (kot predšolski otroci) vključeni vanje, ne (zlo)rabljajo drog. V strokovni literaturi odgovora na to vprašanje nismo zasledili. Ob tem pa se mnenja različnih avtorjev o tem, kdaj je pravi čas za začetek izvajanje preventivnih dejavnosti, razlikujejo.

¹ Razlog za to je po eni strani dejstvo, da so se šolski preventivni programi pokazali kot neučinkoviti, po drugi strani pa v tendenci po »vzgajanju staršev«, ki se je v ameriški družbi začelo že v 50. letih prejšnjega stoletja (Lasch 1986 in 1992). V tem procesu so začeli nastajati številni preventivni programi, ki vključujejo starše, usmerjeni pa so bodisi v posredovanje različnih vsebin s področja drog bodisi v posredovanje vzgojnih navodil na temo »kako pravilno vzgajati«, da otroci ne bodo uporabljali drog (več o tem Hočevar 2005). Kako pomemben je delež staršev v preprečevanju rabe drog med njihovi otroki, pa kažejo ugotovitve raziskav, po katerih mladostniki, ki so jih doma podučili o tveganjih, povezanih z rabo drog, z več kot 45 % verjetnostjo ne bodo poskusili drog (Partnership for ... 2002). Za otroke, ki so jih starši poučili o nevarnostih uporabe marihuane, pa je 36 % manj verjetnosti, da jo bodo poskusili, kot za otroke, ki jih starši niso poučili o tveganjih rabe marihuane (Keeping Youth Drug Free 2002: 7). Več o preventivi, katere ciljna skupina so starši, glej v Hočevar 2005.

² European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) je ena od enajstih neodvisnih agencij, ki jih je ustanovila Evropska unija. Nastala je zato, da bi delovala na različnih področjih obravnave drog. Agencija je bila ustanovljena leta 1999, operativno pa je začela delati leta 1995; sedež ima v Lizboni. Njeno poslanstvo je zagotoviti državljanom Evropske unije, politikom in vsem tistim, ki se ukvarjajo z drogami, podatke, ki jih potrebujejo za oblikovanje primernih dejavnosti v zvezi z drogami (About us 1999).

³ V tem besedilu bomo predstavili le preventivne programe, ki so namenjeni splošni populaciji predšolskih otrok. Seveda v prostoru EU naletimo tudi na programe, ki so namenjeni predšolskim otrokom odvisnikov, vendar se le-ti v manjši meri izvajajo v vrtcih. Osrednje mesto njihovega izvajanja je lokalna skupnost. Zato jih v tem besedilu podrobneje ne bomo obravnavali.

Je res potrebno s preventivo začeti že v vrtcu?

Nekatere empirične analize kažejo, da so tendence o izvajanju preventivnih dejavnosti v otrokovem predšolskem obdobju in v prvih razredih obveznega šolanja verjetno preuranjene. Tako v strokovni literaturi zasledimo ugotovitve, da ima preventiva pri mlajših osnovnošolcih (v starostnem obdobju med 6. in 11. letom), ki zadeva (zlo)rabo drog, manjše učinke od tiste, ki je namenjena otrokom v starosti od 11 do 14 let in mladostniki v starostnem obdobju med 14. in 17. letom. Gottfredson in Wilson (2003) denimo opozarjata, da je najbolj smiselno preventivo na področju rabe in zlorabe drog usmeriti na otroke v starostnem obdobju med 11. in 14. letom. Midford (2001) pa ugotavlja, da je usmerjanje preventive na otroke v pred-pubertetnem obdobju napaka. Optimalni čas za začetek preventive je po njegovem mnenju na začetku najstništva, ko posamezniki začno eksperimentirati z drogo. Soole (2005: 53) pa s pomočjo meta-analize šolskih preventivnih programov, ki želijo preprečiti rabo nedovoljenih drog, ugotavlja, da se morajo ti začeti izvajati, ko so mladostniki stari okoli 12 let.

In kaj o tem pravijo otroci? Kdaj vprašanja v zvezi z drogami za njih postanejo relevantna? Študij na to temo, z izjemo ene, v strokovni literaturi nismo zasledili. Raziskava, ki so jo opravili na vzorcu 2382-ih učenk in učencev starih od 10 do 12 let v Glasgowu in Newcastlu, je pokazala, da polovica anketiranih učenk in učencev meni, da bi se pouk o prepovedanih drogah, kot del preventivnih dejavnosti, ki stremijo k preprečevanju (zlo)rabe drog, moral začeti takrat, ko so otroci stari od 8 do 10 let. V tej starosti se po njihovem mnenju že približujejo tistemu starostnemu obdobju, ko bi se lahko pojavila možnost srečanja s prepovedanimi drogami. Zato bi informacije o drogah morali dobiti pred tem, ko bodo izpostavljeni tej izkušnji. Nekaj otrok pa je celo menilo, da bi s poukom o prepovedanih drogah morali začeti že prej, medtem ko je okoli četrtnina anketirancev menila, da bi se morala pričeti okoli 11. ali 12. leta (to je v Veliki Britaniji obdobje prehoda iz osnovne v srednjo šolo), le eden od desetih otrok pa je menil, da bi se edukacija o drogah morala začeti še kasneje (McIntosh 2004: 285).

Če bi torej sledili mnenjem anketiranih otrok, bi se pouk o prepovedanih drogah moral začeti okoli 8. leta starosti, torej prej, kot to ugotavlja stroka, in kasneje, kot to priporoča EMCDDA. Vsekakor pa ti odgovori kažejo, da z uvajanjem programov preprečevanja zlo(rabe) drog nima smisla hiteti. Sami menimo, da bi glede tega vprašanja bilo smiselno privzeti mnenje Midforda (2000: 18), da moramo začetek izvajanja preventivnih programov prilagoditi razlikam v populaciji in različnim tipom drog. V skladu s tem čas izvajanja programa lahko optimiziramo za določeno populacijo in za določeno drogo glede na to, kdaj se njena raba v določeni populaciji pojavi.

Kljub temu da se v predšolskem obdobju (zlo)raba drog med otroki ne pojavlja in da prevladujoči razmisleki v stroki kažejo drugače, pa nam analiza preventivnih dejavnosti, ki jih na področju preprečevanja (zlo)rabe drog zasledimo v prostoru vzgoje in izobraževanja držav članic Evropske unije (v nadaljevanju: EU), pokaže, da preventivne dejavnosti, ki stremijo k preprečevanju (zlo)rabe drog, potekajo tudi v institucijah predšolske vzgoje (v nadaljevanju: vrtci)⁴, poleg otrok in vzgojiteljic pa včasih vključujejo tudi starše.

Preventiva na področju (zlo)rabe drog v institucijah predšolske vzgoje

V tem delu besedila bomo najprej predstavili opis preventivnih programov, ki so jih oz. jih izvajajo v posameznih državah članicah EU v vrtcih. Opis programov in druge podatke smo pridobili iz baze podatkov na internetnih straneh centra z nazivom »Izmenjava na področju zmanjševanja povpraševanja po drogah« (angl. Exchange on Drug Demand Reduction Action, v nadaljevanju: EDDRA).⁵ Nato pa bomo analizirali Letna poročila držav članic EU o stanju na področju drog in v njih poiskali informacije o preventivnih dejavnostih na področju preprečevanja (zlo)rabe drog v vrtcih v državah članicah EU.

Na internetnih straneh EDDRA je vidno, da v **Avstriji** v petih vrtcih izvajajo projekt z naslovom »Vrtec brez igrac: preprečevanje odvisnosti s promocijo življenjskih veščin«, ki so ga nadgradili s programom »Preprečevanje odvisnosti v zgodnjem otroštvu: vnaprejšnji izobraževalni trening za vzgojiteljice predšolskih otrok«. V vrtcih, kjer izvajajo projekt, odstranijo vse igrače. Otrokom to pojasnijo z zgodbico, da so igrače odšle na počitnice. V tem obdobju vzgojitelji otrokom ne predlagajo nobenih iger ali načinov, kako bi otroci lahko preživeli dan. Otroci postopoma razvijejo druge oblike iger ali si sami naredijo igrače. Vzgojitelji/ce opazujejo, kako se otroci vedejo v obdobju brez igrac, izdelan pa imajo tudi analitični inventar, v katerega vpisujejo svoja opažanja. Pristop nenehno evalvirajo. V primerjavi s primerjalno skupino je v projekt

⁴ V nadaljevanju besedila bomo namesto izraza »institucije predšolske vzgoje« uporabljali izraz »vrtci«. Z njim označujemo različne tipe predšolskih institucij, v katerih ne glede na trajanje, program itd., potekajo programi, ki vključujejo vzgojo in varstvo otrok pred vstopom v šolo.

⁵ Gre za informacijski sistem, vključen v EMCDDA. Sistem vsebuje informacije o dejavnostih na področju zmanjševanja povpraševanja po drogah v Evropski uniji. Informacije so dostopne prek interneta. EDDRA skrbi za to, da praktiki in tisti, ki sprejemajo (politične) odločitve na področju načrtovanja in implementacije dejavnosti na tem področju, dobijo informacije o programih, ki potekajo v državah članicah EU. Programi, ki so uvrščeni na strani EDDRA, morajo biti evalvirani.

vključena skupina pokazala signifikantno rast socialnih interakcij med otroki ter otroki in vzgojitelji/cami, kreativnosti (verbalne in neverbalne), izražanje potreb in čustev, kompetenc razreševanja problemov, fleksibilnosti v spolnih vlogah, empatije in samozaupanja. Poleg teh parametrov sta se povečali potrpežljivost in frustracijska toleranca otrok. Otroci, ki so bili udeleženi v projektu, so se značilno bolj pogosto igrali gibalne igre in se bolje motorično razvijali. Projekt naj bi preventivno deloval predvsem s krepitvijo socialnih stikov med otroki, razvijanjem njihovega samozaupanja in dviganjem frustracijske tolerance; to pa naj bi bili dejavniki zaščite pred rabo drog (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007 in Search Results Firts Childhood Inteventions, Family Approach 2007).

V **Nemčiji** potekajo v vrtcih številne dejavnosti⁶, s katerimi želijo vplivati na znanje, stališča in vedenje otrok na kognitivni in čustveni, pa tudi na vedenjski ravni. Ob tem pa skušajo vplivati tudi na strukturne razmere v vrtcih. Izvajajo preventivne dejavnosti, ki niso usmerjene neposredno na poučevanje o drogah, temveč na vedenje, ki je v skladu s promocijo zdravja, in razvijanje »mentalne moči« (Report to the /.../ Germany 2002: 75–76).

V nemškem mestu Bitterfeld s projektom, ki ima naslov »Preprečevanje odvisnosti v otroštvu in krepitev psihosocialnega zdravja otrok« (angl. Addiction Prevention in Childhood to Reinforce the Psychosocial Health of Children), želijo integrirati preventivo v vrtec in v vsakodnevno pedagoško delo. S projektom, ki je namenjen 3 do 6 let starim otrokom, želijo promovirati, razviti in krepiti življenjske kompetence otrok (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007).

Kot smo že omenili, v Nemčiji izvajajo avstrijski projekt z naslovom »Vrtec brez igrac«. Na tem mestu naj zapišemo le, da ga je zgolj na Bavarskem izvajalo 139 vrtcev (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007). Ta projekt je med drugimi vključen tudi v projekt »Miraculix«, ki poteka na lokalni ravni v mestu Wallerfangen. Projekt je namenjen otrokom od 3. leta starosti dalje (pa do 19. leta), vanj pa so vključeni tudi vrtci. Otroke skušajo s pomočjo različnih aktivnosti naučiti socialnih kompetenc, ki lahko vplivajo na zmanjšanje tveganja za nastanek odvisnosti od drog in nasilnega vedenja (ibid). Skupnostni projekt, ki vključuje vrtce oz. otroke od 3. do 6. leta starosti, pa poteka tudi v Bad Liebenwerdu. Naslov projekta je »Otroci to lahko naredijo: Skupnostni preventivni projekt pred rabo drog«. Kasnejšo rabo drog skušajo preprečiti tako, da razvijajo celostno izkustvo otroka z gibanjem, da otroke učijo pravilnega prehranjevanja ter načinov upravljanja s stresom. Dolgoročno je njihov cilj razviti interpersonalne veščine otrok (npr. stabilno

⁶ Pravzaprav na internetnih straneh EDDRA srečamo največ preventivnih dejavnosti, ki potekajo v nemških vrtcih (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007).

samovrednotenje, odgovornost, občutek zdravja in dobrega počutja, zvišati frustracijsko toleranco itd.) (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007).

V Marburgu pa poteka projekt z naslovom »Okrepimo otroke, preprečevanje odvisnosti v vrtcih – modelni projekt«, ki je namenjen otrokom med 3. in 6. letom starosti. Cilj projekta je promovirati otrokove zmožnosti in veščine za soočanje s problemi, ki jih prinaša življenje. Ta cilj skušajo doseči tako, da otroke vključujejo v različne gibalne dejavnosti, v katerih se otroci srečujejo z različnimi materiali, svojimi telesi in različnimi socialnimi interakcijami. Predpostavljajo, da bo promocija otrokovih čutnih, percepcijskih in fizičnih sposobnosti v zgodnjem otroštvu vplivala na zmanjšanje njihove ranljivosti za nastanek odvisnosti kasneje v življenju (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007).

V **Grčiji** so bile v zadnjih letih vzgojiteljice vključene v številna izobraževanja, ki so jih seznanjala s preventivnimi načeli in intervencijami ter s psihološkim razvojem predšolskih otrok. Tako je npr. leta 2004 137 vzgojiteljic sodelovalo v tem programu. V šolskem letu 2003/04 je 120 otrok iz 6 vrtcev sodelovalo v preventivnih dejavnostih vrtca (2005 National Report to the /.../ Greece: 18).

V **španskih** vrtcih preventivne dejavnosti temeljijo na promociji zdravja. Le-ta pogosto temelji na Bandurevi teoriji socialnega učenja (2005 National Report to the /.../ Spain /.../:25). Na internetnih straneh EDDRA srečamo dva preventivna programa, ki potekata v španskih vrtcih. Program »Luknja v ograji« izvajajo vrtci v Madridu od leta 1999. Gre pravzaprav za priredbo kanadskega programa, ki so ga v 80. letih preteklega stoletja prevedli v španščino in kasneje v francoščino. Program temelji na spoznanjih socialno-kognitivne teorije (Bandura) in vsebuje nekatere elemente teorije problematičnega vedenja (Jessor in Jessor). Program je oblikovan za otroke, stare od 5 do 9 let, izvajajo pa ga vzgojiteljice v vrtcu in učiteljice v osnovni šoli. Vsebuje veliko zgodb, prilagojenih starosti otrok. V njih nastopa zelenjava, ki otrokom pripoveduje o osebnih in medosebnih situacijah in problemih, ki so podobni tistim, ki jih imajo otroci njihovih let in od otrok terjajo odločitev, kako ravnati. Gre za naslednje probleme: strah, ljubosumje, nepravilno kaznovanje, predsodki in diskriminacija, pritisk skupine, čudežne rešitve problemov, fizične in kulturne razlike ter raba zdravil (Search Results Firts Childhood Inteventions, Kindergarten 2007).

Kljub temu da preventivni programi niso predstavljeni na internetnih straneh EDDRA – torej še ne izpolnjujejo evalvacijskih kriterijev – pa v nekaterih letnih poročilih držav članic EU zasledimo omembo preventivnih programov, ki

potekajo v vrtcih.⁷ Tako iz **Portugalske** poročajo, da 10% vrtcev v njihovi državi izvaja preventivne dejavnosti, njihov delež pa počasi raste (2005 National Report to the /.../ Portugal /.../: 19). Na **Češkem** so preventivne vsebine del vrtčevskega kurikuluma. Otroke seznanjajo z načeli zdravega življenjskega stila na način, ki je prilagojen njihovi starosti (2005 National Report to the /.../ Czech Republic /.../: 22). Na **Slovaškem** je v šolskem letu 2004/05 od celotnega deleža preventivnih dejavnosti 7 % dejavnosti potekalo v vrtcih (2005 Report to the /.../ Slovak Republic /.../: 86-90), medtem ko je v šolskem letu 2005/06 ta delež znašal 4,77% (2007 National Report /.../: 34). Te dejavnosti temeljijo na načelih zdravstvene vzgoje in zdravega načina življenja ter izboljšanju komunikacijskih veščin in veščin obvladovanja stresa (2005 Report to the /.../ Slovak Republic /.../: 86-90). Na **Poljskem** pa je leta 2005 Metodološki center za psihološko in pedagoško pomoč Ministrstva za izobraževanje in znanost (angl. Methodological Centre of Psychological and Pedagogical Assistance of the Ministry of Education and Science) pričel uvajati preventivni program za predšolske otroke, stare 6 let z naslovom »Zipijevi prijatelji«, ki je poljska prilagoditev mednarodnega programa »Partnerstvo za otroke«. Program želi oblikovati psihosocialne veščine otrok. Otroci naj bi se naučili reševati probleme, da bi se v adolescenci in odraslosti lažje soočali z njimi. V letu 2006 je program vključeval 7.800 otrok (2007 National Report /.../ Poland /.../: 39). V **Litvi** pa je Ministrstvo za izobraževanje in znanost potrdilo »Program preventive rabe alkohola, tobaka in psihoaktivnih substanc«, ki poteka na celotni vzgojno-izobraževalni vertikali – od vrtca do srednje šole. Program je prilagojen različnim starostnim skupinam otrok in je del vzgojno-izobraževalnih vsebin, ki se izvajajo v skupinah otrok v vrtcih, najmanj 5- do 6-krat v šolskem letu. V letu 2006 so usposabljali strokovne delavce za izvajanje programa. Seminarjev so se udeležili/e vzgojitelji/ce iz 315-ih litvanskih vrtcev (2007 National Report /.../ Lithuania /.../: 21).

Slovenija o konkretnih preventivnih programih na področju (zlo)rabe drog za predšolske otroke v svojih letnih poročilih ne poroča. Kljub temu da v uradnih dokumentih, npr. v Resoluciji o nacionalnem programu na področju drog 2004–2009, pa naletimo na zapis, da morajo preventivne programe v lokalni skupnosti »/.../ podpreti lokalni politiki, vzgojno-izobraževalne ustanove (od vrtca (poudarila A. H.) do ljudskih univerz) in druge ustanove ter nevladne organizacije« (Resolucija o /.../ 2004: 3130), pa v literaturi in na internetu ni zaslediti poročil o izvajanju teh dejavnosti. To morda ne pomeni, da

⁷ Pregledali smo vsa letna poročila držav članic EU in držav, ki so še v predpristopnem obdobju – skupaj gre za poročila iz 28-ih držav. V zadnjih objavljenih poročilih (leto 2007) smo zasledili omembo preventivnih programov le v vrtcih v treh državah – na Slovaškem, Poljskem in v Litvi. Tudi leta 2005 smo v poročilih zasledili preventivne programe v vrtcih v treh državah, in sicer na Portugalskem, Češkem in Slovaškem.

preventivnih dejavnosti na področju preprečevanja (zlo)rabe drog v slovenskih vrtcih ni. Pač pa, da te dejavnosti niso sistematično spremljane in evalvirane. Kar pa ne velja le za Slovenijo, saj v celotnem prostor EU nimamo izdelane rigorozne znanstvene evalvacije preventivnih programov, ki potekajo v vrtcih.⁸

Sklep

Sami menimo, da vrtec ni prostor, v katerem bi bilo smiselno uvajati preventivne dejavnosti, ki so neposredno usmerjene na preprečevanje (zlo)rabe drog in nastajanje odvisnosti od drog. Menimo, da ima obiskovanje vrtca že samo po sebi lahko preventivni učinek na preprečevanje (zlo)rabe drog in druge socialno nesprejemljive oblike vedenja v otrokovem mladostništvu oz. odraslosti. Da vrtčevski program lahko ima tak učinek (vsaj na otroke z nižjim socialnim statusom), kaže longitudinalno ugotavljanje učinkov »High/Scope Perry Preschool Program«. V eno- ali dvoleten program vrtca je bilo vključeno 123 otrok iz družin z nizkim socialno-ekonomskim statusom. Otroke so spremljali longitudinalno, v njihovi starosti 15, 19, 23 in 27 let. Posamezniki iz vrtčevskega programa, ki je temeljil na samostojnem sprejemanju odločitev otrok o dejavnosti, s katero se bodo v vrtcu čez dan ukvarjali in na vzpostavljanju odgovornosti za sprejeto odločitev, so kasneje kazali pomembno nižji delež socialno nesprejemljivega vedenja (uporaba drog, kriminalna dejanja ...) kot otroci iz primerjalnih skupin, ki so obiskovali vrtec, ki je natančno strukturiral in usmerjal dejavnosti otrok ali pa je bil zgolj »akademsko« usmerjen. Otroci so v projektu sami usmerjali, kaj bodo v vrtcu počeli, samo-usmerjanje otrok pa so evalvatorji prepoznali kot tisti dejavnik, ki deluje v smislu zaščite pred neprimernim vedenjem. Otroci so v okviru projekta pridobili samonadzor ter se naučili, kako načrtovati lastno dejavnost. Ko so bili stari 27 let, so v primerjavi s posamezniki, ki niso obiskovali tega programa predšolske vzgoje, pozitivno izstopali na večini področij družbeno zaželenega vedenja (vključno z neuporabo drog in alkohola). Zato raziskovalci ugotavljajo, da so socialno in moralno delovanje, razmišljanje, načrtovanje in druge kritične sposobnosti potrebne, da otroci lahko razvijejo svojo odpornost in zrastejo v zdrave osebe. Te značilnosti vključujejo iniciativnost, reševanje socialnih problemov, samozadostnost in občutek smisla. Optimalno okolje za otroke je tisto, ki jim daje pomembne odgovornosti, ker otroci in mladostniki potrebujejo možnosti za načrtovanje, aktivno in kolektivno reševanje problemov, sprejemanje odločitev in sodelovanje z drugimi (Benard in Marshall 2001). Vsega tega pa se lahko »naučijo« že v predšolskem obdobju.

⁸ Programi, ki so uvrščeni na strani EDDRE, morajo dosegati le minimalne evalvacijske standarde.

Menimo, da je (zlo)raba drog v zgodnjem otroštvu za otroke irelevantno vprašanje. Zato v predšolskem obdobju z otroki ne kaže govoriti o drogah⁹ – razen, če otroci sami prosijo za informacije na to temo. V tem primeru si otroci zaslužijo informacijo, ki jim je posredovana na tak način, da jo bodo lahko razumeli, ter na način, ki je objektivni, kritičen in pluralen – skratka, otroku moramo posredovati verodostojno informacijo, saj bomo v nasprotnem primeru v trenutku, ko bo otrok ugotovil, da naša informacija ni bila verodostojna, izgubili otrokovo zaupanje. Sicer pa številne raziskave¹⁰ v svetu kažejo, da že sama vključenost otroka v institucionalno organizirano predšolsko vzgojo pozitivno vpliva na njegov razvoj na različnih področjih – kognitivnem, socialnem, čustvenem, jezikovnem in drugih področjih (Marjanovič Umek 2002, Marjanovič Umek 2005). Prav zato si moramo po našem mnenju v predšolskem obdobju prizadevati, da bo vrtec vplival na razvoj vseh področij in da bo v vrtcu vzpostavljeno tako vzgojno-izobraževalno okolje, ki bo otrokom omogočilo postopno privzemanje odgovornosti za lastna ravnanja na vseh področjih njihovega življenja. Menimo, da vzgojno delovanje vrtca, ki vzpostavlja odgovorne posameznike, deluje hkrati preventivno s preprečevanjem nezaželenih ravnanj med otroki. Otroci lahko razumejo pravila, ki zadevajo njihovo vedenje v vrtcu. Seveda morajo biti ta pravila takšna, da jih je mogoče izvajati, takšna, da jih otroci vzamejo za svoja in zato ravnaajo skladno z njimi. Na ta način z njimi krepimo otrokovo odgovornost. Eden izmed ciljev vzgoje v vrtcu je otroka seznaniti s pravili in jih podrediti »prisili«, katere izid je ponotranjeni Zakon, ki posamezniku (ki ga je sprejel za svojega) omogoča, da družbene prepovedi ponotranji oz. sprejme za svoje. Šele ponotranjena norma posameznika vodi k uporabi njegove svobode, ki je v tem, da lahko izbira – med tem, kar je družbena norma, in tem, za kar se sam (iz različnih razlogov) kot odraslo svobodno bitje odloča v razmerju tudi do (zlo)rabe drog (Hočevnar 2005:

⁹ Izjema so zdravila. Otrok se mora že v predšolskem obdobju naučiti, kaj so zdravila, zakaj jih uporabljamo in kdo je tisti, ki jim zdravila lahko da (zdravnik, starši oz. skrbniki ali druge osebe, ki so jim mandat dali starši oz. skrbniki).

¹⁰ Na tem mestu naj omenimo le dve raziskavi, ki potrjujeta pozitivne učinke institucionalne predšolske vzgoje na otrokov razvoj. Prva je longitudinalna raziskava, ki je potekala v Veliki Britaniji in je merila učne dosežke otrok glede na to, ali so obiskovali poldnevne programe predšolske vzgoje (angl. half-day-pre-school), varstveno institucijo (angl. child care) ali igralno skupino (angl. play group). Pri tri- in štiriletnikih, ki so obiskovali katerokoli od navedenih oblik predšolske vzgoje, so v primerjavi z otroki, ki teh institucij niso obiskovali, ugotovili izboljšani kognitivni razvoj in boljše učne dosežke. Rezultati so bili neodvisni od socialno-ekonomskega statusa otrok (glej Osburn 1987). Švedska raziskava, ki je spremljala 128 otrok, rojenih leta 1975, ki so bili vključeni v vrtec od prvega leta starosti dalje. Ko so bili otroci stari 13 let, je raziskava pokazala, da je imela njihova vključenost otrok v vrtec pozitivne učinke na njihov kognitivni in socialno-emocionalni razvoj. V primerjavi s primerjalno skupino so ti otroci bolj zaupali vase, bolje so se koncentrirali, imeli so boljše razvite socialne kompetence. Družinsko ozadje, spol otrok in njihova inteligentnost niso imeli vpliva na pozitivne učinke vrtca (Andersson 1992).

331). V vrtcu torej ne potrebujemo posebne strategije preventive na področju preprečevanja (zlo)rabe drog in pravil, ki prepovedujejo njihovo rabo. Vrtčevsko okolje deluje dolgoročno preventivno, če podpira in krepi odgovoren odnos otroka do lastnega telesa, do lastnih dejanj in do drugih ljudi.

Literatura

1. About us. Dostopno prek: http://www.emcdda.org/html/body_about_us.html (3. 6. 1999).
2. Andersson, B. E. (1992). Effects of day-care on cognitive and socioemotional competence of thirteen-year-old Swedish school children. *Child Development*, 63: 20–36.
3. A toy-free kindergartener (2007). Dostopno prek
4. http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index52035EN.html?project_id=1859&tab=overview (2. 7. 2008).
5. Benard, B., Marshall, K. (2001). *Opportunities for Child-Initiated Learning: Long-Term Follow-up Studies of Preschool Programs*. Minneapolis: University of Minnesota, National Resilience Resource Centre, The Centre for the Application of Preventive Technologies.
6. Burkhart, G. (2001). *First Childhood Interventions – Possibilities and Experiences in Europe*. Lisbon: EMCDDA.
7. Elmer, N. (2001). The costs and causes of low self-esteem. Findings, nov 2001–Ref N71. Dostopno prek: <http://www.jrf.org.uk/knowledge/findings/socialpolicy/n71.asp> (14. 2. 2002).
8. Gottfredson, D. C., Wilson, D. B. (2003). Characteristics of effective school-based substance abuse prevention. *Prevention Science*, 4: 27–38.
9. Hall, N. W., Zigler, E. (1997). Drug – abuse efforts for young children: A review and critique of existing programs. *American Journal of Orthopsychiatry*, (1):134–143.
10. Hočevar, A. (2001). Preventiva (zlo)rabe drog v šoli ali meje (ne)možnega. *Sodobna pedagogika*, 52 (5): 92–110.
11. Hočevar, A. (2005). *Preprečevanje rabe in zlorabe drog: starši med stroko in ideologijo*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
12. Hočevar, A. (2006). *O drogah drugače: priročnik za starše in druge odrasle, ki so v stiku z mladimi*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani, Inštitut za raziskave in razvoj »Utrip«.
13. Hogan, R. (1970). Personality correlates of undergraduate marijuana use. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, (35): 58–63.
14. Keeping Youth Drug Free. (2002). Rockville: The National Clearinghouse for Alcohol and Drug Information, SAMHSA.

15. Kroflič, R. (2003). Vzgoja za sprejetje življenja kot del preventive samomora. *Pogled – The View: Acta Sociologica Slovenica*, 1(1–2): 25–30.
16. Kroflič, R. (2005). Strokovna ocena projekta »Vrtec brez igrač«. Interno gradivo.
17. Kurikulum za vrtce (1999). Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad RS za šolstvo. Dostopno prek: http://www.mss.edus.si/vrtci/kur_nks.htm (19. 11. 2005).
18. Lasch, C. (1986). *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed.
19. Letna poročila držav članic o stanju na področju drog. Dostopno prek: http://www.emcdda.europa.eu/publications/searchresults?action=list&type=PUBLICATIONS&SERIES_PUB=w203 (13. 3. 2009).
20. Letno poročilo o stanju na področju drog v Evropski uniji in na Norveškem 2004. Lizbona: EMCDDA.
21. Marjanovič Umek, L., Fekonja, U., Kavčič, T. in Poljanšek, A. (ur.) (2002). *Kakovost v vrtcih*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani.
22. Marjanovič Umek, L., Fekonja, U. in Bajc, K. (ur.) (2005). *Pogled v vrtec*. Ljubljana: Državni izpitni center.
23. McIntosh, J., et al. (2004). Pre-teenage pupil's experience of education in school on the subject of illegal drugs. *Health Education*, (5): 281–289.
24. Midford, R., Lenton S. (2000). *A critical review and analysis: Cannabis education in schools*. New South Wales Department of Education and Training.
25. Midford, R., idr. (2001). *School based illicit drug education programs: A critical review and analysis*. RTF 637, 1–80. Melbourne: Department of Employment, Education, Training and Youth Affairs.
26. Osburn, A. F., Milbank, J. E. (1987). *The effects of Early Education: A report from the Child Health and Education Study*. Oxford: Clarendon Press.
27. Partnership for a Drug-Free America. Annual Report. (2002). Dostopno prek: http://www.drugfre.org/acrobat/PDFA_Annual_Report_2001_2002.pdf (13. 7. 2003).
28. Report to the EMCDDA by the Reitox National Focal Point of Germany. Germany drug situation 2002. Institute für Therapieforchung.
29. Resolucija o nacionalnem programu na področju drog 2004–2009. (ReNPPD). Ur. l. RS, št. 28, str. 3125–3139.
30. Search Results Firts Childhood Interventions, Family Approach. Dostopno prek: <http://eddra.emcdda.europa.eu/> (21. 3. 2007).
31. Search Results Firts Childhood Interventions, Kindergarten. Dostopno prek: <http://eddra.emcdda.europa.eu/> (21. 3. 2007).
32. Skager, R. (2003). Research Supporting Alternatives to Current Drug Prevention Education For Young People. Dostopno prek:
33. http://www.drugpolicy.org/library/skager_drug_ed2003.cfm? (18. 8. 2003).

34. Soska, M. (1994). How Can We Enable Children to Live a Drug-Free Life?. Rockville: Educational Resources Information Center. Dostopno prek: <http://npin.org/library/pre1998/no00340/n00340.html> (14. 6. 2003).
35. Soole, D. W., et al. (2005). *School based drug prevention: a systematic review of the effectiveness on illicit drug use*. DPMP Monograph Series. Fitzroy: Turning Point Alcohol and Drug Centre.
36. Stergar, E. (1999). *Evropska raziskava o alkoholu in preostalih drogah med šolsko mladino: poročilo ESPAD za Republiko Slovenijo 1995*. Ljubljana: Zdravstveno varstvo, 38, Suplement.
37. Stergar, E., Pucelj, V. in Scagnetti, N. (2005). *ESPAD: Evropska raziskava o alkoholu in preostalih drogah med šolsko mladino, Slovenija 2003*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS in Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa, Klinični center Ljubljana.
38. West, P., Sweeting, H. (1997). »Lost souls« and »rebels«: a challenge to the assumption that low self-esteem and unhealthy lifestyles are related. *Health Education*, (5): 161-167.
39. 2005 National Report to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Czech Republic: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues.
40. 2005 National Report to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Greece: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues. Athens: Greek Retoix Focal Point.
41. 2005 National Report to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Portugal: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues. Instituto Português da Droga e da Toxicoddependência.
42. 2005 Report for the EMCDDA. Retoix National Focal Point. The Slovak Republic: Developments, trends and selected issues concerning the drug problem.
43. 2005 National Report (2004 data) to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Spain: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues. Athens: Greek Retoix Focal Point.
44. 2007 National Report (2006 data) to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Slovakia: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues.
45. 2007 National Report (2006 data) to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Poland: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues.
46. 2007 National Report (2006 data) to the EMCDDA by the Retoix National Focal Point. Lithuania: New Development, Trends and In-depth Information on Selected Issues.

Onja Tekavčič Grad, Anka Zavasnik

Kako v šolskem okolju prepoznavati depresivnega ali suicidalnega otroka in mladostnika?

POVZETEK

Avtorici v prispevku opredeljujeta vlogo učitelja pri preprečevanju samomora pri otrocih in mladostnikih. Učitelj je lahko eden ključnih pomočnikov pri zgodnjem prepoznavanju ogroženih otrok in mladostnikov, hkrati pa pomembno vpliva na oblikovanje takih stališč pri učencih, ki spodbujajo k bolj konstruktivnim načinom reševanja problemov, kot je samomorilno vedenje.

Opisani so osnovni pojmi samomora in samomorilnega vedenja, dejavniki tveganja in zaščitni dejavniki, različne oblike preprečevanja (prevencije), načini prepoznavanja ogroženih otrok in mladostnikov ter možnosti za ukrepanje v okviru šol.

KLJUČNE BESEDE: samomorilno vedenje, preprečevanje, otrok, mladostnik, učitelj, pomoč

ABSTRACT

The authors describe the role of the teachers in suicide prevention of children and adolescents at school. The teacher can help in early detection of those children and adolescents who are at risk of suicide and he/she can play an important role at forming such attitudes that would promote better coping skills in problem solving than suicide is.

The basic knowledge of suicidology is explained: what suicidal behaviour is, which are the protective and risk factors for suicide, which are the different forms of suicide prevention and how can the children and adolescents at risk be detected and helped in the school setting.

KEY WORDS: suicidal behaviour, prevention, child, adolescent, teacher, help

Uvod

Vsako leto si v Sloveniji vzame življenje za en razred otrok in mladostnikov med desetim in devetnajstim letom starosti. Večina teh mladih je pred usodnim dejanjem in odločitvijo živela v družinah in se šolala v kateri od osnovnih, poklicnih ali srednjih šol. Samomor je eno tistih travmatskih dejanj, ki za seboj pusti katastrofalne posledice. Tako gre ne le za nepotrebno smrt otroka ali mladostnika in je izgubljeno, neizkoriščeno in neizživeto mlado življenje, pomembno je tudi, da samomor pusti za seboj izjemno veliko hudega med bližnjimi.

Ti bližnji so poleg svojcev in najbližjih prijateljev tudi sošolci, njihovi starši, učitelji in vodstvo šole, na kateri se je šolal umrla otrok. Ob vsakem samomoru, še posebej pa ob samomoru otroka, si okolica postavlja veliko vprašanj, na katera je težko odgovoriti. Najpogostejše je, zakaj se je samomor zgodil, kakšen je bil njihov delež, kako bi lahko preprečili dejanje, zakaj niso opazili ali prepoznali opozorilnih znakov, pa tudi, ali se kaj podobnega lahko ponovi v njihovi šoli, razredu ali celo v njihovi družini. Številni se šele takrat zavedo problema, si morda preberejo osnovne podatke o ljudeh, ki v stiski »rešijo« težavo na tako tragičen način, in se sprašujejo, kako bi bilo mogoče z več znanja o pojavu in z več spretnosti v komunikaciji z otrokom preprečiti ta nekonstruktivni način in mu ponuditi drugačne rešitve.

Depresivnost in samomorilno vedenje obravnavajo in zdravijo strokovnjaki za ta področja – psihologi, zdravniki, različni psihoterapevti in svetovalci. Seveda pa je do teh strokovnjakov potrebno priti, zanje vedeti, se sprijazniti, da je pomoč nujna in poznati pot do njih. Vsega tega otroci in mladostniki, pa tudi njihovi starši pogosto ne vedo. Še pogostejše pa zaradi neznanja, tabuiziranosti in stigmatiziranosti depresivnega razpoloženja tega ne prepoznajo ali ne želijo videti, pa tudi ne vedo, da otrok potrebuje pomoč ali pa se tega sramujejo. Pogosto je ovira tudi to, da so za otroka starši predvsem v obdobju mladostništva pogost vir njegovega nezadovoljstva in konfliktov in zato velikokrat niso tisti, ki bi jim mladostniki zaupali svoje težave.

Otrok in mladostnik pa navadno hodita v šolo in v njej preživita veliko ur, takrat se v različnih situacijah pokažeta in odslikavata njuno počutje in razpoloženje. V teh različnih podobah ju vsak dan vidijo sošolci, pa tudi učitelji. Učitelj vidi otroka in mladostnika v različnih podobah: ko je napet ali sproščen, ko se boji ali veseli, ko je pripravljen za delo ali moteč, ko je prijazen ali agresiven, ko se podredi drugačnemu mnenju ali ko se upira avtoritetam. Zato so učitelji v dobrem položaju in lahko opazijo spremembe pri otroku ali mladostniku, če/ko le-ta postaja zaskrbljen, razdražljiv, neuspešen, konflikt, žalosten ali se umakne. Ali bodo učitelji ob tem reagirali in kako, je

odvisno od njihovega znanja o pojavu, obvladovanja komunikacije z otrokom in njihovih stališč, ali bo pogovor otroku lahko pomagal iz neugodnega položaja in prepričanja, ali naj to tudi naredi.

Ta prispevek bo poskušal pokazati poti in načine, ki kažejo, da je lahko učitelj eden tistih, ki otroku med prvimi pokaže pot iz zanj na videz temačnega in brezizhodnega labirinta problemov ter nakaže možnosti za rešitev težav na drugačen, bolj konstruktiven način, kot je samomor.

Kaj moramo vedeti o samomorilnem vedenju otrok in mladostnikov?

Samomor (lat. *suicid*) je individualno dejanje, pri katerem se je posameznik odločil, da si bo vzel življenje s sredstvi, ki si jih je sam izbral in ob času, ki ga je določil sam. Pri **samomorilnem poskusu** (lat. *tentamen suicidii*) je bila namera prekinjena ali ustavljena. **Avtodestruktivno vedenje ali samopoškodba** pa je vrsta različnih tveganih, impulzivnih, agresivnih dejanj, ki posamezniku lahko škodujejo, njihov namen pa ni smrt, pač pa sprememba v okolju, to pa se po pomoti ali zaradi drugih razlogov lahko spremeni v samomor.

Vinjeta: 14-letna NN je zvečer po prepiru s starši zaradi eksperimentiranja z drogo in vedenjskih problemov, pa tudi »špricanja« šole zaradi česar je niso pustili na zabavo – v navalu jeze šla v kopalnico, pojedla nekaj njej neznanih zdravil, ki jih je jemala mama in si nato še površinsko prerezala žile na podlahti. Ker je bilo pozno in so starši spali, je do jutra nihče ni pogrešal. Umrla je zaradi učinka zdravil za srce, za katera je najbrž menila, da so manj nevarna. Ureznine so bile plitve in nenevarne. Samopoškodba je zaradi nesrečnega spleta neznanja in okoliščin prešla v dejanje, ki se je končalo s smrtjo, čeprav to verjetno ni bil deklarin namen.

V svetu je samomor med prvimi petimi vzroki smrti pri starostni skupini od 15 do 19 let (WHO 2000). V razvitem svetu, za katerega ta podatek velja, je večina teh mladostnikov vključenih v katero od oblik šolanja. V veliki slovenski raziskavi med srednješolci (Tomori in Stiković 1998) je kar 16,8 % dijakov izjavilo, da se o osebnih težavah težko ali zelo težko pogovarja; pri 29 % fantov in 41 % deklet je bila ugotovljena klinično pomembna stopnja depresivnosti; 31 % fantov in 45 % deklet je že kdaj razmišljalo, da bi si vzeli življenje; 6,8 % fantov in 13,5 % deklet si je že poskusilo vzeti življenje. Pri suicidalnih mladostnikih obeh spolov je navzoče izrazito nižje samospoštovanje kot pri nesuicidalnih, še posebej je bilo to opaziti pri fantih.

Zaščitni dejavniki in dejavniki tveganja samomorilnega vedenja pri otrocih in mladostnikih

Svetovna zdravstvena organizacija je v svoji knjižici s priporočili za učitelje in drugo šolsko osebje (WHO 2000) navedla, kateri so dejavniki tveganja in kateri tisti, ki ščitijo mladostnike pred samomorilnim vedenjem. Zaradi agresivnega, impulzivnega in nekontroliranega vedenja so fantje pogosteje vpleteni tudi v bolj agresivne oblike samopoškodovanj kot dekleta, pogosteje so pod vplivom alkohola in drugih psihoaktivnih substanc, to vse pa doda k razmerju med spoloma, ki je v izrazito škodo moškim (3,5 samomora moških na en samomor žensk v Republiki Sloveniji).

Zaščitni dejavniki so razdeljeni na družinske, osebnostne in socio-kulturne. **Družinski** so: dobri odnosi med družinskimi člani, podpora in razumevanje družine, funkcionalna družina. **Osebnostni in kognitivni** zaščitni dejavniki so: dobre socialne spretnosti, zaupanje vase in svoje dosežke in sposobnosti, spretnost, potrebna za iskanje pomoči in nasvetov ob odločitvah, ko jih mladostnik potrebuje, odprtost do drugih, ko je potrebno sprejeti pomembne odločitve, odprtost do novega znanja. **Kulturni in sociodemografski** zaščitni dejavniki so: socialna integracija v različnih aktivnostih (šport, glasba, itd.), dobri odnosi s sošolci, dobri odnosi z učitelji in drugimi odraslimi, podpora različnih ljudi iz okolice.

Dejavniki in situacije tveganja so povezane z notranjimi in zunanji okolici. V nekaterih družinah se ta vzorec vedenja ponavlja, to pa gre pripisati tako biološkim dejavnikom (nagnjenost k depresivnosti) kot dejavnikom okolja (identifikacija s prednikom, imitacija načina reševanja težav, tabuziranje dejanja – tišina). Tudi te dejavnike lahko delimo na podskupine družinskih, osebnostnih ter kulturnih in sociodemografskih dejavnikov tveganja. Posebno podskupino rizičnih dejavnikov pa predstavlja sklop psihiatričnih motenj in bolezenskih stanj. **Družinski** dejavniki tveganja so: zloraba in odvisnost od alkohola (in drugih psihoaktivnih substanc) pri enem ali več družinskih članih, psihopatologija pri enem ali obeh starših, nefunkcionalna družina, ki pogosto vključuje tudi različne vrste nasilja (fizično, verbalno) in zlorabe (telesno, spolno); neustrezna skrb za otroke, slaba komunikacija, prepiri, ki se lahko končajo z ločitvijo ali kroničnim nerazumevanjem družinskih članov. Ekstremna pričakovanja staršev (prevelika, premajhna), neustrezno določene meje ali dejstvo, da meja sploh ni, pomanjkanje časa, zanemarjanje otrokovih emocionalnih in fizičnih potreb, pogoste selitve družine. Dejavniki tveganja na področju **kognitivnega stila in osebnosti** otroka ali mladostnika so: visoka impulzivnost in agresivnost otroka ali mladostnika, menjave razpoloženja (ki so drugačne od običajnih),

neustrezni načini spoprijemanja s težavami, razdražljivost, nesposobnost za sprejemanje realnosti in prilagajanje realnosti, vztrajanje v imaginarnem, fantazijskem svetu, hitro razočaranje in vdaja ob problemih, nagnjenost k tesnobi in trmi. **Kulturni in sociodemografski** dejavniki tveganja pri otrocih in mladostnikih so: nižja izobrazba in brezposelnost v družini, slaba vključenost družine v socialno mrežo (emigranti).

Psihiatrične motnje in bolezenska stanja, ki predstavljajo posebno pomembne dejavnike tveganja samomorilne ogroženosti otrok in mladostnikov, so:

- depresija, ki se pogosto kaže v obliki telesnih bolečin, kot so glavobol, bolečine v trebuhu, bolečine v nogah in prsih; depresivne mladostnice se pogosto umaknejo in postanejo tihe ter neaktivne, mladostniki pa so bolj nagnjeni k neprilagojenemu vedenju in agresivnim izbruhom, to pa je pri obeh spolih sprememba glede na prejšnje vedenje;
- anksiozne motnje v obliki stopnjevanja in neobvladljive tesnobe v kombinaciji s psihosomatskimi simptomi so pogoste pri mladostnikih, ki pozneje poskušajo narediti samomor ali pa ga naredijo; .
- zloraba alkohola in drugih nedovoljenih psihoaktivnih substanc – eden od štirih mladostnikov je pred samomorilnim dejanjem pil alkohol ali vzel drogo (WHO 2000);
- motnje hranjenja – kar 1-2 % mladostnic trpi za anoreksijo ali bulimijo, to pa pogosto vodi v depresijo in večje tveganje samomora;
- psihotične motnje – sicer redke med mladostniki (shizofrenija in bipolarna motnja), pa pri tistih, ki jih imajo, povzročijo izjemno veliko tveganje za samomor. Navadno se ti mladostniki spopadajo z ekscesnim pitjem in zlorabo drog. Velikokrat ni jasno, ali je psihotična motnja povzročila pri mladostniku potrebo po olajšanju nemira in tesnobe ali pa je zloraba substanc sprožila latentno psihotično motnjo;
- prejšnji poskusi samomora so sami po sebi, še bolj pa v kombinaciji s katerim od omenjenih dejavnikov, zelo tvegani za nadaljnje samomorilno vedenje.

Poseben problem v zvezi s povečanjem tveganja samomora predstavljajo **negativni življenjski dogodki**, ki ponovno sprožijo občutke nemoči, brezupa in obupa pri že sicer ranljivem mladostniku. Ti dogodki so različnih vrst in lahko nekatere mladostnike zelo obremenijo, drugi pa so odporni proti njim in se jim lahko zdijo prav nepomembni ali jih celo ne opazijo. Med negativne življenjske dogodke štejemo: težave v družini, smrt pomembnega bližnjega, ločitev od sošolcev, prijateljev, konec ljubezenskega razmerja, konflikte in zastraševanja vrstnikov ali odraslih, razočaranje nad šolskim neuspehom ter pritiske staršev, nosečnost, splav, okužbo s spolno prenosljivo boleznijo, resno telesno bolezen, naravno nesrečo (WHO 2000).

Med dejavnike tveganja sodijo še: mladostnikov občutek osamljenosti, huda hormonska neravnotežja in nihanja ter fantazije o »smrti kot življenju brez problemov«.

Med mladimi je zaradi posebnosti njihovega obdobja, ko so vrstniki najpomembnejša referenčna skupina, zelo nevaren dejavnik tveganja t. i. »Wertherjev efekt« oz. posnemanje vrstnika, ki je pred kratkim naredil samomor. Fenomen posnemanja so poimenovali po glavnem junaku Goethejevega romana Trpljenje mladega Wertherja, ki se ubije zaradi neuslišane ljubezni in je ob izidu v sredi 19. stoletja povzročil toliko posnemanja samomorilnega vedenja v skupini enako starih mladih ljudi, da so številne države knjigo prepovedale.

Poleg vseh omenjenih dejavnikov tveganja, ki so specifični za obdobje mladostništva, moramo omeniti še bolj splošne dejavnike tveganja, ki so navzoči v vseh starostnih skupinah. To so: spol (moški – trikrat več samomorov), občutek, da je problem nerešljiv (kot bi bil v predoru, iz katerega je edini izhod samomor), izdelan načrt za samomor (določeni so metoda, sredstvo, čas, kraj).

Kako ukrepati ob samomorilnem vedenju otrok in mladostnikov ?

Če je samomor eden od »prevladujočih problemov duševnega in javnega zdravja v svetu« (Diekstra 1987), se ga moramo lotiti sistemsko. Navadno govorimo o treh pristopih: **prevenција, intervencija in postvenција**. S preventivnimi ukrepi razumemo hitro in učinkovito prepoznavanje problema, ko je še odprt za spremembe, torej takrat, ko se pri otroku ali mladostniku šele oblikujejo načini reševanja in spoprijemanja s težavami v življenju. To lahko dosežemo le z dobro in natančno poučenostjo tako otrok in mladostnikov kot njihovih staršev, učiteljev, trenerjev in drugih pomembnih odraslih o tem, kaj pravzaprav samomorilno vedenje je in kako ga je mogoče obvladovati oz. nadomestiti s primernejšimi oblikami vedenja. Torej je potrebno vzgojiti in usmeriti vse skupine v dejavno preprečevanje nastajanja samomorilnega razmišljanja in omogočiti učenje drugih, konstruktivnejših oblik reševanja težav.

Intervencija je pravočasno reagiranje na samomorilno vedenje, katerega namen je rešiti posameznika. Večina tega dela je v rokah strokovnjakov, pot do njih pa lahko pokažejo in olajšajo tudi vsi tisti, ki otroka in mladostnika dobro opazujejo, poznajo njegovo siceršnje vedenje, vidijo, da se je spremenil in ga o njegovem počutju in morebitnih samomorilnih misli tudi naravnost vprašajo. Če mladostnik taka razmišljanja, grožnje ali celo dejanja potrdi, je nujno ustrezno reagirati. To pa je obvestiti starše, najti primerne poti, da bo

mladostnik dobil strokovno pomoč in mu pomagati do odločitve, da bo po pomoč tudi šel.

Postvencija se nanaša na ukrepe, ki jih je potrebno izvajati, če se samomor ali samomorilni poskus že zgodi. Postvencija se ukvarja s tistimi, ki so po dejanju izjemno prizadeti, prestrašeni, z občutki krivde in številnimi neodgovorjenimi vprašanji. To so družinski člani umrlega otroka ali mladostnika, njegovi/njeni sošolci, prijatelji, učitelji, znanci. Šolski sistem se mora zato ob takem dogodku ustrezno odzvati (Leenaars in dr. 2001).

Tudi v Sloveniji imamo izkušnje z vsemi tremi oblikami preprečevanja samomorilnega vedenja v šolah. Od leta 1992 dalje (do leta 2004) so v okviru stalnega strokovnega izpopolnjevanja učiteljev potekale tridnevne preventivne delavnice o prepoznavanju depresivnega in suicidalnega učenca in dijaka. Poskušale so ponuditi znanje in ozavestiti učitelja ter spremeniti učiteljeva stališča do samomorilnega vedenja, saj so učitelji (in ne šolski svetovalni delavci) borci na prvi bojni črti v šolskem sistemu in zato najpomembnejši ter sploh prvi člen v prepoznavanju tovrstnega vedenja otroka ali mladostnika v šoli. Tako se je izobrazilo okoli 500 strokovnjakov (učiteljev, šolskih svetovalnih delavcev, ravnateljev) v preventivi.

Poleg preventivnih delavnic so občasno potekale tudi delavnice s postvencijsko vsebino, ki so bile organizirane, ko je na določeni osnovni ali srednji šoli zaradi stresne situacije (po samomoru enega ali več učencev ali dijakov te šole) nastala potreba med učenci, učitelji ali starši in je vodstvo šole prosilo za pomoč strokovnjakov. Ko eden od učencev ali dijakov naredi samomor (zaradi prej omenjenega Wertherjevega efekta posnemanja se večkrat zgodi več samomorov – v nekaterih šolah so bile delavnice organizirane po tretjem samomoru po vrsti), je odziv vseh treh skupin – otrok, njihovih staršev in učiteljev, navadno zelo čustven in zelo dramatičen. Zaradi lastnih strahov in negotovosti potrebujejo vse tri skupine ne le znanje, ampak tudi razumevanje, čustveno razbremenitev in podporo. Želijo odgovore na eksistencialna, pa tudi zelo praktična vprašanja:

- kdaj povedati drugim učencem, kaj se je zgodilo;
- kdo naj jim to sporoči in na kakšen način;
- ali naj teče pouk naprej kot navadno ali naj posvetijo nekaj ur pogovoru o dogodku in občutkih, ki jih je sprožil pri učencih;
- kdo in kako naj se udeleži pogreba;
- kako odgovoriti na vprašanja učencev, zakaj se je to zgodilo sošolcu in se odzvati na strahove, ali se njim lahko zgodi kaj podobnega;
- kako zaznamovati spomin na umrlega, pa vendar ne narediti iz učenca, ki je napravil samomor, »heroja«;

- kako opremiti učence z osnovnim znanjem o stiskah, ki pripeljejo do samomora, pa bi jih lahko reševali na drugačen način, in kje so viri pomoči, ki so otrokom in njihovim staršem na voljo.

Če se tragični dogodek zgodi, je smiselno uporabiti vnaprej pripravljen protokol, ki odgovori učiteljem na zapisana vprašanja in jim pomaga ravnati tako, da je škoda za vse vpletene čim manjša.

Kako prepoznati učenca ali dijaka, ki postaja depresiven in/ali razmišlja o samomoru ?

Številni učitelji se ob problemu vprašanj o prepoznavanju samomorilnega vedenja pri učencih sprašujejo o lastni kompetentnosti in znanju, pa tudi o primernosti njihovega poseganja na področje, ki ga njihovo področje ne zadeva. Zaradi časovne in vsesplošne preobremenjenosti se jim zdi, da ne bodo zmogli še dodatne obremenitve z delom, za katero nimajo dovolj znanja in izkušenj. Nekateri menijo, da je za tovrstne stiske zadolžena šolska svetovalna služba; ta naj bi učenca odkrila in mu pomagala. Seveda pa večina učiteljev, ki s to službo dobro in uspešno sodelujejo, razume, da brez njihovega odkrivanja in pomoči šolski svetovalci ostanejo brez ključnih informacij, ki jih lahko z opazovanjem in pogovorom dobijo le učitelji, saj so le oni tisti, ki otroka doživljajo v različnih okoliščinah, socialnih kontekstih in spremembah razpoloženj. Zato večina učiteljev motivirano in aktivno pridobiva nove informacije in jih lahko s pridom uporabi v svojem razredu in ob svojem učencu ali dijaku, ki postaja depresiven.

Marsikdaj so **opozorilni znaki** (Grad 2004) depresivnega ali suicidalnega mladostnika očitni in jasni, spet drugič pa zamaskirani in težko prepoznavni in lahko šele s pogovorom ugotovimo, kaj se z mladim človekom v resnici dogaja.

Prepoznavanje stiske pri učencu: najbolj zanesljiv znak stiske, ki ga ni mogoče spregledati, je *sprememba*, ki jo opazimo pri otroku ali mladostniku bodisi v vedenju, razpoloženju bodisi v količini in načinu govora. Učitelj lahko opazi spremembo pri izražanju interesa in motivaciji pri tistih aktivnostih ali temah, ki so otroka prej zanimale. Lahko opazi poslabšanje uspeha, drsenje ocen navzdol, neprimerno vedenje ali agresivne izbruhe pri mladostniku, ki je bil prej miren in primerno obvladan. Lahko pa se nemir in izbruhi tako stopnjujejo, da je potrebno obvestiti starše, to pa omogoči pogovor o tem, katere spremembe v vedenju in razpoloženju so opazili oni. Enako je smiselno primerjati opažanja različnih učiteljev, ki so učenca poznali že prej in vprašati, kako oni vidijo to razliko. Poseben problem je zloraba psihoaktivnih substanc,

ki so pogosti spremljevalci depresivnega razpoloženja in zapletejo prepoznavanje osnovnega razpoloženja.

Velikokrat se nerazpoloženje pri mladostniku kaže v obliki spremenjenega vedenja, kakršnega sicer pri njem ne pričakujemo. Lahko se kaže v zaspanosti, nepozornosti in nepripravljenosti za delo. Pisne naloge in literarni izdelki (pesmi, pisma), ki jih v tem obdobju piše, so lahko polni filozofskih razmišljanj, ki kažejo preokupacijo z razmišljanjem o nesmiselnosti življenja in smrti.

Nekateri mladostniki izražajo svojo nemoč in stisko z nekaterimi bolj ali manj določenimi trditvami, kot so: »Bolje vam bo brez mene.« »Saj bo kmalu drugače in ne bom imel več težav.« »Vsega imam dosti.« »Kmalu bom vsega rešen.«

Včasih so grožnje še bolj direktne: »Vsemu bom naredil konec.« Boste že videli, še žel vam bo, ko se bom ubil.«

Včasih pa so pripombe zelo posredne in nejasne in zahtevajo neposredno vprašanje o samomorilnih mislih in natančnejše raziskovanje mladostnikovega doživljanja v nadaljevanju pogovora.

Komunikacija z otrokom ali mladostnikom v čustveni stiski

Na odločitev, ali bo učitelj začel pogovor o spremembah in stiskah, ki jih opazuje pri otroku ali mladostniku, pomembno vpliva njegovo stališče do tega, koliko pogovor sploh pomaga. Pogosto menimo, da je pomembneje kaj konkretnega storiti ali dati nasvet, kot pa se pogovarjati o čustvenih problemih. Vendar pa je pogovor tisti način komunikacije, ki omogoča najbolj jasno izmenjavo sporočil, posreduje sogovorniku občutek, da se zanj zanimamo, ga razbremenimo, mu ponudi čustveno oporo in občutek varnosti ter mu omogoči drugačen pogled na njegov problem. Učitelj pa v pogovoru bolje spozna otrokov oziroma mladostnikov položaj.

Učitelji pogosto ocenjujejo, da so za takšne pogovore premalo strokovno usposobljeni. Vendar pa dejstvo, da učenca poznajo in da so oni sami prepoznali opozorilne znake oziroma spremembe v njegovem vedenju, prevladuje nad občutkom pomanjkanja znanja. Otrok oziroma mladostnik se bo ob znani osebi počutil varnejšega in bo lažje vzpostavil zaupen odnos.

Seveda pa je pomembno, da si učitelj pridobi osnovna znanja o vodenju takšnih pogovorov, saj se v nekaterih značilnostih razlikujejo od siceršnjih socialnih interakcij.

Učitelj je tisti, ki bo dal pobudo in otroku oziroma mladostniku že na začetku povedal, o čem bi se želel pogovoriti (opisal, kakšno vedenje ali doživljanje je pri učencu opazil in kaj ga skrbi). S tem bo izrazil skrb in zanimanje za učenca, to pa na posameznika v stiski deluje pozitivno (mu zbudi občutek, da drugim ni vseeno, kaj se z njim dogaja).

Vprašanja, ki jih lahko uporabimo v začetku:

Bi se lahko pogovorila, kako se počutiš zadnje čase? Zdi se mi, da si nemiren (prestrašen, zaskrbljen ...)

Opazil sem, da se težko zbereš in težko slediš pouku. Ali te kaj teži?

Zadnje čase se mi zdiš spremenjena, bolj žalostna. Ali se je kaj spremenilo v tvojem življenju?

Opazila sem, da pogosto omenjaš, da ne vidiš več nobenega smisla v življenju. Ali se lahko o tem kaj več pogovoriva?

Učitelj lahko učencu ponudi, da bo delil težavo z njim:

Ali te kaj skrbi? Poskusi povedati, lažje ti bo.

Bi rad spregovoril o tem, kar se s teboj dogaja?

Lažje ti bo, če mi boš zaupal, kako se počutiš?

Pomembno je, da otroku ali mladostniku pokažemo, da smo ga poslušali in da razumemo njegovo stisko ter sprejemamo njegove občutke. To dosežemo s tem, da postavljamo vprašanja na osnovi tega, kar nam je otrok ali mladostnik povedal in uporabljamo njegove besede.

Vsebinsko lahko občasno povzamemo:

Če prav razumem, te skrbi, kako boš staršem povedal, da nisi bil sprejet na gimnazijo?

To je res boleče, najbrž težko prenašaš, ker se starša ločujeta?

Razumem, da je težko, če se sošolci norčujejo iz tebe.

V nadaljevanju bo učitelj postavljal dodatna vprašanja, ki bodo učenca spodbujala k spontanemu pripovedovanju, opisovanju okoliščine, ki je povezana z njegovo stisko, in opisovanju čustev, ki jih doživlja. Z vprašanji preverjamo vrsto, intenzivnost, pogostost in trajanje teh čustev ter opredelimo, kaj otroka ali mladostnika najbolj vznemirja.

Vprašamo lahko:

Kakšni so tvoji občutki?

Kako dolgo se že počutiš slabo?

Ali ti je kaj lažje, če nisi sam?

Kako pogosto se ukvarjaš s temi skrbmi?

Kdaj ti je v sedanji situaciji najtežje?

Koliko časa boš še zmoget prenašati te občutke?

Česa se najbolj bojiš?

Odgovori nam bodo pomagali razumeti njegovo trenutno čustveno doživljanje ter oceniti globino stiske. Če bomo na osnovi odgovorov prepoznali, da so pri otroku ali mladostniku prisotni znaki depresivnosti (je napet, zaskrbljen, slabo spi in nima apetita, je jezen ali prizadet, itd.), bomo morali preveriti, ali razmišlja o samomoru in kolikšna je nevarnost, da ga bo tudi naredil.

Vprašanja o samomorilnih mislih in načrtih moramo postaviti jasno in naravnost, saj bo to za otroka ali mladostnika sporočilo, da je o samomoru dovoljeno govoriti in da ni osamljen v teh razmišljanjih:

Imaš kdaj občutek, da ni več vredno živeti?

Si kdaj zaželiš, da bi zaspal in se ne bi več zbudil?

Si že kdaj pomislil, da ne moreš več? Da bi si kar kaj naredil?

Če na takšno vprašanje dobimo pritrdilen odgovor, moramo preveriti:

- v kakšnih okoliščinah je otrok ali mladostnik pomislil na samomor;
- kdaj bi to izvedel;
- in na kakšen način.

Če ima otrok ali mladostnik izdelan načrt za samomor, moramo s tem seznaniti starše in jim svetovati obravnavo pri psihiatru. Pričakujemo lahko, da bodo starši presenečeni, saj raziskave kažejo, da jih večina ni seznanjena s tem, da njihov otrok razmišlja o samomoru (Sadock in Sadock 2007). Povezovanje učitelja s šolsko svetovalno službo in vodstvom šole je tisti način, ki pripomore k temu, da starši sprejmejo ponujeno možnost. Pomembno pa je, da učitelj ohrani stik z učencem, se z njim dogovori o načinu pomoči, ga spodbuja in z zgledom uči, da je težave in probleme možno reševati.

V pogovoru, s katerim preverjamo, kaj pomenijo spremembe, ki smo jih opazili pri otroku ali mladostniku, uporabljamo predvsem vprašanja. Zaželeno je, da so »odprtega tipa« (to so vprašanja, na katera ne moremo odgovoriti z eno samo besedo) in da dopuščajo različne možne odgovore.

Zaključek

Vseh samomorov otrok in mladostnikov ne moremo preprečiti. Je pa pomembno, da se jih trudimo preprečevati in da se zaradi predsodkov, tabujev ali pomanjkanja znanja ne zatekamo v zanikanje problema.

S prispevkom o možnostih za preprečevanje samomora in na podlagi izkušenj, pridobljenih na seminarjih, želimo spodbuditi in opogumiti učitelje,

da bi svoje znanje posredovali tako učencem kot tudi sodelavcem. S tem bodo postopoma širili zavedanje o tem problemu med celotnim slovenskim prebivalstvom in prispevali pomemben delež k zmanjšanju števila smrti zaradi samomora v Sloveniji.

Literatura

1. Grad Tekavčič O. (2004) Prepoznavanje depresivnega otroka in mladostnika. Interno gradivo za učitelje. Zavod za šolstvo in Psihiatrična klinika Ljubljana
2. Diekstra R.F.W. , Hawton K. (ur.) (1987) Suicide in Adolescence. Dordrecht, Martinus Nijhoff Publ.
3. Leenaars A., Wenckstern S, Appleby M, Fiske H, Grad O., Kalafat J, Smith J., Takahashi Y. (2001). Current Issues in Dealing with Suicide Prevention in Schools. *Journal of Educational and Psychological Consultation*, 12(4), 365-384.
4. Sadock B.J., Sadock V.A. (2007). Kaplan & Sadock synopsis of Psychiatry:behavioral science/clinical psychiatry. Wolters Kluwer /Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia.
5. Tomori M. in Stiković S. (1998) Dejavniki tveganja pri slovenskih srednješolcih.Katedra za psihiatrijo Medicinske fakultete v Ljubljani, Psihiatrična klinika Ljubljana, 45-47.
6. WHO – Department of Mental Health. (2000) Preventing Suicide – A Resource for Teachers and Other School Staff. World Health Organisation, Geneva.

Vera Grebenc

Mladostniki v tveganih življenjskih situacijah: primer obvladovanja in zmanjševanja škode v prometu

POVZETEK

Danes različna tveganja vedno bolj razumemo kot neločljiv del vsakdanjega življenja, ljudje naj bi se jih naučili prepoznavati in z njimi ravnati. Mladi pri tem niso izjema. Avtorica v prispevku obravnava vsakdanje situacije mladostnikov in pri tem razmislek o tveganjih izpelje na primeru udeležbe mladih v prometu in istočasne rabe alkohola in/ali prepovedanih drog. To situacijo uporabi kot primer, kjer lahko razumemo, kako mladi prepoznavajo, zaznavajo in regulirajo tvegane situacije. Skozi etnografske zapise praks v prometu, ki so tipične za nekatere skupine mladih, opozori na nekatere strategije obvladovanja tveganj, ki so zajete v vsakdanjem življenju mladih ljudi. Na podlagi vsakodnevnih rutin na cesti pojasni filozofijo normalizacije tveganja in poudari pomen vednosti o upravljanju s tveganji med mladimi. Njeno mnenje je, da je pri preventivnem delu z mladimi potrebno slediti posebnim izkušnjam in vednosti različnih posameznikov in skupin v skupnosti.

KLJUČNE BESEDE: tveganje, mladi, promet, vsakdanje življenje, droge, alkohol, preventiva

ABSTRACT

The perception of risks is nowadays more and more inseparable part of everyday life and ordinary people are supposed to learn how to recognise and manage with them. Young people are not exception. In this article the author looks at everyday situations of young people and in so doing she consider risk situations connected to road traffic and use of alcohol and drugs as moments to understand how young people recognize, percept and regulate this risk situations. She presents some ethnographic descriptions of road traffic practices which are typical for some groups of adolescent people and point out some risk coping strategies which are incorporated in everyday life of young people. On the behalf of everyday routines in the road traffic she explains the philosophy of normalization of risk and point out the knowledge for risk management among youth. By her opinion, the prevention work with youth should follow particular experiences and knowledge of different individuals and groups in the community.

KEY WORDS: risk, young people, road traffic, everyday life, drugs, alcohol, prevention

Uvod

Popularne podobe prikazujejo otroštvo in mladostništvo kot brezskrbno in živahno obdobje. Hkrati pa ob posameznih dogodkih opazovalci ravnanja »mladostniške brezskrbnosti« relativizirajo s podobami brezbržnosti, neodgovornosti, nezrelosti, lahkomišelnosti. Mladostništvo je, v primerjavi z drugimi življenjskimi obdobji, čas, v katerem pogosto v vsakdanjem življenju ne poteka vse gladko (Byrnes 2002). Je obdobje, v katerem se posameznik na eni strani vedno znova spopada s konfliktom vrednot zaradi pričakovanj in zahtev družbe, na drugi strani pa z lastnimi željami in pričakovanji. Pri tem Romer (2002) ugotavlja, da je obdobje mladostništva velikokrat povezano z zdravju tveganimi vedenji, kot so kajenje, opijanje, nezaščiteni spolni odnosi in drugo. Lapsley (2002) vidi razlog za tovrstno tveganje v občutku »neranljivosti« mladostnikov, v smislu »to se meni ne more zgoditi«. V ozadju občutij neranljivosti je, če povzamem Romerja (2002), razlika v doživljanju dejanj med mladostnikom in odraslo osebo - odrasli presoja in sprejemajo odločitve na podlagi preteklih izkušenj, mladi pa izkušnje na različnih področjih vsakdanjega življenja šele nabirajo. Kelly (2001: 30) pravi: »Načelo mladostništva je »postati«: postati neodvisen, postati zrel, postati sposoben samonadzorovanja.« Od mladih pričakujemo, da bodo razvili lastna stališča do različnih tipov tveganj (na primer uživanje alkohola, drog, nasilja), da bodo ta tveganja obvladovali s pomočjo dogovarjanja in pogajanja z učitelji, starši in drugimi na racionalen in odgovoren način, ob tem pa jih ne sprejemamo kot povsem sposobne obvladovati ta različna tveganja. Vendar odločitve, ki jih postavijo mladi v vsakdanjem življenju, niso povezane le z osebnostnimi lastnostmi. Odločitve so povezane z možnostmi in izbirami, ki so na voljo v okolju, povezane so s sporočili in vrednotami, ki so postavljene v določenem prostoru. V času odraščanja se otroci soočajo s konfliktnimi situacijami, v katerih so neka ravnanja navzven (javno ali z zakonom) prepovedana ali kritizirana, hkrati pa "pomembne druge" osebe - odrasli vzorniki teh ravnanj ne problematizirajo, še več, so dokaz njihove svobode, moči, uspeha. Mladostnik se tako znajde v situaciji, ko visoko kotirata dva izključujoča si momenta, na primer: vožnja avtomobila je v današnji družbi pričakovana, uporaba alkohola pa visoko tolerirana. Mladostnik je v precepu,

kjer zakonodaja nekaj ureja in poskuša preprečevati, vsakdanje prakse in zgledi pa kažejo nasprotno. Realnost, ki se ponuja današnjemu človeku, torej tudi mlademu človeku, ima izrazito liberalen obraz: v smislu izbir stilov življenja, zahtev po individualnosti, »držanja usode v lastnih rokah«. Vendar prav te iste vrednote (svobode) determinirajo in v očeh navadnega človeka priključijo podobo neobvladljivosti in vsiljenosti. Ta dvojnost je utelešena v konceptu tveganja - tveganje napoveduje dobiček in svari z izgubo, škodo. Eno izmed gesel sodobne družbe je: »Kdor riskira, profitira!« Različna tveganja vedno bolj razumemo kot neločljiv del vsakdanjega življenja, ljudje naj bi se jih naučili prepoznavati in z njimi ravnati. Včasih so bili pojmi: varnost/ nevarnost, pravilno/ nepravilno ravnanje, primerno/ neprimerno vedenje veliko bolj jasno definirani (Järvinen, Room 2007). Danes se ta samoumevnost danega kaže na drugačen način. Kot zapiše Nastran Uletova, so danes mladi angažirani okoli osebnih identitetnih projektov, gradnje individualnih življenjskih slogov (Nastran Ule 2000). Prej se je življenje ljudi vrtelo med sferama doma in dela, danes se življenje ljudi vrti okoli gojenja osebnega življenjskega sloga: »Življenjski slog lahko definiramo kot množico praks, dejavnosti, življenjskih in vrednostnih orientacij, želja. Življenjski slog so vsakdanje prakse, rutine, ki so utelešene v navadah oblačenja, hranjenja, delovanja in priljubljenih okolij za srečevanja z drugimi« (Nastran Ule 2000: 293-294). V središče se vedno bolj umešča področje potrošništva in daje vtis, da ima le-to ključno vlogo pri ustvarjanju in razvijanju identitete posameznika. Tveganja, vezana na koncept potrošništva, so utelešena v individualnih projektih posameznikov in prispevajo h konstrukciji posameznika kot preračunljivega in avtonomnega subjekta (Reith 2004). Rose (v: O'Malley 2002: 283) zapiše: »Tipi življenjskih slogov so vključeni v ponudbo. Posameznik mora opraviti osebno delo, z namenom, da znotraj sfere potrošnje sestavi svoj način življenja, in da v to vgradi sistem vrednot, ki jih izbira med alternativnimi moralnimi kodami, izluščenimi iz sveta znakov in podob.« Prevzemanje tveganja je del procesa, v katerem ljudje ustvarjajo sebe kot posameznike, pomeni »prakticiranje sebe« (Foucault, 1988). Tulloch in Lupton (v Cree E.Vivienne in Wallace, Susan, 2005: 116) poudarjata, da tveganje samo po sebi ni nujno negativno. Ljudje se nenehno odločajo za tveganje, bodisi ker želijo nekaj pridobiti osebno, kot navdušenje nad tem, da se samouresničujejo, ali kot del življenjskega projekta. Življenje brez tveganja lahko zaznavamo kot »preveč utesnjujoče in omejujoče, kot življenje v katerem ni izzivov« (Flaker 2003:37). Ljudje ne tvegajo zato, ker pričakujejo negativne posledice ampak računajo predvsem na ugodne izide, ali bolje, pozitivne rezultate svojih ravnanj. Toda mladi imajo kot subjekt tveganja drugačen položaj kot ostali, polnopravni posamezniki v družbi. Tvegana ravnanja mladih se ocenjujejo kot ravnanja v sedanjosti, ki vplivajo na njihovo prihodnost, vplivajo na njihov karierni in biografski potek življenja.

Tveganjem mladih se torej pripisuje več teže kot tveganjem odraslih. Na tak način jih podredimo nasprotujočemu pogledu: hkrati kot sposobne in kot nesposobne nadzorovati tveganja. Kar pomeni, kot odgovorne in kot (potencialno) neodgovorne. Na tak način so ravno na točki zaznavanja in prevzemanja odgovornosti glede vsakdanjih tveganj, otroci in mladostniki pogosto postavljeni v podrejen in celo konflikten položaj – ko od njih zahtevamo, da ravnajo na določen način, pri tem pa jim ne zaupamo, da so tega sposobni.

Ocena tveganja mladih v prometu zaradi istočasne uporabe alkohola in /ali drog

Na Fakulteti za socialno delo smo v letu 2006-2007 (Grebenc in sodelavke 2008, naročnik MOL) izvedli raziskavo, ki smo jo pojavno sicer vezali na promet ter istočasno rabo alkohola in/ali drog v prometu, vendar pa je vsebinsko usmerjena v vprašanja zaznavanja tveganj in ravnanj s tveganji. Z raziskovanjem smo se usmerili v konkretne situacije, naredili preglednico tveganj in izdelali pregled možnih ukrepov na področju preprečevanja in zmanjševanja škode, povezane z rabo alkohola/drog in udeležbe v prometu. Raziskovalnega problema smo se lotili s kombinacijo raziskovalnih prijemov. Poleg ocene pogostosti pojava tveganj vožnje med mladimi ljudmi, kar smo vezali na kvantitativni del raziskovanja, ki je zajemal srednješolce v Ljubljani, smo želeli dobiti natančnejši vpogled tudi v »kontekst« tega pojava, zato smo naredili etnografski zemljevid potovalnih situacij (kvalitativna strategija poizvedovanja). Populacijo so predstavljali dijaki srednjih šol v Ljubljani. Vseh anketiranih dijakov je bilo 1541, v starosti med 15 in 23 let, od tega jih je bilo 898 (58,3 %) moških in 642 (41,7 %) žensk.

Na cesti

Potovanje je danes del vsakdanjih rutin. Vozniški izpit med mladimi danes ni statusni simbol, le 4,6 % jih želi imeti izpit zato, da bi se lahko pohvalili pred prijatelji. Večini (62,6 %) pomeni voziški izpit predvsem večjo samostojnost: *»Da grem lahko kamor koli, da nisem omejena na druge.«*; *»Da greš, kamor hočeš, da ne obremenjuješ staršev.«*. Z voziškim izpitom je lažji in hitrejši dostop do zabav: *»Da lažje pridem na žure.«* Za razliko od odraslih udeležencev v prometu, ki avto v večini uporabljajo izrazito kot prevozno sredstvo, je avto v obdobju osamosvajanja več kot le to. Je začasen intimen prostor, neke vrste *»prehodna oblika bivanja«*, kjer si mladostnik lahko ustvari nekaj zasebnosti. Mladi povedo, da avta ne uporabljajo izključno za vožnjo (teh, ki se vozijo

zato, da nekam pridejo je 35 %), saj ga poleg vožnje najpogosteje uporabljajo še za poslušanje glasbe (75,3 %), za spolne odnose (20,2 %), uporabljajo ga tudi za uživanje alkohola (9,1 %) in nedovoljenih drog (6 %). Avto je »streha nad glavo« za branje revij, druženje, prehranjevanje, pogovore, skrivanje pred dežjem. Biti na cesti je torej del običajnih vsakdanjih praks in mladi se tvegani v prometu dobro zavedajo. Številke pokažejo, da dijaki večinoma odgovorno ravnaajo, ko so na cesti. Od vseh anketiranih dijakov, ki imajo izpit, jih nikoli ne vozi pod vplivom alkohola in/ali drog 44,3 %. Dijaki v večini primerov (54,2 %), ko so v opitem in/ali omamljenem stanju, tudi skrbijo, da bodo varno prišli domov. V situacijah, ko dijaki opazijo, da je voznik užival alkohol ali/in droge, se jih 45,2 % raje ne pelje s to osebo, 40,4 % jih skuša prepričati omamljeno osebo, naj se odpove nadaljnji vožnji, 33,4 % priskrbi za oba drug prevoz. V 25,4 % se dijaki odpovejo vožnji, če sami pri sebi opazijo, da so zaužili preveliko količino alkohola in/ali drog. Hkrati pa je iz odgovorov razvidna tudi druga plat medalje, saj jih je druga polovica že imela vsaj po eno izkušnjo, ko so se udeležili prometa in bodisi sami vozili pod vplivom alkohola in/ali drog bodisi so bili sopotniki osebi, ki je vozila pod vplivom alkohola/drog. O zavestnem tveganju pa govori podatek, da kljub opažanju prekomerne alkoholiziranosti in/ali omamljenosti pri sebi z vožnjo nadaljuje 9,3 % dijakov. 14,3 % anketiranih dijakov, v tem, da bi se vozili z osebo, ki je uživala alkohol/droge, ne vidi težav in se s to osebo vseeno peljejo. Ti dve skupini dijakov tveganja poznata in se zavedata posledic ravnanja, vendar teh ravnanj ne opustita ali se jim ne poskušata izogniti.

Tabela: Okoliščine vožnje pod vplivom alkohola in/ali prepovedanih drog

Kategorija	Tipični citati
Načrtovani dogodki, vključujoči uporabo alkohola/drog	<i>Prevozi iz žura do žura, izhodi ob vikendih. Peljali smo se z zabave ... vozil je eden od vrstnikov, ponavadi se je pilo. Velikokrat se je zgodilo, da smo šli na kak samotni prostor in pili alkohol, zraven se je uživala marihuana ... tudi voznik ni bil izjema.</i>
Oddaljene lokacije/ skrivanje uživanja drog	<i>Niti mau ne razmišljaš, jest vem recimo ... vem, se spomnm ta prvič, ta prvo obdobje, ko sm začeu z doupom, tko smo šli nekam ful delč, in pol za nazaj vem, jst se spomnm, k sm vozu z Bleda, tko se mi je zdel vuau, smo bli kr u 10 minutah doma, pa jest sm vozu, a veš, tok sm biu zadet, a ne, pa 4 smo bli v avtu.</i>
Obisk pri sorodnikih in družinska praznovanja	<i>Osebe, s katerimi sem se peljala, čeprav sem vedela, da so pile alkohol, so bile: oče, stric, prijatelji, fant. Te priložnosti oz. situacije so bila razna praznovanja, kot npr. rojstni dan, poroka, krst, birma. Ko smo bili na obisku pri sorodnikih, med prazniki ali na dopustu.</i>

Tabela: Nadaljevanje

Redno vsakodnevno uživanje	<i>V času, ko sem veliko kadil travo, vožnja do fitnesa, kina, trgovine, na morje, smučanje.</i>
Nepričakovani dogodki: (po šoli, službi)	<i>Po šoli, med špricanjem. S sodelavci smo popivali in potem šli ven, ali pa smo se peljali domov ali pa smo skadili kak joint in se po tem kam peljali.</i>
Zaupanje v lastne sposobnosti	<i>Ker nisem imel drugega prevoza in sem se počutil sposobnega voziti. Ko sem rajši jaz peljal, ne pa moj prijatelj, kateri je bil alkoholiziran še bolj.</i>
Niso občutili ovir	<i>Zavore popustijo, smisla za odgovornosti ni. Bila sem z avtom in sem vedela, da lahko peljem brez problema, kajti alkoholne pijače sploh nisem občutila, napihala pa tudi ne bi. Imel sem s sabo avto, ura je bila čez polnoči in v vasi že vse spi in ni prometa.</i>
Ni vidnih znakov opitosti, omamljenosti	<i>Ko nam je voznik povedal, koliko in kaj je popil (malo) in ni bil vidno pijan.</i>
Čim prej domov	<i>Ker sem bila zaspana in sem se zelo slabo počutila, ter sem hotela priti čim hitreje do doma, ostalega prevoznega sredstva pa nisem imela na razpolago. Ker nismo imeli s kom drugim domov, pa tudi morali smo iti.</i>
Želja po udobnem potovanju	<i>Ker se mi ni dalo iti peš domov in ker se nisem zavedal posledic in se mi to ni zdelo nič nevarnega. Predvsem pa zato, ker ko sem zadet, se počutim sposobnega za vožnjo in vozim počasi, da me ne bi ustavil policaj.</i>
Kratka razdalja	<i>Iz vaške gostilne sem se peljal domov (500m).</i>
Splet več nepričakovanih okoliščin	<i>Ko sem se domov odpravil z zabave oz. žura. Na zabavo smo se odpravili dokaj zgodaj, zato sem tam malo popil, ker sem menil, da se bomo domov odpravili v zgodnjih jutranjih urah, do takrat pa bi se streznil, vendar smo zaradi spleta okoliščin morali z zabave prej.</i>

Situacije, v katerih pride do vožnje pod vplivom alkohola/drog so splet okoliščin, ki bi jih lahko razdelili na zunanje okoliščine, na katere je posameznik težko vplival, kot na primer: pomanjkanje transporta, pričakovanja staršev, premalo denarja za nadomestni prevoz, mladostnik je premlad, da bi imel izpit za avto ipd. ter iz osebnih razlogov: zaupanje v voznika; želja po hitrem in udobnem potovanju; želja, da ostanemo skupaj s prijatelji; nezmožnost ocenjevanja situacije zaradi lastne omamljenosti: »Mi je bilo vseeno.« Iz nekaterih izjav lahko izluščimo tudi držo, prepričanje: »Se mi ne more nič zgoditi (na primer na kratki razdalji).« Prepričanje, da se nesreče dogajajo drugim in vtis neranljivosti, ocena, da »obvladujejo« situacijo (ker so preverili, da voznik ne kaže znakov opitosti/omamljenosti), so torej v veliki meri prispevali k temu, da mladi niso posvečali velike pozornosti iskanju

drugih možnosti prevoza in se z vprašanjem nadomestnih možnosti tudi pred potovanjem niso ukvarjali.

Mladostništvo: eksperimentiranje in preizkušanje meja

Mladi iz naše raziskave menijo, da je danes več možnosti, da pride do situacije, ko v avto sedejo pod vplivom drog ali alkohola. Pogostejše in na več načinov so vključeni v promet, kot je bilo to v preteklosti (več jih ima vozniški izpit, lasten avto). Zato tveganja glede uporabe alkohola/drog in tveganj v prometu povezujejo z matematičnim izračunom: pogostejše zabave plus pogostejša raba alkohola/drog je enako več možnosti, da se zgodi nesreča: *»Mladi pogostejše vozijo pijani, ali pa pod vplivom drog, iz preprostega razloga, saj veliko več obiskujejo zabave kot odrasli in veliko več eksperimentirajo.«* Menijo, da je mladostništvo čas učenja. Mladost zaznavajo kot obdobje, ko se mladi preizkušajo: *»Mladost je norost, izzivanje vrstnikov.«* Na preizkušanje stavijo veliko, tudi na »slabo« izkušnjo. Slabi izkušnji naj bi sledil premislek, odločitev, da postaneš previdnejši: *»Verjamem, da tisti, ki so imeli slabe izkušnje, tako s policijo kot kakšno prometno nesrečo, malce bolj trezno razmišljajo o tem, ali bi sedli za volan v takšnem stanju ali ne.«* Vendar takšno stališče ne velja za vse. Kot nam pripoveduje ta fant, negativna izkušnja ne pomeni nujno, da se bo človek poslej izogibal tveganim poskusom, ampak prej pomeni spodbudo, motiv, da premagaš samega sebe, da »popraviš« prejšnje napake: *»Dobr men je najbolj, preden sem šel na heroin pa to, alkohol, bolj sm biu pijn, hrabr, mejn sm biu sposobn, veš, pač pogum, un tret motor sm meu, pouno v ovink, a ne, a zvožit ga nism mogu, pa če sm se popravu, sm šou še enkrat v ist ovink.«*

Na podlagi analize stališč mladih udeležencev prometa in glede na njihovo udeležbo v prometu in intenziteto uporabe alkohola in/ali drog, lahko definiramo vsaj tri različne tipe skupin mladih. Tako bi lahko večino mladih, ki so bili naši sogovorniki, razvrstili v »običajno skupino« mladih, to so mladi, ki sledijo popularni kulturi in živijo konvencionalno vsakdanje življenje. Druga skupina so mladi, ki izzivajo tveganja, ki namenoma in zavestno iščejo tvegane situacije, v tej skupini sta pomembna vzvoda vožnje pod vplivom alkohola/drog pravila vrstniške subkulture (vrednota je izzivanje, merjenje moči). Tretja skupina so mladi, ki so oblikovali problematičen način rabe alkohola in/ali drog, nekateri med njimi so tudi zasvojeni. Zaradi zasvojenosti, in tudi zaradi obubožanja, so napredovali v osebni karieri uživalca drog/alkohola (Flaker 2002b) in izgubili možnost izbire prevoza. Zgodi se, kot je rekel eden od naših sogovornikov: *»Sem bil še vesel, če me je kdo s sabo vzel.«*

V skupini mladih, ki izzivajo, je »izzivanje tveganja« stvar neke tradicije, nekaj, kar so se naučili od svojih predhodnikov, tveganje je vrednota in je vstopnica v vrstniško skupino. Takšno vedenje je v skupini nekaj povsem »normalnega«. Za sabo imajo različne izkušnje vožnje pod vplivom drog/alkohola, z neregistriranimi vozili, vožnje brez izpita ipd. Vtis, ki smo ga dobili v pripovedih te skupine sogovornikov, je bil, da veliko časa preživijo »na cesti«. *»Mel sem motorjev poln in sem že fulkrat vozil pod vplivom marihuane. Ker smo se zmeraj šli, kdo bo prej pršel. Pol pa čist zadet, tam za unimi se lovil. Pri tem so opozorili na dejstvo, da nihče od njih ni ob tovrstnih stanjih razmišljal o morebitnih posledicah, prisoten je bil le strah pred policijskim kaznovanjem: »Edina posledica k sm jest nanjo pomislu, je, no pa še to samo doklr sm biu maldoleten, a me bo muriya ščepala in da bom meu scene, pa lahk mi še kej najdejo zdraven, pa lahk ful ene pizdarije dobim, zato k se zadet vozm . Drugač pa kšne nesreče, pa kje boš to pomislu takrt, kje pa.« Vožnja pod vplivom drog/alkohola je bila običajna, nesreče pa del vsakdanjosti: »Smo bili tud trezni, tud kdaj. Sam većinoma smo pa bili zadeti.«; ... fokusiraš se na vožnjo ne, zdej pa če je ful preveč pa kinkaš, ... jest sm z alkomot naredu ful hujšo, tko kolegica je bla zravon, ona si je glavo razbila, jest sem pa avto razbov čist, čist, sej mam še zdej slike doma. Sm pa dva litra vina, pa še neki ene vodke, ne vem kva, ampak vedno sem bolj zgubu kontrolo, kokr pa pod vplivom droge prej kadarkol.« Pripovedi o »nesrečah«, ki so jih doživeli, so postale del subkulturne mitologije: »Ja, z motorjem, ful nesreč. Sm pršel enkrat v en ovink. Smo meli prav en ovink, pa kdo ga bo bolj založil. Tko, da bo... Pol sem prletu. Sam skroil me je. Pa tisto na glavni postaji smo po asfaltu osmice delal. Pa en kolega reče drugemu kolegu, daj še v drugo stvar, smer. V levo, levo! Mi vsi gledamo levo, desno, levo! Sam puf, ga je zložil v tle, po tleh.« To so zgodbe, s katerimi se postavljaš pred kolegi in dokazuješ iznajdljivost, vztrajnost, trdoživost. Pri tem poškodbe niso bile redke, kakor tudi ne usodni dogodki: »In sem si zlomu roke, ker smo se zabil! Sem mel prijatlja, ki je živel tam nekje, tam blizu Vrhnike, tam nekje. Ko je mogu po teh gozdovih, je mogu it, da je prišel domov. No, in potem je on, smo se ga napil, in je potem on mel motor. Brez čelade, niso delale luči, se je zabil v drevo in je umrl.« Prav ta skupina mladih je pripovedovala tudi o vožnji brez izpita. Nekateri od sogovornikov so ostali pri poskusih: »Jst? Dvakrat!« Drugi so vozili brez izpita pogosto. V nekaterih prijateljskih skupinah je bila takšna vožnja pravilo: »Jst sm že večkrat, motor, no.«; »Mi smo pa videl od starejših. Isto pri nas je generacija, ta mlajša zdej, isto se furajo brez izpita, koker smo se mi. Generacija pred nami in še pred nami.« Če je odločitev za vožnjo brez izpita dovolj trdna, do avtomobila ni težko priti: »To smo mi delal, čakal smo, da so ta stari zaspal. Odprl garažna vrata, avto pehal po cesti, eden petdeset metrov«. Ta skupina sogovornikov je za razliko od »običajnih« mladih in skupine »zasvojenih« zelo malo premišljevala, ali pa sploh uporabljala taktike zmanjševanja tveganja. Edini primer, ki se ga je nekdo od sogovornikov spomnil, je bil, da so »se malo spočili«.*

Taktike preprečevanja tveganja: načrtovanje in rezervni scenariji

Iz zgodb mladih lahko vidimo, da se danes preventivno delo z mladimi težko odvija le na enoznačen način in tudi ne moremo več računati, da bomo lahko delovali le z eno strategijo ali z eno metodo. Mladi so danes razpršeni v različne skupnosti, z različnimi pravili in vrednotami. Pojem skupnosti postaja vedno širši. Skupnost je lahko neka intenzivno povezana skupina (npr. prijateljska skupina), lahko pa jo »druži« le kontekst (npr. dogodek, ki je organiziran in je vezan na lokacije: mladinski klubi, lokali, zabave, maturantski izleti). Na ravni vsakdanjega življenja mladih smo tako prisiljeni prepoznavati raznovrstnost situacij tveganj in raznovrstnost potreb, vezanih na te situacije, ki od nas zahtevajo razpršenost odgovorov. Pri tem se lahko opremo na to, kar mladi kot taktike zmanjševanja in preprečevanja škode že prakticirajo.

Mladi poti, ki so načrtovane in pričakovane, pogosto premislijo, v prijateljskih skupinah gojijo pravila varne vožnje, ki ponavadi vključujejo dogovor skupine, da voznik ne pije ali kombinacije z nadomestnimi prevozi. Značilnost odgovorov je bila, da vsaj večina že vnaprej pomisli, kako se bodo vrnili domov. To včasih vključuje tudi sredstva za povratek: *»Se dogovorimo, koliko denarja mora imeti vsak za prevoz z žura (za taksi).«* Če se zgodi, da se voznik ne drži pravila o abstinenci, bodisi sklenejo dogovor, da pelje tisti, ki je popil najmanj alkohola, bodisi uporabijo nadomestni prevoz, ali se zatečejo k treznjenju pred vožnjo. Kot taktiko preprečevanja tveganja zaradi vožnje pod vplivom drog in alkohola sogovorniki uporabljajo tudi nadomestni prevoz. Poleg javnega prevoza (avtobus, taksi) si organizirajo občasno tudi prevoze s strani drugih družinskih članov, ali se zanašajo na prijatelje, ki ne pijejo. Nujen pogoj za načrtovano vožnjo je dogovor vnaprej: *»Ko gremo ven, eden ne pije, to se zmenimo preden gremo od doma, ponavadi tisti vozi, s svojim avtom. Pri tem pravilu smo pozorni na to, da se kot vozniki menjavamo. V primeru, da se glede tega ne dogovorimo, pa se odpravimo s taksijem, tudi to je pravilo. Težave, ki se pri tovrstnih dogovorih pojavljajo, naši sogovorniki vidijo v zahtevi po časovnem prilagajanju (prilagoditev glede ure odhoda) in odvisnosti od lastnika vozila. Problem nastopi takrat, kadar do uživanja pride nepričakovano: »Ponavadi se vedno dogovorimo, kdo lahko pije in kdo ne, tako, da imamo v vsakem primeru vedno enega voznika. Še vedno pa se lahko odpeljemo s taksijem, če se plan slučajno poruši.«* Rezervni scenarij vključuje iskanje voznika, ki ne pije in iskanje nadomestnega prevoza. V hudi sili poskušajo najti koga, ki se bi ga dalo pred vožnjo strezniti: *»Ko gremo z avtom ven, poskušamo določiti enega, ki bo pil maj kot ostali in se pred vožnjo streznil.«* Včasih se, ko ni mogoče zagotoviti treznega voznika, odpravijo peš ali z javnim prevozom. Včasih je tu še rezervni scenarij z osebo, ki je najmanj popila: *Tisti, ki najmanj spije, vozi. Tisti, ki pelje ven, ponavadi ne*

pije, oziroma pije do neke določene ure v zmernih količinah.» ali tik pred povratkom izberejo voznika po zelo subjektivnem kriteriju, vozi tisti, ki se počuti najmanj opitega: »Dogovorimo se, da šofer naj ne bi pil, vendar praksa kaže drugače, vozi tisti, ki se počuti najmanj opitega. V taktikah, ki so jih razvili pri ravnanjih s tveganjem v prometu zaradi vožnje pod vplivom alkohola in/ali drog, lahko prepoznamo vrsto pragmatičnih, priročnih strategij. Nekatere od teh strategij so usmerjene izrazito v preprečevanje škode, v preprečevanje tveganega dogodka (ne vozim, ko pijem, oziroma ko pijem, ne vozim), druge so usmerjene na raven zmanjševanja ali popravljanja škode (treznjenje, nadomestni prevoz, opravičilo staršem ...). V vsakdanjih strategijah mladih lahko torej prepoznamo značilnosti, ki se ujemajo s filozofijo koncepta zmanjševanja škode. Ta koncept ne temelji na iluzorni predstavi o popolni odpravi vprašanja alkohola/drog, ampak se ukvarja z ugotavljanjem dejavnikov, ki tveganje večajo ali zmanjšujejo in z iskanjem odgovorov na ugotovljena tveganja (Stimson et al, 1998, Flaker et al. 2002b). Upošteva posameznika kot takega, njegov vsakdanjik, osebni slog in pripravljenost na spremembo. Kot kriterij intervencije upošteva pragmatiko, ki se osredotoča na tisto, kar je uspešno in res pomaga.

Sklep

Ugotovimo lahko, da kljub visokemu zavedanju tveganja, mladi vendarle ne bodo vedno ravnali premišljeno. Odločitev o varnem potovanju tudi ni odvisna le od vednosti o tveganju, ampak od konkretnih (pogosto materialnih) možnosti in spletov okoliščin: od možnosti javnega ali drugega alternativnega prevoza; finančnega položaja mladega človeka; želje, da ostanejo v izbrani družbi; strahom pred jezo staršev, če bodo prepozno doma; zaradi nenačrtovanega in nepričakovanega uživanja drog/alkohola in zaradi kakšnih drugih nepričakovanih dogodkov. Pri načrtovanju odgovorov na tveganja mladih je potrebno slediti njihovim izkušnjam, pogledom, virom, ki jih imajo na razpolago za regulacijo tveganj in upoštevati vse te značilnosti, ko skupaj z njimi iščemo strategije za ravnanja s tveganji. Sredstva in metode, ki jih pri tem uporabljamo, so različna. Od tehničnih pripomočkov, spreminjanja navad, osveščanja in informiranja, učenja spretnosti, do povsem socialnih ukrepov in sprememb v okolju. Mladi tako lahko postanejo akterji skrbi za svojo varnost. Če pogledamo načrt zmanjševanja škode na področju prometa, lahko prepoznamo smeri delovanja na treh ravneh. Prva raven je preprečevanje dogodkov z namenom preventive preprečevanja dogodka - da oseba, ki vozi, ne pije, oziroma oseba, ki pije, ne vozi. Delujemo lahko preko avtošol in drugih prostorov, kjer se mladi zadržujejo (npr. šola, vrstniške skupine). Na ravni zmanjševanja škode lahko usmerimo pozornost mladih udeležencev v

prometu na natančnejšo oceno tveganj, predvsem, da vnaprej pomislijo, kakšne vrste posledic in škode se lahko pripetijo in v ta namen izdelajo svoj potovalni načrt, ki vključuje taktike zmanjševanja škode ("taktike zaščite", npr. dogovor o vožnji domov, neformalna vrstniška pomoč, pomoč staršev, organizirani prevozi, odrekanje rabi alkohola/ drog, klic v sili ipd.). Del posledic pa lahko reguliramo tudi na ravni popravljanja škode: se opravičimo, poravnamo materialno škodo, se rehabilitiramo. Zagotovo si večina najmanj želi popravljanja škode, še posebej, če gre za usodne, nenadomestljive posledice, ki jih ni mogoče več popraviti. Zato je nujno, da intenziviramo stik z mladimi prav v načrtovanju in jih podpremo pri taktikah, ki jim omogočajo regulacijo posledic. Predpogoj za delo je nenehen stik s skupnostjo in potrebami različnih posameznikov in skupin (tako z mladimi, starši, drugimi zainteresiranimi ali udeleženiimi), kar je mogoče le z neposrednim stikom s skupnostjo (skozi raziskovanje in terensko delo). Vlogo pri organizaciji in koordinaciji takšnega skupnostnega/terenskega dela imajo lahko različni akterji v skupnost (npr. vrstniki, šolski delavci, starši, svetovalni delavci), bistveno je, da z mladimi vzpostavijo zaupen, enakopraven odnos. Skupaj z mladimi postavimo definicije tveganj, definiramo škodo, dobiček in želene izide. Vse te definicije in razlage tveganjih situacij morajo biti tako jasne, razumljive, konkretne, da na njihovi podlagi lahko ukrepamo. Gre za to, da v vsakdanji situaciji tveganja prepoznamo, kaj se lahko zgodi (kakšne so lahko posledice) in kako lahko vsaj s taktikami, ki jih poznamo in so nam na voljo, te posledice reguliramo. Ob razmisleku o vsakdanjih situacijah tveganja mladi ljudje kot posamezniki prakticirajo refleksivnost, ki jo Giddens (1991) opredeli kot dovzetnost posameznikov glede razumevanja družbenega dogajanja in pojasnjevanja sveta. Mladi potrebujejo točke, s katerih lahko reflektivno ocenijo realnost, se opredelijo do nje in pretehtajo ravnanja tako v razmerju do sebe – kako sam/a nekaj doživljam in v empatičnem razmerju do drugih – kako nekaj doživijo, občutijo drugi. Skozi premislek abstraktno, neoprijemljivo in neobvladljivo tveganje prepoznamo v elementih konkretnosti: kaj, kako, kje, kdaj, kdo? Z odgovori na ta vprašanja situacije konkretiziramo in jih napravimo obvladljive. Z oceno tveganj, torej z refleksijo vsakdanjih situacij, v katere vstopajo otroci in mladostniki, lahko ustvarimo priložnosti, v katerih izenačimo tveganja mladih z navadnimi tveganji, do kakršnih imajo pravico vsi ostali ljudje, za katere se ne predpostavlja, da so »otročki, neodgovorni, nimajo pameti, niso zmožni poskrbeti zase« ipd. (Flaker 2003). Otroci morajo odrasti in morajo pridobiti nove izkušnje. Pametne odločitve bodo lahko postavljali le takrat, kadar bodo prepoznali in razumeli situacije in možne posledice in kadar bodo imeli dostop do virov, da bodo tveganja lahko regulirali, kot so npr.: finance, da nabavijo zaščitna sredstva; mreže pomoči v skupnosti; dostopnost služb; odrasli, ki jih slišijo.

Literatura

1. Byrnes, J. P. (2002), Changing Views on the Nature and Prevention of Adolescent Risk Taking. V: Romer, D. (ur.) Reducing Adolescent Risk: Toward an Integrated Approach. London, Thousand Oaks, New Delhy: Sage Publications (11-17).
2. Flaker, Vito (2002b), Živeti s heroinom II.: H konstrukciji zmanjševanja škode. Založba/*cf.: Ljubljana.
3. Flaker, Vito (2003), Oris metod socialnega dela: uvod v katalog nalog centrov za socialno delo. Ljubljana: FSD in Skupnost CSD.
4. Foucault, M. (1988), Technologies of the Self, v: Martin, L., Gutman, H., in Hutton, P., (ur.)
5. Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault. London: Tavistock. str. 16-49.
6. Giddens, Anthony (1991), Modernity and Self-Identity, Self and Society in the Late Modern Age. Stanford, California: Stanford University Press.
7. Grebenc, Vera in sodelavci (2008), Varna vožnja – obvladovanje tveganj in nevarnih življenjskih slogov v prometu, Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
8. Järvinen, M., Room, R. (ur.) (2007), Youth Drinking Coulters: European Experiences. Hampshire, Burlington: Ashgate.
9. Kelly, P. (2001), Youth at Risk: Processes of Individualisation and Responsibilisation in the Risk Society. Discourse: Studies in the Cultural Politics of education, 22, 1: 23-33.
10. Lapsley, D. K. (2002), The Two Faces of Adolescent Invulnerability. V: Romer, D. (ur.) Reducing adolescent Risk: Toward an integrated approach. London, Thousand Oaks, New Delhy: Sage Publications (25-32).
11. Nastran Ule, Mirjana (2000), Sodobne identitete v vrtincu diskurzov. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
12. O'Malley, P. (2002), Drugs, Risks and Freedoms: Illicit Drug 'Use' and 'Misuse' under neo-Liberal Governance. V: Hughes, G., McLaughlin, E., Muncie, J. (ur.), Crime Prevention and Community Safety: New Directions. London, Thousand Oaks, New Delhy: Sage Publications (279 – 296).
13. Romer, D. (2002), Prospects for an Integrated Approach to Adolescent Risk Reduction. V: Romer, D. (ur.), Reducing Adolescent Risk: Toward an Integrated Approach. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications (1-8).
14. Stimson, G. V., Fitch, C., Rhodes, T. (ur.) (1998), The Rapid Assessment and Response Guide on Injecting Drug Use. Ženeva: WHO - Program on Substance Abuse.

Ksenija Lekić, Nuša Konec Juričič, Alenka Tacol, Petra Šafran

Primer preventivne prakse: mladinski program *To sem jaz*

POVZETEK

Mlad človek bo za življenje potreboval številne veščine, med njimi sposobnost komuniciranja, prilagajanja, organiziranja in reševanja problemov. Potreboval bo tudi dobro podobo o sebi. Dobra samopodoba spodbuja boljši izbor oblik vedenja in daje posamezniku močan preventivni ščit, ki mu je v pomoč pri obvladovanju življenja pod številnimi pritiski. Vse to so razlogi, zaradi katerih so na Zavodu za zdravstveno varstvo Celje leta 2000 razvili mladinski preventivni program *To sem jaz* in ključno vsebino usmerili v razvijanje mladostnikove samopodobe, socialnih veščin in duševnega zdravja v najširšem smislu. Program temelji na dveh komunikacijskih pristopih. Ustvarjalci programa so se oprli na spletno komuniciranje z mladimi in na izvajanje preventivnih delavnic v šolskem okolju. Program združuje prednosti interdisciplinarnega povezovanja, uspešnega mreženja in prostovoljnega dela posameznikov. Največja vrednost mladinske spletne svetovalnice www.tosemjaz.net je možnost anonimnega posvetovanja s strokovnjaki. Do spletne svetovalne skupine 33 zdravnikov–specialistov, psihologov, socialnih delavcev, pedagogov in strokovnjakov drugih specialnosti imajo uporabniki hiter, brezplačen in preprost dostop. Splet se tudi v Sloveniji uveljavlja kot novodobno orodje različnih oblik pomoči in dopolnjuje obstoječe klasične svetovalne storitve. Spletni del programa je v šolskem okolju podprt s preventivnimi delavnicami za razvijanje socialnih veščin in samopodobe in z izobraževanji učiteljev. Izdelan komplet desetih preventivnih delavnic ponuja razrednikom uporabno orodje za preventivno delo z najstniki. Dejavnosti na spletu in v delavnicah podpirajo mladostnike med zorenjem, zlasti pri reševanju problemov. Program utrjuje spoznanje, da ima organizirana skrb za samopodobo in razvoj socialnih spretnosti izredno pomembno preventivno in kurativno vlogo.

KLJUČNE BESEDE: mladostniki, preventivni program, samopodoba, samospoštovanje, duševno zdravje, reševanje problemov, spletno svetovanje

ABSTRACT

Throughout the live a young person will need several skills such as the skill to communicate, conform with others, to organise one self and to solve problems. A positive self-image encourages to better choose between behaviours and furthermore represents a good shield when facing and

mastering life's pressures. Following these well established facts, the Institute for Public Health Celje in 2000 decided to develop a youth prevention programme »This is Me« with the main focus on development of a positive self-image, social skills and mental health in the most broad sense. The programme is based on two communication principles. Namely, the founder of the programme firstly rely on web communication and secondly on preventive workshops in school environment. The programme encompasses the advantages of interdisciplinary binding, successful networking and volunteer work of individuals. The biggest value of youth counselling website www.tosemjaz.net is the possibility of anonymously get counselling from experts. Namely, the users have a quick, free and easy access to the online counselling group: 33 medical specialists, psychologists, social workers, pedagogues and experts of other specialities. The web part of the programme is supported by preventive workshops in school environment targeting social skills, self-image and education of teachers. A 10-workshops programme offers teachers a good tool for preventive work with youngsters. Also in Slovenia the web is upgrading classical forms of counselling. The programme is supporting the well established fact, that organized care for self-image and social skills has an important preventive and curative role.

KEY WORDS: youth, preventive programme, self-image, self-esteem, mental health, problem solving, web counselling

Izhodišča programa in komunikacijski pristop

Raziskovalci poudarjajo, da med mladimi narašča predvsem negotovost v vodenju življenjskega poteka (Ule, 2002, 27-36). V mladostnika je ob številnih burnih razvojnih spremembah vcepljeno pričakovanje, da se bo kmalu moral potrditi kot izvirna, kreativna oseba, uspešen delavec. Raste individualna potreba po delovanju. Nujno je prilagajanje, koordiniranje in integriranje. Kot posameznik bo potreboval številne veščine: sposobnost učinkovitega komuniciranja, načrtovanja, prilagajanja, organiziranja, prepoznavanja priložnosti in ovir, zastavljanja ciljev, samopredstavljanja. Opremiti se bo moral za prenašanja porazov in razviti izjemno prožnost pri obvladovanju in razreševanju vsakdanjih življenjskih problemov. Potreboval bo iniciativnost, žilavost, fleksibilnost in čim višjo frustracijsko toleranco (Ule, Kuhar, 2002, 9-71). Eden od jedrnih varovalnih dejavnikov duševnega zdravja mladine je prav pozitivna samopodoba. Šolskega sistema so se spoznanja o pomenu samopodobe za nadaljnji psihosocialni razvoj mladostnikov že močno dotaknila, kljub temu pa skrb za učenčevo samopodobo v šolskem prostoru ni

sistemske opredeljena. Vsekakor se ponuja kot izziv učiteljem ob njihovem rednem delu, še posebej tistim, ki so ponotranjili spoznanje, da je razvoj stabilne samopodobe ena najpomembnejših razvojnih nalog v mladostništvu.

Samopodoba usmerja naše razmišljanje o sebi in o svetu, naše čustvovanje in vedenje ter vpliva na odnose z drugimi. Pozitivna samopodoba v pomembni meri določa posameznikovo zadovoljstvo z življenjem, njegovo srečo ter ščiti telesno in duševno zdravje. Samopodoba je eno temeljnih področij osebnosti. Zajema celoto predstav, mnenj, stališč, ki jih imamo o sebi, vrednost, ki si jo pripisujemo in odnos do samega sebe. (Tacol 2008: 10). Na oblikovanje samopodobe vplivajo razvojni dejavniki, naše izkušnje s samim seboj in z okoljem ter predvsem to, kako ocenjujemo, da nas vidijo in vrednotijo drugi ljudje. Učitelji lahko pomagajo mladostnikom, da prepoznavajo, kaj si v življenju želijo, si postavljajo cilje, se učijo organizirati svoj čas, z zaupanjem začnejo svoje delo, vztrajajo pri delu, razvijajo svoje sposobnosti in interese, spoznavajo, kako se lahko učijo iz napak in kako lahko ovire na poti do ciljev spremenijo v izzive.

Strokovnjaki s področja promocije in varovanja zdravja se soočajo z dilemami kreiranja učinkovitih pristopov in komunikacijskih praks z mladimi. Informiranost ni dovolj, da bi posameznik osvojil pozitivno spremembo. Posameznik se ne bo usmeril v ustvarjalnejše vedenje, če ciljnega stanja ne osmisli oziroma v konkretni spremembi ne prepozna samega sebe. Pri komuniciranju vsebin o zdravju mladi pričakujejo jasna sporočila in konkretne koristi. Izvajalcem programov promocije zdravja in primarne preventive narekujejo ta izhodišča neizogiben premik – preskok od informacije k aktivni komunikaciji. Eden od pristopov, ki si postopoma utira pot med mladimi v Sloveniji, je preventivni program *To sem jaz*. Razvili so ga na oddelku za socialno medicino in promocijo zdravja Zavoda za zdravstveno varstvo Celje. Program se odziva na potrebe mladih in jim ponuja oporo pri reševanju problemov. Usmerjen je v razvoj pozitivnega duševnega zdravja, zlasti mladostnikove dobre samopodobe, socialnih in drugih življenjskih veščin. Dobro samopodobo in obogatene socialno komunikacijske kompetence mladega človeka vidijo ustvarjalci projekta kot možno zagotovilo za spoprijemanje z izzivi v negotovih, zaostrenih razmerah.

Program uporablja dva komunikacijska pristopa:

- 1) **preventivne delavnice za razvijanje samopodobe in socialnih veščin** (usmerjene na pedagoške delavce in delo v šolskem okolju z mladostniki, starimi od 13 do 17 let);
- 2) **svetovanje v spletni svetovalnici www.tosemjaz.net** (usmerjeno na več kot 150.000 mladih uporabnikov interneta v Sloveniji).

Preventivne izkustvene delavnice

Šolsko okolje je najboljši prostor za preventivo in odkrivanje rizičnih mladostnikov, pri katerih je izraženo morebitno tveganje za razvoj težav. Del programa *To sem jaz* je orientiran v delo s šolami – izobraževanje pedagoških delavcev in izvajanje preventivnih delavnic. Preventivne delavnice so usmerjene v razvijanje mladostnikovega samospoštovanja in samovrednotenja ter drugih temeljnih dejavnikov pozitivnega duševnega zdravja.

Izvajalci preventivnih delavnic so lahko pedagoški delavci zelo različnih strokovnih usmeritev – poleg šolskih svetovalnih delavcev (psihologov, socialnih pedagogov in socialnih delavcev) tudi učitelji matematike, fizike, tujih jezikov, likovne vzgoje, športne vzgoje, geografije, zgodovine, biologije, ekonomije, ... V izobraževalni program se vključujejo pedagoški delavci, osebno zainteresirani za izboljševanje mladostnikove samopodobe in razvijanje socialnih veščin. Delavnice, ki jih večinoma umeščajo v sklope razrednih ur ali prilagojenih tematskih učnih ur, so dodana vrednost k njihovemu rednemu delu. Na voljo imajo izdelan komplet 10 preventivnih delavnic¹, v katerih se najstniki učijo različnih socialnih spretnosti, ki jim omogočajo dosegati zastavljene cilje, sproščeno medsebojno komuniciranje, boljše odnose z vrstniki, s starši in z učitelji.

Preventivne delavnice izhajajo iz programa **Deset korakov do boljše samopodobe**. Teh 10 korakov ne predstavlja korakov v smislu napredovanja od manj pomembnega do bolj pomembnega, ampak izbor desetih področij posameznikovega doživljanja in vedenja. Mladostniki se v skupini ali v razredu učijo, kako sprejemati sebe in druge, kako asertivno nastopiti v odnosu z drugimi, kako razumeti svoja čustva, razvijati realen pogled na različne življenjske situacije in na aktivno reševanje problemov. Mladostnikom posredujemo spoznanja o tem, kako lahko sami na različnih področjih življenja prevzemajo odgovornost zase. Ko postajajo aktivni, pridobivajo zaupanje vase in večjo osebnostno trdnost. Vsaka delavnica se opira na izkustvene vaje. Delavnice so pripravljene po enakem principu in opredeljujejo naslednje vsebine: razlaga, cilj, ciljna skupina, pripomočki, metode dela, napotki za izvedbo delavnic (delovni listi in priporočila), zaključek delavnice in vrednotenje dogodka.

Da bi delavnice v mladostnikih sprožile morebitne spremembe in bi mladi lahko osmislili sami pri sebi nove možnosti in koristi, bi morali biti deležni

¹ Avtorica programa 10 preventivnih delavnic je psihologinja Alenka Tacol, šolska svetovalna delavka iz Gimnazije Celje Center.

vseh desetih delavnic. Program si torej zadaja cilj, da učitelj (moderator) izpelje celoten niz 10 delavnic v isti skupini oziroma razredu. Izhodišča so naslednja:

1. delavnica: **Spoštujem se in se sprejemam** – ta korak se nanaša na samospoštovanje, ki je pomemben delež samopodobe. Predstavlja njen vrednostni vidik. V prvem koraku se mladostniki učijo, da je človek, ki se spoštuje, zadovoljen sam s seboj, se ceni ter občuti, da je vreden ljubezni, sreče in spoštovanja drugih ljudi. Razvijajo zaupanje v lastno vrednost.

2. delavnica: **Postavljam si cilje in si prizadevam, da bi jih dosegel** – ta korak vsebuje informacije in vaje, skozi katere se mladostniki učijo, kako si organizirati čas, kako prepoznavati svoje potrebe, premagovati odlašanje, razvijati svoje sposobnosti in interese, se učiti iz napak. Sporoča jim, da z doseganjem zastavljenih ciljev pridobivajo samozavest, razvijajo svoj občutek sposobnosti, koristnosti in občutek, da ima njihovo življenje smisel.

3. delavnica: **Sodelujem z drugimi, jih sprejemam, imam prijatelje** – ta korak ima veliko težo, saj spodbuja socialno vključenost in razkriva, kaj lahko mladostnik naredi za to, da pridobi in obdrži prijatelje. Spoznava vlogo empatije, vživljanja v druge, pomen sodelovanja z drugimi, sprejemanja razlik med ljudmi, vlogo pomoči drugim in seveda pomen uspešnega pogovora, to je govorjenja in tudi poslušanja.

4. delavnica: **Ne izogibam se problemom, poskušam jih reševati** – četrti korak pomaga mladim ljudem razumeti, da uspešno reševanje problemov prispeva k pozitivni samopodobi in osebnostni čvrstosti, neuspehi pri reševanju težav pa povzročajo psihične obremenitve ali privedejo celo do duševne krize. Poudarjeno je sporočilo mladim, naj se problemom ne izogibajo, ampak jih poskušajo aktivno reševati. Spoznajo navodila, kako lahko pristopajo k reševanju problema – od poimenovanja problema do preverjanja primernosti rešitve.

5. delavnica: **Učim se spopadati s stresom** – peti korak pojasnjuje mladostnikom, kaj vse vpliva na doživljanje stresa. Mladi spoznajo razliko med manj ustreznim in bolj uspešnim odzivanjem na stres. Učijo se učinkovitih načinov obvladovanja stresa, kar jim lahko pomaga v obremenjujočih situacijah.

6. delavnica: **Izbiram pozitivne misli** – šesti korak ima za cilj razvijati pri mladostnikih pozitiven pogled na določene življenjske situacije in nase. Vključuje vaje s primeri iz vsakdanjega življenja. Z njihovo pomočjo se mladi učijo spreminjati negativne misli, prepričanja, ocene, interpretacije v bolj pozitivne, realne ter s tem vplivati na svoje počutje in ravnanje.

7. delavnica: **Prevzemam odgovornost za svoje vedenje** - sedmi korak mladim sporoča, da ne morejo vedno izbirati, kaj se jim bo zgodilo, lahko pa izberejo, kako se bodo na to odzvali, kaj bodo v določeni situaciji naredili. Cilj sedmega koraka je razvijati pri mladih zavest o tem, da je od njih samih odvisno, katero obliko vedenja v nekem trenutku izberejo ter da so s tem tudi odgovorni za posledice svojih dejanj.

8. delavnica: **Zavedam se, da sem edinstven in neponovljiv človek** – ta korak pomaga mladim pri utrjevanju samozavesti tako, da jih opozarja na njihovo edinstvenost, unikatnost, ki je že sama po sebi pomembna in dragocena.

9. delavnica: **Postavim se zase** – v devetem koraku spoznajo mladi, da imajo pravico povedati svoje mnenje, izraziti svoje potrebe, želje, zahteve. Spoznajo, da imajo pravico do asertivnega, to je samozavestnega in odločnega vedenja, ki pa ni agresivno vedenje, oziroma ni takšno, ki bi druge žalilo ali poniževalo.

10. delavnica: **Prepoznavam, sprejemam in izražam svoja čustva** – delavnica razlaga mladim doživljanje in izražanje čustev. Uči mladostnike sprejemati vsa njihova čustva in pojasnjuje, zakaj ljudje včasih težko izrazimo čustva na ustrezen način.

Za izvajanje delavnic se učitelji lahko usposobijo na strokovnih izobraževanjih Zavoda za zdravstveno varstvo Celje. Izobraževanj v okviru programa *To sem jaz* se vsako leto udeleži približno 150 pedagoških delavcev. Izobražujejo se skozi izkustveno učenje in pridobijo konkretna navodila za vodenje delavnic in delo s skupino. Delavnice so dodana vrednost k njihovem rednemu delu. Skrb za te vsebine ni sistemsko umeščena v šolsko delo in se posameznikom ponuja kot prostovoljni izziv. Dosedanja evalvacija učinkovitosti delavnic kaže trend k boljši razredni klimi in medosebnim odnosom. Potrjuje spoznanje, da ima organizirana skrb za samopodobo in razvoj socialnih spretnosti smiselno preventivno in kurativno vlogo.

Spletna svetovalnica za mladostnike: www.tosemjaz.net

Drugi del programa predstavlja spletna svetovalnica www.tosemjaz.net kot eden od odgovorov na življenjski stil mladih in njihove komunikacijske potrebe. Specifična oblika spletne »varnostne mreže« je vpeta v pozitivne sinergijske učinke različnih komunikacijskih in preventivnih praks, ki so jih slovenski mladostniki deležni v promociji zdravja. Ustvarjalci programa pripisujejo spletu pozitiven komunikacijski potencial pri posredovanju vsebin o zdravju in hkrati ugotavljajo, da ga je mogoče uporabljati kot priročen svetovalni instrument in dopolnilno obliko pomoči – vendar pazljivo in z

občutkom za mlade ljudi. Splet se ob ustvarjalni rabi, podprt z močno svetovalno strokovno mrežo, lahko uveljavlja kot preventivni spremljevalec odraščanja. Življenje današnje mladine se intenzivneje odvija tudi v virtualnem prostoru, kjer pa se zgolj zrcalita njihovo odraščanje in soočanje s težavami.

Nove tehnologije vplivajo na načine dela v klasičnih svetovalnih storitvah in servisih. Spletni načini komuniciranja povezujejo ljudi in organizacije. Da ta princip lahko deluje, kaže tudi svetovalnica *To sem jaz* s prostovoljno svetovalno mrežo strokovnjakov iz 12 ustanov. S spletnim komuniciranjem (in svetovanjem) dosežemo populacijo povprečnih najstnikov z vsakdanjimi problemi. V to skupino pred prisotnostjo novih tehnologij ni bilo tako dobrega vpogleda, saj so službe pomoči prestregle predvsem rizične mladostnike z močno izraženimi problemi in stiskami.

Spletna svetovalnica² www.tosemjaz.net se je v osmih letih razvila v **največji slovenski mladinski svetovalni portal**, ki mladostnikom omogoča javen, prijazen, preprost, hiter, brezplačen, anonimen in učinkovit dostop do strokovne pomoči pri reševanju problemov in informiranju. Strokovnjaki so v osmih letih najstnikom odgovorili na 17.000 vprašanj, povezanih z dilemami in problemi odraščanja.

Rezultati in značilnosti e-svetovalnice:

- V mreži spletnih svetovalcev je mladim uporabnikom v e-svetovalnici na voljo 33 strokovnjakov: 12 zdravnikov specialistov, 12 psihologov, 9 socialnih pedagogov, socialnih delavcev in učiteljev. Vsi svetovalci so prostovoljci, ki prihajajo iz 12 ustanov. V programu delajo brezplačno in brezplačno.
- V letu dni beležijo več kot 2.500 odgovorjenih vprašanj in več kot 100.000 uporabnikov.
- Nujno je skrbno dnevno urejanje e-vsebin in e-stikov med najstniki in strokovnjaki.
- Odgovor svetovalca je na spletu objavljen v povprečju v treh dneh.
- Uporabniki so večinoma stari od 13 do 18 let.
- Program financira Zavod za zdravstveno varstvo Celje ob podpori Ministrstva za zdravje.

² Odrpli so jo v Celju na svetovni dan zdravja, 7. aprila 2001. Spletni program *To sem jaz* je Zavod za zdravstveno varstvo Celje izpeljal v sodelovanju z agencijo Innovatif in podjetjem Siix ter portalom med.over.net.

- Program je prejemnik petih domačih in mednarodnih nagrad³.

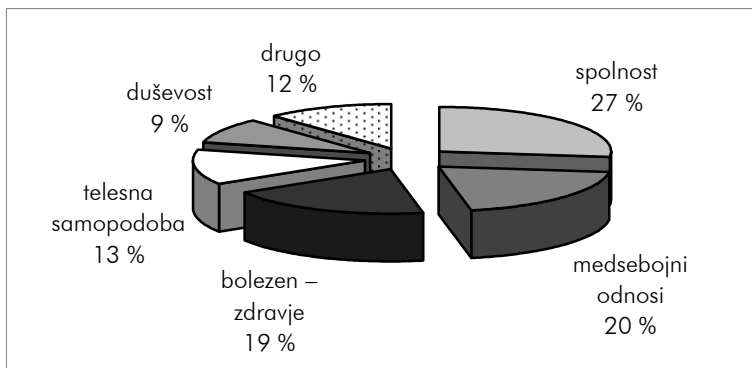
Iz izkušenj spletišča je razvidno, da mladi razpravljajo o osebnih vprašanjih povsem javno, brez zadržkov in nekaterih zavor, ki jih omejujejo v vsakdanjem življenju. Večkrat lahko preberemo misel: »Nikomur še nisem zaupala, vi ste prvi...« ali »O tem ne morem govoriti absolutno z nikomer, zato pišem vam ...« Sedemnajstletnica je zapisala naslednje: »Internet je super, ker te ne bo nihče obtoževal. Raje vprašam na internetu, četudi se mi bodo posmehovali, še vedno pa ne bo tako hudo, kot če bi se mi smejala cela šola ...« Določenih dilem mladostniki »v živo« ne bi izrekli. Ali kot je dejal eden od spletnih svetovalcev: »Prepričala me je odprtost mladih za uporabo tega medija v tako osebne namene. Doživel sem novo videnje pripravnosti in ekskluzivnosti interneta. Mnogi mladostniki jasno izrazijo, da iz oči v oči ne bi zmogli te odprtosti. Ali sploh ne bi poiskali pomoči.« Spletni svetovalci doživljajo splet kot priročen svetovalni instrument. Delujejo preventivno in mladostnikom dajejo kompas v množici izbir. »... Prav imaš, nihče ne more storiti kaj bistvenega namesto tebe in ključne odločitve (tudi o življenju in smrti) so tvoje. Vendar je vsakdanje življenje lažje in lepše, če si pomagamo. Kot bližnji (družina), kot prijatelji, kot strokovnjaki, skratka kot ljudje... Posreduj nam več informacij o sebi in obljubljam ti, da jih bom komentiral. Izbrati rešitev in izvoliti pa se boš moral sam. Mogoče ti pri tem lahko kdo poda roko, da bo šlo lažje. Če jo boš sprejel ...« je zapisal svetovalec v odgovoru najstniku v stiski. Ena od uporabnic pa je sporočila: »Svetovalnica mi je bila že večkrat v pomoč. Včasih sem bila obupana v ljubezni, ali pa me je kaj zanimalo glede spolnosti, bila sem tudi nesamozavestna in me je zanimalo, kako to izboljšati ... Stran mi je bila v oporo v najtežjih trenutkih odrasčanja in z njeno pomočjo sem se nekako naučila pravilnega ravnanja.«

Marsikateri dialog, prisoten v spletnem prostoru, bi bil nemogoč v ordinaciji šolskega zdravnika, ginekologinje, psihiatra ali med psihološko obravnavo. Anonimnost spodbuja odkritost pri izražanju problemov in zmanjšuje vpliv pritiskov na posameznika. Številne osebne teme, ob katerih občutijo mladostniki zadrego, negotovost, stisko ali nevednost, je vsaj na začetku lažje obravnavati v varnem virtualnem okolju. Za mlade je zelo koristen tudi

³ **Nagrade**, ki jih je prejel program *To sem jaz*:

- **Izidor 2008** – nagrada za spletno odličnost, po izboru strokovne žirije (Net konferenca, Ljubljana, januar 2008);
- **Netko 2007** – nagrada za najboljšo spletno stran v kategoriji državne in javne uprave ter skupnosti (Ljubljana, december 2007), nagrado podeljujeta Gospodarska zbornica Slovenije in Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo;
- **Nagrada Evropskega Združenja za javno zdravje (EUPHA) za najboljši poster** na 15. evropski konferenci javnega zdravja (Helsinki, oktober 2007);
- **Nagrada za najboljši poster** na 11. evropskem simpoziju o preprečevanju samomora (Portorož, september 2006);
- **Izidor 2005** – nagrada za odličnost v spletnem komuniciranju;

vpogled v izkušnje njihovih vrstnikov. Prevladujejo vprašanja o manjših problemih, ki najstnike v obdobju odraščanja najbolj zaposlujejo: zaljubljenost, zmenki, zanimanje za prvi spolni odnos, kontracepcija, ljubezenske težave, prehodna nesoglasja v družini. Sledi izražanje težjih problemov, ki izvirajo iz nižje ali nizke samopodobe. Najtežja vprašanja mladostnikov se nanašajo na samomorilne misli, poskuse samomorov in samopoškodbeno vedenje ter depresije, motnje hranjenja, spolne zlorabe in najstniške nosečnosti.

Prikaz 1: Vsebinski sklopi najstniških vprašanj v spletni svetovalnici »To sem jaz« – iz analize⁴ 10.000 vprašanj.

Vprašanj z najtežjo problematiko je v spletni svetovalnici, kot kažejo rezultati analize 10.000 spletnih vprašanj, približno 5,5 odstotka. V teh primerih spletni svetovalci ponudijo razumevanje in spodbudo – ter iskalcu pomoči predstavijo možen potek reševanja problema. Spletni svetovalec, na primer, ne bo razrešil in odpravil vzroka, zakaj si mladostnik želi vzeti življenje, a z razumevanjem in s pravočasnim strokovnim nasvetom v okviru spletne intervencije bo lahko v določenem trenutku mladostnikov samomor preprečil in ga usmeril v izbor ustvarjalnih strategij za reševanje problemov. V primeru težjih mladostnikovih stisk spletno svetovanje ne more v celoti nadomestiti osebnega svetovanja in pomoči v živo. Poglobljena pomoč na klik ali dva ni mogoča. Slednje ne spremeni dejstva, da najstniki iščejo na spletu odrešitev tudi v primeru samomorilnih nagnjenj, poskusov samomorov, motenj hranjenja in drugih hudih stisk. Spoprijemanje s težavami iz udobja zasebnosti najstniške sobe na prvi pogled sicer ustreza filozofiji prednosti interneta, a reševanje kriznih osebnih situacij ni nikoli udobno, praviloma zahteva napor in trdo delo.

⁴ Analizo vprašanj so opravili na oddelku za socialno medicino Zavoda za zdravstveno varstvo Celje leta 2006.

Pasti spletnega svetovanja je veliko. Največjo oviro predstavlja odsotnost osebnega stika oziroma manjko socialnih in vizualnih znakov. Svetovalec sogovornika nima pred seboj. Ne vidi njegovega obraza, očesni stik ni mogoč, ne zaznava govorice telesa in ne občuti njegove energije in osebnosti, ki jo izžareva. Vse je zreducirano na golo tekstovno komunikacijo. Edini most med svetovalcem in svetovancem je jezik. Komunikacija je še bolj zožena kot v telefonskem svetovanju. Problematična je tudi najstnikova sposobnost, da ubesedi problem, ki ga želi razrešiti. Na primer, sporočilo uporabnika se lahko glasi: *»Režem se eno leto. Rad bi nehal.«* In to je vse, kar prejme svetovalec predse. Na te besede, v ozadju katerih je lahko grozd težav, poskusi odgovoriti tako, da se bo uporabnik javil znova in se odločil za dialog. Spletni svetovalec, četudi razpolaga le z vpogledom v problem zgolj skozi tipkano besedo, sprejema vlogo usmerjevalca in podpornika pri razreševanju težave. Mladinska svetovalnica je odziven spletni prostor, v katerem svetovalci odgovorijo na vsako vprašanje. Komunikacija temelji na principu zaupanja. Iskalci pomoči vedo, da bodo edino z navajanjem resničnih podatkov in problemskih situacij prejeli uporaben nasvet strokovnjaka. Redno urejanje in skrbno moderiranje spletne svetovalnice je nujen pogoj za vzpostavljanje zaupanja in svetovalne komunikacije.

Splet kot sodoben medij pomoči je precej neraziskan, redke in slabo prepoznan z vsemi pastmi, prednostmi in omejitvami, čeprav je uporaba tovrstnega svetovalnega pristopa v vzponu tako v tujini kot pri nas⁵.

Iz izkušenj spletišča *To sem jaz* lahko povzamemo pomanjkljivosti rabe spleta kot svetovalnega orodja. Izpostavimo lahko naslednje omejitve:

1. Zoženost komunikacije (vpogled v problem skozi tipkano besedo).
2. Osiromašene možnosti za sklepanje terapevtskega odnosa.
3. Vprašanja X – premalo podatkov o iskalcu pomoči in problemu.
4. Najstnikova sposobnost, da svoj problem ubesedi.
5. Nerealna pričakovanja iskalca pomoči.

Če povzamemo prednosti, lahko izpostavimo naslednje:

1. Anonimnost (večja odkritost pri izražanju problemov).
2. Preprost dostop do strokovnjakov.
3. En svetovalni odgovor koristi številnim mladostnikom (nagovor posameznika in obenem spletne skupnosti).
4. Vpogled v izkušnje drugih in načine reševanja problemov.
5. Hitra »prva pomoč« v stiski.

⁵ Kot primer dobre spletne svetovalne prakse se je v Sloveniji uveljavil obsežen svetovalno-informacijski zdravstveni portal za odrasle na naslovu www.med.over.net, ki deluje od leta 2000.

Kljub omejitvam nam splet dobro služi kot priročen svetovalni instrument in prostor za reševanje težav. Splet tudi odlično povezuje ljudi, organizacije in vire pomoči. Program *To sem jaz* je izkoristil filozofijo interneta in z njo možnosti za intimni virtualni dialog.

Uporabna spoznanja

Sposobnost reševanja problemov, socialno komunikacijska moč in pozitivna samopodoba so lahko za mladostnika vodilni stebri opore med odraščanjem, v vsakdanjih in kriznih situacijah. Skrb za pozitivno in realno samopodobo je ena od temeljnih nalog sleherne vzgoje in izobraževanja.

Človek, ki ima pozitivno samopodobo:

- se spoštuje, si zaupa in se ceni;
- postavlja si cilje in si prizadeva, da bi jih dosegel;
- sodeluje z drugimi, jih sprejema, ima prijatelje;
- pred težavami se ne umika, ampak jih poskuša reševati;
- pri svojih odločitvah je samostojen, ne potrebuje odobravanja drugih;
- se lažje prilagaja spremembam;
- prevzema odgovornost za svoje vedenje;
- prepozna, sprejema, izraža in uravnava svoja čustva ter je večinoma dobro razpoložen. (Tacol 2008: 11)

Občutek, da se s problemi in izzivi večje spoprimemo, podpira posameznikovo psihično čvrstost. V kontekstu programa *To sem jaz* se v luči dveh zelo različnih komunikacijskih preventivnih praks sooblikujejo naslednja spoznanja:

1. Vloga e-svetovalca je predvsem preventivna. Spletni svetovalci sprejme vlogo usmerjevalca pri razreševanju težave. Mladostnika skuša z ustreznimi informacijami privedi v razumevanje situacije, mu pomaga poprijeti za krmilo in osmišlja strategije za ustvarjalno reševanje težav. Spletno svetovanje je uspešno vsakič, kadar svetovalci uspe najstnika usmeriti k pozitivnim spremembam.
2. Učitelj, orientiran v preventivno delo, je uspešen vsakič, kadar mladostnike aktivno spremlja v kreiranje dobrih medosebnih odnosov, jih opogumlja, motivira, navdušuje in v njih zbuja pozitivno naravnost do sebe in do drugih. Preventivne delavnice *To sem jaz* so v slovenski šolski prostor umeščene kot eno od možnih, a premalo uporabljenih razpoložljivih orodij.

Literatura

1. Boškić, R. (2005): Življenjski stili otrok in mladine. Otroci in mladina v prehodni družbi. V: A. Črnak Meglič (ur.), Analiza položaja v Sloveniji, 299-327. Ljubljana: Založba Aristej.
2. Cerar, M. (2006): Internet – Virtualno shajališče mladih: primerjave socialnih interakcij v realnem in virtualnem okolju. Diplomsko delo. Ljubljana: Pedagoška Fakulteta.
3. Lekić, K., Podkrajšek, D., Konec Juričič, N. (2006): Evolucija komuniciranja od posredovanja do povezovanja. Zbornik 10. slovenske konference o odnosih z javnostmi, Dialog v kontekstu spletne svetovalnice To sem jaz – lahko najstnika do rešitve težave pripelje miška, 26 – 29. Ljubljana: Slovensko društvo za donose z javnostmi.
4. Podkrajšek, D. (2002): Mladi ga potrebujejo: projekt promocije zdravja To sem jaz. V: Pozitivno samovrednotenje kot učinkovita preventiva pri delu z mladimi. Zbornik z mednarodne konference Pozitivno samovrednotenje kot učinkovita preventiva pri delu z mladimi, 35-40. Ljubljana: Inštitut za razvijanje osebne kakovosti.
5. Tacol, A. (2008): Samopodoba med učiteljem in učencem. V Roskar, S. (ur), Zdrav življenjski slog srednješolcev: izbrana poglavja iz duševnega zdravja. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja Republike Slovenije.
6. Ule, M., Renner, T., Mencin Čeplak, M., Tivadar, B. (2000): Socialna ranljivost mladih. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad za mladino.
7. Ule, M., Kuhar, M. (2002): Sodobna mladina: izziv sprememb. V: V. Mihelj (ur.), Mladina 2000. Slovenska mladina na prehodu v novo tisočletje, 39-77. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport – Urad RS za mladino, Aristej.
8. Ule, M., Renner, T., Mihelj, V., Mencin Čeplak, M., Tivadar, B., Kuhar, M., Kamin, T., Štebe, J. (2002): Mladina 2000. Slovenska Mladina na prehodu v tretje tisočletje. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Urad Republike Slovenije za mladino, Založba Aristej.
9. Žavbi, A. (2002): Medmrežje – aktualen medij v procesu svetovanja. Diplomsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
10. Žorž, B. (2005). Medmrežno svetovanje (counselling on-line): modna muha, šarlatanstvo ali resno psihoterapevtsko delo. V: Sodobni tokovi v psihoterapiji, Četrty študijski dnevi Slovenske krovne zveze za psihoterapijo.

Matej Tušak

Stres in izgorelost pri delu ter zdravje

POVZETEK

V zadnjih letih se telesne in psihične obremenitve pri delu spreminjajo - vedno več je psihičnih obremenitev. Emocionalni in psihični pritiski ter šoki povzročajo obolenja in so posledica kratkotrajnega stresnega vpliva ali dolgotrajne izpostavljenosti stresnim okoliščinam na delovnem mestu. V prispevku so opisani različni dejavniki in izvori stresa v povezavi z delovnim mestom. Predstavljeni so tudi negativni učinki stresa, stroški posledic stresa, upravljanje s stresom ter bolj in manj stresne zaposlitve. Posebna pozornost je namenjena kvaliteti življenja in duševnemu zdravju ter boleznim sodobnega časa. Prav tako smo se dotaknili v današnji družbi vedno bolj perečega problema izgorelosti na delovnem mestu. Predstavljeni so tudi povzročitelji izgorevanja ter njihov vpliva na produktivnost in psihosocialno strukturo dela.

KLJUČNE BESEDE: stres, izgorelost pri delu, zdravje, distres, eustres, psihosomatika, sindrom izgorevanja, burn-out, duševno zdravje, bolezen

ABSTRACT

Physical and mental stress is changing in the society lately. There are many new psychosocial sources of stress that affect human life. Emotional and psychological pressure cause disease and those are the result of short-time stressors or long term life under stressful conditions at work. Different sources of stress were described, the consequences of stress are negative. We specially emphasized the quality of life, well being and coping stress. Burn out syndrome has also been described. The sources of burn out were defined and also their affect on productivity and health.

KEY WORDS: stress, burn out at work, health, distress, eustress, psychosomatic disease, mental health, mental disease

Teoretične osnove in predispozicije stresa in izgorelosti

Izraz »stres« izvirja iz latinščine. Humphrey (1993) razlaga, da stres izhaja iz latinske besede »stringere«, kar v dobesednem prevodu pomeni »zvezati trdno«. Gre za mero, do katere se telo zmore upirati določeni sili ali vplivu. Izraz je bil prvič uporabljen v angleščini 17. stoletja, in sicer za opis nadloge, pritiska, muke in težave. V 18. in 19. stoletju se je splošen pomen besede stres spremenil – poslej je pomenila silo, pritisk ali močan vpliv, ki deluje na predmet ali osebo. Ta definicija je hkrati pomenila, da zunanja sila zbujata napetost v predmetu, ta pa skuša ohraniti svojo nedotakljivost tako, da se upira moči te sile (Spielberger, 1985). Ihan in Simonič Vidrih (2005) pravita, da je stres samo ena od številnih funkcij organizma, ki služijo njegovi boljši prilagoditvi na spremembe. Gre za celotno reakcijo telesa na nevarnost, ki se je razvila v pradžini kot priprava na spopad z nevarnostjo. Stresna reakcija se sproži, ko je posameznik ogrožen – takrat se telo odzove s stresnim odzivom. Stres je izredno močno čustveno stanje, ki telo skupaj z duševnostjo preusmeri tako, kot se je v evoluciji izkazalo optimalno za preživetje.

Stres lahko razumemo kot prilagoditveni odziv telesa, ki ga sprožijo spremembe v okolju. Gre za neskladje med dojemanjem zahtev na eni strani in sposobnosti za obvladovanje zahtev na drugi strani. Razmerje med dojemanjem zahtev in oceno sposobnosti za kljubovanje pritiskom odločilno vpliva na doživljanje stresa (Looker in Gregson, 1989). Selye (1975) definira stres kot nespecifičen odziv telesa na zahteve, ki se naj vršijo. Stres zajema mobilizacijo telesnih virov za odgovor na različne dražljaje – stresorje. Ti odzivi pa vključujejo različne fiziološke in kemične spremembe v telesu. Stres je torej stanje, v katerem se posameznik nahaja. Povzročajo ga internalni ali eksternalni faktorji, ki povzročajo težave v prilagajanju in zahtevajo od posameznika veliko truda, da ohrani ravnotežje med sabo in zunanjim okoljem. Spielberger (1985) razlaga stres kot zaokrožen psihobiološki proces, ki ga sestavljajo trije pglavitni elementi – stresor, zaznava grožnje in stanje bojazni. Stres je potemtakem kompleksna transakcija med človekom in njegovim okoljem, ki zunanje sile ali pritiske povezuje s situacijsko bojaznijo prek zaznave grožnje. Folkman (1984) definira stres kot poseben odnos med posameznikom in okoljem, ki ga posameznik zaznava kot obremenjujočega, ker presega njegove zmožnosti in ogroža njegovo blagostanje. Po Youngsovi (2001) je stres sklop telesnih, fizičnih, duševnih in kemičnih reakcij na okoliščine, ki sprožijo v človeku zmedenost, nejevoljo in vznburjenost. Te reakcije ne izvirajo zgolj iz samih stresnih dejavnikov, temveč predvsem iz posameznikovega zaznavanja dogodka in odzivanja nanj.

Dejavniki in izvori stresa v delovnem okolju

Okolje lahko močno vpliva na človekovo počutje in njegovo sposobnost obvladovanja stresa. Hrup, svetloba, kakovost zraka, prostor, barve ... vse to vpliva na posameznikovo razpoloženje. Delovno mesto je pogosto pravo žarišče škodljivega stresa, ki ga najverjetneje povzroča splet številnih dejavnikov: preobremenjenost z delom, nenehno pomanjkanje časa zaradi prekratko postavljenih rokov, nezadovoljstvo zaradi pomanjkanja priložnosti, da bi se posameznik lahko izkazal, nejasna vloga in pomen delovnega mesta, spreminjanje delovnih metod, slaba obveščenost – izguba pregleda nad dogajanjem in občutka pripadnosti organizaciji. Battison (1999) govori o štirih virih stresa na delovnem mestu:

- narava dela, ki ga posameznik opravlja – delovne razmere, moteči vplivi hrupa, vročine, mraza, raznih kemičnih snovi, ...
- nezadovoljstvo s kariero – presežek kadrov, ne-napredovanje, nizka plača, ...
- vprašanje organizacijske strukture – preverjanje, nadzor, slaba povezava s sodelavci, ...
- komuniciranje z ljudmi – trenja med zaposlenimi, uradna politika delodajalca, nacionalizem ali seksizem, zapostavljanje zaradi starosti, ...

Trevenova (2005) podaja naslednje dejavnike stresa v delovnem okolju: vrsta zaposlitve, razmejitev med delom in nedelom, konflikt vlog zaposlenega v delovnem okolju in negotovost vloge, prevelika ali premajhna obremenjenost, odgovornost za druge zaposlene, organizacijski dejavniki, nadlegovanje in nasilje na delovnem mestu in delovne razmere (hrup, vibracije, prah, neugodno toplotno okolje, svetloba, nevarne snovi, ...).

McGrath (1976, v Vizek-Vidović, 1990) pojmuje delovno organizacijo kot zapleten sistem, ki je sestavljen iz treh podsistemov: osebnosti, socialnega okolja in fizično-tehničnega okolja. Interakcije med temi tremi podsistemi vodijo do situacij, ki od članov organizacije zahtevajo določene načine vedenja.

Za analizo izvorov stresa v organizacijah so najpomembnejši preseki treh podsistemov. Interakcija med podsistemoma osebnosti in fizično-tehničnega okolja (AC) predstavlja izvrševanje delovnih nalog, interakcija med podsistemoma socialnega okolja in osebnosti (BC) predstavlja igranje delovnih vlog, ki so bolj kompleksne kot samo izvajanje delovnih nalog. Interakcija med podsistemoma socialnega in fizičnega okolja (AB) pa predstavlja tako imenovane okoliščine vedenja, ki se bolj kot na medčloveške odnose nanaša na enostavno prisotnost ali odsotnost določenega števila ljudi glede na zahteve organizacije in tehnologije dela. Struktura vedenja v

organizaciji (ABC) je rezultanta interakcije med nalogami, vlogami in okoliščinami vedenja. McGrath (1976, v Vizek-Vidović, 1990) stres, glede na izvore v organizaciji, razvrsti v šest kategorij:

1. stres, ki izvira iz narave delovnih nalog (težavnost, nejasnost),
2. stres, ki izvira iz delovnih vlog (konfliktnost vlog, obremenjenost zaradi več vlog),
3. stres, ki izvira iz okoliščin vedenja (premalo ali preveč delovne sile),
4. stres, ki izvira iz fizično-tehničnih pogojev dela (mikroklima, fizične zahteve, izmensko delo),
5. stres, ki izvira iz slabih medčloveških odnosov (sovražnost, rivalstvo, socialne izolacija) in
6. stresne dispozicije neskladne osebnosti, ki jo posameznik vnaša v delovno okolje.

Navedeni izvori stresa ne delujejo izolirano, temveč so stresne reakcije najpogostejše rezultat delovanja stresogenih dejavnikov iz različnih virov. Sabadin (2002) navaja, da se pri delu pogosto pojavljata dve vrsti psihičnih obremenitev. To sta monotonija in mentalni stres. Monotonijo ponavadi doživljajo delavci, ki opravljajo enostavna in ponavljajoča se dela ali pa delajo v manj izrazitem in zanimivem okolju. Monotono delo povzroča frustracijo in brezbržnost ter zmanjšuje človekov učinek, povečuje število napak in nezgod pri delu. Mentalni stres je običajno posledica prekomernih obremenitev pri delu, svoj prispevek pa imajo tudi nezadovoljstvo z delom, povečana odgovornost, pristranost, tekmovalnost, občutek neustreznosti in slabi medosebni odnosi pri delu. Najpogostejši vzroki stresa na delovnem mestu so: konfliktnost vloge, nejasnost vloge, izmensko delo in tako imenovana bolna organizacija (Sabadin, 2002). Konfliktnost vloge se pojavi takrat, ko je en tip vloge, ki jo ima delavec, nasproten drugemu tipu vloge, ki naj bi jo tudi realiziral. Nejasnost vloge delavec doživlja takrat, ko obstaja nejasnost glede opredelitve dela in pričakovanj, to pa povzroča strah, vzdraženost in posledično tudi doživljanje stresa. Izmensko delo je lahko stalno, ko delavec vedno opravlja delo v večerni ali nočni izmeni, ali pa izmenjujoče se izmensko. Najbolj stresno je delo v izmenjujočih se izmenah. Delavci v takih izmenah se manj udeležujejo družabnih dogodkov, so več odsotni z dela in v večji meri zamujajo na delo. Pogosto spreminjanje izmen predstavlja za mnoge delavce stresno situacijo. V nekaterih organizacijah poročajo o izbruhu simptomov (bruhanje, glavobol, slabost...), ki niso bili organskega izvora, temveč je šlo za številne zunanje izvore stresa. Izvor teh simptomov se nahaja v aktivnosti ali neaktivnosti vodstva. Ta fenomen so poimenovali kar bolna organizacija. V nekaterih delovnih organizacijah prevladujejo določeni vzorci čustvene patologije, ki je skoncentrirana v najvišjem vodstvu, stresno vedenje pa se prenaša na druge delavce (Celin, 2006). Teorija o skladnosti med

človekom in okoljem, ki so jo v 70ih letih razvili raziskovalci na univerzi v Michiganu, odnos med stresom in posameznikom ne pojmuje enostransko. Teorija Frencha, Rodgersa in Cobba (1974, v Vizek-Vidović, 1990) definira stres kot neskladnost na katerikoli dimenziji delovne situacije. Neskladnost se lahko pojavi med sposobnostmi in potrebami posameznika na eni ter zahtevami in možnostmi zadovoljevanja potreb, ki jih nudi okolje na drugi strani. To pomeni, da se stres ne pojavi le v primeru, ko posameznik ne zadovoljuje zahtevam delovne vloge, temveč tudi ko delovna vloga ne izpolnjuje posameznikovih pričakovanj. Ljudje, ki stres pripisujejo izključno delu, so ponavadi pristranski, saj gre večinoma za več izvorov. Poleg dela, stres ponavadi povzročajo še neurejene družinske razmere ali druga osebna razmerja, življenjski stil in fizično zdravje. Zaradi doživljanja škodljivega stresa na enem področju življenja, se ponavadi poslabšajo razmere tudi na drugih področjih, kar pogosto človeka ujame v začaran krog, kjer se stresi kopičijo. V razvitih državah ocenjujejo, da je visok indeks ločitev deloma tudi posledica naraščanja stresa na delovnem mestu.

Negativni učinki stresa

Stres ima negativne učinke tako na organizacije kot tudi na celotno družbo. Zaradi stresa se zmanjša učinkovitost zaposlenih, pojavi se odsotnost z dela ter veliki stroški za zdravstveno varstvo ljudi, ki zbolijo zaradi stresa. Stroške povzročajo tudi predčasne upokojitve in nezmožnost za delo zaradi nezgod, ki se pripetijo zaradi stresa. Raziskave kažejo (v Polajnar in dr., 2003), da so delavci, ki so pri delu zadovoljni in motivirani, niso preobremenjeni in vzdržujejo dobre odnose s svojimi delodajalci, šefi in sodelavci, manj odsotni z dela, se manjkrat odločajo za menjavo zaposlitve in dosegajo pri delu boljše rezultate. Zdravstvena poročila za Ameriko kažejo (v Polajnar in dr., 2003), da 3 od 10 delavcev trpijo zaradi stresa pri delu. Delež prizadetih je še večji v okoljih, kjer zmanjšujejo število zaposlenih in kjer obstajajo nesoglasja med delavci in vodstvom. Kot zelo stresne poklice navajajo (v Lindemann, 1977) poklic zdravnika splošne medicine, pilota, kontrolorja poletov in še nekatere druge. V splošnem velja, da se stres pojavi pri vsakem poklicu, če mu človek ni kos.

Stres nima enostavnega vpliva na delovni učinek (Sabadin, 2002). Do neke točke namreč stres vpliva na delovni učinek pozitivno, saj povzroča večjo aktivacijo. Izboljša se pozornost pri delu, poraste pa tudi delovna učinkovitost. Od neke točke dalje pa ima stres na delovni učinek negativen vpliv. Stres prispeva k večji budnosti, energičnosti in motiviranosti človeka in predstavlja prednost v primeru, da ga človek obvlada. Kronični stres pa prizadene človekovo zdravje, spremeni vedenje, povzroči alkoholizem, zlor-

bo drog in samodestruktivno vedenje. V najvišji točki krivulje zmogljivosti se dopolnjujejo številne lastnosti, ki imajo bistven delež za doseganje vrhunca. Za vrhunsko zmogljivost so potrebne ugodne okoliščine ter primerno ravno-
vesje zahtev in sposobnosti. Če se zahteve in obremenitve na najugodnejši točki krivulje še naprej stopnjujejo, lahko sposobnosti posameznika niso več dovolj zato, da bi jih premagal. Takrat sledi pešanje moči in preutrujenost.

Seveda na doživljanje stresa vplivajo tudi ostali dejavniki, ki niso povezani z delovnim mestom, vendar skupaj s prej omenjenimi dvigujejo količino doživetega stresa pri zaposlenih. Večina ljudi najbolj stresno doživlja prav odnose z ljudmi doma, v službi ali s prijatelji. Vsak človek se nenehno srečuje s številnimi manjšimi vznemirjenji. Lahko so sicer majhne intenzivnosti, so pa zato pogosta. Gre za vsakdanje napore, ki se pojavljajo na različnih področjih življenja. To so na primer: delo v gospodinjstvu, časovni pritisk, finančne skrbi in starševske dolžnosti. Raziskave (Rakovec-Felser, 1998) so pokazale, da so bolj od makro-travm za posameznikovo psihofizično ravnovesje ogrožujoče mikro-travme. To so tiste drobne zagate, ki ne samo, da jim ni videti konca, pač pa nanje posameznik pogosto nima ali noče imeti nobenega vpliva.

Distres in eustres

Za večino ljudi pomeni stres nekaj slabega. Doživljajo ga kot neprijetno izkušnjo, ki jih je pretresla zaradi pretirane ali premajhne obremenjenosti, naveličanosti, zdolgočasnosti ali vztrajanja v položaju, ki ga niso povsem nadzorovali in obvladovali. Gre za stiske tako imenovanega distresa oziroma negativnega stresa, škodljivega stresa. Tovrsten stres se pojavi, kadar zahteve, ki se na posameznika vršijo, presegajo njegove sposobnosti za soočanje z njimi. Če se tovrstnemu stresu posameznik prepusti, lahko le-ta povzroči upad učinkovitosti, zmogljivosti, glavobol, prebavne motnje, pogoste prehlade, bolečine v vratu in hrbtu in je lahko vzrok nastanka številnih bolezni, telesne oslabelosti ali celo smrti kot posledice srčnega infarkta, raka, anksioznosti, depresije ali živčnega zloma. Podaljšano stanje distresa lahko torej rezultira v psihofizioloških motnjah oziroma psihosomatskih boleznih. Raziskovalci stresa (Sheridan in Radmacher, 1992) so kot psihofiziološke motnje opredelili tiste, ki se zaradi stresa poslabšajo oziroma jih stres povzroči. Gospodarstvo občuti zahrbtno delovanje škodljivega stresa kot povečano odsotnost z dela, izgubo proizvodnje, zmanjšano produktivnost, nezgode na delovnem mestu, upad ustvarjalnosti in pomanjkanje svežih idej. Ljudje pa opisujejo stres tudi kot prijetno, vznemirljivo, spodbudno in navdušujoče občutje. Občutje prijaznega stresa prevlada, kadar so sposobnosti za obvladovanje večje od zahtev. V takšnem stanju se posamezniki

počutijo sposobne obvladovati zahteve in se celo namerno pustijo izzivati, saj zaupajo vase in so prepričani, da bodo kos vsem oviram. Takšen stres se imenuje eustres (predpona eu pomeni v grškem jeziku dober, normalen) oziroma pozitivni, prijazni stres. Pozitivni stres ustvarja energijo in življenjsko moč ter povečuje telesno pripravljenost in duševno zmogljivost. Kadar posameznika prevzame dobra plat stresa, se pojavi želja po novih izzivih in zanimivih nalogah, puščena je prosta pot ustvarjalnosti, zastavljeni cilji se zlahka dosegajo. Stres je individualna izkušnja. Kar je za nekoga prijetno in pozitivno, je za drugega lahko docela škodljivo in negativno, zato je v kontekstu doživljanja stresa zelo pomembno posameznikovo dožemanje zahtev in ocena lastnih sposobnosti za obvladovanje položaja.

Bolezen oziroma odsotnost zdravja

O vplivih stresa na telesne in duševne bolezni so začeli razmišljati v 19. stoletju. V prvih letih 20. stoletja je sir William Osler (Spielberger, 1985), priznan britanski zdravnik, izenačil »stres in napetost« s težaškim delom in vznemirjenjem ter izrazil domnevo, da te okoliščine povzročajo razvoj srčnih obolenj. Sarafino (1990) nakazuje, da se ljudje, ki doživijo hude stresne obremenitve, vedejo na načine, ki povečujejo verjetnost bolezni ali poškodb, uživajo bistveno več alkohola, cigaret in kave kot tisti, ki niso bili izpostavljeni hudemu stresu. Pogosta zloraba alkohola in neprevidnost tudi sooblikujeta visoko stopnjo nesreč pri delu, v športu, doma in v prometu, značilno za ljudi, ki so močno stresno obremenjeni. Lindemann (1977) navaja, da zboli človek tedaj, ko odpove splošni prilagoditveni sindrom, ker se izčrpa. Stresna reakcija je vselej odvisna od trajanja in jakosti dražljaja, ki jo izzove, pa tudi od osebnosti, telesne zgradbe in morebitnih posebnih nagnjenj človeka, na katerega pritiska stres. Ali se bo dražljaj uveljavil v negativnem ali pozitivnem smislu, je odvisno od obsega fiziološke reakcije. Razumevanje stresnih učinkov na psihofizično zdravje posameznika omogočajo tudi teorije Engela, Schmala in Greena (1956–1972, po Rakovec-Felser, 1998), ki poudarjajo pomen posameznikovih občutij nemoči in brezupa. Posameznik bo prej zbolel, če ga bo preplaval obup, če bo izgubil vero v samega sebe in če se ne bo počutil sprejetega in koristnega v svojem okolju. Newhouse (2000) govori o stresu kot močnem katalizatorju, pospeševalcu bolezni, saj večina ljudi, ki živi v stanju nenehnega stresa, zboli za različnimi civilizacijskimi boleznimi. Nadalje navaja ocene strokovnjakov, da je v današnjem času skoraj 50 % obolenj posledica toksičnosti terapij s farmacevtskimi sredstvi. Hinkle (1974) je v svojih raziskavah ugotavljal, kako vplivajo spremembe v kulturnem oziroma socialnem okolju in v medosebnih odnosih na zdravje posameznika. Opravil je 20-letno longitudinalno študijo telefonskih opera-

terjev. Ugotovil je, da so tisti operaterji, ki so bili zdravi, radi opravljali svoje delo, da se jim je le-to zdelo nenaporno, imeli so dobre odnose s sodelavci in prijatelji, bili so sproščeni in zadovoljni v življenju. Tistim, ki pa so imeli veliko bolezní, pa se je zdelo delo dolgočasno, omejeno, nezanimivo, bili so nesrečni s svojo življenjsko usodo. Hinkle je zaključil, da emocionalno vznburjajoče situacije, ki se naravno pojavljajo v življenju posameznika, povečajo incidenco za nastanek bolezní. Tudi njegove nadaljnje študije, opravljene na tem področju, so pokazale, da imajo več bolezní tisti posamezniki, ki živijo v zahtevnem, ogrožujočem oziroma frustracijskem okolju. Menil pa je, da obstajajo posamezniki, ki kljub vsem tem stresnim dogodkom ostanejo brez bolezní. Zanje je sklepal, da imajo posebne karakteristike, ki jim pomagajo, da se izolirajo od vseh teh negativnih izkušenj in živijo zadovoljno in zdravo. Wolff (1968) je s svojimi raziskovalno-eksperimentalnimi opazovanji raziskoval povezanost med socialno stimulacijo in boleznimi. S sodelavci je ugotovil, da je lahko skoraj vsak organski sistem akutno vzdražen s stimulacijo centralnega živčnega sistema. Henry in Stephens (1977) pravita, da bi bilo posebno skrb potrebno nameniti preučevanju vpliva psihosocialnih faktorjev na pojav bolezní.

Kvaliteta življenja in duševno zdravje

Ihan in Simonič Vidrih (2005) definirata zdravje kot sposobnost, da se tisoče funkcij človekovega organizma in človekov organizem kot celota nenehno in usklajeno prilagaja spremembam in zahtevam okolja. Zdrav organizem ob zmernem naporu brez težav prilagodi stotine telesnih funkcij in s tem v krvi in tkivih ohrani stabilne razmere, kar posameznik čuti v obliki dobrega počutja. Če katera od pomembnih telesnih funkcij ni zmožna prilagoditve na napor, bo človek ob naporu začutil težave. Človek, ki se ne zmore prilagoditi na normalne, vsakodnevne zahteve, spremembe okolja in ima težave s svojim počutjem, je bolan. Zdravje pa ni le odsotnost bolezní, ampak vzdrževanje življenjskih pogojev in dejavnosti, ki dolgoročno krepijo človekovo energičnost, občutljivost in prilagodljivost na spremembe. Mentalno zdravje ne pomeni odsotnost specifičnih frustracij, temveč gre za vsesplošno uravnotežen odnos do sveta, ki dovoljuje posamezniku, da vzdržuje realistično, pozitivno prepričanje o sebi in o smiselnosti svojih aktivnostih. Če posameznikovo okolje podpira ta občutja ustreznosti, notranje varnosti in pomena eksistence, bo posameznikovo mentalno zdravje dobro (Cooper in Payne, 1988). Duševno zdravje je zmožnost za opravljanje dela, za ljubezen in za igro tako, da posameznik ne bi doživel notranjega stresa in ne da bi strese povzročal soljudem (Merrill in Dyck, 1992). Za razumevanje bistva duševnega zdravja govorita Merrill in Dyck (1992) o čustveno zreli osebnosti in podajata

naslednja merila čustvene zrelosti: razumevanje lastnih čustev in primerno izražanje občutij, doživljanje celotnega spektra človeških čustev, zmožnost razvijanja in ohranjanja dobrih odnosov z ljudmi, sposobnost tveganja v življenju, zmožnost sprejemanja sebe na realističen način, zmožnost sprejemanja drugačnosti drugih, sprejemanje osebne odgovornosti, zmožnost sprejemanja čustvene podpore drugih in sposobnost pomagati drugim. Promocija zdravja je (Odonnellu, 1989) je znanost in umetnost pomoči ljudem pri spremembi njihovega življenjskega stila, da bi se le-ta približal optimalnemu zdravju. Optimalno zdravje pa je definirano kot ravnotežje fizičnega, emocionalnega, socialnega, duhovnega in intelektualnega zdravja. Duševno zdravje je v veliki meri odvisno od tega, kako dobro posameznik obvladuje svoja čustva. Bluesteinova (1997) meni, da je največji izziv človekove osebne rasti ravno v tem, da se posameznik nauči občutiti in izraziti svoja čustva, ne da bi odgovornost zanje prelagal na druge. V zahodnih družbah je bil preteklo stoletje medicinski model najpomembnejši model zdravja in bolezni. Obravnava vzorce organske patologije – obolenje. Znotraj medicinskega modela je zdravje tradicionalno razumljeno kot odsotnost obolenja. Poglavitno izhodišče tega modela je predpostavka, da se da vse bolezenske pojave razložiti z odkloni v telesnih procesih, ne da bi imele nanje poseben vpliv tudi človekove psihološke ali socialne determinante. Ta model gleda na bolezen v vzročno-posledičnem smislu, za nastanek bolezni pa naj bi bili pomembni le biološki dejavniki. Biomedicinski model je model bolezni in ne zdravja, kar pomeni, da je v celoti usmerjen v razlage nastajanja bolezni, okoliščine, ki vzdržujejo in krepijo zdravje, pa ga ne zanimajo (Engel, 1977, po Rakovec-Felser, 2002). Antropologi, sociologi in psihologi pa so zdravje in bolezen pojmovali na precej različne načine. Izhodišče biopsihosocialnega modela zdravja in bolezni navaja, da je vsako zdravstveno stanje, pojav in potek bolezni vedno rezultat interakcij med biološkimi, psihološkimi in socialnimi dejavniki (Schwartz, 1982, v Rakovec-Felser, 2002). Zdravstveno stanje posameznika je torej rezultat interakcij makro in mikro nivojskih procesov. Zdravje in bolezen imata vsaka zase tudi številne in različne učinke na človeka. Ker model poudarja pomen zdravja in bolezni in ker v primeru bolezni stoji v središču zanimanja bolnik kot nosilec bolezni, dobiva zdravje svoj poseben pomen. Je stanje, ki je odvisno od izpolnjenosti posameznikovih bioloških, psiholoških in socialnih potreb. Raziskovalci sodobnega časa so razvili tako imenovano sistemsko teorijo zdravja in bolezni, ki poudarja, da so vsi nivoji v organizaciji katerekoli od entitet spojeni drug z drugim hierarhično ter da sprememba na kateremkoli nivoju pomeni spremembo na vseh drugih nivojih. Zdravje, bolezen in bolezenska stanja so vzajemno povezani in so odraz posameznikovih interaktivno delujočih sprememb na vseh nivojih (Schwartz, 1982, v Rakovec-Felser, 2002).

Bolezni sodobnega časa

WHO organizacija (Zeyer, 2004) je razglasila v letu 2003 stres za eno večjih zdravju škodljivih nevarnosti 21. stoletja. Po ocenah te organizacije bi naj vsaka 3. oseba permanentno trpela za simptomi stresa. Nacionalni inštitut za poklicno varnost in zdravje (1988, po Keita in Hurrell) uvršča psihološke motnje med 10 vodilnih, z delom povezanih bolezni v ZDA. Raziskave (Albrecht, 1979) kažejo, da ameriška farmacevtska industrija na leto zasluži 3 milijarde dolarjev za zdravila, ki se dobijo brez recepta (aspirin, zdravila za glavobol, leksativi, zdravila za kašelj, sredstva za spanje, za hujšanje, ...). Ogrožajoče postajajo kronične in degenerativne bolezni. Po novejših raziskavah (Witkin, 1999) so za več kot 90 % obiskov pri splošnem zdravniku krive zdravstvene težave, povezane s stresom. Enako je tudi pri otrocih. Raziskave kažejo, da veliko otrok zboli ravno zaradi stresa. Iz tega razloga je zanimanje raziskovalcev v veliki meri usmerjeno prav v problematiko stresa in načine spoprijemanja z njim. Številne študije, ki so bile opravljene v zadnjih letih, so pokazale, da trajnejše, slabo obvladljive obremenitve in pritiski škodujejo posameznikovemu psihofizičnemu zdravju in počutju, pri čemer običajno niso toliko odločujoči pritiski okolja kot posameznikove karakteristike in njegov način obvladovanja le-teh. Ne le da narašča obseg psihosomatskih motenj in bolezni, ki so neredko posledica trajnejših stresnih situacij, spremenjenih življenjskih navad in sloga, pač pa postaja vprašanje stresa velikega pomena tudi pri kroničnih boleznih, kot so sladkorna bolezen, revmatizem, stanje po možganski ali srčni kapi, rakaste bolezni. Mnoge med njimi imajo usoden potek, zahtevajo pogoste hospitalizacije in rigorozne oblike zdravljenja, vse tudi zaradi tega, ker prizadeti posameznik, pod vplivom neugodnih življenjskih okoliščin ali zaradi lastne neodgovornosti in pomanjkanja discipline, opušča zdrave oblike vedenja. Prav v zvezi s kroničnimi boleznimi se pogosteje kot vprašanje preživetja zastavlja vprašanje kakovosti življenja. Dolge hospitalizacije trgajo posameznika iz domačega okolja, mu onemogočajo izvajanje določenih poklicnih in družbenih nalog, ga ovirajo v rekreativni in kreativni dejavnosti ter pogosto spodjedajo tudi njegova občutja samostojnosti in lastne vrednosti. Bolezen pogosto pomeni tudi izgubo varnosti. Posameznika obremeni s skrbmi, strahovi, žalostjo, občutji osamljenosti, odvisnosti in nemoči. Sarafino (1990) meni, da so kronične bolezni največji zdravstveni problem našega časa. Gre za degenerativna stanja, ki se razvijajo in trajajo v daljšem časovnem obdobju. Vzrok približno dveh tretjin smrti v ZDA so bolezni srca, rak in kap. To sicer niso nove bolezni, vendar so bile v prejšnjih stoletjih manj pogoste. Mnoge kronične bolezni prizadenejo prav vsa področja posameznikovega življenja, saj je v ospredju stalni pritisk k spremembam telesne, poklicne ali družbene

aktivnosti. Moos (1977, v Rakovec- Felser, 2002) navaja, da zapade posameznik v času, ko izve za prisotnost bolezni, v krizo, ki pomeni fizično, psihološko in socialno neravnovesje. Posameznik lahko začuti pomanjkanje moči za spoprijemanje z nastalimi težavami, zato se pojavijo obremenilna občutja strahu, tesnobe in kaotičnosti. Kronične bolezni, kot so kardiovaskularne bolezni, zvišan krvni pritisk, možganska kap, sladkorna bolezen, epilepsija, multipla skleroza, rak, najbolj intenzivno posežejo v kakovost posameznikovega življenja.

Če telo dolgo časa zaznava stresor kot grožnjo, če se stresor ponavlja ali se v kratkem obdobju pojavljajo novi stresorji, telesu zmanjka energije za prilagajanje. Zaradi znižane odpornosti, se začno pojavljati tako imenovane »prilagoditvene bolezni« (Youngs, 2001). Človek ob številnih obremenitvah, zlasti če trajajo predolgo in če ne kaže, da se jih bo rešil, doživlja telesno izčrpanost, temu pa se pridružijo tudi psihične težave. Pojavijo se občutja nemoči, brezupa in brezvoljnosti, kar se postopno izrazi kot stanje apatije, iz katerega se posameznik težko izvije sam, brez strokovne pomoči. Lahko povzamemo nekatere težave in bolezni, povezane s stresom (Looker in Gregson, 1989):

- *Srce in ožilje*: koronarna srčna bolezen (angina pectoris in srčni infarkt), zvišan krvni pritisk, možganska kap, migrena.
- *Prebavila*: prebavne motnje, slabost pred bruhanjem, zgaga, čir na želodcu in dvanajstniku, ulcerozni kolitis, sindrom razdraženega črevesja, diareja, zaprtje, napenjanje.
- *Mišice in sklepi*: glavoboli, žilni krči, mišični krči, bolečine v vratu in hrbtu.
- *Drugo*: sladkorna bolezen, rak, revmatoidni artritis, alergije, astma, prehladi in gripe, spolne težave, kožne bolezni, težave s spanjem.
- *Vedenjske spremembe*: pretirana ješčost – debelost, izguba teka – anoreksija, povečano kajenje, povečano uživanje kofeina, alkohola, jemanje mamil.
- *Čustvene težave*: anksioznost, strah, fobije, obsesije, depresija.

Sindrom izgorevanja – *burn out*

O stresnem izgorevanju so raziskovalci (v Ihan in Simonič Vidrih, 2005) skušali več izvedeti iz študij, v katerih so merili količino stresnega hormona kortizola vojakom, ki so bili izpostavljeni dolgotrajnim, zelo napornim obremenitvam. Pokazalo se je, da je med četrtem in šestim tednom kroničnega stresa izjemno narasla količina stresnega hormona kortizola v krvi, obenem pa je v tem času skoraj povsem izginila zmožnost imunskih celic za obrambo pred mikrobi. Pri takih vojakih je test kožne preobčutljivosti postal povsem negativen. Vendar je po treh dneh od prenehanja stresnih razmer

koncentracija kortizola v krvi postala normalna in tudi zmožnost imunskega odzivanja se je po nekaj tednih normalizirala. V tem primeru so se torej posledice nekajtedenskega fizičnega stresa izkazale kot prehodni fenomen, ki se normalizira kmalu po prenehanju stresa. Organizem je v času izrazitega fizičnega stresa, zlasti če ta traja mesec ali več, bolj občutljiv za okužbe, vendar se imunska zmožnost organizma po prenehanju stresa povrne na enako stopnjo, kot je bila pred stresom. Z izrazom »izgorelost« (burn out) se običajno poimenuje specifičen sindrom, ki je posledica podaljšane izpostavljenosti delovnemu stresu in je značilen predvsem za poklice, ki jih označuje obsežno delo z ljudmi v čustveno zahtevnih situacijah. Maslachova (1982, v Penko, 1994) opredeljuje izgorelost kot »sindrom čustvene izčrpanosti, depersonalizacije in znižane osebne izpolnitve, ki se pojavi pri osebah, ki delajo z ljudmi«, kombinacija treh sestavin sindroma pa vključuje posameznikove čustvene in spoznavne odzive na kronični stres. Čustveno izčrpanost povzročajo pretirane čustvene zahteve, s katerimi se posameznik sooča pri svojem delu, kaže pa se v občutkih preobremenjenosti in izčrpanosti, ki so odziv na pogosta stanja visoke vzburjenosti. Depersonalizacija označuje stanje, ko posameznik namesto pozitivnih čustev razvije brezčutnost in cinizem, ki sta značilna za izgorelost. Znižana osebna izpolnitev se kaže v občutkih neučinkovitosti in neuspešnosti. Raziskave naučene nemoči kažejo, da osebe v situacijah, ko njihovi ponavljajoči se naporji ne vodijo do pozitivnih rezultatov, razvijejo znake stresa in depresije in prenehajo s poskušanjem, ker menijo, da s svojim ravnanjem ne morejo nič več spremeniti. Braham (1994) navaja 4 signale sindroma izgorelosti:

- velika zaposlenost,
- prelaganje zadovoljstva,
- izguba občutka o tem, kaj je pomembno in kaj ni (občutek, da je vse pomembno),
- izguba perspektive (vse se zdi nujno in pomembno).

Maslachova in Leiter (2002) navajata naslednje razsežnosti izgorevanja na delovnem mestu:

- *Izčrpanost*: izčrpanost povzroča, da se človek počuti čustveno in telesno preobremenjen. Pojavi se občutek izpraznjenosti in pomanjkanje energije.
- *Cinizem*: opisuje hladen, odmaknjen odnos do dela in sodelavcev. Cinizem je poskus posameznika, da bi obvaroval samega sebe pred izčrpanostjo in razočaranjem. Cinizem se pojavi predvsem takrat, ko je prihodnost negotova.
- *Neučinkovitost*: pojavi se, ko posameznika zajame občutek, da je neko početje jalovo, in ko le-ta izgublja zaupanje v svoje zmožnosti.

Povzročitelji izgorevanja na delovnem mestu

Maslachova in Leiter (2002) govorita o neskladjih med človekom in delom kot povzročiteljih izgorevanja na delovnem mestu:

- Preobremenjenost z delom narašča z vedno hitrejšim delovnim ritmom. Hitrejši ritem škoduje kakovosti, krha tvorne delovne odnose, ubija inovativnost in povzroča izgorevanje na delovnem mestu. Delo postaja bolj intenzivno, zapleteno, zahteva več časa in ustvarja izčrpanost zaradi obremenjenosti. K izgorevanju na delovnem mestu veliko pripomore predvsem delovno okolje, ki človeške vrednote postavlja daleč za ekonomskimi.
- Tudi pomanjkanje nadzora nad delom je pomemben pokazatelj neskladij med človekom in delom, ki ga opravlja. Ljudem odsotnost nadzora nad pomembnimi smernicami njihovega dela preprečuje, da bi se uspešno spopadli s problemi, ki jih zaznajo. Brez nadzora ljudje ne morejo uravnavati svojih interesov z interesi organizacije.
- Nezadostno nagrajevanje prispevkov v okviru službe. Gre za nagrajevanje v smislu sistema plačnih lestvic, priložnosti za napredovanje in varnosti zaposlitve.
- Odsotnost trdne skupnosti je posledica stanja, ko ljudje izgubijo pozitivno vez z drugimi v delovnem okolju. V skupnosti pa se ljudje osebno razvijajo in delujejo najbolj kakovostno. Pristne vezi v skupnosti popuščajo zaradi izgube varnosti zaposlitve in čezmernega posvečanja kratkoročnim dobičkom, ki izključujejo skrb za ljudi. Izguba skupnosti se kaže v naraščanju sporov med ljudmi, upadanju podpore in spoštovanja in v naraščajočem občutku izoliranosti.
- Pomanjkanje poštenosti na delovnem mestu – poštenost v službi pomeni, da se ljudem izkazuje odkritost, zaupanje in spoštovanje. Kadar organizacija deluje pošteno, zna ceniti vsakega posameznika, ki prispeva k njenemu uspehu, in tako ustvarja občutek, da je pomemben. Nepoštenost se najbolj očitno pokaže v postopkih ocenjevanja in napredovanja.
- Konflikt vrednot se pojavlja, ko pride do nasprotij med zahtevami v službi in osebnimi načeli. Vrednote vplivajo na vse, kar se nanaša na posameznikov odnos do dela. Delo lahko sili ljudi v dejanja, ki se jim zdijo neetična in ki so v nasprotju z njihovimi osebnimi vrednotami. Videti je, da je sistem vrednotenja, ki temelji na kratkoročnih ciljih, kako preživeti in ustvariti dobiček, v nasprotju z vrednotami, ki jih pri svojem delu cenijo

najbolj predani delavci. Poleg nasprotij zaradi izbire storitvenih vrednot delavce prizadene tudi neiskrenost organizacijskih vrednot.

Richardsen, Burke in Leiter (1990, v Lamovec, 1994) so predvidevali, da izgorelost posreduje vplive individualnih značilnosti in poklicnih zahtev na stališča do dela. Model so le delno potrdili, kajti od treh sestavin izgorelosti se je čustvena izčrpanost povezovala s stališči do dela in posredovala vpliv anksioznosti na organizacijsko angažiranost in zadovoljstvo z delom, medtem ko so nekatere zahteve dela neposredno vplivale na stališča do dela. Večjo organizacijsko angažiranost je namreč napovedovala nižja čustvena izčrpanost v povezavi z večjo uporabo veščin in manj medosebnimi konflikti, večje zadovoljstvo z delom pa nižja čustvena izčrpanost v povezavi z večjo usmerjenostjo v naloge pri nadrejenem.

Znaki izgorevanja na delovnem mestu

Izgorevanje ima intenzivne negativne posledice tako za posameznika kot družbo. Pogubno vpliva na posameznikovo zdravje, zmožnost premagovanja ovir, osebni življenjski slog, lahko pa povzroči tudi resne motnje v opravljanju dela. Ljudje, ki izgorevajo na delovnem mestu, se pogosto psihološko in fizično umaknejo od dela. Posvečajo mu vedno manj časa in energije, delajo brez predanosti in ustvarjalnosti, opravijo samo tisto, kar je nujno potrebno, in so pogostejše odsotni. Izgorevanje se kaže (Maslach in Leiter, 2002) kot:

- *Povezanost z delom* – delo, ki je bilo na začetku pomembno, smiselno in navdušujoče, postaja neprijetno, neizpolnjujoče in brez smisla. Energija, predanost in učinkovitost se spremenijo v izčrpanost, cinizem ter neučinkovitost.
- *Čustvene težave* – pozitivni občutki navdušenja, predanosti, varnosti in veselja zbledijo. Nadomestijo jih jeza, sovražnost, strah, tesnoba in potrtnost. Pojavi se frustracija, občutek neučinkovitosti, negotovosti, ogroženosti ter izčrpanosti.
- *Težava usklajevanja med človekom in delom* – posameznik razume to neuravnoteženost kot osebno krizo, v resnici pa gre za težave z delovnim mestom. Izgorevanje postaja, kadar se ga razume kot osebni problem, kot skupek problematičnega vedenja in slabe produktivnosti, vedno bolj problem zaposlenih in ne strateškega menedžmenta.

Moos (1981, v Treven, 2005) navaja naslednje znake izgorevanja na delovnem mestu:

- Zgodnje faze:
 - izvedba dela – zmanjšanje učinkovitosti in iniciativnosti, pojevanje zanimanja za delo, progresivno manjšanje sposobnosti za izvedbo dela pod stresom;
 - fizično stanje – izčrpanost, utrujenost, glavoboli, težave z želodcem, izguba teže, nespečnost;
 - vedenjski simptomi – spreminjanje razpoloženja, hiter odziv z jezo, manjša tolerantnost, sumničavost, občutek nebogljenosti.
- Pozne faze:
 - poskusi samozdravljenja (pomirjevala, alkohol, ...);
 - povečana togost (mišljenje postaja bolj zaprto, vedenje pa nefleksibilno, cinično);
 - spraševanje po lastnih sposobnostih, sposobnostih sodelavcev in organizacije;
 - več časa je namenjenega delu, produktivnost se zelo zmanjša.

Stres na delovnem mestu je v razvitem svetu zdaleč najpomembnejši povzročitelj stresa. Glede na rezultate novejših raziskav o finančnih inštitucijah je kar 64% delodajalcev prepričanih, da je prav pretiran stres tisti faktor, ki ogroža zdravje zaposlenih (Powell, 1999). Nova informacijska tehnologija, vedno večja tekmovalnost in manjše potrebe po delovni sili zmanjšujejo občutek socialne varnosti pri zaposlenih. Služba postaja sinonim za stres, in to je pojav, ki ga opažajo po vsem svetu. Stres pri delu je možno opisati z več dejavniki (Selič, 1999):

- *Delovni položaj* – je med najpomembnejšimi povzročitelji stresa pri delu, povezan je s prenasičenostjo z delom in preobremenjenostjo tistih na vodilnih delovnih mestih.
- *Pomanjkanje kontrole* – dela, ki ne dopuščajo avtonomije, svobodnega odločanja in časovne razporeditve ter ne vključujejo soodločanja (nizka stopnja kontrole), imajo pogosto za posledico povišan krvni pritisk in so dejavnik tveganja za bolezni srca in ožilja.
- *Ponavljajoča se opravila* – zanje je značilna tako prenasičenost kot pomanjkanje kontrole.
- *Odgovornost za druge* – prinaša mnoge dodatne napetosti, skrbi in včasih tudi težavne medosebne odnose, povezana pa je tudi s kajenjem, povišanim krvnim pritiskom in visoko stopnjo holesterola.
- *Konfliktnost vlog* – pojavi se, ko se oseba znajde med različnimi pritiski s strani nadrejenih in podrejenih.

- *Nevarnost* – nekateri poklici so lahko zelo nevarni (vojaški, policijski, gasilski, ...). Percipirana nevarnost vpliva na povišanje adrenalina, srčnega utripa in krvnega pritiska.
- *Stresorji okolja* – vročina, onesnaženost zraka, hrup, prah so lahko izrazito patogeni dejavniki, ki lahko povzročajo mnoge bolezni.

Van Harrison (1985) govori o PEF modelu (Person Environment Fit Model), ki predpostavlja, da izhaja stres iz situacij, v katerih obstaja inkongruenca med posameznikovimi atributi in konfiguracijo okolja. Pomanjkanje ujemanja med osebo in okoljem se pojavlja v dveh dimenzijah:

- Neujemanje med posameznikovimi potrebami oziroma preferencami in sposobnostjo organizacije, da te potrebe zadovolji.
- Neujemanje med posameznikovim delovnim stilom oziroma sposobnostjo za opravljanje dela in zahtevami organizacije.

Po PEF modelu obe vrsti neujemanja povzročata stres, ker postavljata posameznika v pozicijo, v kateri mora doseči pomembne dosežke, ob tem pa se sooča tudi z visoko stopnjo dlje časa trajajoče negotovosti glede uspešnosti teh dosežkov.

Produktivnost in psihosocialna struktura dela

Wheeler (1994) navaja naslednje vplive karakteristike slabih in dobrih odnosov na delovnem mestu:

- Posledice slabih odnosov:
 - posamezniku jemljejo energijo,
 - nižajo produktivnost,
 - slabo vplivajo na samospoštovanje,
 - blokirajo zdravo diskusijo,
 - ustvarjajo atmosfero »jaz zmagam, ti zgubiš«,
 - povzročajo strah in nezaupanje med ljudmi.
- Posledice dobrih odnosov:
 - odprejo ideje za diskusijo,
 - povečajo produktivnost in delovne rezultate,
 - ugodno vplivajo na samospoštovanje,
 - vodijo k reševanju težav,
 - ustvarjajo atmosfero »jaz zmagam, ti zmagaš«,
 - pomembno zmanjšujejo stres in anksioznost.

Tip delovnega okolja je pod vplivom osebnosti članov skupine, tako da povprečne karakteristike skupine kreirajo okolje s posebnimi zahtevami, nagradami in priložnostmi. Neil in Snizek (1988) sta v primerjalni študiji moških in žensk, ki so zaposleni v enakih službah, ugotovila, da moški bolj cenijo vrednote, kot so delovni status, avtonomija, sposobnost uporabe lastnih spretnosti, ženske pa bolj cenijo odnose z drugimi.

Bolj in manj stresne zaposlitve

Vsi poklici niso enako stresni, zato se težave pojavljajo bolj zaradi narave dela kot pa zaradi organiziranosti. Poklicna področja, pri katerih so pogosti dodatni pritiski, so predvsem medicina, policija, vojska, gasilci, sodstvo, poučevanje, socialno delo, igrilstvo in oglaševanje. Ti poklici navadno pritegnejo podobne posameznike, zlasti tiste, ki pripadajo osebnostnemu tipu A (Battison, 1999). Shaw in Riskind (1983, v Treven, 2005) navajata dejavnike, ki vplivajo na večji ali manjši stres pri posameznih zaposlitvah:

- zahteva po odločanju,
- stalno nadzorovanje naprav ali materiala,
- ponavljajoča se izmenjava informacij z drugimi,
- neprijetne delovne razmere,
- opravljanje nestrukturiranih nalog,
- delo z ljudmi.

Cooper in Marshall (1976) podajata 5 kategorij delovnih stresorjev:

- intrinzični stresorji v službi,
- stresorji, ki rezultirajo iz posameznikove vloge v organizaciji,
- razvoj kariere,
- odnosi z drugimi,
- organizacijska struktura in klima.

Greenberg in Baron (2000) pa navajata naslednje bolj in manj stresne zaposlitve (čim večje je število točk, tem večji je stres pri posamezni zaposlitvi):

- predsednik države – 176.6
- gasilec – 110.9
- direktor – 108.6
- kirurg – 99.5
- kontrolor zračnega prometa – 83.1
- menedžer za stike z javnostjo – 78.1
- borzni posrednik – 71.7
- pilot – 68.7

- arhitekt – 66.9
- odvetnik – 64.3
- zdravnik – 64.0
- zavarovalni zastopnik – 63.3
- univerzitetni profesor – 54.2

Karasek (1979) poudarja, da so najbolj stresne službe tiste z nizko avtonomijo in visokimi zahtevami. Tudi Theorell (1990) pravi, da povzročajo službe, ki so psihološko zahtevne in posamezniku ne nudijo svobode odločanja, največ napetosti.

Na osnovi povedanega lahko poklic učitelja razumemo kot povprečno stresen, je pa res, da v učiteljevem delu prevladuje distress nad eustresom, kar je dolgoročno za učiteljevo delo negativno, zato bi bilo potrebno predvsem povečati možnosti eustresa, s čimer bi dolgoročno zmanjšali izgorelost. Absolutno pa bo potrebo kaj narediti tudi v smislu sistematičnega odstranjevanja stresa.

Literatura

1. Anspaugh, D. J., Hamrick, M. H., Rosato, F. D. (2003). *Wellness*. New York. McGraw-Hill.
2. Bakker, A. B., Killmer, C. H., Siegrist, J., Schaufeli, W. B. (2000). Effort-reward imbalance and burnout among nurses. *Journal of Advanced Nursing*, 31 (4), 884–891.
3. Berčič, H. (2005). Pojavnost in opredelitve športne rekreacije. V Kajtna, T., Tušak, M. (ur.), *Psihologija športne rekreacije* (7–26). Ljubljana: Fakulteta za šport. Inštitut za šport.
4. Bratina, A. (2003). Stres pri delu. Interno gradivo za vaje pri predmetu Psihologija dela in organizacije I. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
5. Blonna, R. (1996). *Coping with stress*. St. Louis. Mosby-Year Book.
6. Demšar, I. (2003). Sindrom izgorelosti pri učiteljih. Magistrsko delo. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
7. Enciklopedija Slovenije (1998).
8. Evans, B. K., Fischer, D. G. (1993). The nature of burnout: A study of the three-factor model of burnout in human service and non-human service samples. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 66, 29–38.
9. Frlec, Š., Vidmar, G. (2001). Preliminarna študija merskih značilnosti Lestvice samoučinkovitosti. *Psihološka obzorja*. 10 (1), 9–25.

10. Golembiewski, R. T., Boudreau, R. A., Sun, B. C., Luo, H. (1998). Estimates of Burnout in Public Agencies: Worldwide, How Many Employees Have Which Degrees of Burnout, and with What Consequences? *Public Administration Review*, 58 (1), 59.
11. Hellesoy, O., Gronhaug, K., Kvitastein, O. (2000). Burnout: conceptual issues and empirical findings from a new research setting. *Scandinavian Journal of Management*, 16, 233–247.
12. Hendrix, A. E., Acevedo, E. O., Herbert, E. (2000). An Examination of Stress and Burnout in Certified Athletic Trainers at Division I-A Universities. *Journal of Athletic Training*, 35 (2), 139–144.
13. Hogan, R., Johnson, J., Briggs, S. (1995). *Handbook of personality psychology*. San Diego, London, Boston, New York, Sydney, Tokio, Toronto: Academic Press.
14. Horga, S. (2003). Vpliv telesne vadbe na psihično blagostanje. V Mišigoj-Duraković, M. in sodelavci. *Telesna vadba in zdravje* (277–285). Ljubljana: Zveza društev športnih pedagogov Slovenije: Fakulteta za šport Univerze v Ljubljani: Zavod za šport Slovenije: Zagreb: Kineziološka fakulteta Univerze v Zagrebu.
15. Jackson, S. E., Schwab, R. L., Schuler, R. S. (1986). Towards an Understanding of the Burnout Phenomenon. *Journal of Applied Psychology*, 71 (4), 630–640.
16. Jošt, B., Dolenc, M., Pustovrh, J., Leskošek, B., Vest, A. L. (2001). Views held by Slovene coaches on some contents-related issues of their professional work. [Stališča slovenskih trenerjev do nekaterih vsebinskih vprašanj njihovega poklicnega delovanja.] *Kinesiologia slovenica*. 7 (1–2), 23–29.
17. Kajtna, T., Tušak, M. (2005). *Psihologija športne rekreacije*. Ljubljana. Fakulteta za šport, Inštitut za šport.
18. Kelley, B. C., Eklund, R. C., Ritter-Taylor, M. (1999). Stress and Burnout Among Collegiate Tennis Coaches. *JSEP*, 21 (2).
19. Kosović, D. (1989). *Stres*. Nikšić: Univerziteteska riječ.
20. Lamovec, T. (1981). Novejše razlage anksioznosti. *Anthropos*, 11 (2/3), 19–16.
21. Lamovec, T. (1984). *Emocije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
22. Lamovec, T. (1988). *Priročnik za psihologijo motivacije in emocij*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
23. Lindemann, H. (1977). *Premagani stres. Človek in vsakdanji pritiski*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
24. Looker, T., Gregson, O. (1993). *Obvladajmo stres. Kaj lahko z razumom storimo proti stresu*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
25. Maslach, C., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.

26. Maslach, C., Leiter, M. P. (2002). Resnica o izgorevanju na delovnem mestu. Kako organizacije povzročajo osebni stres in kako ga preprečiti. Ljubljana: Educy.
27. Maslach, C. (2003a). Burnout. The cost of caring. Cambridge: Malor Books.
28. Maslach, C. (2003b). Job Burnout: New Directions in Research and Intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12 (5), 189–192.
29. Mišigoj-Duraković, M., Medved, R. (2003). Razlaga osnovnih izrazov, ki so povezani s telesno dejavnostjo in vadbo. V Mišigoj-Duraković, M. in sodelavci. Telesna vadba in zdravje (29–30). Ljubljana: Zveza društev športnih pedagogov Slovenije: Fakulteta za šport Univerze v Ljubljani: Zavod za šport Slovenije: Zagreb: Kineziološka fakulteta Univerze v Zagrebu.
30. Mlinar, S. (2007).
31. Musek, J. (1997). Znanstvena podoba osebnosti. Ljubljana: Educy.
32. Musek, J., Pečjak, V. (1997). Psihologija. Ljubljana: Educy.
33. Pastore, D. L., Kuga, D. J. (1993). High school coaches of women's teams: An evaluation of burnout levels. *Physical Educator*. 50 (3), 126–134.
34. Penko, T. (1994). Izgorelost pri delu. V T. Lamovec (ur.). Psihodiagnostika osebnosti (str. 323–343). Ljubljana: Filozofska fakulteta in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
35. Perčič, E. (2004) Sindrom izgorelosti pri šolskih psihologih v slovenskih osnovnih in srednjih šolah. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
36. Petelin, D. (2006). Vojaška doktrina.
37. Polajnar, A., Verhovnik, V., Sabadin, A., Hrašovec, B. (2003). Ergonomija. Maribor: Fakulteta za strojništvo.
38. Potočnik, K. (2004). Sindrom izgorelosti v povezavi s tipom A osebnosti in storilnostno motivacijo. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
39. Powell, T. (1999). Kako premagamo stres. Ljubljana: Mladinska knjiga.
40. Price, M. S., Weiss, M. R. (2000). Relationships Among Coach Burnout, Coach Behaviors, and Athletes' Psychological Responses. *TSP*, 14 (4).
41. Raedeke, T. D., Lunney, K., Venables, K. (2002). Understanding Athlete Burnout: Coach Perspectives. *Journal of Sport Behavior*, 25 (2), 181–206.
42. Rainey, D. W. (1999). Sources of Stress, Burnout, and Intention to Terminate Among Basketball Refrees. *Journal of Sport Behavior*, 22 (4), 578–590.
43. Rainey, D. W., Hardy, L. (1999). Sources of Stress, Burnout and Intention to Terminate Among Rugby Union Referees. *Journal of Sports Sciences*, 17, 797–806.

44. Rakovec-Felser, Z. (1991). Človek v stiski. Stres in tesnoba. Povod in posledica bolezni. Maribor: Založba Obzorja.
45. Reed, S., Giacobbi, P.R. (2004). The Stress and Coping Responses of Certified Graduate Athletic Training Students. *Journal of Athletic Training*. 39 (2), 193–200.
46. Sabadin, A. (2002). Psihologija dela za študente 3. letnika psihologije. Interno gradivo pri predmetu Psihologija dela in organizacije I. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
47. Seidman, S. A., Zager, J. (1991). A Study of Coping Behaviours and Teacher Burnout. *Work and Stress*. 5 (3), 205–216.
48. Sutherland, V. J., Cooper, C. L. (1990). Understanding stress. London: Chapman and Hall.
49. Tomori, M. (1990). Psihologija telesa. Ljubljana: DZS.
50. Tušak, M. (2003).
51. Trojar-Jan, T. (1999). Stres v športu. Magistrsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
52. Vizek-Vidović (1990). Stres u radu. Zagreb: Radna zajednica republičke konfederacije saveza socialističke omladine Hrvatske.
53. Wolpin, J., Burke, R. J., Greenglass, E. R. (1990). Golembiewski's Phase Model of Psychological Burnout: Some Issues. *Psychological Reports*. 66 (2), 451–457.
54. Uлага, D. (1976). Telesna vzgoja šport rekreacija. Ljubljana. Mladinska knjiga.
55. Zuckerman, M., Spielberger, C. D. (1976). Emotions and Anxiety. New concepts, methods and applications. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
56. Bratina, A. (2003). *Stres pri delu. Interno gradivo za vaje pri predmetu Psihologija dela in organizacije I*. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
57. Evans, B. K., Fischer, D. G. (1993). The nature of burnout: A study of the three-factor model of burnout in human service and non-human service samples. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 66, 29–38.
58. Frlec, Š., Vidmar, G. (2001). Preliminarna študija merskih značilnosti Lestvice samoučinkovitosti. *Psihološka obzorja*. 10 (1), 9–25.
59. Golembiewski, R. T., Boudreau, R. A, Sun, B. C., Luo, H. (1998). Estimates of Burnout in Public Agencies: Worldwide, How Many Employees Have Which Degrees of Burnout, and with What Consequences? *Public Administration Review*. 58 (1), 59.
60. Hellesoy, O., Gronhaug, K., Kvitastein, O. (2000). Burnout: conceptual issues and empirical findings from a new research setting. *Scandinavian Journal of Management*, 16, 233–247.

61. Hogan, R., Johnson, J., Briggs, S. (1995). *Handbook of personality psychology*. San Diego, London, Boston, New York, Sydney, Tokio, Toronto: Academic Press.
62. Jackson, S. E., Schwab, R. L., Schuler, R. S. (1986). Towards an Understanding of the Burnout Phenomenon. *Journal of Applied Psychology*, 71 (4), 630–640.
63. Lamovec, T. (1981). Novejše razlage anksioznosti. *Anthropos*, 11 (2/3), 19–16.
64. Lamovec, T. (1984). *Emocije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
65. Lindemann, H. (1977). *Premagani stres. Človek in vsakdanji pritiski*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
66. Looker, T. in Gregson, O. (1993). *Obvladajmo stres. Kaj lahko z razumom storimo proti stresu*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
67. Maslach, C., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422.
68. Maslach, C., Leiter, M. P. (2002). *Resnica o izgorevanju na delovnem mestu. Kako organizacije povzročajo osebni stres in kako ga preprečiti*. Ljubljana: Educy.
69. Maslach, C. (2003). *Burnout. The cost of caring*. Cambridge: Malor Books.
70. Musek, J. (1997). *Znanstvena podoba osebnosti*. Ljubljana: Educy.
71. Penko, T. (1994). Izgorelost pri delu. V T. Lamovec (Ur.). *Psihodiagnostika osebnosti* (str. 323–343). Ljubljana: Filozofska fakulteta in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
72. Polajnar, A., Verhovnik, V., Sabadin, A., Hrašovec, B. (2003). *Ergonomija*. Maribor: Fakulteta za strojništvo.
73. Potočnik, K. (2004). *Sindrom izgorelosti v povezavi s tipom A osebnosti in storilnostno motivacijo*. Diplomsko delo. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
74. Tušak, M., Tušak, M. (2001). *Psihologija športa*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
75. Sabadin, A. (2002). *Psihologija dela za študente 3. letnika psihologije. Interno gradivo pri predmetu Psihologija dela in organizacije I*. Ljubljana: Oddelek za psihologijo. Filozofska fakulteta.
76. Vizek-Vidović, V. (1990). *Stres u radu*. Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije saveza socialističke omladine Hrvatske.

Nika Pušenjak

Obvladovanje stresnih odzivov in motenj koncentracije s pomočjo *biofeedback* metode

POVZETEK

Stres je nespecifičen odgovor telesa na katero od potreb ali zahtev. Stres nakazuje, da obstajajo zahteve in potrebe, ki omejujejo ali presegajo posameznikove prilagoditvene rezerve. Biofeedback je princip biološke povratne zanke, regulacijski sistem, pri katerem operiramo z biološkimi signali. Z metodo biofeedback se lahko zelo učinkovito naučimo obvladovati svoje stresne odzive, zelo uspešno pa jo uporabljamo tudi za izboljšanje funkcioniranja in koncentracije otrok z motnjami ADD in ADHD.

KLJUČNE BESEDE: stres, emocije, *biofeedback*, psihofiziologija, motnje koncentracije, stresni odzivi, anksioznost

ABSTRACT

Stress is nonspecific answer of the body on any need or demand. When a person is in stress that is implying that there are demands and needs, that limit or they are surpassing individuals adjustment reserves. Biofeedback is a principal of a biological loop, regulative system operated with biological signals. Through biofeedback method a person can be able to very effectively control their own stressful responses. The method is useful for improvement of functioning and concentration of children with ADD and ADHD syndroms.

KEY WORDS: stress, emotions, biofeedback, psychophysiology, Attention Deficit Disorder, stress responses, anxiety

Anksioznost predstavlja negativna občutja, ki se razprostirajo na kontinuumu od rahlih občutkov neprijetnosti in negotovosti do neznosnih občutkov groze. Že zelo zgodaj so ugotovili, da anksioznost negativno vpliva na opravljenje nalog.

V preteklosti so anksioznost in stres dokaj različno pojmovali. Zanimivo je, da so oboje dokaj podobno definirali, včasih celo zamenjevali in uporabljali en pojem namesto drugega. Tako so anksioznost definirali kot dražljaj, kot

odgovor, nagon ali kot potezo. Anksioznost navajajo kot emocionalno stanje, ki ga posameznik doživlja kot bojazen; spremljajo jo tudi določene motnje telesnega funkcioniranja. Stres je nespecifičen odgovor telesa na katero od potreb ali zahtevo. Stres nakazuje, da obstajajo zahteve in potrebe, ki omejujejo ali presegajo posameznikove prilagoditvene rezerve. Označuje celotno področje, ki vključuje dražljaj, ki povzroča stresno reakcijo, in različne intervenirajoče procese. Interakcijski model anksioznosti opredeljuje stres kot situacijsko variabla in poudarja vzajemen vpliv med posameznikom in okoliščino. Določeno objektivno stresno okoliščino lahko človek prepozna kot ogrožajočo ali pa tudi ne. Odvisno je od tega, ali tako okoliščino zaznava kot nevarno ali nenevarno in ali ima morda izkušnje in znanje, potrebno za obvladovanje te okoliščine. Ta model jasno razlikuje tudi med anksioznostjo kot potezo in anksioznostjo kot stanjem. Za anksiozna stanja je značilno subjektivno, zavestno čustvo strahu in tenzije, ki ga spremlja povečana vznemirljivost oziroma aktivacija avtonomnega živčnega sistema. Poteza anksioznosti pa je splošna predispozicija posameznika za zaznavanje določenih okoliščin kot ogrožajočih in odgovarjanje nanje z različno stopnjo a anksioznosti. Pri anksioznosti gre za občutek tesnobe, neugodja in nedoločenega strahu.

To preučuje predvsem psihologija športa, izsledke pa lahko uporabimo tudi za preostalo populacijo. Da bi ljudje, ki imajo opraviti s športniki, čim prej zaznali, da so njihovi varovanci pod vplivom stresa, morajo vedeti, na kakšen način prepoznamo stres. Tu gre predvsem za verbalne in neverbalne indikatorje. Anksioznost je možno opazovati na fiziološki, doživljajski in vedenjski ravni. Na fiziološki ravni gre za občutek psihičnega nemira in nezmožnosti sprostitve. Pojavijo se spremembe v kardiovaskularnem sistemu. Pokažejo se tahikardija – poveča se hitrost utripa srca – občutek tesnobe ter stiskanje pri srcu. Tudi v respiratornem sistemu se pojavijo spremembe, in sicer povečana frekvenca dihanja in zmanjšana amplituda dihanja. Pojavijo se motnje v prebavnem sistemu. Moteni so odvajanje, prehranjevanje in spanje. Na doživljajski ravni se izraža kot zaskrbljenost, negotovost, bojazn, utesnjenost, nemoč in nemir, včasih tudi kot utrujenost. Slabši sta koncentracija in pozornost. Tu so še težave s spominom in pregledom nad situacijo. V vedenju se kaže anksioznost v telesni drži, gibanju in mimiki. Napetost mišičja je zvišana, včasih se pojavljajo celo krči. Gibanje je lahko nemirno, neustrezno, počasno ali okorno.

Govor, ki je posebna oblika kompleksnega motoričnega vedenja, je še posebej občutljiv na stres. Človek navadno skuša stresno okoliščino (ali stres) prikrivati. V vsebini govora mu to največkrat uspe, pri načinu govora pa ne. Pod vplivom stresa najmanj kontroliramo spremembe v kvantiteti in razporejenosti govora; gre za vsebinske motnje (jecljanje, ponavljanje

stavkov, besed in obotavljanje). Če človek molči, je to največkrat zaradi izgube kontrole ali zaradi slabega planiranja.

Emocije

Emocije so procesi, ki izražajo človekov vrednostni odnos do zunanjega sveta ali samega sebe. O emocijah govorimo, ko se v človeku pojavi vzburjenost. Doživljamo pa jih le v okoliščinah, ki jih ocenimo kot subjektivno pomembne. Zato ni nič nenavadnega, da ljudje v podobnih okoliščinah doživljamo različna čustva, in to tako po kakovosti kot intenzivnosti, ali pa ostanemo ravnodušni. Emocije se manifestirajo na treh področjih:

- a) emocionalno doživljanje (primer: človek doživlja jezo),
- b) emocionalno vedenje (primer: človek kriči na izvor jeze),
- c) fiziološke spremembe v telesu (primer: zardevanje, hitrejša bitja srca ...).

Razume se, da nobene emocije ne doživljamo ločeno na vsakem področju, ampak je določeno čustvo rezultat medsebojnega delovanja vseh treh področij. Čeprav bi bilo ukvarjanje z emocijami izredno zanimivo, se omejujemo predvsem na tretjo področje emocij - fiziološke spremembe v telesu. Ob doživljanju strahu navadno občutimo pospešeno bitja srca, pospešeno dihanje, prebledevanje itd. Zaradi sprememb v dejavnosti srca, krvnih žil, dihalnih mišic, sekretornih žlez ipd. so nekateri začeli razmišljati, da bi emocije merili samo na osnovi teh sprememb. V teh procesih ima najpomembnejšo vlogo avtonomni živčni sistem. Regulacijske dejavnosti celotnega živčnega sistema lahko razdelimo na hotne in nehotne. En del nehotnega živčnega sistema imenujemo simpatični živčni sistem, drugi del pa parasimpatični. Simpatični živčni sistem je skoncentriran v dveh nizih ganglijev na bočni strani hrbtenjače. V ganglijske celice prihajajo živčna vlakna iz hrbtenjače in se imenujejo preganglijski nevroni. En sam tak nevron je povezan z velikim številom simpatičnih ganglijev. Gangliji simpatičnega živčnega sistema pa so povezani z visceralnimi organi. Ko je nadražen kateri od delov simpatičnega sistema, prihaja do koordinirane dejavnosti visceralnih organov. Ko pride živčni dražljaj iz hipotalamusa do hrbtenjače in potem na preganglijski nevron ganglija simpatičnega sistema, se zgodi ta kompleks visceralnih reakcij:

- širjenje zenic,
- pospešitev utripa,
- povečanje krvnega pritiska,
- inhibicija peristaltičnih gibov v želodcu ...

Torej gre za izrazito aktivirajoče delovanje. Telo je pripravljeno na akcijo. Parasimpatični sistem pa deluje prav nasprotno kot simpatični in telo umirja.

Delovanje obeh sistemov poteka na osnovi recipročne inervacije. Simpatični sistem pospeši dihanje, parasimpatični pa ga umiri.

Zavedamo se, da fizioloških reakcij, ki spremljajo emocije, ne moremo opazovati s prostim očesom, lahko pa jih izmerimo. Merimo lahko spremembe v srčnem utripu, krvnem tlaku, hitrosti, globini in ritmu dihanja, strukturi možganskih valov in električni prevodnosti kože. Najbolj znana naprava za merjenje čustvenega vznburjenja je poligraf. Obstaja pa jih še nekaj za merjenje fizioloških reakcij: oscilograf, amplifikator ... Najobčutljivejše mere naj bi bile, kakor navaja različna literatura, galvanska reakcija kože in spremembe v utripu oziroma krvnem pritisku.

Biofeedback je proces učenja kontrole nad lastnimi psihofiziološkimi funkcijami. Sam postopek vključuje uporabo sistema *biofeedback*, ki je sestavljen iz osebnega računalnika z *biofeedback* programsko opremo in večkanalne naprave z različnimi senzorji za zajemanje fizioloških odzivov s telesa.

Biofeedback je neke vrste tehnološki vmesnik med zunanjim senzornim sistemom – voluntarnim in avtonomnim delom centralnega živčnega sistema. Omogoča nam dostop do sicer nedostopnih informacij o biološkem stanju posameznika. Zagotavlja trening posameznika, katerega namen je spremeniti njegovo fiziološko stanje ob pomoči instrumentacije. Ko se tako nauči obvladovati stresne odzive, poskuša nato preiskovanec to sposobnost prenesti in uporabiti brez instrumentacije, in sicer v različnih okoliščinah.

Razmerje med telesom in možgani je bilo v zgodovini predmet nenehnga zanimanja in raziskovanja. Green, Green in Walters (1970) formulirajo psihofiziološki princip: »Vsako spremembo v fiziološkem stanju spremlja hkrati sprememba v mentalnem ali emocionalnem stanju, zavednem oz. nezavednem. Prav tako se vsaka sprememba v mentalnem ali emocionalnem stanju, zavednem oz. nezavednem, kaže v fiziološkem stanju osebe.« Ta izjava reflektira zelo poglobljen pogled na razmerje med možgani in telesom (Michael Bar – Eli 1995).

Izraz *biofeedback* se nanaša na zunanji psihofiziološki feedback, fiziološki feedback ali poudarjeno propriorepcijo. Glavni namen je omogočiti posamezniku informacije o tem, kar se dogaja znotraj njegovega telesa, tudi v možganih (Schwartz 1979).

Na splošno psihofiziologijo in *biofeedback* največ izvajajo v laboratorijskem okolju (*Biofeedback* naprave) (Andreassi 2000). Uporabljajo jih za treniranje

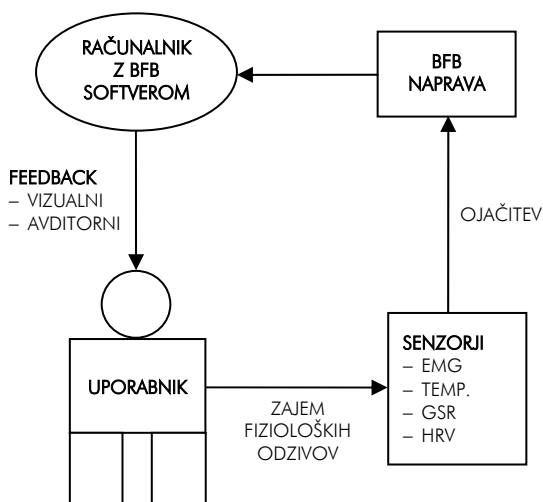
ljudi, da bi pridobili večji nadzor nad njihovimi fiziološkimi procesi, in sicer znotraj nestresnega laboratorijskega okolja (Crews, Lochbaum & Karoly 2001).

Psihofiziologija je na žalost premalo uporabljen pristop v psihologiji. To je velika škoda, saj nam omogoča univerzalen pogled v mentalne procese posameznika, *biofeedback* pa lahko formira bazo za izjemno učinkovito intervencijo (Dave Collins 1995).

Psihofiziologija je definirana kot »znanstvena študija kognitivnega, emocionalnega in vedenjskega fenomena, ki se nanaša na fiziološke principe in dogodke in se odraža v njih« (Cacioppo & Tassinari 1990, p. ix), lahko omogoči objektivno in razmeroma neinvazivno metodo preiskovanja kompleksnih procesov, ki so vpleteni v športni nastop. Privlačnost takega pristopa je očitna, saj je ta ekološko veljavna tehnika pred navadnejšim samopazovanjem kot pristopom (Collins 1995). Veliko raziskav (npr. Smith & Collins 1991) dokazuje, da je športna psihofiziologija pomemben del trenutnega raziskovalnega interesa.

Biofeedback je princip biološke povratne zanke, je vsak regulacijski sistem, pri katerem operiramo z biološkimi signali.

Tak princip regulacije se izvaja v marsikaterem biološkem sistemu ter skrbi za ohranjanje določenega ravnovesja oziroma stanja homeostaze. Enako načelo pa lahko izkoriščamo tudi zunaj posameznega organizma, in sicer tako, da določene vitalne funkcije zaznavamo z umetnimi senzoričnimi sistemi, ki so na ta organizem pripeti, jih posredujemo regulacijskemu sistemu oziroma računalniku ter primerni odziv potem prek kateregakoli drugega senzoričnega organa posredujemo nazaj organizmu.

Skica 1: Biofeedback zanka.

Najpogostejši signal za zajem je EMG (elektromiogram – merjenje električne aktivnosti mišic), pri katerem dve elektrodi pritrdimo na kožo ali mišico, katere aktivnost merimo. EMG *biofeedback* se velikokrat uporablja tudi za sproščanje mišic, torej za blažitev stresa. Ko elektrode zaznajo mišično napetost, to pacientu posredujemo vizualno ali kot zvočni signal. Meritve EMG (v mikrovoltih) merijo električno napetost, ki jo oddajajo končiči motornega živca in tako signalizirajo mišici, naj se skrči. Površinski *biofeedback* EMG uporablja elektrode, priprte na pripravljeno kožo; električna aktivnost ciljnih mišic se prikaže preizkušancu bodisi vizualno, avditorno bodisi na onba načina. V praksi športne psihologije je izbira mesta za pritrditve elektrod različna in je potrebno skrbno razmisliti, katere mišične skupine bi bile najuporabnejše.

Raziskave so šle v smer kontroliranja avtonomnega živčnega sistema. Študije so pokazale, da se lahko posameznik z obravnavano metodo nauči znižati svoj krvni tlak, umiriti ali aktivirati mišice (ki jih prej ni imel pod neposrednim nadzorom), dvigniti temperaturo roke, dlani ali dela telesa, ob pomoči EEG-ja uravnavati aktivnost možganov in zavestno nadzorovati bitje srca, zmanjšati bolečine v hrbtu ...

Poleg signalov EMG tehnika *biofeedbacka* pogosto uporablja galvanski odziv kože, znan tudi kot elektrotermalni odziv. V tem primeru merimo električno prevodnost kože, ki je povezana z aktivnostjo žlez znojnic. Delovanje naprave temelji na preprostem principu: bolj ko smo čustveno napeti, aktivnejše so naše žleze znojnice in bolj je prevodna naša koža. Ta naprava je uporabna za zdravljenje fobij, aksioznosti, čezmernega znojenja itd.

Elektrode so priklopljene na napravo, ki spremeni električno informacijo v vidno obliko, kot sta recimo svetloba ali zvok.

Napravo lahko uravnavamo. Ko naprava zazna, da je koža bolj potna, to pa pomeni večjo napetost, se zvok ojača. Če se oseba umiri in je njena koža manj potna, se zvok zniža in na koncu celo preneha.

Pomembna je tudi informacija o krvnem tlaku in hitrosti srčnega utripa. Na podlagi teh meritev tudi lahko sklepamo o določenem psihofiziološkem in emocionalnem stanju posameznika.

Biofeedback je torej v terapevtski praksi v uporabi pri čustvenih težavah, nadzorovanju stresa, rehabilitaciji po poškodbah in možganski kapi, pa tudi pri zdravljenju bronhialne astme in treninga peak achievement.

V terapiji z *biofeedbackom*, ki omogoča zaznavanje teh slabo kontroliranih mišičnih skupin, so najpogostejše uporabljeni zvočni signali.

Zvočni *feedback* pacientu omogoča, da tako rekoč sliši nizkonivojske psihološke spremembe v svojem organizmu in se jim nauči prisluhniti tudi v

vsakdnemnem življenju ter se s tem navadi regulacije, potrebne za nadzor psihofiziološkega stanja.

EEG (elektroencefalogram) in trening koncentracije

EEG je kompleksen bioelektrični signal, ki reflektira funkcionalni status velikega bazena kortikalnih nevronov in modulacijah s subkortikalnimi regulacijskimi vplivi.

Interpretacija teh signalov zahteva dobro poznavanje tehničnega aspekta EEG-ja glede na nevrofiziologijo centralnega živčnega sistema. Aplikacijo teh modalitet v *biofeedbacku* mora izvesti oz. nadzorovati dobro izvežban in izkušen profesionallec (Standards and Guidelines for Biofeedback Application 1992).

Človeški možgani nenehno ustvarjajo električne signale. Magnituda teh signalov je tako majhna, da jo merimo v mikrovoltih oziroma milivoltih. Te signale lahko kljub temu merimo in jih posnamemo. Zato moramo na preiskovanca nemestiti elektrode, in sicer na površino njegove glave. Elektrode zajemajo signale, ti pa se potem ojačajo in filtrirajo veliko prej, kot pa so analizirani. Če bi te signale zapisovali s krivuljnim pisalom EEG-ja, bi dobili nepretrgane krivulje različnih ferkvenc in amplitud – EEG.

Število ciklov EEG, ki jih dobimo v določenem časovnem intervalu, se imenuje ferkvenca in jo merimo v hertzih (Hz) oz. v ciklih na sekundo (CPS). Več kot je ciklov na sekundo, večja je ferkvenca. EEG lahko vsebuje štiri različne ferkvenčne pasove: beta (nad 13 Hz), alfa (8–13 Hz), teta (4–5 Hz) in delta (0.5–3.5 Hz). EEG se ne uporablja za determiniranje specifičnih možganskih funkcij, ampak za razlikovanje bolj splošnih stanj vznburjenja, ki jih indentificiramo kot: delta – globok spanec, teta – epizode sanjanja, alfa – sproščeno zavedanje, beta – popolna pozornost (Walter 1963).

Petruzzello in sod. (1991) pravijo, da lahko spontano električno aktivnost možganov, ki jo posnamemo na površini glave in jo imenujemo EEG, razdelimo v več različnih ferkvenčnih pasov. Najbolj uporabljen ferkvenčni pas v nevrofeedbacku je ferkvenčni pas alfa.

EEG feedback, t. i. nevrofeedback, je instrumentalni proces učenja, ki rezultira v izboljšani kontroli aktivnosti EEG. Ta proces obsega uporabo eksternalne monitoring naprave EEG, ki je prirejena posebej za zajemanje individualnih možganskih aktivnosti preiskovanega. Npr. športnik lahko sliši zvok, katerega navzočnost nakazuje pojav EEG aktivnosti alfa v vrednosti 20 mikrovoltov ali več. Pojavljanje tega tona lahko poveže s hkratnim spročim mentalnim stanjem, ko ne razmišlja o ničemer. Dokler bo vzdrževal to stanje, se bo ton še vedno pojavljal, če pa bo koncentracije konec in ne bo več

spособen vzdrževati določenega mentalnega stanja, bo ton izginil. Z opazovanjem pojavljanja določenega tona (feedback display) in pripadajočega mentalnega stanja, se športnik nauči prepoznavati spremembe in uravnavati povezavo med občutki in pozornostjo. To lahko stori, ker dobiva feedback o možganskem valovanju.

Najpogostejši uporabljeni ferkvenčni razpon, naj bi bil razpon alfa, torej med 8 in 12 Hz (Petruzzello et al. 1991).

Ljudje naj bi se lahko naučili spremeniti svoje možgansko valovanje na tak način, da bi dominacijo aktivnosti alfa povečali do določenega nivoja (Nowlis in Kamiya 1970). Raziskave so tudi pokazale, da naj bi bili, ko dominirajo valovi alfa, preiskovanci v najbolj ustvarjalni fazi, na najvišji ravni inspiracije, izboljšali naj bi se jim spomin, koncentracija, učenje in sposobnost za odločanje (Heibloem).

Biofeedback so v preteklosti večinoma uporabljali za zmanjševanje anksioznosti pred nastopi. Visok nivo anksioznosti lahko zavre motorno učenje in optimalno izvedbo nastopa na tekmovanju (Martens 1977). Raziskave so pokazale, da je možno v športnem vedenju in psihofiziologiji telesne vadbe reducirati stres na treningu in tekmovanju, in sicer prav ob pomoči *biofeedback* treninga ter tako izboljšati nastope v različnih športnih disciplinah.

Hkrati pa je *biofeedback* zelo koristen tudi za otroke. V svetu ga že uporabljajo za premagovanje stresa, povezanega s šolskimi obveznostmi. Uporaben je tudi za trening samospoštovanja, povečanje samozavesti, izboljšanje učnih sposobnosti, koncentracije, odpravljanje migrene, vazomotornih glavobolov, treme itd.

Otrokom in odraslim se zdi trening s tehnologijo *biofeedbacka* zelo zabaven. Učenje kontrole fizioloških odzivov poteka v obliki zabavnih videoigric in različnih animacij. Igrice lahko igrajo z različnimi igralnimi konzolami, računalniško miško, tipkovnico ipd. Igre so kontrolirane z uporabnikovim umom in njegovimi fiziološkimi odzivi.

Tako se uporabnik tehnologije *biofeedbacka* nauči, da je vsaka misel zelo pomembna, saj v našem telesu spodbudi določeno fiziološko aktivnost, ki vpliva na splošno počutje in funkcioniranje. Vse te fiziološke reakcije lahko uporabnik spremlja na računalniškem ekranu. Otrok nadzoruje potek igrice ob pomoči senzorjev, nameščenih na glavi (EEG), in senzorjev, ki so nameščeni na telesu. Vse te signale obdelava posebna programska oprema in na ta način omogoča mlademu igralcu napredovati v igri in tako prehajati na višjo stopnjo zahtevnosti. To se zgodi, če igralcu uspe uravnati telo tako, da proizvaja take signale, ki so primerni za doseganje sproščenosti ali koncentracije. Lahko pa tudi kakšnega drugega stanja ...

Potrebno je omeniti veliko uporabnost metode *biofeedback* pri otrocih, pri katerih je diagnosticirana ADD (Attention Deficit Disorder) / ADHD (Attention Deficit Hiperactivity Disorder) motnja pozornosti in hiperaktivnosti. Ti otroci imajo težave pri nadzorovanju svojega vedenja, nadzorovanju in usmerjanju pozornosti ter vzdrževanju le-te.

Te otroke učitelji in starši pogosto opisujejo kot preveč živahne, odkrenljive, nezmožne sprejemanja daljših, kompleksnejših navodil.

Ti otroci pogosto ne morejo slediti normalnemu pouku. Lahko zaostajajo pri branju in imajo težave s fino motoriko, njihova pisava je težje berljiva ali celo neberljiva. V šoli hiperaktivni otroci velikokrat namerno vzbujajo pozornost in se želijo dokazati ter uveljaviti. Starši pogosto tožijo, da slabo spijo, da se pogosto prebujajo in so zato močno utrujeni in tako še težje sledijo zahtevam učnega procesa. Nekateri imajo tudi glavobole. Poleg tega, da imajo težave v šoli, so močno utrujeni, ponoči lahko močijo posteljo ...

Možgani so odgovorni za uravnavanje, organizacijo, načrtovanje, vzdrževanje kompleksnega in preprostega vedenja. Razvoj teh pomembnih izvršilnih funkcij poteka v zgodnjem obdobju otrokovega zorenja. Možgani so razdeljeni na več delov možganske skorje, korteksa. Frontalni del je zadolžen za pravilno delovanje izvrševalnih funkcij.

Z raziskavami je bilo ugotovljeno, da je pri otrocih, pri katerih je bila ugotovljena motnja ADD/ADHD, povišana aktivnost ritma theta v levi hemisferi, ki je vključena v fokusiranje, selektivno pozornost, procesiranje informacij in daljšo pozornost. Glavni živčni prenašalec (nevrottransmitter) za to vrsto pozornosti je dopamin. Pri težavah z ADD je njegova vrednost zmanjšana v limbičnem sistemu leve hemisfere. Leva hemisfera je zadolžena za izvajanje rutinskih in ponavljajočih se dejavnosti.

Zato je pomembno, da pri delu s takimi otroki upoštevamo dejstvo, da se jim pri nalogah, ki jim postanejo dolgočasne, poveča aktivnost nizkofrekvenčnih možganskih ritmov in jih zato ne naredijo. Zato je bolje, da njihov učni program strukturiramo tako, da je periodično vedno dovolj novih dražljajev in da se ti hitro menjavajo. Tako ohranjamo njihovo pozornost.

Ti otroci so lahko zelo impulzivni, lahko pa tudi izjemno počasni. Njihov problem je modulacija vzburjenja. Trening z metodo nevrofeedback in *biofeedback* daje odlične rezultate, zato je zelo uporaben pri delu s šolsko mladino.

Izsledki raziskav dokazujejo, da ima od 5–5 % šolske mladine simptome ADD in ADHD. Prvi simptomi so: nezanimanje, odsotnost, sanjarjenje, nepozornost, težave pri učenju (vendar brez nemirenosti ali hiperaktivnosti).

V preteklosti se je uveljavila doktrina, da ti simptomi izzvenijo z odrasčanjem. Danes vemo, da ni tako, saj je več raziskav pokazalo, da se tako stanje ohrani kar pri 70 % tudi v odrasli dobi. Ta populacija naj bi bila v primerjavi z vrstniki brez simptomov tudi bolj podvržena impulzivnosti, narkomanji, alkoholizmu in delikventnosti. Zato je pomembno, da omogočimo otroku vpogled v njegove fiziološke odzive in kontrolo nad njimi, saj je zaradi svoje drugačnosti v nenehnem konfliktu z okolico. *Biofeedback* metoda to omogoča brez stranskih učinkov. Ti so sicer pogosto stalnica pri otrocih, zdravljenih z zdravili.

Uporabniki *biofeedbacka*, še posebno otroci, same metode ne razumejo kot način zdravljenja, temveč kot seanso za "treniranje možganov", primerjajo jo z igrico oz. s športnim udejstvovanjem. Take igrice jim omogočajo nadzor nad sabo in tako normalno življenje, napredek in delovanje v družbi.

Literatura

1. Andreassi, J. L. (2000): *Psychophysiology: Human behavior and physiological response* (4th ed.). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
2. Crews, D., Lochbaum, M., & Karoly, P. (2001): Self - regulation: Concepts, methods and strategie in sport and exercise. In R. Singer, H. Hausenblas, & C. Janelle (eds.), *Handbook of sport psychology* (pp. 566 - 581) (2nd ed.). New York: J. Willey & Sons.
3. Green, E., Green, A.M., & Walters, E.D. (1970): Voluntary control of internal states: Psychological and physiological. *Jurnal of Transpersonal Psychology*, 2, 1-26.
4. Bar-Eli, M. (1995): *Biofeedback as Applied Psychophysiology in Sport and Exercise: Conceptual Principles for Research and Practise*. Blumenstein, B., Bar-Eli, M., & G. Tenenbaum, *Brain and body in sport and exercise*. New York: J. Willey & Sons.
5. Collins, D. (1995): Psychophysiology and sport performance. In S.J.H. Biddle (ed.), *European perspectives on exercise and sport psychology* (pp. 154-178). Champaign, IL: Human Kinetics.
6. Petruzzello, S.J., Landers, D.M., Salazar, W. (1991): Biofeedback and sport / exercise performance: Applications and limitations. *Behavior Therapy*, 22, 379-392.
7. Collins, D.J., Powell, G.E., & Davies, I. (1991): Cerebral activity prior to motion task performance: An electroencephalographic study, *Journal of Sport Sciences*, 9, 313-324.
8. Green, E., & Green, A. (1977): *Beyond biofeedback*. New York: Delacorte.
9. Peper, E., & Schmid, A. (1983): The use of electrodermal biofeedback for peak performance training. *Somatics*, 4, 16-18.

Katarina Bizjak

Z žongliranjem nad posledice sedečega življenjskega sloga

POVZETEK

Prispevek prikazuje posledice sedečega življenjskega sloga, ki jih danes ugotavljajo raziskovalci po vsem svetu. Posledice, ki jih osvetljuje članek se kažejo v telesnih značilnostih otrok in mladine in njihovih motoričnih sposobnostih, vplivajo pa tudi na njihovo zdravje. V prispevku avtorica obravnava nenavadne aktivnosti, ki vplivajo na izboljšanje telesnih značilnosti in gibalnih sposobnosti otrok. Kot eno od možnosti predlaga tudi cirkuške veščine, ki jih podrobneje tudi opredeljuje. Najpodrobneje predstavlja žongliranje z žonglerskimi žogicami, poje in diablo.

KLJUČNE BESEDE: otroci, telesne značilnosti, gibalne sposobnosti, cirkuške veščine

ABSTRACT

The article shows the effects of sedentary lifestyle, which has been identified as a global problem. Its consequences have effect on physical characteristics, motor abilities and health of children and youth. In the paper the author is representing unusual activities, which affect the physical status of children. As one of the options she suggests and defines juggling. She represents juggling with three objects, poi and diablo.

KEY WORDS: children, physical characteristics, motor abilities, juggling skills

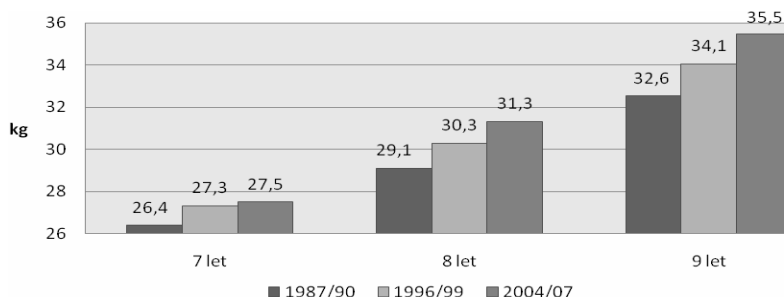
Uvod

Spremembe, povezane z življenjskim slogom, se kažejo na številnih področjih našega delovanja. Njegov vpliv je še posebno pomemben v otroštvu. Zmanjšana telesna aktivnost je ena najbolj negativnih posledic. Pri otrocih se lahko kažejo kot zdravstvene težave, povišana raven stresa, anksioznost, depresija, pretirano povečevanje telesne teže, zmanjševanje telesne zmogljivosti otrok in v njihovi izključenosti iz socialnih okolij. (Andersen in

dr. 2007, Lobstein in dr. 2004). Starši, vzgojitelji in učitelji vedno iščemo vsebine, ki bi vplivale na izboljšanje telesnega statusa otrok ter so za otroke zanimive do te mere, da jih izvajajo tudi v svojem prostem času, ko njihovih aktivnosti ne usmerjamo odrasli.

Spremembe gibalne kompetenčnosti otrok in mladostnikov

Mediji in informacijska tehnologija omogočajo preprosto in hitro zadovoljevanje človekovih potreb brez velikega napora, torej večinoma dejavnosti, ki vključujejo sedenje. Sodobna tehnologija tudi na drugih področjih prinaša zmanjšanje dejavnosti človeka (avtomobili, dvigala, gospodinjski aparati, nakupovanje prek spleta ...). Prav zaradi tovrstnih sprememb ter narave velikega števila poklicev, ki jih opravljamo prav tako sede, danes govorimo o sedečem življenjskem slogu, tega pa že pri otrocih opažajo tako slovenske kot tuje raziskave (Brettschneider in Naul 2007, Corbin 2002, Rychtecky 2007, Strel in dr. 2005). Njegove posledice se kažejo v telesnih značilnostih – povečanje telesne teže in podkožnega maščobnega tkiva (Avbelj in dr. 2005, Bučar Pajek 2004, Lobstein in dr. 2004, Planinšec, 2006, Raudsepp in Jurimae 1998, Stergar in dr. 2006, Strel in dr. 2007; Strel in dr. 2005), pa tudi spremembe gibalnih sposobnosti (Jurak in dr. 2003; Kondrič, 2000, Strel in dr. 2004, Strel in dr. 2007b).

Graf 1: Primerjava telesne teže slovenskih otrok treh generacij v desetletjih

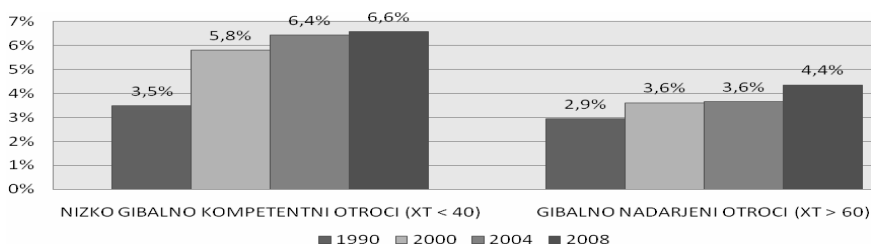
Prekomerna teža in debelost sta v razvitem svetu že dosegli razsežnosti epidemije (James 2004). Strokovnjaki Svetovne zdravstvene organizacije ugotavljajo, da telesna teža postaja ena od najpogostejših bolezni otrok (WHO, Obesity and Overweight). V zadnjem desetletju se je razširjenost debelosti v razvitih državah več kot podvojila (James 2004). Ocenjujemo, da vsako leto v populaciji novih držav Evropske skupnosti postane pretežkih ali debelih dodatnih 400.000 otrok (Lobstein in dr. 2004).

Epidemija prevelike telesne teže in debelosti se začena tudi v Sloveniji (Bučar Pajek in dr. 2004, Strel in dr. 2007a, Strel in dr. 2009). Število otrok in mladostnikov s preveliko telesno težo narašča že od leta 1991. Število debelih otrok narašča hitreje kot število pretežkih. V samo 15 letih se je število debelih otrok več kot podvojilo (Kovač in dr. 2007).

Debelosti med otroki je vse pomembnejši napovedovalec debelosti v odrasli dobi ne glede na to, ali so starši debeli ali ne (Whitaker in dr. 1997). Rezultati raziskav prinašajo številne zdravstvene posledice debelosti. Hkrati s povečanjem smrtnosti je debelost dejavnik tveganja nastanka različnih kroničnih bolezni, kot so diabetes tipa 2, bolezni srca in ožilja, nekatere vrste raka, osteoartritis in bolečine v hrbtu (Andersen in dr. 2007). Nekatere posledice debelosti, kot so hipertenzija, motnje spanja, socialne izključenost in depresije so opazne že v otroštvu, druge pa se pojavijo v odrasli dobi (Lobstein in dr. 2004).

Motorična učinkovitost

Motorična učinkovitost slovenskih otrok in mladostnikov se iz leta v leto slabša. Pri primerjavi generacij (Strel in dr. 2009) je bilo ugotovljeno, da so vsi povprečni rezultati generacije 1997–2008 slabši od rezultatov starejših generacij. Negativne spremembe so večje med fanti kot med dekletji; vplivi sedečega načina življenja nanje so očitno močnejši. Raziskave v drugih evropskih državah kažejo podobne spremembe na češki, slovaški in poljski mladini (Rychtecky v Brettschner in Naul 2004).

Graf 2: Gibanje ekstremnih vrednosti motorične zmogljivosti slovenskih sedemletnikov v desetletjih

Raziskave kažejo, da danes v slovenske šole prihaja vsako desetletje več otrok, ki so nižje gibalno kompetentni (graf 2). Strokovnjaki ugotavljajo, da se spremembe dogajajo že v predšolskem obdobju. (Strel in dr. 2009). Na Fakulteti za šport poskušamo vzporedno z analizami gibanj iskati tudi

preventivne načine in vsebine, ki bi lahko močno vplivali na spremembo življenjskega sloga otrok, mladine in odraslih.

Cirkus

Strokovnjaki za šport in zdravniki ugotavljajo, da je za zdrav razvoj otrok priporočljivo poskrbeti za dve uri telesne dejavnosti na dan. Oblika pa mora biti skrbno izbrana in prilagojena potrebam otrok. (Poročilo o poteku simpozija Šport mladih 2008)

Žongliranje je dejavnost, ki skozi igro razvija ustvarjalnost, vpliva pa tudi na psihični in fizični razvoj. Sama beseda izvira iz latinske besede »jocular«, ki pomeni zabavati. To je bogat in lep način igre s predmeti različnih vrst in oblik. Med najbolj znane cirkuške veščine sodijo: žongliranje z žonglerskimi žogicami, diablo, poi, vožnja z monociklom, vrtenje kitajskih krožnikov, hoja s hoduljami, hoja po vrvi, idr. Za šolski prostor so najprimernejše žongliranje z žonglerskimi žogicami, diablo in poi.

Žonglerstvo je fizično zahtevna in sproščujoča oblika rekreacije, razvija pa tako gibalne kot intelektualne sposobnosti. Kar zadeva gibalne sposobnosti, ima zagotovo največji vpliv na koordinacijo gibanja, spodbuja reflekse, pravilno telesno držo, razvija ravnotežje ter zavedanje položaja telesa v prostoru. Spodbuja razvoj ritma, uporabo dominantne in nedominantne roke in občutek za tip. Pozitivno vpliva tudi na intelektualne sposobnosti. Razvija koncentracijo, ritem in sinhronizacijo gibanja, spodbuja k vztrajnosti, potrpežljivosti, zahteva strpnost do samega sebe in drugih ter hkrati vpliva na izboljšanje samozaveda. (Finigan in dr. 2002)

Žongliranje otrokom omogoča razvijanje analitičnega in intuitivno mišljenja. Analitično mišljenje uravnava leva polovica možganov, ki analizira gibanje pred žongliranjem in med posameznimi zaporednimi gibi. Ta polovica odloča tudi o izvedbi gibov za lovljenje objektov, stalnim popravkom in iskanju enakomernega ritma žongliranja. V nasprotju z levo desna polovica možganov uravnava intuitivno mišljenje. Zadolžena je za tip, za moč metov in postavitev telesa v prostoru. Skrbi za ritmično in sproščeno izvajanje gibanja, brez blokad, ki jih povzroča analitično mišljenje. Najidealnejše je izmenično sodelovanje analitičnega in intuitivnega mišljenja. Nekateri imajo bolj razvit prvi, drugi drug način mišljenja. To se zgodi zaradi genetskih predispozicij ali večjega spodbujanja enega načina mišljenja. Z redno vadbo žongliranja spodbujamo oba načina, to lahko pomaga tudi pri drugih športnih dejavnostih ali dnevnih opravilih. (Schambacher 2007)

Po svetu poteka veliko projektov, ki uporabljajo prav vadbo cirkuških veščin za sredstvo, ki mlade pritegne z ulice v organizirane skupine, te pa jim omogočajo izražanje in samopotrjevanje na pozitiven način. Prvi tovrstni projekt je potekal v dvajsetih letih prejšnjega stoletja v ZDA (Nebraski), da bi ponudili otrokom na ulici možnost sproščanja ustvarjalne energije in sodelovanja v pozitivno naravnem ustvarjalnem okolju. Rezultati španskega projekta »Los muchachos« kažejo, da otroci, ki se ukvarjajo z žonglerstvom, kažejo manj agresivnosti, imajo močnejši občutek za družabnost in sodelovanje ter boljše rezultate pri učenju. Žongliranje jim pomaga uspešneje kontrolirati stres, pozitivno pa vpliva tudi na njihovo samozavest. Podobne projekte sedaj razvijajo tudi drugod po Evropi. (Grom 2007)

Za obvladovanje osnov te izredno stare umetnosti pa ni potrebno imeti zelo dobro razvitih motoričnih sposobnosti. Različne cirkuške šole po svetu dokazujejo, da ni tako. (Finingan in dr. 2002, Schambacher 2007). S primernimi metodičnimi koraki se te umetnosti poleg odraslih lahko naučijo tudi otroci in starostniki.

Po svetu obstaja veliko cirkuških šol, ki skrbijo za prenašanje žonglerskega znanja na mlajše rodove. V nekaterih državah ga poučujejo v osnovnih in srednjih šolah pri urah športne vzgoje (Grom 2007), prav tako imajo izobraževanja te vrste tudi na nekaterih športnih fakultetah (Masaryikova univerza na Češkem, Univerza Indiana, v ZDA, Univerza v Edinburgu, McMastrova univerza v Kanadi, Univerza v Melbournu ...). Učenje cirkuških spretnosti za otroke ni zgolj posnemanje resničnega cirkusa, temveč je močno prilagojeno in poenostavljeno. Namenjeno je ustvarjalnemu in družabnemu načinu učenja in tako že dolgo ni več namenjeno le »cirkusantom«. Otroci lahko tovrstne spretnosti izvajajo pri urah športne vzgoje, v podaljšanem bivanju, na zaključnih nastopih, v šolah v naravi, na športnih dnevih, na dnevih dejavnosti ter v okviru interesnih dejavnosti.

Na nekaterih univerzah poteka žongliranje kot interesni program, drugje kot izbirni predmet. Na Fakulteti športnih ved na Češkem (Masaryikova univerza v Brnu) so predmet žongliranje« uvrstili s svoj predmetnik. Cilj predmeta je razvoj žonglerskih znanj. V opisu predmeta piše, da je žongliranje ustvarjalna motorična dejavnost, ki ne temelji le na vadbi tehnike, ampak omogoča tudi pridobivanje novih motoričnih izkušenj in razvija motorična znanja. Poleg pozitivnih učinkov na psihično stanje, pripomore k razvijanju občutka za ritem, pravilno telesno držo, koordinacijo živčevja in mišic, ravnotežje in orientacijo v prostoru. Poleg tega žongliranje vpliva tudi na izboljšanje koordinacije in koncentracije. Program vsebuje uvod v osnovne žonglerske spretnosti (žongliranje z žogicami, kiji, rutkami, krožniki, diaboli, obroči,

palicami), osnovne trike žongliranja s tremi žogicami (ali več, odvisno od spretnosti udeležencev), žongliranje v parih in v skupini, povezavo žongliranja in gibanja ter predstavitev drugih žonglerskih rekvizitov in gibanj (Course Information).

Žongliranje je zdrava in varna dejavnost, pri kateri uživajo tudi številni odrasli. Učinkovito je za sprostitev med delovnem časom, uspešno pa ga lahko uporabljamo tudi v procesih fizioterapije (Schambacher, 1997).

Poučevanje žongliranja se ne razlikuje veliko od poučevanja športa. Otroci posnemajo to, kar jim pokažemo sami, ali pa posnemajo gibanje iz didaktičnih gradiv. Učenje naj traja vsaj 20 minut, da jim omogočimo, da naloge, ki jim jih damo, uspešno izvedejo in napredujejo. Postopno napredovanje k težjim nalogam ohranja željo po napredovanju. Tako pri žongliranju z žogicami začnemo z nalogami z enim, nato dvema, šele čez čas šele s tremi rekviziti. Cilj je, da se otrok nauči popolnega nadzorovanja meta s pravo višino, dolžino in smerjo gibanja ter da avtomatizira pravilno gibanje. Pri športu na splošno velja pravilo, da se bolj plača v začetku posvetiti več časa učenju pravilnih osnov; popravljanje je namreč veliko daljši proces. Treba je osvojiti gibanje z obema rokama enako, malo vzorcev je namreč asimetričnih. Večina mora tako kar nekaj več časa posvetiti vadbi z nedominantno roko kot vadbi z dominantno.

Učenje žongliranja naj poteka v majhnih korakih. Za uspešnejšo vadbo pripravimo okolje, da nas nič ne moti in nam je prijetno. Pri učenju se izogibamo prostorov z gledalci, saj lahko motijo. Žongliranje brez padca rekvizita na tla ni mogoče, pomembni pa so že majhni znaki napredka, tako da je pri novem triku že dotik rekvizita dosežek.

Slovenski učni načrt je zelo odprt. Naloga učiteljev je, da se prilagajamo tudi tako, da izbiramo dejavnosti, ki bodo učencu kar najbolj pomagale, da se bo razvil v zdravo osebnost in prevzel zdrav življenjski slog. Učenje cirkuških spretnosti nam lahko pomaga dosegati cilje učnega načrta. Poleg gibalnih sposobnosti lahko razvijamo sodelovanje, spodbujamo razumevanje in sprejemanje drugačnosti, otrokom omogočamo doživljanje sprostitvenega vpliva športne vadbe. Gibanje v šoli ni omejeno le na športno vzgojo in športne dni, spodbujamo ga tudi v podaljšanem bivanju, šolah v naravi, na taborih, pri minuti za zdravje ... Otroci pa ga po svoji želji lahko izvajajo tudi med šolskimi odmori in v svojem prostem času, ko bi sicer sedeli pred televizorjem ali računalnikom.

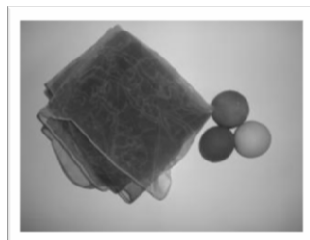
Ker cirkus zajema elemente športne, glasbene in likovne vzgoje ter gledališča, nikakor ne smemo pozabiti njegovega izvora in uro proti koncu popestriti s

kratkim nastopom tistih, ki si tega želijo! Tu bosta prišli na dan ustvarjalnost in sposobnost za nastopanje, vrlini, ki sta v današnjem svetu zelo cenjeni.

V nasprotju z večino športov je žongliranje dejavnost, ki zahteva zelo malo opreme in nobenega posebnega prostora. V šoli lahko nekatere cirkuške dejavnosti zaradi materialnih možnosti izvajamo lažje kot druge. Najprimernejši in najdostopnejši za uporabo v šoli sta žongliranje z žogicami in vrtenje poijev, saj si lahko tako žogice kot poije otroci izdelajo sami.

Žongliranje z žonglerskimi žogicami

Žongliranje s tremi rekviziti je ena najosnovnejših žonglerskih veščin. Prve grafične uprizoritve žongliranja s tremi žogicami so se ohranile na stenskih slikah grobnice Beni-Hasani na vzhodnih bregovih Nila in po nekaterih virih izvirajo iz leta 2600 pred našim štetjem (Schambacher 1995), po drugih pa iz leta 1900 pred našim štetjem (Jaffe 2002). Žongliranje z žogicami je bilo popularno že v starem Egiptu, Rimu in Grčiji. V preteklosti je bilo spretnost, ki so jo obvladali le izbranci. Bilo je del verskih obredov, žonglirati paso znali tudi dvorni »norčki«, ki so zabavli kralje. V začetku 20. stoletja je žongliranje v Evropi in Ameriki postalo polularno, ljudje so začeli žonglirati za zabavo. (Jaffe 2002)

Najpreprosteje je, da učenje začnemo z rutkami, saj se gibajo počasneje in omogočijo več časa za izvedbo gibanja. Poučevanje začnemo z enim rekvizitom (met in lovljenje z isto roko; met z eno in lovljenje z drugo roko; met z eno roko, vmesna naloga je ploskanje, počep ... in lovljenje z drugo roko), nadaljujemo z dvema rekvizitoma (naloge izvajamo lahko tudi v paru), šele potem se začnemo učiti žongliranja s tremi rekviziti. Ko posameznik osvoji nalogo z rutko, jo lahko poskusi tudi z drugimi rekviziti (žogicami, obroči, kiji ...). Veliko ljudi žonglira z rokami, drugi žonglirajo z nogami.

Poi

Poi so rekvizit, pri katerem s plesom in vrtenjem rekvizita dosežemo zanimive vizualne učinke. Poiji so sestavljeni iz para uteži na koncu dveh vrvic ali verig. Vsakega držimo v eni roki. Za doseganje učinka krogov pri nenavadnih poijih uporabljajo barvne trakove, pritrjene na uteži. Profesionalci za svoje nastope uporabljajo »ognjene« poije, tako da učinke

ustvarja ogenj. Izvajalec z njimi okrog sebe ustvarja kroge in jih s plesom povezuje v različne vzorce.

Igra izvira iz tradicionalne maorske kulture iz Nove Zelandije. Kasneje je močan pečat pustil sodobni ples (Huata in Papesch 2000, Kahn in Batchelor 2002). Gibanja s pojmem so raznolika, sestavljamo jih iz gibov v različnih ravninah, smereh in različnem času. K pestrosti pripomorejo še različna ustavljanja in spreminjanje dolžine vrvic.

Diabolo

Diabolo je več kot 4.000 let stara umetnost, ki izhaja iz Kitajske. Med dinastijo Hana, 206 let pred našim štetjem, se je imenoval »koen gen«. V Evropo so ga prinesli angleški in francoski misijonarji. Današnji izraz izvira iz grške besede »dia«, ki pomeni prek, ter »ballo«, ki pomeni met (Schambacher 1995).

Diabolo temelji na enakih načelih kot bolj znani jo-jo. Sestavljen je iz dveh polkrogov, ki se s hrbti stikata, podobno kot pri uri. Potrebni sta še dve palici, povezani z vrvic. Kombinacije, ki jih izvajamo z diabolom imenujemo triki. Razvrstimo jih lahko v več skupin. Pri trikih okrog telesa, diabolo nikoli ne zapusti vrvice, mednje pa sodijo: dvigalo, vozlanja, pospeševanje, most, zibelka ...), triki na paličicah in meti (šal, pirueta, satelit, najvišji met ...). Zelo dobro jih je mogoče tudi povezovati med seboj. Izpopolnjevanje vključuje dva ali tri diable na eni vrvici hkrati ter ognjeni diabolo.

Zaključek

Sedeči življenjski slog s seboj prinaša številne spremembe. Premalo gibanja, ki je ena od njegovih posledic, vpliva na telesne značilnosti otrok, na njihovo zdravstveno stanje in prinaša zmanjšanje telesne zmogljivosti. Strokovnjaki danes priporočajo vsaj dve uri telesne dejavnosti na dan.

Cirkuške spretnosti so dejavnosti, ki otroke in odrasle spodbujajo h gibanju in razvijanju gibalnih sposobnosti. Danes tradicionalna družba podpira igro le do določene starosti. Ko otroci odrastejo, od njih pričakujemo storilnost, za igro pa ni več časa. Žonglerstvo je bogat in čudovit način igre s predmeti različnih vrst in oblik tudi za odrasle. Gre za telesno in duševno dejavnost, za katero ne potrebujemo veliko prostora in dragih rekvizitov. Na naše telo vpliva celostno, lahko nas pomirja, zmanjšuje stres, nam da občutek

zadovoljstva in samozavesti ob majhnih uspehih in povrne občutek, da nam ni potrebno biti ves čas resnoben.

Literatura

1. Andersen, L. B., Froberg, K., Kristensen P. L., in Møller, N. C. (2007): Physical activity and physical fitness in relation to cardiovascular disease in children. Chapter 3. V Brettschneider, W. B., in Naul, R. (ur.): Obesity in Europe: young people's physical activity and sedentary lifestyles. Sport sciences international, vol. 4. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang: 57-100.
2. Avbelj, M., Saje-Hribar, N., Seher-Zupančič, M., Brcar, P., Kotnik, P., Iršič, A., Bratanič, N., Kržišnik, C., in Battelino, T. (2005): Overweight and obesity prevalence among 5 year old children and 15 to 16 year old adolescents in Slovenia. Zdravstveni vestnik, 74, 753-9.
3. Brettschneider, W.D., in Naul, R. (2007): Obesity in Europe: young people's physical activity and sedentary lifestyles. Sport sciences international, vol. 4. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang.
4. Bučar Pajek, M., Strel, J., in Kovač, M. (2004): Spremembe indeksa telesne mase in porast debelosti učenk, starih 7 - 10 let. V: Program in zbornik povzetkov: človek med avtonomijo in okoljem: 75-76. Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije.
5. Corbin, C. (2002): Physical activity for everyone: What every physical educator should know about promoting lifelong physical activity. Journal of Teaching Physical Education, 21: 128-144.
6. Course Information. Dostopno prek:
http://is.muni.cz/ects/predmet.pl?fakulta=1451;id=489759;obor_id=3784
(15.5.2009)
7. Dingman, R. (1994): The little book of juggling. Philadelphia, London: Running Press, cop.
8. Finigan, D., Dave, D., in Finnigan, B. (2002): Juggling: from start to star. Champaign: Human Kinetics.
9. Finnigan, D., Edwards, B. (1993): Scarf Juggling Step by Step. London: Butterfingers.
10. Grom, R. (2007): Žongliranje v šoli. V Zbornik 20. Strokovnega posveta športnih pedagogov Slovenije: 147-151. Ljubljana: Zveza društev športnih pedagogov Slovenije.
11. Huata, N., Papesch, T. R.(2000): The Rhythm and Life of Poi. London: HarperCollins.
12. Jaffe, E. D. (2002): Juggling. Minneapolis (MI): Compass Point Books.

13. James, P. T. (2004): Obesity: the worldwide epidemic. *Clinics in Dermatology* 22(4): 276–80.
14. Jurak, G. (2006): Sports vs. the »cigarettes & coffee« lifestyle of Slovenian high school students. *Anthropological Notebooks* 12(2): 79-95.
15. Jurak, G., Kovač, M., Strel, J., Majerič, M., Starc, G., in Filipčič, T. (2003): Sports activities of Slovenian children and youth during their summer holidays. Ljubljana: University of Ljubljana, Faculty of Sport.
16. Kahn, M., Batchelor, I. J. (2002): *Poi Spinning: A Jam-Packed Guide*. Butterfinngers, London.
17. Kondrič, M. (2000): Promjene odnosa između nekih antropometrijskih osobina i motoričkih sposobnosti učenika od 7. do 18. godine. Doktorska dizertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet za fizičku kulturu.
18. Kovač, M., Leskošek, B., in Strel, J. (2007): Trends of overweight and obesity in Slovenian boys from 1991 to 2006. *Gymnica*, 38(1): 17–26.
19. Lobstein, T., Baur, L., in Uauy, R. (2004): Obesity in Children and Young People: A Crisis in Public Health. *Obesity Reviews* 5(Suppl 1: 1-104.
20. Planinšec, J. (2006): Indeks telesne mase učencev v prvem in drugem triletnju [Body mass index in first and second trimester]. V Kovač, M., in Rot, A. (ur.): 19. strokovni posvet športnih pedagogov Slovenije – Zbornik referatov: 157–160. Murska Sobota, 9. do 11. november 2006. Ljubljana: Zveza društev športnih pedagogov Slovenije.
21. Poročilo o poteku simpozija Šport mladih. Dostopno prek: <http://www.youthsport2008.si/dogodki.html> (15.5.2009).
22. Raudsepp, L., in Jurimae, T. (1998): Physical activity, aerobic fitness and fatness in preadolescent children. *Sports Med Training Rehab.*, 8: 123–31.
23. Rychtecky, A. (2007): Active Lifestyles of Young People – Benefits and Outcomes. Chapter 11. V Brettschneider, W.D. in Naul, R. (ur.): *Obesity in Europe: young people's physical activity and sedentary lifestyles*: 199-218. *Sport sciences international*, vol. 4. Frankfurt am Main [etc.]: Peter Lang.
24. Schambacher, D. (1994): *The Diabolo from A to Z*. Geneva: Jonglerie Diffusion.
25. Schambacher, D. (1997): *Balls*. Geneva: Jonglerie Diffusion.
26. Schambacher, D. (2007): *How to teach and enjoy juggling: Mister Babache methology*. Geneva: Jonglerie Diffusion.
27. Stergar, E., Scagnetti, N., in Pucelj, V. (2006): HBSC Slovenija - Z zdravjem povezano vedenje v šolskem obdobju. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja v Republiki Sloveniji.
28. Strel, J., Bizjak, K., Starc, G. in Kovač, M. (2009): Longitudinal comparison of development of certain physical characteristics and motor abilities of two generations of children and youth, aged 7 to 18, in Slovenian primary and secondary schools in the period 1990-2001 and 1997-2008. V *Theoretical*,

- methodology and methodical aspects of physical education: 21-33. Beograd: Fakulteta za šport in športno vzgojo.
29. Strel, J., Kovač, M., in Jurak, G. (2004): Pomen športa in izobraževanja pri preprečevanju sedečega načina življenja in oblikovanju zdravega življenjskega stila otrok in mladine. Ljubljana: Fakulteta za šport.
 30. Strel, J., Kovač, M., in Jurak, G. (2007a): Physical and motor development, sport activities and lifestyles of Slovenian children and youth – changes in the last few decades. Chapter 13. V WBrettschneider, D., in Naul, R. (ur.): Obesity in Europe: young people's physical activity and sedentary lifestyles: 243-264. Sport sciences international, vol. 4. Frankfurt am Main [et al.]: Peter Lang.
 31. Strel, J., Kovač, M., Jurak, G., Starc, G., Bučar, M., in Emberšič, D. (2005): Analiza razvojnih trendov motoričnih sposobnosti in morfoloških značilnosti ter povezav obeh z drugimi bio-psiho-socialnimi razsežnostmi slovenskih otrok in mladine med 6. – 18. letom v obdobju 1970 - 1983–1993/1994–2003/2004. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za šport.
 32. Strel, J., Starc, G., in Kovač, M. (2007b): Podatkovna zbirka Športnovzgojni karton - poročilo za šolsko leto 2006/2007 in nekatere primerjave s šolskim letom 2005/2006. Ljubljana: Fakulteta za šport.
 33. Whitaker, R. C, Wright, J. A., Pepe, M. S., Seidel, K. D., Dietz, W. H. (1997): Predicting obesity in young adulthood from childhood and parental obesity. New England Journal of Medicine, 337: 869–873.
 34. WHO. Obesity And Overweight. Dostopno prek:
http://www.who.int/hpr/NPH/docs/gs_obesity.pdf (11.6.2008).

3.

POGLAVJE

Varovanje okolja

Okoljska problematika oziroma iskanje primernih odgovorov na onesnaževanje, degradacijo okolja, ogrožanje narave in podiranje ekosistemskega ravnotežja nas vedno znova sili k premisleku o tem, ali so sprejeti koncepti vzgoje in izobraževanja, ki naj bi prispevali k spreminjanju kulturnih vzorcev obnašanja in (potrošniškega) načina življenja, sploh učinkoviti. Ocena Organizacije združenih narodov izpred nekaj let ugotavlja, da je bilo uvajanja trajnostnega razvoja v življenje v prvem desetletju po njegovem sprejetju v Riu de Janeiru neučinkovito. Ta ocena je alarmantna in zahteva konceptualni preobrat na področju vzgoje in izobraževanja. Premik od okoljske vzgoje k vzgoji in izobraževanju za trajnostni razvoj je bil zato nujen. Slovenija je ta premik naredila julija 2007, ko je Ministrstvo za šolstvo in šport sprejelo Smernice vzgoje in izobraževanja za trajnostni razvoj od predšolske vzgoje do univerzitetnega izobraževanja. Vzgoja in izobraževanje za trajnostni razvoj sta s tem dokumentom dobila »osrednje mesto« v razvoju vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji. Povedano z drugimi besedami mora biti celoten nadaljnji razvoj vzgoje in izobraževanja v Sloveniji oblikovan znotraj okvirja, ki ga predstavlja medsebojno povezovanje okoljskih, gospodarskih in socialnih vprašanj. S to konceptualno spremembo naj bi bil tudi uspeh pri spreminjanju netrajnostnih vzorcev obnašanja in ravnanj bolj verjeten, čeprav obstaja spoznanje, da bo pri tem imela pomembno vlogo kakovost izobraževanja za trajnostni razvoj. Pri zagotavljanju kakovosti pa ne moremo mimo različnih programov izobraževanja vzgojiteljev, učiteljev in profesorjev, ki bodo znotraj vzgojnih in izobraževalnih institucij pravzaprav edini nosilci »novih« socializacijskih vsebin in procesov, in so zato garanti kvalitete vzgoje in izobraževanja za trajnostni razvoj. Prispevki, ki sledijo v tem sklopu so namenjeni temu, da bi vzgojitelji, učitelji, profesorji pa tudi dijaki in drugi bralci dobili kar se da ustrezen vpogled v problematiko trajnostnega razvoja z neke druge, bolj znanstveno-strokovne perspektive.

V ta sklop (poglavje) je uvrščenih pet tematsko različnih tekstov, ki imajo neko skupno rdečo nit in jih ob tem lahko razvrstimo v tri podsklope. Prvi tekst z naslovom »Trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi in nova politika« Andreja A. Lukšiča govori predvsem o težavah enoznačne opredelitve trajnostnega razvoja, o razcepljenosti znanstvenega diskurza, o različnih modelih, ki se med seboj razlikujejo v pogledih glede na različne dimenzije trajnostnega razvoja in o produktivizmu, iz katerega je mogoče in tudi nujno sestopiti. Tekst »Socialna ekologija in inovativni primeri trajnostnega razvoja« izpod peresa Marte Gregorčič govori o različnih praksah zunaj Evrope, natančneje o praksah na lokalni ravni v Južni Ameriki in Indiji, kjer posameznim skupnostim, zapisanim revščini in bedi, trajnostni razvoj omogoča način življenja, ki je prilagojen njihovim kulturnim tradicijam ter priča-

kovanjem in ki uvajajo vrsto invencij v njihov svet življenja, ki so lahko v mnogih pogledih tudi inspiracija za skupnosti v Evropi in drugod po svetu.

Sledita dva teksta s področja izobraževanja, in sicer tekst »Ekološka pismenost« Maje Bahor, ki se ukvarja z mejami antropocentrične etike in klasičnega pristopa izobraževanja, za katerega avtorica ugotovi, da je »nezadosten za izobraževanje po načelu trajnosti« in »posameznike ne opremlja z znanjem in veščinami za življenje v trajnostni družbi«, zato v tekstu obravnava »ekološko pismenost kot eno od možnih izobraževalnih paradigem za življenje v trajnostni družbi«. Četrti tekst prav tako govori o izobraževanju, toda tokrat na nekem vsebinskem konkretnem primeru, na primeru nanotehnologije, ki že oblikuje naše vsakdanje življenje in bo v kratkem segal v vsa področja človekovega življenja in aktivnosti. Tekst z naslovom »Nanoznanosti in nanoizobraževanje: danes za prihodnost« je napisala Damjana Drobne, govori pa o potrebi po uvajanju izobraževanja na različnih ravneh, ki mora slediti razvoju in uvajanju nanotehnologij tako v svet življenja kot v svet dela (nova ekonomija). V nekaterih državah je takšno izobraževanje že v polnem razmahu, v Sloveniji pa je potrebno predvsem na nižjih ravneh izobraževanja to še vpeljati.

Zadnji tekst z naslovom »Upravljanje voda v Sloveniji in območja s posebnimi režimi« Lidije Globevnik pa se ukvarja z vprašanjem voda v Sloveniji, naravnih virov, brez katerih si ni mogoče zamisliti življenja in drugih za človeka in njegove skupnosti pomembnih dejavnosti ter aktivnosti. V Sloveniji, pravi avtorica, je »stanje voda nezadovoljivo«. Posegi v vodni in obvodni prostor povzročajo splošno zmanjševanje zadrževanja vode v pokrajini, zmanjšujejo se zaloge vode, povzročajo se daljše suše, večje poplave in podobno, kar ima za posledico kmetijske, gospodarske in druge neželene škode ter učinke.

Andrej A. Lukšič

Andrej A. Lukšič

Trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi in nova politika

POVZETEK

Avtor v tekstu razčlenjuje neko možno pot oblikovanja pozitivne vizije reševanja okoljskih problemov. Pri tem se opre na misel H. Arendt in na koncept trajnostnega razvoja, ki je bil tako politično kot na ravni znanosti planetarno sprejet. Najprej pokaže na dimenzijo znanstvenega diskurza, ki ga problematizira kot enovit koncept, da bi lahko nato skozi močno verzijo trajnostnega razvoja v luči kategorije delovanja pri Arendtovi pokazal na možne drugačne poti graditve bolj solidarne, demokratične in okolju prijazne družbe.

KLJUČNE BESEDE: trajnostni razvoj, znanstveni diskurzi, produktivizem

ABSTRACT

The author analyzes one possible way of designing a positive vision in solving the ecological issues. In his efforts he finds his basis in the thought of H. Arendt and in the concept of sustainable development, which has been politically as well as scientifically universally accepted. First, he points to the dimension of scientific discourse in the concept of sustainable development, of which he considers to be one whole concept, so as to enable him to show, through a powerful version of the sustainable development in the light of category of action of H. Arendt, various different paths to a more solidary, democratic and earth-friendly society.

KEY WORDS: sustainable development, scientific discourses, productivity

... okoljevarstvo je bila prva nova in resnično drugačna politična ideologija po socializmu in prav tako pomembna kot liberalizem, konservativizem in socializem v njihovem času ...okoljevarstvo se v marikaterem segmentu razlikuje od njih ... najboljši način, da razumemo okoljevarstvo je, da ga razumemo kot kompleks političnih idej ... okoljske vsebine so torej postale politične vsebine ...

(Robert C. Paehlke)

Uvod

Vsaj v očeh tistih, ki si ne zatiskajo oči pred izkustvenimi in znanstveno-raziskovalnimi kazalci alarmantnih okoljskih sprememb na planetarni ravni, se okoljska kriza ne kaže več kot le kriza na nekem območju zemeljske površine ali le v enem segmentu okolja ali narave, čeprav je še prisotna tudi tam in v teh segmentih. Okoljska zavest že sega preko teh meja. Okoljski problemi presegajo lokalno in regionalno ali celo kontinentalno raven, čeprav nekateri problemi ostajajo še na teh ravneh. Okoljska kriza je postala tudi planetarna, zavest ljudi o tem pa je še šibka. Zavest o planetarnih razsežjih nekaterih okoljskih problemov se vztrajno uveljavlja predvsem pri tistih, ki so ali bodo zaradi nje najprej in/ali najbolj prikrajšani. Zato pa je lokalna in regionalna okoljska problematika veliko močnejše prisotna v zavesti ljudi, kar je mogoče razbrati tudi iz njihovega angažiranja, še zlasti, kadar hoče kdo poseči v njihovo življenjsko okolje in znižati kvaliteto njihovega bivanja.

Globalna okoljska kriza, s katero je soočeno človeštvo danes, je po svoji naravi postalo pomembno politično vprašanje. Zato okoljska vprašanja ne morejo biti ustrezno sprejeta, če pri tem izključujemo politične dimenzije in njihovo vrednotenje. Ko svoje premišljanje koncipiramo na ta način, pomeni, da je treba razumeti politično naravo sedanjih okoljskih problemov in njihove potencialno uničujoče posledice, da je treba spoznati, kako je človeštvo pristalo na usodne pogoje, v katerih je vprašljivo preživetje sedaj še živečih vrst in prepoznati in učinkovito odgovoriti na realnost, da je morda edini način, da se izognemo ekološki katastrofi, transformacija vrednot, družbenih in političnih institucij ter obstoječega načina produkcije (transformacija industrijske civilizacije) - gre torej za korenite spremembe.

Trajnostni razvoj – politični in znanstveni diskurz

Koncept trajnostnega razvoja se je na zgodovinskem odru pojavil v trenutku, ko je bilo treba zagotoviti nadaljnje možnosti ekonomskega in družbenega razvoja ob sočasnem upoštevanju okoljskih dimenzij, toda tako, da bodo ostala proizvodna razmerja nedotaknjena. Pri ohranjanju teh razmerij ima kapitalistična država svoje mesto ter vsaka demokratično izbrana javna oblast mora ob upoštevanju globalnih trendov in usmeritev nadnacionalnih institucij to razmerje z razvojnimi strategijami in politikami ustrezno usmerjati in regulirati. Takšna je bila obljuba iz leta 1992, sprejeta v Riu.

Enoznačnost razumevanja trajnostnega razvoja kljub velikim željam mnogih ni bila nikoli dosežena. V devetdesetih letih se je Brundtlandino opredelitev trajnostnega razvoja modificiralo na vse možne načine in nabralo se je na

stotine opredelitev. Trajnostni razvoj je predvsem v izvedbenih dokumentih dobival različne predelave in modifikacije, ki so bile odvisne predvsem od razumevanja trajnostnega razvoja pri akterjih na različnih ravneh odločanja in od razmerja moči med njimi, ki je določujoče vplival na to, katero razumevanje bo zapisano v razvojnih dokumentih; opredelitve trajnostnega razvoja so torej oblikovali akterji na različnih ravneh odločanja, ki so bili vključeni v komunikacijski in odločevalski proces sprejemanja tovrstnih dokumentov in pri tem imeli veliko avtonomijo.

Razprava o trajnostnem razvoju se je začela z močno navezavo na okoljsko degradacijo in na politične želje po njenem omejevanju, zmanjšanju njenih vplivov in preprečevanju njenega nadaljnega širjenja. Ta razprava je prepoznala za glavni vzrok degradacijo sveta, ki razpolaga z omejenimi viri, človekovo dejavnostjo in njegovim načinom življenja.

Če je bil politični proces od konca osemdesetih let usmerjen k spreminjanju načina življenja, je bil znanstveni proces usmerjen k boljšemu razumevanju meja, ki jih zarisujejo omejeni viri. Oba procesa sta bila na globalni ravni sprožena z opredelitvijo trajnostnega razvoja (Brundland Report, 1987) in od tedaj dalje sta oba prežeta s konceptom trajnosti. Če je bil politični proces na različnih ravneh javne oblasti (od globalne do lokalne) usmerjen na iskanje političnih rešitev za pojavljajoča se nasprotja med ekosistemom na eni strani in socioekonomskim sistemom na drugi strani, pa je bil znanstveni napor usmerjen k temu, da je poskušal poskrbeti za racionalno (znanstveno) argumentacijo, zakaj bi bilo treba spremeniti način življenja. Pri tem je imel prevladujočo vlogo termodinamični sistemski pristop, ki je predstavljal prevladujoč znanstveni diskurz in je izhajal iz predstave, da je zemlja zaprt sistem z omejeno odprtostjo energetske izmenjave. Na tem znanstvenem diskurzu je utemeljena ekološka interpretacija trajnostnega razvoja. Osrednjo vlogo v tej interpretaciji igra hierarhija sistemov; ekonomski in socialni sistem sta subsistena globalnemu okoljskemu sistemu. Iz tega sledi, da je trajnost v ekonomskem in socialnem subsistemu podrejena trajnosti ekosistema, razumevajoč trajnost kot prožnost sistema oziroma kot sposobnost sistema, da se prilagodi na spremembe in motnje, ki prihajajo od zunaj.

Omenjeni znanstveni diskurz vpeljuje še koncept zamenljivosti (Hardi 2007, 19), ki še nekoliko bolj zaplete stvari. Koncept zamenjave je praktični koncept, ki je osnovan na človeški invenciji in tehnološkem napredku ter zatrjuje, da je naravni kapital (ne)mogoče zamenjati s kapitalom, ki ga proizvede človek. V tem pogledu sta se znotraj termodinamičnega znanstvenega diskurza oblikovala dva pristopa, ki se med seboj bistveno razlikujeta. Če prvi pristop vztraja na prepričanju, da je lahko človeško proizveden kapital le dopolnilo naravnemu kapitalu in da zato z njim ni mogoče zamenjati naravnega

kapitala, pa drugi dopušča zamenjavo nekaterih oblik naravnega kapitala s človeško proizvedenim kapitalom. Na teh dveh pristopih termodinamičnega znanstvenega diskurza lahko vpeljemo razlikovanje med šibko in močno trajnostjo. Ohranjanje kritičnih ekosistemskih faktorjev spodbuja vztrajanje na močni interpretaciji trajnosti, saj je treba opredeliti zgornji in spodnji prag, pod/ nad katerima zamenjava ni dovoljena. V primeru nekritičnih faktorjev opredelitev pragov zamenjave ni potrebna in zato je mogoče sprejeti pristop šibke trajnosti. Praktične posledice obeh pristopov so ogromne. Opredelitev za močno trajnost zahteva takojšnje delovanje in terja številne omejitve v sedanjem načinu življenja (predvsem v razvitem svetu) in v prihodnje. Opredelitev za šibko trajnost pa terja znatno manj takojšnjih omejitev in še te se lahko uvajajo postopoma. Skrajna verzija šibke trajnosti pa celo verjame, da bo znanstveni in tehnološki napredek sposoben najti rešitve za vse probleme, ki so povezani z izčrpavanjem naravnega kapitala.

Opredelitev za eno ali drugo interpretacijo predstavlja okvir za politično delovanje javnih oblasti. V nadaljevanju si bomo ogledali, kako je znanost, ki se ukvarja s preučevanjem politike, do sedaj razvijala svoje pristope.

Politološki okoljevarstveni diskurz

Če sledimo metafori, ki deli ekologijo na »globoko« in na »plitvo« (Lukšič 2005), lahko tudi znotraj politične znanosti po eni strani identificiramo miselne tokove kot »globoko« politiko (politics) in zato tudi okoljsko politično teorijo kot »globoko« okoljsko politiko (politics). Po drugi strani pa obstaja prav tako znanstveno orientirana analiza politik (policy analiza) oz. analize okoljskih vprašanj ali vladnih politik kot so onesnaževanje zraka, podnebnih sprememb ipd., ki jih lahko identificiramo kot »plitvo« politično znanost. Značilnost tovrstnih študij je ta, da si ne postavljajo »globokih« vprašanj, vprašanj, ki vključujejo premišljanje vrednostne osnove samih temeljev okoljske krize in iz tega izhajajoče potrebe po družbeni transformaciji. Zahteva po transformaciji moderne industrijske družbe, ki mora hkrati potekati na različnih ravneh, je pravzaprav zahteva po drugačni družbeni ureditvi, ki je vrednostno usmerjena v vzpostavljane ekološke trajnosti, družbene pravičnosti in individualno izpolnjujoča do svojih članov.

Najbrž je jasno, da je »globoka« okoljska politična znanost s svojo zastavitvijo okoljskih vprašanj povsem nesprejemljiva za tiste politične akterje, ki so se postavili v službo čuvajev dosežene stopnje demokracije in ekonomskega razvoja in da je za njih veliko bolj sprejemljiva »plitva« različica okoljske politične znanosti, ki si ne postavlja vrednotnih vprašanj, na katerih temelji industrijska civilizacija. Pri tem niti političnih akterjev te vrste niti »plitkih«

okoljskih raziskovalcev ne gane dejstvo, da s tem vztrajajo v krošnji drevesa, ki od znotraj pospešeno umira tudi zato, ker le pasivno vztrajajo na njem.

Znotraj politične znanosti »globoki« vpogledi niso nekaj starega. Klima je dozorela in prostor se je za tovrstno premišljanje pojavil že v začetku devetdesetih let. Na teh premislekih so se ob podpori reformistično naravnanih političnih akterjih rodile prve mednarodne konference, konvencije, agende in drugi mednarodni politični okoljski dokumenti, med katere uvrščam tudi tiste, ki so uveljavili koncept trajnostnega razvoja (povezave ekonomije, socialnega in okoljskega elementa).

Iz tega zornega kota je zato mogoče jasno povedati, da je prevladujoči kocept trajnosti, ki vpleten v strateške razvojne dokumente usmerja nadaljnji družbeni razvoj, odvisen od razmerja političnih moči akterjev, ki so pripuščeni oziroma vpoklicani v komunikacijski in odločevalski proces. Pomik od šibke k bolj močni trajnosti razvoja je tudi v Sloveniji odvisen od demokratizacije odločevalskega procesa in oblikovanja novih povezav med institucijami javne oblasti, boljšega vključevanja civilnodružbenih akterjev, uvajanja inovacij na področju političnih instrumentov in orodij, pa tudi od odnosa do narave in razumevanja razmerja med naravo in družbo ter nenazadnje na uvajanju drugačne distribucije družbeno ustvarjenih dobrin.

Produktivizem v jedru trajnostnega razvoja

Družba, ki je usmerjena prvenstveno k rasti, je obsojena na to, da bo slej kot prej dosegla nepremostljive meje narave same. Narave ni mogoče gledati le kot neskončen vir, ki ga je mogoče izkoriščati za materialno blaginjo človeštva, zato lahko le korenite spremembe v načinu produkcije in porabe preusmerijo katastrofo v okolju. Stava na neomejeno rast v končnem svetu, ki je pogojen s končnostjo absolutnih kvalitativnih materialov in z nujnostjo spoštovanja omejenih zmoglosti samoregulacije številnih ekosistemov, je iracionalna. Ta sistem deluje tako, da v končni fazi požre vire lastne vitalnosti - ima torej protislovne učinke in še več. Nezdružljivo z neomejeno rastjo je tudi dejstvo, da obstaja poleg rastoče možnosti zadovoljevanja človekovih materialnih zmoglosti, ki jo omogoča tehnološki razvoj in ekonomska rast, tudi duhovna potreba po ohranitvi področij neokrnjene narave ter raznolikosti živalskih vrst.

Sistem prepričanj, ki kljub spoznanju o samouničujočem procesu sodobne družbe drži, da še vedno vztrajajo na nenehni rasti, so politični ekologi poimenovali »produktivizem«. Gre za ideologijo, katere jedro je v stališču, da lahko človekove potrebe zadovoljujemo le z nenehno ekspanzijo proizvodnje in potrošnje, rečeno drugače produktivizem pomeni, da gre za nek

mehanizem sistema, ki omogoča precenjevanje prednosti, ki ga prinaša materialno izobilje..

To ideologijo sodobnega sveta politični ekologi in ekološka politična gibanja zavračajo. Zavračanje »produktivizma« pa ekološko politično misel ostro ločuje od obstoječih ideologij politične levice ali desnice, ki kljub razlikam v etiki in redistribuciji bogastva prisegata na enako ekonomsko strategijo, ki je zadnjih dvajset let utemeljena na konceptu trajnostnega razvoja in prav tako omogoča investiranje, tehnološko posodobitev, natančno delitev dela ipd, kar posledično omogoča večjo proizvodnjo ter večjo potrošnjo, ki mora te proizvode absorbirati. Prepričevanje potrošnikov, da morajo porabiti vse več, postane nujnost, da se tokovi investiranja, novih delovnih mest, višjega standarda in materialnega izobilja ne zaustavijo. Potrošništvo postane tako le zrcalna podoba produktivizma.

Različni koncepti produktivizma

»Produktivizem« v politični ekologiji ni enoznačno koncipiran. Od konceptualizacije je nenazadnje odvisen praktično politični poudarek in zato želim tudi o tem spregovoriti še nekaj besed.

»Produktivizem« nekateri teoretiki razumejo kot sklop moralnih vrednot, na katere prisegajo tisti, ki težijo k vse večji materialni potrošnji in ki ne razumejo nujnosti po spoštovanju naravnih meja. Če je temu tako, se mora politika zato usmeriti na razmerja in prioritete. Na to, da se ljudje naučimo živeti v harmoniji z naravo in je ne želimo prevladati oz. si jo podrediti. Zato je v ospredju zahteva po »revoluciji mentalitet«, sprememba v mišljenju. Iz tega logično sledijo tudi politični cilji: prepričati večino, da je za rešitev ekološke krize potrebna kulturna sprememba. Spremeniti je treba naš način proizvodnje, potrošnje, distribucije in menjave, družbo pa usmerjati v razvoj odgovornih posameznikov s potrebami, ki so premišljene. Za doseg te ciljev, oz. za transformiranje vsesplošne produktivistične klime v družbi pa soočanje racionalnih argumentov ni dovolj. Potrebno je ljudi z nenasilnimi sredstvi in z direktno akcijo (v obliki demonstracij, teaterskih protestov, civilne nepokorščine ipd.) nenehno opozarjati na nesprejemljiva ravnanja in postopke. Opozarjanje ljudi na ekološko krizo in nenehno izpostavljanje pomembnih razlogov, zaradi katerih naj bi ljudje spremenili oz. omejili svoje potrošniške razvade, so utemeljene na podmeni, da je treba za spremembo v svetu spremeniti predvsem ideje v glavah ljudi.

»Produktivizem« je mogoče razumeti bolj celovito in na konceptualni ravni vzpostaviti nekakšno odvisnost človekove zavesti od pogojujočega konteksta družbene prakse (Whiteside 1996). Ta koncepcija v ospredje postavlja notranjo logiko proizvodnje. Proizvodnja je zaradi konkurenčne bitke

podvržena neprestanemu pritisku zmanjševanja stroškov proizvodnje, ki se dosega z nenehnim poenostavljanjem proizvodnih linij in uvajanjem strojev, ki pomenijo prihranek pri plačilu delovne sile. Prihranek se dosega tudi s selitvijo proizvodnje v nova geografska področja s cenejšo delovno silo. V tej konkurenčni bitki podjetja postajajo visoko specializirana, stremijo k večji stopnji ekonomičnosti in povečanemu obsegu proizvodnje. O lokaciji industrije, o njeni velikosti in obsegu odločajo lastniki z malo posluha o zmogljivosti lokalnega okolja, če to ta prenese. Sledenje načelu učinkovitosti proizvodnje je torej v nasprotju z okoljevarstvenimi potrebami. Podjetja, ki se ne uspejo ustrezno prilagoditi (izpeljati spremembe v smeri povečane produktivnosti), so obsojena na propad.

Takšen sistem je družbeno nestabilen, če ne bi obstajal zaščitni sistem ukrepov socialne države, ki se je utrdil po drugi svetovni vojni in ga poznamo pod pojmom »fordovski kompromis«. Delavci so pristali na delitev dela in na nekatere rizike, ki jih prinaša nenehna notranja transformacija v gospodarstvu, v zameno so pa dobili nekoliko večje plače, različne tipe sistemsko organizirane varnosti in soodločevalske pozicije v socialni državi. S pristankom na takšen koncept se je doseglo dvojje: delavci so omilili izzivanje sistema, s tem ko so dobili večje plače, so postali »množica potrošnikov«, ki so s povečanim povpraševanjem po dobrinah igrali odločilno vlogo pri ohranjanju delovanja gospodarstva.

Takšno razumevanje »produktivizma« razume mentalites le kot funkcijo v spodbujanju določenega modela razvoja, kar pomeni, da ni zgolj etična drža tista, ki bi jo bilo treba spremeniti, da bi se zaustavil proces, ki vodi v globalno ekološko katastrofo. Tovrstno razumevanje produktivistične družbe vidi, da je posameznik vpet v mehanizem, ki zahteva od vsakega prispevek k njegovemu delovanju. Posameznik je postavljen pred izbiro: proizvajati ne glede na ekološke in družbene posledice ali pa tvegati, da se ne proizvajajo niti tisti proizvodi, ki jih posameznik potrebuje. Produktivistični sistem torej doseže, da posamezniki izpolnjujejo njegove zahteve, s tem da vzpostavlja pogosto nesubtilno strukturo kazni in nagrad. Takšno razumevanje »produktivizma« nas napeljuje na to, da ljudje nimajo avtonomne in svobodne volje in da se le odzivajo na pogoje, ki jih postavlja ekološko iracionalni sistem - torej so žrtve sistema.

Na tej točki ne bomo več nadaljevali s teoretsko eksplikacijo, saj je za namen današnje razprave dovolj, da smo opozorili na možnost alternativne konceptualizacije »produktivizma«, ki presega ločitev objekta in subjekta, razlikovanje med »mi« in »okolje«, kar je sicer značilnost razumevanja narave in okolja tradicionalnih družb.

Soobstoj teh dveh konceptualizacij tako v politični ekologiji kot v ekološkem političnem gibanju vzbujata zaskrbljenost. Vse to govori, da misel še ni presegla dualizma med duhom in svetom in drugič to povzroča celo vrsto političnih problemov, ko se postavi vprašanje po spreminjanju družbe. Soobstoj obeh konceptualizacij vodi v politične razkole, v različno institucionalizacijo oz. organiziranost in nasprotujoče si strategije.

Zato je nujno, da se naredi refleksija dosedanjih konceptualizacij »produktivizma« in da se novo konceptualizacijo zastavi tako, da se preseže razkol med subjektom in objektom.

Takšna zastavitev je potrebna in tudi mogoča. Izhajati je treba iz povsem osnovne ravni izkušnje, na kateri razlikovanje med subjektom in objektom še ni dobilo forme. S takšno zastavitvijo se izognemo razločevanju »mi«, »okolje«, ki predpostavlja obstoj dveh jasno razločenih polov, ki imajo nekakšno zgradbo, četudi sta potem razumljena skupaj v medsebojni interakciji. V tem razločevanju že lahko zasledimo določeno stopnjo referiranja na subjekt in objekt. Vrnitev na nižjo raven razumevanja nas vodi k neartikuliranemu pomenu, ki obstaja pred vedenjem in ki sledi vedenju. Na raven perceptivnega mišljenja, na katerem so zgrajene refleksije različnih ravni (Archer 2007).

Ker so subjektivistične ali objektivistične teorije že visoko intelektualiziran sistem idej, je treba sestopiti na raven perceptivnega razumevanja izkušnje, ki s pomočjo zdravega razuma le te združuje, da jim lahko da pomen. To zdravorazumsko dojemanje sveta je predkonceptualno razumevanje in je prisotno v navadnem jeziku. Pri novi konceptualizaciji je zato treba ohraniti osnovne pomene tega načina dojetja sveta in jih narediti razumljive s pomočjo racionalnega govora. Da naredimo izkušnjo razumljivo, je treba razumeti njeno strukturo, odkriti sorodnosti v pomenu, odkriti vzorce v ravnanju in poiskati funkcionalna razmerja, ki povezujejo različne načine vedenja in različne odnose.

Je možen izhod v novi zastavitvi razvoja globalne družbe?

Arendtova uvaja tri osnovne vzorce povezanosti človeka s svetom, in sicer delo, ustvarjanje in delovanje. To so načini vstopanja človeka v odnos s svetom in z drugimi ljudmi. Za vsak vzorec je značilna specifična struktura in vsak vzorec ima svoj namen in tudi neartikuliran pomen, ki določa, kako obravnavamo vse ostalo, kar nas obdaja. Vsak vzorec ima torej značilen način mišljenja, mentalitete, ki daje določenemu vzorcu človekove dejavnosti pomen in ki usmerja njegov odnos do materialnega sveta.

Delo in ustvarjanje kot vzorec človeškega delovanja ima presenetljive povezave s potrošnjo. Poudarjanje ekonomske rasti, ki se pojavlja kot neuprašljiva vrednost vsakega naroda tega sveta, ni nekaj samoraslega in nekaj samoumevnega. Poudarjanje rasti je rezultat sodobne redukcije vseh vrednot na vrednost življenja samega. Ta pa raste iz osnovne izkušnje dela in ustvarjanja, ki se je skozi zgodovino spreminjala in s tem dobivala drugačen pomen in težo pri vzpostavljanju javne in privatne sfere. Ta proces se je danes iztekel v to, da je naše kolektivno življenje postalo spoj javne in privatne sfere, nastala je družba, ki daje prednost delu in ustvarjanju pred delovanjem, ki je v polju javnega skrbelo za to, da se je uveljavljalo dobro življenje nad življenjem samim. Spoj privatnega in javnega je spremenil sodobne skupnosti v družbo delavcev in zaposlenih, ki povzroča enormno hitro rast in spremembe v naseljenem delu sveta. Družbena stvarnost je sprostila nenaravno rast, ki sedaj bremeni naravni svet. Družba je posvetila vso svojo energijo za to, da vsi njeni člani dobijo materialne pogoje za življenje: fizično varnost in celo vrsto potrošnih dobrin. Tako delo in brezmejna potrošnja postaneta ideal, ki odpravljata vse druge javne ideale skupnosti, ki so sicer nujni, da bi skupnost funkcionirala kot skupnost. Potrošništvo kot način življenja z vsemi destruktivnimi nagibi za okolje je zato treba razumeti v kontekstu spremenjenih pozicij vzorcev človekovega delovanja, kjer dominira predvsem delo.

Da je do tega prišlo, je bilo treba spremeniti prepričanje o omejenosti človekovih potreb (če so omejene, je treba omejiti dejavnosti, ki proizvajajo produkte; če niso, družba briše zamejitve potrošnje s spodbujanjem apetitov po materialnih dobrinah) in da se mora višek energije usmeriti ne v proizvodnjo dobrin, temveč v izgradnjo in ohranjanje trajnih struktur: ceste, velike zgradbe ipd. (spoštovanje trajnosti je omejevalo širjenje produkcije dobrin); ko ta vrednota pade, se trajni objekti spremenijo v dobrine hitre potrošnje. Tako stavbe trajajo le nekaj desetletij, pohištvo le nekaj let, vrečke le nekaj ur. Pomanjkanje trajnosti ni pomanjkljivost, temveč je osnovni del blaginje skupnosti (Whiteside 1996). Hiter razvojtako ne izvira iz izobilja materialnih dobrin, temveč iz procesa proizvodnje in potrošnje.

Stimuliranje želje pa nikakor ni dovolj, da bi se družba organizirala okoli potrošnje. Ta pričakovanja je treba tudi zadovoljiti. Pri tem je bil v proizvodnji dobrin najšibkejši člen človek-delavec. Z inovacijami pri delitvi dela v proizvodnji (nezahtevna opravila, ki ne terjajo kvalificirane delovne sile) omogoča družbi proizvodnjo ogromnih količin dobrin. Povečana materialna produktivnost ponuja več dobrin, ta povečuje materialni apetit, ta pa stimulira večjo produktivnost.

Ugotoviti je potrebno, da delo kljub težnji k potrošnji, ni neposredno sovražno naravi in okolju. Ko delamo, se učimo živeti z naravo in naše dejavnosti

koordiniramo v skladu s cikli: setve in žetve, rojevanja in doseganja zrelosti. Delo sicer skriva v sebi potenco po nasilju nad naravo z obvladovanjem in spreminjanjem. Je pa obseg okoljske destrukcije odvisen od uporabljenih orodij, ki so motivirani z razmišljanjem o ekonomski učinkovitosti, kar poganja proizvodnjo, da vpeljuje vsa močnejša sredstva za izkoriščanje narave. Če drži, da sta instrumentalizacija in uničevanje narave osnovna elementa, ki pogojujeta človekovo eksistenco v dvajsetem stoletju, potem mora delo samo in mentalite dela prevzeti nase del odgovornosti.

Druga pomembna posledica prevlade dela v sodobni družbi je osušitev javne sfere, ki jo prav zaradi raznolikosti perspektiv potrebujemo za vzpostavljanje pomena eksistence ljudi. Delo je tesno povezano z zadovoljevanjem fizičnih potreb in ne more razviti polne zavesti o svetu, ki sega preko neposrednih občutkov. Ker delo svet instrumentalizira do te mere, da noben cilj ne postane dokončen, ne more vzpostaviti neke vrednosti, ki bi dala celotni verigi sredstev in ciljev določen smisel. Ta smisel se lahko vzpostavi le zunaj polja dela, v javni sferi. Individualna izkušnja, posredovana z zdravim razumom, je tisto, kar predstavlja osnovo za javno oblikovanje vrednot, ki osmišljajo življenje (ibid.). Skupna izkušnja in javni premislek sta torej potrebna za izgradnjo smisla za našo dejavnost, ki ohranja življenje in ustvarja svet.

Udejanjanje vrednot kot so pravičnost, lepota, odličnost, tveganje, odgovornost in njihovi standardi, so odvisni od kolektivne presoje. Ta presoja izhaja iz zdravorazumske izmenjave mnenj o javni sferi, o navadnem svetu, o načinu akcije, ki jo je potrebno pričeti in tudi o tem, kakšna naj bo ipd. Ta presoja vsebuje poglede na probleme z vidika drugega, ne le iz vidika lastnega interesa. To pomaga ustvariti življenjski stil posameznika in celotne skupnosti. Ni dovolj vztrajati na tem, da zakoni vzpostavljajo standarde varnosti, pravičnosti, lepote ipd. in da so tudi napad na individualno svobodo. Prav nasprotno. Uokvirjenje vseh izbir kot čisto individualnih odločitev je tisto, kar grozi, da se postopoma uničijo vsi standardi. Trgi sicer združujejo osebne izbire, toda ignorirajo vlogo premišljenih presoj, ki določa neko skupnost, ji dajo smisel.

Ohranjanje ravnotežja v človekovi eksistenci med delom, ustvarjanjem in delovanjem, tremi oblikami človekove dejavnosti, je ustrezen odgovor za prihodnost človeštva. Pristajanje na pluralizem dejavnosti, ki ima vsaka svoj namen, vodi stran od življenja, ki ga obvladujeta delo in potrošnja, kar je nezdržljivo z blaginjo vseh živih stvari.

Ta alternativa ne temelji ne na grožnjah, niti ne na pozivih po žrtvovanju. Vzpostavlja se oblika neproduktivističnega načina življenja, ki bi bila enkratna in stabilna.

Močni trajnostni razvoj – koliko že vsebuje novih elementov

Če se produktivizem danes oblači v koncept trajnostnega razvoja, potem je treba poudariti, da obstaja več idealnotipskih modelov trajnosti. Naslonili se bomo na modele trajnosti, ki so jih oblikovali Baker, Richardson, Kousis, Young, Liberatore (Baker in sodelavci 1997). Ti avtorji so oblikovali štiri idealnotipske modele, da lahko analitično umestimo vanje katerokoli interpretacijo trajnostnega razvoja, s katero se legitimirajo posamezni razvojni in/ali strateški dokumenti. Na osnovi teh modelov je treba pretehtati, ali vendarle kateri od elementov vsaj pri zelo močni trajnosti ne presega produktivizma. Iz spodnje razpredelnice, ki ponazarja štiri idealnotipske modele skozi deset različnih dimenzij, je zelo močna trajnost prikazana v zadnjem stolpcu.

Preglednica 1: Trajnostni razvoj kot kontinuum v razvitih industrijskih družbah (prirejeno po Baker in sodelavci 1997).

	model globalnega trga (zelo šibka trajnost)	model šibkega trajnostnega razvoja	model močnega trajnostnega razvoja	idealni model trajnostnega razvoja (zelo močna trajnost)
javne politike in povezovanje sektorjev	nobenh sprememb, cilj je maksimiranje rasti, le govori o sektorskem povezovanju	formalno povezovanje politik, sektorski pristop	inkorporiranje okoljskih politik med sektorji, zavezujoče povezovanje politik, močni (zavezujoči) mednarodni sporazumi	holistično medsektorsko povezovanje, močne mednarodne konvencije, zakonsko predpisana podpora in skrb
vloga ekonomije in narava rasti	eksponentna rast, multinacionalke, trajnostni razvoj = trajnostna rast, razvoj = rast BDP, le manjše krpanje z ekonomskimi instrumenti	trg se delno opira na okoljsko politiko, spremembe v vzorcih potrošnje, prestrukturiranje mikroekonomskih spodbud	okoljsko reguliran trg, spremembe v vzorcih proizvodnje in potrošnje, popolna ocena stroškov življenja, vzporedno z nacionalnim, tudi »zeleni proračun«	zadovoljevanje potreb (ne hotenij) brez pomanjkanja, spremembe v vzorcih na vseh ravneh proizvodnje in potrošnje, strog premik k trajnostnemu ekonomskemu proračunu

Preglednica 1: Nadaljevanje

(civilna) družba, diskurz	zelo omejen dialog med civilno družbo (okoljskimi gibanji) in državo; megljena zavest in zelo majhna medijska pokritost	iniciative prihajajo od zgoraj navzdol, dialog med civilno družbo in državo ostaja omejen, širše javno izobraževanje za sposobnost predvidevanja v prihodnosti	odprt dialog med civilno družbo in državo, načrtovanje, povezovalen učni načrt, lokalne pobude kot del rasti skupnosti	skupnostne strukture in nadzor od spodaj navzgor, nov pristop k evalvaciji dela, vsestranski kulturni dvig, hkrati s tehnološkimi inovacijami in novimi družbenimi strukturami
geografska usmerjenost	globalni trgi in globalna ekonomija	začetni premik k lokalni ekonomski samozadostnosti, manjše pobude za manjšanje moči globalnih trgov	pospeševanje lokalne ekonomske samozadostnosti v kontekstu globalnih trgov	bioregionalizem, razširjena lokalna samozadostnost
odnos do narave	izkoriščanje virov	nadomeščanje neobnovljivih virov z izkoriščanjem obnovljivih	okoljsko upravljanje in zaščita biotske raznovrstnosti	povečanje in zaščita biotske raznovrstnosti
tehnologije	kapitalsko intenzivna proizvodnja tehnologij, naraščajoča avtomatizacija, tehnologija kot rešiteljica vseh okoljskih problemov	»na-koncu-pipe« tehnične rešitve, mešano delovno in kapitalsko intenzivne tehnologije	čiste tehnologije, upravljanje s proizvodom v njegovem celotnem življenjskem ciklu, mešano delovno in kapitalsko intenzivne tehnologije	delovno intenzivne tehnologije
institucije	brez sprememb	minimalne spremembe v obstoječih institucijah	prestrukturiranje nekaterih institucij	decentralizacija političnih, pravnih, družbenih in ekonomskih institucij
politični instrumenti in orodja	obstoječi	simbolna uporaba okoljskih indikatorjev, omejen obseg tržno vodenih policy orodij	večja uporaba indikatorjev trajnosti, širok spekter policy orodij	celoten spekter policy orodij, sofisticirana uporaba kazalnikov, razširjenih na družbeno področje
redistribucija	enakost ni tema diskusije	enakost je postransko (marginalno) vprašanje	okrepljena politika redistribucije	inter- in intra generacijska enakost
okoljska filozofija	antropocentrizem	antropocentrizem	antropocentrizem	eko/biocentrizem

Zelo močna trajnost se izenačuje z radikalnimi oblikami ekologizma in globoke ekologije. Ta pristop ponuja temeljito strukturno spremembo v družbi, ekonomiji in političnem sistemu, ki se kaže v radikalni spremembi odnosa človeštva do okolja. Poudarja obliko čistega trajnostnega razvoja, po kateri človeštvo prav toliko vrne v ekosistem, kot iz njega vzame, hkrati pa si prizadeva za povečanje in zaščito biotske raznovrstnosti. V tem pristopu ni skupne rasti v kvantitativnem pomenu, kot je tradicionalno merjena, ker človeštvo živi znotraj okoljskih omejitev – bolj je merjena s kakovostjo življenja kot pa z življenjskim standardom. Ekonomija in politika temeljita na holističnem medsektorskem povezovanju in zavezujočih mednarodnih konvencijah. Ta pogled je ekocentričen, ker ne upošteva samo človeštva, ampak vse življenje na Zemlji. Pomembni sta tako intergeneracijska kot intrageneracijska enakost. Živemu in neživemu svetu je pripisana intrinzična vrednost, ki je neodvisna od pripoznanja človeštva. Poudarja družbeno dimenzijo razvoja, v kateri je posebno mesto namenjeno delu, ki je usmerjeno v skupnostno temelječe neprofitne organizacije. Idealni model trajnostnega razvoja v svoji radikalni poziciji ni samo skrajna točka kontinuuma koncepta trajnostnega razvoja, ampak tudi nova ekologijska razvojna paradigma.

V tem razumevanju trajnosti, kar lahko zlahka ugotovimo, ni več sledu produktivizma kot smo ga opredelili zgoraj, kar pomeni, da je zelo močni koncept trajnosti tisti koncept, za katerega se je treba v vsakdanjem življenju zavzemati in ga udejanjati tako v lastnem vsakdanjem življenju, se zanj zavzemati tudi v javnem in političnem prostoru.

Sklepna ugotovitev

Pomik od šibke k bolj močni trajnosti je tudi v Sloveniji mogoč le z nadaljnjim okoljskim ozaveščanjem, ki bo zgrajeno na pozitivni viziji, ki ne bo imela vgrajenega produktivizma, na nadaljnji demokratizaciji odločevalskega procesa in oblikovanja novih povezav med institucijami javne oblasti, boljšega vključevanja civilnodružbenih akterjev, uvajanja inovacij na področju političnih instrumentov in orodij, pa tudi od odnosa do narave in razumevanja razmerja med naravo in družbo ter nenazadnje na uvajanju drugačne redistribucije družbeno ustvarjenih dobrin.

Današnji trenutek nam ponuja priložnost, da tako po strokovni kot po vrednostni plati ponovno pretehtamo, ali ne bi bilo bolj smiselno v razvojne strategije in okoljsko ozaveščanje vtkati več elementov tretjega in četrtega modela trajnosti, saj je najprej od tega odvisno, kako uspešno se bomo spoprijeli z uveljavljanjem trajnostnih vzorcev obnašanja, ki bodo nadomestili netrajnostne na različnih področjih vsakdanjega življenja. To pa ni le stvar

različnih strok in strokovnih evalvacij pač pa slehernega posameznika, njegove ozaveščenosti, vsakdanjega življenja in njegovega zavzemanja skupaj z okoljsko ozaveščenimi za drugačen bolj trajnosti jutri.

Literatura

1. Archer, M. S. (2007): *Making Our Way through the World*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Arendt, H. (1996): *Vita activa*, Ljubljana: Krtina.
3. Baker, S., Kousis, M., Richardson, D., Young, S. (ur.) (1997): *The politics of sustainable development: Theory, policy and practice within the European Union*. London in New York, Routledge.
4. Baxter, B. (1999): *Ecologism: An Introduction*. Washington, D.C., Georgetown University Press.
5. Brundland, G. H. (1987): *Our Common Future. Report of the UN Commission on Environment and Development*, Oxford, Oxford University Press.
6. George, C., Kirkpatrick, C. (ur.) (2007): *Impact Assessment and Sustainable Development*. Cheltenham UK: Edward Elgar.
7. Hardi, P. (2007): The long and winding road of sustainable development evaluation. V: George, C., Kirkpatrick, C. (ur.): *Impact Assessment and Sustainable Development*: 15-30. Cheltenham UK: Edward Elgar.
8. Lukšič, A.. A. (1999): *Rizične tehnologije: Izziv demokraciji*, Časopis za kritiko znanosti, št. 193, Ljubljana.
9. Lukšič, A.. A.. (2005): *Modificiranje in odpiranje okoljskih političnih aren*. Časopis za kritiko znanosti, let. 33, št. 219, str. 91-107.
10. Lukšič, A., Bahr, M. (2007): *Trajnostni razvoj v luči Lizbonske strategije in njene revizije*. V: Lukšič, A. A., Plut, D. (ur.). *Zbornik Okoljske akademske mreže, številka 1, letnik 2007: zbornik člankov in prispevkov prvega srečanja Okoljske akademske mreže*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007, str. 27-42. Dostopno prek: http://dk.fdv.uni-lj.si/eknjige/Zbornik_OAM_2007.pdf.
11. Offe, C. (1985): *Družbena moč in politična oblast*. DE: Ljubljana.
12. Offe, C. (1987): *Nova družbena gibanja: izziv mejam institucionalne politike*. DE, Ljubljana.
13. United Nations (1992): *Agenda 21. Chapter 40 Information for Decision-making*, New York: United Nations.
14. Whiteside, K.H. (1996): Hannah Arendt in ekološka politika, *Energetika – politika*, Časopis za kritiko znanosti, let. 24, št. 180-181, str. 55-75.
15. Zimmerman, M. E. (2003): *On Reconciling Progressivism and Environmentalism*. V: Kassiola, J. J. (ur.), *Explorations in Environmental Political Theory: Thinking About What We Value*. M.E. Sharpe, Armonk, New York in London, str. 149-177.

Marta Gregorčič

Socialna ekologija in inovativni primeri trajnostnega razvoja

POVZETEK

Socialni ekologi menijo, da so družbeni pojavi, kot na primer rasizem, seksizem in izkoriščanje držav v razvoju, proizvedeni na osnovi enakih mehanizmov, kot tisti, ki povzročajo krčenje pragozdov, klimatske spremembe in druge oblike netrajnostnega razvoja. Prispevek poleg filozofije socialne ekologije osvetljuje še nekaj podobnih inovativnih primerov držav, skupnosti ali kolektivitet, ki so razvile povsem nove sisteme upravljanja skupnosti ter posledično tudi edinstvene koncepte trajnostnega razvoja, ki so ekološko progresivni, družbeno heterogeni in inkluzivni. Za vse štiri primere – Inštitut za socialno ekologijo v Vermontu v ZDA, alternativni sindikat *Čatisgarh mukti morča* v Indiji, Avtonomne zapatistične skupnosti v Čiapasu v Mehiki in primer zelene ekonomije na Kubi po letu 1989 – je značilno, da so nastali kot odgovor na krizo nacionalnega gospodarstva ali globalno krizo kapitalizma, ter da so nove ekološke paradigme razvijali spontano, dolgoročno in v sozvočju z naravnimi in kulturnimi danostmi okolja, kjer so se vzpostavljali. S tem marginalizirane in ranljive družbene populacije, med katerimi so staroselske skupnosti, revna predmestja ali visoko izkoriščano delavstvo, dokazujejo, da je visoko ekološki, koheziven in trajnostni model razvoja skupnosti mogoče uresničevati, kljub zunanjim političnim, gospodarskim pritiskom in okoljskim omejenostim ob koncu 20. stoletja.

KLJUČNE BESEDE: socialna ekologija, trajnostni razvoj, zelena ekonomija, samo-upravljanje, avtonomne skupnosti, razvojne študije

ABSTRACT

Social ecologists believe that social occurrences such as racism, sexism, and third world exploitation are the product of the same mechanisms that cause rainforest devastation, climate change, and other forms of unsustainable development. Apart from an exposition of the philosophy of social ecology, the article also discusses some similar innovative examples of states, communities or collectivities that have developed quite new systems of community self-governance and that have led to unique concepts of ecologically progressive, socially heterogeneous, and inclusive models of sustainable development. The main characteristic of all the four cases so discussed (The Institute for Social Ecology in Vermont in US, the alternative trade union *Chatisgarh Mukti Morcha* in India, Autonomous Zapatista Communities in Chiapas in Mexico and the example of the green economy in

Cuba after 1989) is that they have appeared as a response to a crisis of the national economy or to the global crisis of capitalism, and that the new ecological paradigms they developed were developed spontaneously, over the long-term, and in the harmony with the natural and cultural realities of the contexts in which they arose. Such marginalized and social vulnerable populations as rural indigenous communities, those living in slums or poor suburbs, and highly exploited labourers prove that highly ecological, cohesive and sustainable development models can nonetheless evolve and this despite political and economical repression and the ecological limitations at the end of 20th century.

KEY WORDS: social ecology, sustainable development, green economy, self-determination, autonomous communities, development studies

Uvod

Socialni ekologi menijo, da so družbeni pojavi, kot na primer rasizem, seksizem in izkoriščanje revnih držav, proizvedeni na osnovi enakih mehanizmov, kot tisti, ki povzročajo krčenje pragozdov, klimatske spremembe ali netrajnostno izkoriščanje naravnih virov. Človekova prevlada nad naravo izhaja iz človekove prevlade nad človekom. Zato tako imenovanih okoljskih vprašanj ne more analizirati, odpraviti ali trajnostno sanirati brez soočenja s temeljnimi protislovnimi mehanizmi delovanja sodobnih družb, ki razkrajajo družbeno tkivo ter posledično tudi naravno okolje (Bookchin 1982, Zimmerman 1993, Chodorkoff 2005, Gregorčič 2005a).

Združeni narodi so že leta 1992 opozarjali na destruktivne posledice »rasti brez prihodnosti«, in sicer, da je nenadzorovana in hitra gospodarska rast v večini držav sveta utemeljena prav na brezobzirnem uničevanju okolja in škoda pogosto presega sam delež pridobljene gospodarske rasti (Gregorčič in Hanžek 2001). Kitajska vlada z visoko intenzivnim in netrajnostnim modelom gospodarskega razvoja (utemeljenim na politiki posebnih ekonomskih con) že sedaj za preprečevanje onesnaževanja namenja 200 milijard dolarjev, kar predstavlja 10 % BDP. Kljub temu pa več kot 20 % populacije živi v visoko onesnaženih regijah, 70 % rek in jezer je v izjemno slabem stanju (Goswami 2007, Bezec in Gregorčič 2008).

Ker so družbena razmerja vse bolj utemeljena na procesih izključevanja, tekmovalnosti, podrejanja, alienacije, nestrpnosti, segregacije določenih delov

populacije ali regij, na prekarizaciji in fleksibilizaciji dela in življenja,¹ se poglobljajo tudi netrajnostni posegi človeka v naravo, ki imajo negativne posledice na ekosistem, na kakovost življenja ljudi in nenazadnje na samo rast negativnih gospodarskih trendov. Vsi omenjeni procesi družbene fragmentacije, razkrajanja in razlikovanja, podrejanja in izključevanja družbenih skupin in pustošenje naravnih danosti so bili vedno sestavni del družbenih sistemov ali ureditev skupnosti. Vendar pa nas antropologija uči, da so prenekateri družbeni sistemi temeljili tudi na krepitvi družbene kohezije, egalitarnosti, pravičnosti, vzajemnosti in sodelovanja. Spet drugi pa so izhajali iz človekove tekmovalnosti ter vzpodbujali homogenizacijo in stratifikacijo družbe. Prav kohezivni družbeni sistemi so praviloma gojili trajnosten odnos do narave.

Socialna ekologija je le en primer teorije in prakse, ki je razvil koherentno radikalno kritiko sodobnih družbenih, političnih in proti-ekoloških trendov ter rekonstruktiven, ekološki, komunitarni in etični pristop proučevanja družb. Hkrati pa je tudi redka filozofija, ki je nastala v državi zahodnega kapitalizma, in sicer v Vermontu v ZDA.² Vrsta antropologov, sociologov, razvojnih ekonomistov, ekologov in terenskih raziskovalcev opozarja na vse pogostejše pojavljanje alternativnih razvojnih primerov v teoriji in praksi, ki v zadnjih treh desetletjih vznikajo v deželah v razvoju. Pogosto gre za avtonomne, samoorganizirane in samoupravljane skupnosti, ki na svojevrstne načine dokazujejo, kako je mogoče pereče ekološke problematike, prekomerno izkoriščanje in obremenjevanje narave učinkovito odpravljati prav z novimi pristopi družbenega delovanja »od spodaj«. S tem ko so skupnosti na novo opredelile družbena razmerja ter vzpostavile alternativne modele samoupravljanja, so opustile tudi netrajnostne posege v okolje ter dosegle izjemno visoko egalitarnost in kohezivnost znotraj pripadnikov skupnosti kot tudi v širši regiji. Po več desetletni praksi je te inovativne razvojne politike mogoče oceniti s kvalitativnimi metodami preverjanja na terenu, ki pokažejo, da imajo alternativne, samozadostne in samoupravljane skupnosti ali regije bistveno bolj trajnosten, ekonomsko manj ranljiv in

¹ Prekarnost (prekarizacija) in fleksibilnost (fleksibilizacija) uporabljamo za poimenovanje pogojev in procesov postfordističnega trga dela. Prekariat označuje tiste populacije, ki se zaposlujejo »po milosti« delodajalcev. Njihovo delo in življenje (kot tudi življenje njihovih družin ali gospodinjstev) je tako skoraj absolutno odvisno od fleksibilizacije ter zahtev, naklonjenosti, arbitrarnosti in samovolje delodajalcev. Prekarizacija se vzpostavlja v vseh segmentih trga dela, le da je manifestacija prekarizacije med delavci za nedoločen čas pogosto bistveno nižja kot med pogodbenimi, neformalnimi in drugimi delavci z začasnimi oblikami zaposlitve.

² Vermont ima od leta 1964 neposredno demokracijo ter sedaj tudi socialističnega guvernerja. Pri uredništvu *Časopisa za kritiko znanosti* (2005, XXXIII (129)) smo objavili poseben zbornik o socialni ekologiji s prevodi izvirnih besedil utemeljiteljev te teoretske smeri.

odvisen sistem ter da zagotavljajo bistveno višje standarde človekovega življenja. Ne le, da imajo svojevrstne oblike participativne demokracije, imajo tudi vzajemen, sonaraven razvoj.

Prispevek bo osvetlil štiri primere kolektivit, ki so razvile povsem nove sisteme upravljanja skupnosti ter posledično tudi ekološko progresiven, družbeno heterogen in inkluziven model trajnostnega razvoja: Inštitut za socialno ekologijo v Vermontu, alternativni sindikat Čatisgarh mukti morča v Indiji, Avtonomne zapatistične skupnosti v Čiapasu v Mehiki in primer zelene ekonomije na Kubi. Za vse obravnavane primere je značilno, da so nastali kot odgovor na krizo globalnega sistema ali krizo nacionalnega gospodarstva, ter da so nove ekološke paradigme razvijali spontano, dolgoročno ter v sozvočju z naravnimi in kulturnimi danostmi okolja, kjer so se vzpostavljali. Danes jih uvrščamo med historične primere trajnostnega razvoja, ki so se uveljavili kljub pritiskom najbolj brutalnih oblik neoliberalizma ob koncu 20. stoletja.

Trajnostni razvoj kot ga pojmuje socialna ekologija

Socialna ekologija razvoj obravnava s kvalitativnimi in ne kvantitativnimi kriteriji in zahteva zastavitev popolnoma drugačnega niza vprašanj, kjer kvaliteta človekovega življenja ni podrejena ekonomiji. Socialni ekologi trdijo, da če pride do pristnega razvoja, se mora ekonomija vrniti pod nadzor družbe, kot je bilo večino časa človekovega obstoja na planetu. Ta pogled podpira perspektiva ekonomske antropologije, najvidneje v delu Karla Polanyija (1957). Socialna ekologija Murraya Bookchina ta proces definira kot ustvarjanje moralne ekonomije, ki na gospodarske aktivnosti ne gleda le kot na način oskrbe ljudi z materialnimi sredstvi za življenje, ampak tudi kot način ustvarjanja emocionalnih vezi med ljudmi in njihovo skupnostjo.

Iz perspektive socialne ekologije morajo pristni pristopi k razvoju poudarjati edinstvenost razvojne poti, ki natančno raziskuje potenciale vsake individualne kulture kot posebne bitnosti. To nikakor ni poziv k skrajnemu relativizmu, ki vsako kulturo nekritično obravnava po njenih lastnih kriterijih, temveč priznanje kompleksnosti in raznovrstnosti, ki sta temeljna značilnost družbenih (in naravnih) sistemov ter proučevanje obeh v odnosu do niza kriterijev, izpeljanih iz interpretacije določenih teženj v naravni evoluciji (šest principov naravne evolucije), ki spodbujajo vedno večjo kompleksnost in raznovrstnost (glej Tabelo 1).

Tabela 1: Principi trajnosti, ki jih je socialna ekologija razvila iz načel naravne evolucije.

	Principi naravne evolucije »prve narave«	Principi razvoja sodobnih družb ali »druge narave«
P R I N C I P I	HETEROGENOST	HOMOGENOST
	ENOTNOST, CELOVITOST	PARCIALNOST, RAZGLAŠENOST
	NEHIERARHIČNOST, NEVTRALNOST	HIERARHIČNOST, STRATIFIKACIJA
	VZAJEMNOST, KOEVOLUCIJA	NEPOVEZANOST, IZKLJUČEVANJE
	TENDENCA K HOMEOSTAZI ali DINAMIČNO BALANSIRANJE	RAZGLAŠENOST, TEKMOVALNOST
	SPONTANOST	LINERANOST, DOLOČENOST
	Visoko kompleksna razmerja organske narave lahko služi kot invencija za ekološko in egalitarno družbo. Te principe so posnemale nekatere egalitarne staroselske skupnosti, na kar so opozarjali zlasti antropologi.	Visoko poenostavljen linearen model družbe (to je model sodobne kapitalistične družbe), ki stremi k uničevanju okolja (načelo »rasti ali crkni«) na račun gospodarske rasti ter posledično proizvaja visoko neegalitarna družbena razmerja.

Vir: Gregorčič (2005a).

Kohezivna in trajnostna družba, kot jo utemeljuje socialna ekologija, izhaja iz principov naravne evolucije. Te težnje vključujejo heterogenost, enotnost v raznovrstnosti, nehierarhične odnose, vzajemnost, spontanost in so-evolucijo. To so temeljna načela razvoja družb, ki jih je potrebno upoštevati v razvojnih procesih, če želimo ustvarjati ekološke družbe. Vsaka skupnost mora imeti prvo besedo pri lastnem razvoju. Odločitve o prilagajanju elementov modernosti morajo izvirati iz ozaveščenega procesa, ki ne tehta le neposrednih prednosti in tveganj, temveč tudi dolgoročne kulturne posledice vsake odločitve. Principi naravne evolucije nam pomagajo ustvariti etični okvir, ki mora biti nujna sestavina vsakega pristnega pristopa k razvoju družbe (Chodorkoff 2005).

Socialna ekologija zagovarja rekonstruktiven in transformativen pogled na socialna in okoljska vprašanja ter spodbuja neposredno demokratično, konfederalno politiko. Kot gonilo nove ideje razvoja poskuša socialna ekologija predstaviti moralno gospodarstvo, ki prehaja omejenosti in hierarhije; teži k svetu, ki reharmonizira družbo prek naravnega sveta, s tem ko poudarja raznolikost, ustvarjalnost in svobodo družbe. Razvoj razume kot procesno usmerjen in ne obseden s proizvodnjo. Namesto na produkcijo je

osredotočen na reprodukcijo, na biološke procese, ki prenavljajo zemljo. Razvoj mora biti transformiran v takšen proces, ki bo vodil k povečevanju moči marginaliziranih in izločenih sektorjev družbe ter k rasti samozavedanja o lastni sposobnosti preusmerjanja razvojnih smeri in trendov. Sam razvoj se mora redefinirati v povečevanje moči skupnosti, da lahko avtonomno določajo svojo lastno prihodnost, neodvisno od prisile Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in drugih mednarodnih razvojnih institucij.

Zgodovinsko je Inštitut za socialno ekologijo pionir v raziskovanju ekoloških pristopov za proizvodnjo hrane, alternativne tehnologije in urbanistično načrtovanje. Prav tako je odigral ključno vlogo katalizatorja pri premikih na izzive jedrskih elektrarn, globalnih krivic in netrajnostne biotehnologije, s tem da je znotraj lastne skupnosti in regije vzpodbujal izgradnjo participativne demokracije. Inštitut je agent socialne transformacije, ki dokazujejo znanje, ideje in razmerja, ki jih reharmonizirajo avtonomne, samoupravljane in trajnostno naravnane skupnosti.³

Delavski tehnološki in trajnostni razvoj industrijske regije v Čatisgarhju

Pri proučevanju mobilizacije revnih staroselskih skupnosti v Čatisgarhju ter njihovo sodelovanje s sindikatom rudniških delavcev *Chattisgarh Mines Shramik Sangh* (CMSS), kar sem v Indiji proučevala med avgustom in novembrom 2007, sem ugotavljala, da je prav rdeče-zelena koalicija, oziroma združitev delavcev in staroselcev v politično formacijo *Čatisgarh mukti morča* – CMM (Čatisgarhska osvobodilna fronta) pomenila prelomnico v razvoju celotne regije. V začetku sedemdesetih let 20. stoletja so bili delavci v Čatisgarhju med najnižje plačano manualno delovno silo v Indiji. Niso imeli primernih bivališč, saj jih je vlada prisilno izselila iz obdelovalnih površin zaradi razvijanja gospodarskega pasu s težko industrijo, niso izobraževali svojih otrok in so imeli visoko umrljivost, ki se je zaradi posledic težke industrije še poglobljala. S politično mobilizacijo, alternativnim sindikalnim organiziranjem ter sodelovanjem s staroselci (nabiralci in poljedelci) so v začetku osemdesetih let 20. stoletja dosegli, da so še danes najboljše plačani rudniški delavci v državi, da imajo njihovi otroci od 6 do 8 let formalnega

³ Literatura in avtorska besedila socialnih ekologov so dostopni prek: <http://www.social-ecology.org/> (23. 4. 2009).

izobraževanja, ter da sindikat finančno podpira otroke, ki želijo nadaljevati izobraževanje.⁴ Postavili so tri bolnišnice ter enajst šol (eno univerzo).

Vidnejši člani sindikata v svojih pričevanjih med dosežki izpostavijo, da je gibanje z inovativnimi pristopi doseglo, da so moški opustili alkoholizem, da so člani gibanja in okolica z leti opustili vraževerje ter s tem bistveno znižali umrljivost (zlasti porodnic in novorojenčkov); zaradi visoke diskriminacije deklet in žensk sindikat skrbi, da imajo ženske vsaj tako dober dostop do šolanja kot moški; znotraj politično aktivnih skupnosti prepovedujejo vse vrste diskriminatornih praks – zlasti do zunajkastnih populacij (*dalitov* in *adivasijev*), dogovorjenih porok in detomorov (femicid). V preteklosti so izvedli tudi vrsto edinstvenih solidarnostnih akcij: nudili so politično zatočišče sikhom v času največjih vladnih preganjanj in pobojev itn.⁵

Za proučevanje razvojnih politik in trajnostnega razvoja pa je zanimiv zlasti njihov koncept delavsko tehnološkega razvoja, ki je izhajal iz alternativnega razvoja skupnosti in je utemeljen na novi filozofiji boja: boj kot dialektična povezanost med rekonstrukcijo ali ponovnim ustvarjanjem ter vizijo nove družbe. Delavski razred v Čatisgarhju se je tako politično mobiliziral iz svojih lastnih razlogov ter hkrati tudi že proizvajal predstave o novem svetu, ustvarjal drugačna družbena razmerja znotraj lastne skupnosti (Gregorčič 2008). Dosežke njihovega političnega delovanja lahko danes vidimo v vrsti institucij, ki so jih ustvarili za zagotavljanje socialne blaginje skupnosti kot tudi v človeku naklonjeni tehnologiji v rudnikih. V osemdesetih letih 20. stoletja so državo in upravljalce rudnikov prisilili, da so sprejeli delavski tehnološki razvoj, ki je združeval staro tehnologijo z novo na osnovi trajnostnega razvoja regije.⁶ Sindikat rudniških delavcev je državi in upravi podjetij dokazal, da lahko delna mehanizacija rudnikov prinese bistveno višje dobičke in manjše opustošenje okolja kot popolna mehanizacija, ki bi v celoti odpravila manualno delo, ter da podjetje z ohranjanjem delovnih mest krepí lokalno infrastrukturo, utrjuje socialno dinamiko in blaginjo regije. Popolna mehanizacija bi docela ogrozila vodne vire industrijske regije, ki je že zdaj ekološko preobremenjena. Trajnostna strategija delavskega tehnološkega razvoja je vključevala tudi vrsto ekoloških projektov (projekt ohranjanja pragozda in pogozdovanje opustošenih industrijskih regij; projekti proti zvočnemu onesnaževanju težke industrije; projekti obnove vodnih virov itn.).

⁴ V Indiji ima v povprečju moški 3,5 leta šolske izobrazbe, ženska pa 1,2. Več o razvoju Indije glej Beznec in Gregorčič (2008).

⁵ Med 3. in 6. junijem 1984 je predsednica vlade Indira Gandhi naročila vojaško operacijo »Modra zvezda«, s katero naj bi odstranili vse militantne sikhse v Indiji. Poziv je sprožil množično nasilje nad sikhmi.

⁶ Natančneje o gibanju CMM glej v Gregorčič v Beznec in Gregorčič (2008: 60–87).

Industrijski pas v Čatisgarhju do konca 80-ih let sledi trajnostni strategiji, ki jo je uveljavilo delavstvo alternativnega sindikalnega gibanja CMM.

Samoupravljanje avtonomnih zapatističnih skupnosti v Čiapasu v Mehiki

Upor majevskih staroselskih skupnosti v Čiapasu 1. januarja 1994, poznan pod imenom zapatistična vstaja, je simbolno sovpadel z implementacijo neoliberalnega načrta NAFTA (Severnoameriški sporazum o prosti trgovini), ki je bil podpisan med Mehiko, ZDA in Kanado 12. avgusta 1992 v Washingtonu. Države podpisnice NAFTA naj bi v petnajstih letih vzpostavile skupni trg z okoli 400 milijoni prebivalcev, postopno odpravile carine in druge trgovinske ovire, s čimer naj bi se v državah članicah povečala splošno raven blaginje, ustvarila nova delovna mesta in uravnotežila zunanja trgovina. Evalvacije Svetovne banke in Mednarodnega denarnega sklada sedaj dokazujejo povsem nasprotno trende.

V začetku osemdesetih let 20. stoletja se je v Lakandonskem pragozdu organizirala EZLN (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional* – Zapatistična vojska narodne osvoboditve), da bi preprečila vladne in mednarodne pritiske na staroselske skupnosti in okolje (nasilje paramilitarnih skupin in vojske,⁷ transnacionalni neoliberalni projekti sprožijo kulturno degradacijo, uničevanje biodiverzitete in drugih naravnih danosti, razkrajanje skupnosti in kolektivitet, alkoholizem, revščino ...) ter inovativno odgovorila na vrsto kulturnih, zgodovinskih in političnih protislovij mehiške družbe. V desetih letih (med leti 1994 in 2003) so zapatistične skupnosti, brez vsakršne pomoči države ter prisotnosti državnih institucij, vzpostavile samozadosten, vzajemen in dialoški model samoupravljanja: zgradile so zdravstvene ustanove, laboratorije in bolnice ter prvič na območje ruralnega Čiapasa vnesle konvencionalne in alternativne metode zdravljenja. Zgradile so izobraževalne institucije, pedagoge pa usposobile znotraj svojih skupnostih, na mehiških univerzah ter na univerzah v Evropi. Izobraževanje predstavlja integralni del revolucionarnega boja. Za skupni jezik so izbrale kastiljščino (zapatisti sicer govorijo sedem majevskih jezikov), pri procesih odločanja in ustvarjanja alternativne in avtonomne politike pa uporabljajo *encuentro* (srečevanje dialogov), na novo so definirale pomen poslušanja, horizontalno komunikacijo in alternativne komunikacijske kanale (avtonomni radii in

⁷ Mehška vlada je v začetku devetdesetih let 20. stoletja za uresničitev maga-neoliberalnih projektov v najrevnejšo državico Čiapas poslala 90 % vseh svojih vojaških sil. Permanentno vojaško represijo vzdržuje še danes. Več o tem glej Gregorčič (2005b, 2005c).

televizije). Novo politiko so razvile vzajemno, v avtonomnih skupnostih, vaseh in naseljih, iz neposredne izkušnje politike in življenja zatiranih skupnosti ter v boju, ki sledi intuitivnemu razvoju prek rekuperiranja majevskih vednosti samoupravljanja. Zapatisti ne ustvarjajo bodočo konstitucijo oblasti, ampak proces konstituiranja moči, ki je eksperimentalen (preizkuša in snuje nove poti) in ki sledi intuitivnosti (Holloway in Peláez 1998, Gregorčič 2005b, 2005c).

Gospodarstvo zapatističnih skupnosti je osnovano na poljedelstvu (organska pridelava hrane, pridobivanja tradicionalnih naravnih semen za prehrano, zdravilne rastline in druga zelišča) in rokodelstvu (mali obrtniki izdelkov iz naravnih materialov, zlasti tekstila in obutve, lesna industrija ipd.). Zapatistična trgovina poteka v regionalnem okolju ter z gibanji v sosednjih državah. Izdelke za izvoz (zlasti kavo in obutev) pa prek projektov pravične trgovine ter v sodelovanju z gibanji ponujajo tudi na trgih v ZDA in EU. Blaginjo skupnosti zagotavljajo še z alternativnimi viri energije (lokalne hidroelektrarne in solarna energija), visoko vključenostjo v globalne procese (izraba informacijskih tehnologij, lastna medijska produkcija, intenzivno sodelovanje z mednarodnimi gibanji) ter egalitarnostjo in solidarnostjo, na kateri je osnovan politično revolucionarni proces. Kazniva dejanja znotraj skupnosti se kaznujejo s prostovoljnim delom v upravnih organih zapatističnih skupnosti, s prostovoljnim delom na kolektivnih obdelovalnih površinah, pogozdovanju ipd. Upravljanje skupnosti se določa na ravni vasi, izvaja pa na občinskem in regionalnem nivoju. Vsi organe upravljanja (največ nalog opravljajo 7 do 14 članska predstavništva treh najpomembnejših organov: dobra vlada, komisija za informiranje ter komisija za nadzor) upoštevajo generacijsko in spolno enakopravno zastopanost, prav tako imajo vsi organi upravljanja po tri delegacije, ki se izmenjujejo v tedenskih ali mesečnih turnusih. S tem ko se odgovornost za uresničevanje zapatističnega razvojnega programa razdeli na tri delegacije, zagotavljajo večjo participacijo vseh članov skupnosti, hkrati pa tudi večjo interakcijo predstavnikov posameznih organov z vasm, delavskimi in kmečkimi kolektivi itn.

Leta 2003 so bili politični razvojni modeli avtonomnih zapatističnih skupnosti vzpostavljeni v takšnem obsegu, da so razglasili novo obdobje samoupravljanja. EZLN se je iz avtonomnih skupnosti umaknila v gorovje pragozda, kjer ostaja v pripravljenosti ob morebitnih intervencijah zveznih vojaških sil. Umik EZLN je bil za skupnosti pomemben, saj njihovo samoupravljanje ni utemeljeno na hierarhiji, ubogljivosti, določenosti funkcij ter na obrambnih principih, kar je značilno za vsakršno vojsko tudi za EZLN. Leta 2006 so avtonomne zapatistične skupnosti pričele še z vsemehiško drugačno kampanjo (*La Otra Campaña*), s katero poskušajo z vzajemnim dialogom in sodelovanjem z upornimi gibanji in civilno družbo v Mehiki,

predstaviti alternativne politike, trajno in samozadostno gospodarstvo za nadaljnji razvoj države.

Zelena ekonomija ali zgodovinska stopnja samozadostne Kube

Med politično organiziranimi revnimi naselji ali *barrios*, ki so tudi na račun novih ekoloških pristopov (biovrtnarstvo, permakultura, organska pridelava hrane ipd.) pri vzpostavljanju avtonomnih in alternativnih kolektivitet dosegli samozadosten, neodvisen in trajnostni model razvoja, so bile v znanstveni literaturi doslej najbolj natančno popisane samoupravljane mestne četrti in tovarne v Argentini, ki so se razvile po dogodkih 19. in 20. decembra 2001.⁸ Še bolj nazoren, vendar manj poznan in raziskovan pa je primer »naključne revolucije« na Kubi, ki ga je prvi celostno predstavil neodvisni kanadski dokumentarni film *Kuba: naključna revolucija* (Burley 2007).

Država je bila kljub trgovinskemu, ekonomskemu in finančnemu embargu ZDA, ki je stopil v veljavo februarja 1962, ena od najhitreje razvijajočih držav v Latinski Ameriki, z intenzivnim monokulturnim industrijskim kmetijstvom, hitro urbanizacijo, močno vojsko in socialno politiko ter hitro rastjo kakovosti življenja prebivalcev. Nacionalna strategija razvoja je bila osnovana na netrajnostnih razvojnih principih. Socialistični razcvet Kube je slonel na več kot 80 % zunanjem trgovanju s Sovjetsko zvezo, ki je bila tudi glavna dobaviteljica za gorivo (90 %), kemikalije, pesticide, umetna gnojila, orožje in hrano (64 %). Z razpadom Sovjetskega bloka leta 1989 se je Kuba čez noč soočila s krizo, zlasti z velikanskim pomanjkanjem hrane, goriva, zdravil in drugih kemikalij za kmetijstvo. Castro je obdobje po letu 1989 poimenoval »Posebno obdobje«, raziskovalci pa dokazujejo, da je Kuba bolj spontano kot načrtovano že do leta 1999 izvedla najobsežnejši program organskega in trajnostnega kmetijstva ter zgodovinsko stopnjo samozadostne države. To ni bil vladni program, ampakl produkt naključnega in vzajemnega ustvarjanja različnih družbenih skupin (znanstvenikov, kmetov, brezposelnih delavcev, inženirjev, učiteljev, študentov, lokalnih skupnosti ...).

Ker je bil zaradi pomanjkanja goriva omejen transport hrane iz podeželja, lakota pa izjemna, so pričeli urbani kmetje v mestih razvijati biovrtnarstvo na nepozidanih zemljiščih, v parkih, na šolskih dvoriščih; ker ni bilo umetnih

⁸ Več o tem glej dela Colectivo situaciones, in MTD de Solano (2002): *Contrapoder: una introduccion*. Buenos Aires: De Mano en Mano; Colectivo situaciones (2002): *Apuntes para el Nuevo Protagonismo Social*. Buenos Aires: De Mano en Mano; Khorasanee, D. (2005): »Upor kot ustvarjanje: nova družbenost v Argentini«. *Časopis za kritiko znanosti*, XXII (33): 55–85; Zibechi, R. (2003): *Genealogia de la Revuelta. Argentina: La Sociedad en Movimiento*. Buenos Aires: Letra Liber.

gnojil in pesticidov, so začeli razvijati alternativne organske metode polikulture proizvodnje hrane; zdravila so pričeli pridelovati iz zdravilnih rastlin značilnih za Kubo, ki je pred kolonialno monokulturno proizvodnjo veljala za državo z visoko biodiverziteto. Agro-ekološke principe, nov način trajnostnega razvoja in življenja v okviru naravnih resursov otoka in zmožnosti so vključili tudi v izobraževalne načrte, alternativno medicino v zdravstvene domove ter bolnice itn.

Kuba ima danes najvišjo kvaliteto življenja v regiji, najdaljšo pričakovano dolžino življenja in eno od najbolj izobraženih populacij v Latinski Ameriki. Netrajnostno socialistično paradigmo razvoja je v slabem desetletju spontano nadomestila nova paradigma *trajnostnega* razvoja in to pod pogoji teritorialnega apartheida (določen z embargom in padcem sovjetskega bloka) in kasneje tudi semantičnega apartheida – postavljena je na »os zla« (Davis 2006). Kljub omejitvam in restrikcijam mednarodnih razvojnih agencij ter globalnega trga, pa se Kuba še naprej spopada z notranjimi vprašanji demokracije in svobode, med katere sodita zlasti kršenje človekovih pravic in svobode govora.

Sklep

Kuba ni dosegla le visoke pismenosti in kvalitetno zdravstveno oskrbo, na kar opozarjajo tudi Združeni narodi, Svetovna banka in Mednarodni denarni sklad, pač pa je proizvedla celo vrsto inovativnih pristopov gospodarskega in socialnega razvoja. Kljub temu da je bila kulturni, geografski in političen otok, je osnovala zeleno ekonomijo, s čimer je bistveno popravila stopnjo onesnaženja v mestih ter zlasti vodnih virov, vzpostavila samozadostno gospodarstvo, ki brez kemikalij, gnojil, pesticidov proizvede dvakrat več hrane kot v obdobju intenzivnega industrijskega kmetijstva. Stanovanjski in socialni pogoji za življenje ranljivejših populaciji na Kubi so se izboljšali že hitro po letu 1959. To so natančno potrdile tudi zadnje študije primerov, ki so predstavljene v *Globalnem poročilu Združenih narodov o izzivih slumov* (UN-Habitat 2003), kjer raziskovalci trdijo, da danes revščino na Kubi ni več mogoče ocenjevati z enakimi kriteriji kot veljajo za revne azijske, afriške in latinoameriške države.

Socialni ekologi so v svoji filozofiji trajnostnega razvoja že konec sedemdesetih let 20. stoletja trdili, da so kapitalistične družbe najmanj kompleksne družbe, da uvajajo močno poenostavljen, linearni model razvoja z visoko hierarhizacijo družbenih razmerij. S pomočjo interdisciplinarnega dela, ki je temeljilo na filozofiji, antropoloških študijah samoupravljanjih in egalitarnih skupnosti, na politični in družbeni teoriji, zgodovini, ekonomiji, z

upoštevanjem inovativnih in emancipatoričnih pristopov v pedagogiki ter z upoštevanjem spoznanj naravoslovnih znanosti, so dokazali, da je kapitalistični sistem v močnem nesoglasju s principi, po katerih deluje narava. In tudi, da je mogoče sodobne okoljske problematike ter vse bolj pogoste krize (globalne, finančne, nacionalne, gospodarske, prehranske, klimatske itn.) odpraviti samo s spreminjanjem družbenih razmerij, z drugačnim upravljanjem skupnosti ter novim, redefiniranim razvojem družbenih sistemov.

S terenskim delom in v razmaku šestih let sta podobno, kot so pokazale moje terenske raziskave, tudi antropologa Earle in Simonellijeva (2005) s primerjalno študijo avtonomnih zapatističnih skupnosti in neupornih skupnosti v Čiapasu v Mehiki dokazala, da so zapatistične skupnosti dosegle bistveno višjo stopnjo socialne blaginje in gospodarskega razvoja kot preostale neuporne skupnosti, ter da je njihov model razvoja v primerjavi z državnimi in drugimi mednarodnimi razvojnimi modeli visoko trajnostno naravnan. Podobno sta za uporna delavska naselja in revne staroselske vasi organizirane v alternativno sindikalno gibanje v Čatisgarhju v Indiji ugotavljala Sadgopal in Narma (1993).

V obeh primerih so avtorji ocenjevali kakovost življenja glede na zastavljene in realizirane cilje samoupravljanih, avtonomnih in revnih naselij, glede na stopnjo participacije žensk pri odločanju, glede na trajnostne perspektive razvojnih modelov skupnosti, ekološke trende, prehransko, zdravstveno in izobraževalno samozadostnost, stopnjo nasilja v družini in družbi, stopnjo alkoholizma, kriminala itn. Opozarjajo pa še na eno značilnost avtonomno samoupravljanih naselij, in sicer, da imajo bistveno višjo heterogenost (združujejo etnično, raso, jezikovno, kastno, razredno raznolikost med pripadniki skupnosti), kot je značilna za preostalo družbo ali neorganizirana revna naselja, poskušajo vzpostavljati principe horizontalnosti, vzajemnosti, vzpostavljajo vrsto inovativnih mehanizmov za balansiranje konfliktov znotraj lastnega naselja ali četrti, poskušajo delovati enotno ter vzpostavljajo sodelovanje s podobnimi skupnostmi. Pogosto sami razvijajo alternativne metode za zadostno pridelavo hrane, za učinkovitejše in samozadostno zdravstvo, alternativne vire pridobivanja in izrabe energije, vzpostavljajo komunitarne institucije itn.

Vsi štirje modeli trajnostnega razvoja, ki so nastali »od spodaj«, med revno in izključeno populacijo ter brez finančnih vzpodbud (temu v Sloveniji pravimo socialni transferji) dokazujejo, da se alternativni in visoko kreativni modeli trajnostnega, sonaravnega razvoja lahko uveljavijo v skupnostih, ki trpijo močno represijo nacionalne vlade ali interesov mednarodnih korporacij, lahko ustvarijo kohezivne družbene sisteme z visokimi modeli trajnostnega razvoja

ter bistveno višjo stopnjo socialne blaginje, kot jo obljublajo vladni ali mednarodni razvojni sistemi »na poti k trajnosti«.

Literatura

1. Bezec, B., in Gregorčič, M. (ur.) (2008): *Indija, dežela protislovnih strasti*. Časopis za kritiko znanosti, XXXVI (234).
2. Bookchin, M. (1982): *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*. Palo Alto: Cheshire.
3. Burley, R. (2007): *Cuba: the Accidental Revolution*, Bullfrog Films.
4. Chodorkoff, D. (2005): »Redefiniranje razvoja«. Časopis za kritiko znanosti, XXXIII (219): 34–43.
5. Davis, M. (2006): *Planet of Slums*. London: Verso.
6. Earle, D., in J. Simonelli (2005): *Uprising of Hope: Sharing the Zapatista Journey to Alternative Development*. Altamira Press.
7. Goswami, B. (2007): SEZs: Lessons from China. Dostopno prek: <http://www.indiatogether.org/2007/feb/opi-sezschina.htm> (4. 2. 2008).
8. Gregorčič, M., in Hanžek, M. (ur.) (2001): *Poročilo o človekovem razvoju – Slovenija 2000/2001*. Ljubljana: UMAR/UNDP.
9. Gregorčič, M. (2005a): »Uvod v socialno ekologijo«. Časopis za kritiko znanosti, XXXIII (219): 11–16.
10. Gregorčič, M. (2005b): *Alerta roja: teorije in prakse onkraj neoliberalizma*. Časopis za kritiko znanosti, @Politikon,
11. Gregorčič, M. (2005c): »Caracol – pu'y – školjka«, Časopis za kritiko znanosti, št. 222, let. 33, 2005 (134–158).
12. Holloway, J., in Peláez, E. (1998): *Zapatista! Rethinking Revolution in Mexico*. London: Pluto Press.
13. Polanyi, K. (1957): *The Great Transformation: the political and economical origins of our time*. Boston: Beacon Press, Breacon Hill.
14. Sadgopal, A., in S. B. Narm (1993): *Sangharsh aur Nirman: Shankar Guha Niyogi our unka Naye Bharat ka Sapna*. New Delhi: Rajkamal Prakashan.
15. UN-Habitat. (2003): *The Challenge of Slums: United Nations Global Report on Human Settlements 2003*. London: Earthscan Publication Ltd.
16. Zimmerman, M. E., in dr. (ur.) (1993): *Environmental Philosophy: From Animal Rights to Radical Ecology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

Maja Bahor

Ekološka pismenost

POVZETEK

Svetovna družba se je znašla v ekološki krizi, ki jo vrednostno opredeljuje antropocentričen pogled na svet, za katerega je značilna vera v tehnologijo kot rešiteljico ekoloških problemov, dominacija človeka nad naravo, znanstveno-racionalističen pogled na svet ipd. Vendar se danes vse bolj utrjuje prepričanje, da so vrednote, ki izvirajo iz antropocentričnega pogleda na svet problematične, saj so v nasprotju z vrednotami, ki opredeljujejo trajnostno družbo. Tako kot antropocentrične vrednote ovirajo prehod v trajnostno družbo, je tradicionalni izobraževalni sistem ovira oz. nezadosten za izobraževanje po načelu trajnosti, četudi je danes široko družbeno in politično sprejet cilj za takšno okoljsko izobraževanje, ki posameznike opremlja z znanjem in veščinami za življenje v trajnostni družbi. Prispevek osvetljuje ekološko pismenost kot eno od možnih izobraževalnih paradigem za življenje v trajnostni družbi. Temelji na sistemskem načinu mišljenja, ki izhaja iz prepričanja, da je sestavne dele v sistemu najbolje razumeti v kontekstu razmerij med seboj in z drugimi sistemi, ne pa s posamičnim preučevanjem, kakršen je značilen za Zahodni znanstveni način izobraževanja in znanosti. Tako naj bi v skladu z modelom ekološke pismenosti, ekološko pismen človek imel znanje in prizadevanje, ki sta potrebna za razumevanje medsebojnih povezanosti, poleg tega pa tudi praktične zmožnosti za reševanje okoljskih problemov.

KLJUČNE BESEDE: globalna ekološka kriza, okoljska etika, antropocentizem, eko/biocentrizem, trajnost, trajnostna družba, ekološka pismenost, sistemski način mišljenja

ABSTRACT

The world as we know it has found itself in an ecological crisis that is being perceived through an anthropocentric view, denoted by typical belief in technology as the rescuer of ecological problems, by the domination of man over the nature, by the scientific-rational view of the world, etc. Today, nevertheless, the values of the anthropocentric view are becoming increasingly dismantled as the knowledge of their openness to the values of sustainable development is being more and more recognised. As the anthropocentric values present an obstacle to the evolvement into the sustainable society, so too, is the traditional educational system inadequate of educating in the spirit of sustainability, although the general social and political consensus of providing the knowledge and skills for the sustainable society has been

reached. The text enlightens the ecological literacy as one of the possible educational paradigms for the life in a sustainable society. The source of such a statement is based upon the systemic thinking, understanding the basic parts of the system in their mutual relationships rather than their isolation, which is typical of the western science and education. Therefore, the ecological literacy implies a citizen with the appropriate knowledge and will to understand the mutual relationships, as well as practical skills for solving the environmental problems.

KEY WORDS: global ecological crises, environmental ethics, antropocentrism, eco/biocentrism, sustainability, sustainable society, ecological literacy, systemic thinking

Uvod

Strokovnjaki in znanstveniki že več kot dve desetletji ugotavljajo, da je poučevanje o okolju kompleksno, večplastno in terja drugačna, sodobnejša pojmovanja znanja, učenja, poučevanja, ipd. Oviro poučevanju o okolju na vseh stopnjah izobraževanja v veliki meri predstavlja sam tradicionalni šolski sistem, ki ga odlikujeta disciplinarna specializiranost in analitično-eksperimentalna metodologija. Oba načina organizacije šolskega sistema, ki odsevata širšo družbeno prakso, se kažeta skozi disciplinarno razdrobljen šolski predmetnik in kvantitativen način poučevanja ter preverjanja znanja. Premalo je povezovanja med predmeti, kar zopet odseva širšo družbeno nepovezanost specializiranih disciplin oziroma premalo je poudarka na kvaliteti učenčevega razumevanja pridobljenega znanja in razmišljanja. Tak način organizacije in podajanja okoljskih vsebin pa mladih ne more opremiti z znanjem in vrednotami za trajnostno življenje. Disciplinarno podajanje znanja o okolju ne ustvarja znanja in mišljenja za (drugačno - trajnostno) delovanje, torej ne izobražuje mladih v smeri odgovornih, ekološko pismenih odraslih, ki bi si prizadevali za trajnostno življenje. Tudi politični cilji in smernice izobraževanja o okolju gredo v smeri vzgoje in izobraževanja za trajnostno prihodnost, celo s poudarkom, da mora celotno izobraževanje ozaveščati učence o odgovornosti do prihodnjih generacij in jih pripravljati na iniciativno spreminjanje družbe.

Kako doseči ta cilj? Številne študije in alternativni načini izobraževanja so pokazali, da ni enega kurikuluma, ki bi se prilegal vsem šolam, jim je pa skupno to, da je treba okoljske vsebine obravnavati čimbolj holistično (vsaj

medpredmetno povezovanje) in da poleg prenosa znanja, šola prenaša tudi vrednote, ki morajo biti takšne, da bodo ponujale izhod iz ekološke krize, v kateri se danes nahaja naš planet; torej izobraziti srce in glavo, kot bi se izrazili tisti avtorji, ki si prizadevajo postaviti izobraževalni model za trajnostno družbo.

Pričujoči prispevek ne obravnava celostno alternativnega modela izobraževanja, ampak skozi odgovore na vprašanja, kje smo danes kot družba, na katerih vrednotah temelji naš družbeni sistem in zakaj si moramo prizadevati in delovati kot okoljsko pismeni posamezniki, katerim je osnovna vrednota trajnosten način življenja v trajnostni skupnosti in širši družbi, povzame v konceptu ekološke pismenosti. Ekološko pismenost predstavi kot eno od možnih izobraževalnih paradig 21. stoletja, ki ponuja odgovore na ekološko krizo in kaže pot v trajnostno družbo. To pa zahteva vrednostni zasuk, kot trdijo avtorji koncepta ekološke pismenosti, tudi drugačnega načina mišljenja in delovanja, takega, ki svet preučuje celostno, neiztrgano iz celote. Fritjof Capra, eden od utemeljiteljev koncepta ekološke pismenosti, to poimenuje zmožnost sistemskega mišljenja, ki ga postavlja kot alternativo zahodnemu znanstvenemu načinu preučevanja materije.

Kje smo: čas globalne krize

Današnja vladajoča kapitalistična ideologija, ki temelji na neomejeni gospodarski rasti kot merilu razvoja in blaginje, v svoj okvir ne sprejema ekosistemskih omejitev našega planeta. Zemljo po vstopu v tretje tisočletje še vedno označuje prevlada antropocentričnega pogleda na svet, individualizem, egoizem, potrošništvo in podrejanje narave kot globalno razširjene vrednote, ki vodijo človeštvo po enosmerno zasnovani razvojni poti.

Takšen industrijski razvojni model je pripeljal naš planet na rob katastrofe, v ekološko krizo, ki je pravzaprav odsev krize vladajočih vrednot. Številni svetovni problemi vse od obsežnih onesnaženj oceanov in kopnega kot posledica industrijskega načina človeške produkcije, do precej možnih podnebnih katastrof, prenaseljenosti planeta, pritiskov revščine in migracij, lakote, potekajočih vojn zaradi omejenosti in izčrpavanja naravnih virov, pa tudi romanticistične vere v napredek tehnike in tehnologije terjajo hitro reakcijo - vrednotni prehod, tako na sistemski kot individualni ravni.

Vrednote so osnovna ideja, ki nas napeljuje k temu, kako naj se obnašamo. Vendar (lahko) vrednote udarijo ob (ekološko) realnost. Antropocentrični pogled na svet iz katerega izvira, da so druge živalske in rastlinske vrste na svetu le zato, da zadovoljijo potrebe človeka, četudi je to v nasprotju z

znanstvenimi izsledki in izkušnjami, je še vedno zelo razširjena praksa/vrednota. Vrednote so si pogosto v konfliktu. Primer konflikta je vrednota, da pomemben del življenja predstavljajo izkušnje, razumevanje in uživanje v naravi. Če bi spoštovali to vrednoto, bi ohranili divjino za prihodnje generacije, vendar pa ta vrednota neposredno trka ob vrednoto, ki korenini v ekonomskem mišljenju, da je osnovni cilj človeškega bitja maksimirati svoje osebno bogastvo, pogosto denarno (Callenbach 2005: 46).

Takšen trk vrednot oz. vrednotni konflikt se pojavlja tako pri posamezniku kot med ljudmi. Ljudje pogosto pravijo, da si želijo npr. varovanje naravnega prostora in hkrati pravico, da na tem prostoru počno, kar hočejo – četudi se najbrž pri sebi zavedajo, da obojega hkrati ne morejo imeti. Ta konflikt se kaže še pri raziskavah javnega mnenja, kjer se ljudje pogosto opredelijo kot okoljsko ozaveščeni, ko pa vprašanja trčijo ob njihov življenjski stil, le tega povečini niso pripravljeni spremeniti zaradi varovanja in ohranjanja narave (npr. raziskave Slovenskega javnega mnenja 1993, 2000, 2007).

Okoljska gibanja prvenstveno ne temeljijo na ekonomskih ali znanstvenih argumentih, ampak na moralnih in estetskih vrednotah o tem, kaj je prav, lepo, ustreza in je zadovoljujoče. Medtem ko se konflikti o okoljskih temah ponavadi prikazujejo kot praktični problemi, večina razprav o okolju vključuje vrednotni konflikt. Tako npr. obstajajo na eni strani fundamentalisti, ki pravijo, da bo konec sveta tako ali tako prišel, zakaj bi se potem omejevali pri onesnaževanju okolja, in so ljudje, ki vsem živalim na svetu podeljujejo pravice in se jim zdi skrajno sporno, da ljudje jedo živali, jih zapirajo v kletke in na njih izvajajo znanstvene in medicinske poskuse. Ekološko ozaveščeni ljudje verjamejo, da je naša moralna obveznost trajnosten način življenja, s čimer bomo omogočili tudi prihodnjim generacijam, da bodo zadovoljile svoje potrebe (Callenbach 2005: 47).

Takšnih konfliktnih vrednostnih pogledov je ogromno, vendar pa obstaja medsebojno razumevanje in sodelovanje saj si vsi delimo posledice vrednostnih odločitev. Pri različnih ljudeh izhajajo vrednote iz različnih osnov, npr. pri nekaterih vernih ljudeh iz verskih knjig, pri drugih iz znanosti, morajo biti ti različno misleči in delujoči ljudje sposobni pogledati v resnične rezultate neke policy odločitve, torej delovanje neke politike, saj se ljudem pogosto razširi perspektiva na določeno vrednoto, če uvidijo, kakšne so njene konkretne posledice.

Na nekaterih prelomnicah v zgodovini, se vladajoče vrednote izčrpajo ali postanejo problematične in ljudje se tedaj odločijo za nov nabor vrednot, za katere upajo in mislijo, da jim bodo omogočile lažje preživetje. Z vzponom kapitalizma so zahodnjaki sprejeli vero v tehnologijo, da bo ta rešila vse probleme človeštva in predstavlja najpomembnejšo stvar v življenju, medtem

ko sta postali vera in kultura drugotnega pomena. Tako se v vladajoči zahodni ideologiji danes tehnologija prikazuje kot velika rešiteljica okoljskih problemov. Kljub temu pa številni zahodnjaki iščejo načine, da pobegnejo vrednotam ekspanzionističnega industrializma, ki je utelešen v osnovni ideji rasti in živijo z novimi vrednotami povezanimi z ekologijo, ki jo uteleša osnovna ideja trajnosti. Ne pustijo, da je le služenje in zapravljanje denarja njihova glavna prioriteta v življenju, usmerjajo se na dejavnosti, ki imajo za njih predvsem osebni pomen, ne pa statusni. Vestni so pri uživanju kakovostne hrane, oblačenju, recikliranju, zmanjševanju potrošnje in nasploh zmanjševanju svojega vpliva na okolje (Callenbach 2005: 47).

Okoljska etika: izziv zahodni civilizaciji

Okoljska etika je znanilka spremenjenega razmerja med človeštvom in naravo, rezultat zavedanja vse bolj perečih okoljskih problemov in vse bolj problematičnega ravnanja ljudi do narave/okolja nasploh. Gledano biološko, etika ni le omejitev človekovega delovanja v okolju, je tudi omejitev rastočega razkošja v biosferi glede na življenjske potrebe in pogoje preživetja drugih bitij (Kirn 1992). Moralna omejitev boja za obstanek (je) velja(la) le znotraj družbe, medtem ko do narave omejitev ni (bilo). Okoljska etika tako lahko pomeni samo razširjen prenos obstoječe etike na rastline, živali, ekosisteme oz. naravo v celoti. Po drugi, radikalnejši različici pomeni spremembo etične paradigme, saj razširja polje moralnih subjektov, ki niso niti svobodni niti razumni, kot to velja za človeške moralne subjekte. Na ta način okoljska etika zahteva nov razmislek o človekovem odnosu do vsega življenja in poudarja etično odgovornost do ekoloških pogojev prihodnjih generacij (Kirn 2004: 24).

Nastanek okoljske etike je vpet v sodobno krizo človeka in družbe do narave, v sodobno krizo razumevanja napredka in razvoja. Tez o izvoru sodobne krize odnosa človeka in družbe do narave je več: od monoteistične religiozne tradicije Zahoda, kapitalске narave ekonomskih odnosov, novoveške znanosti in tehnologije, ki sta vse bolj podpirali ekonomijo in njeno okoljsko razdejanje. To ekonomsko tehnološko prakso seveda usmerjajo določene vrednote. Vrednote niso odsev že uveljavljene prakse, ampak aktivni dejavnik nastajajoče nove prakse.

Zaradi novih kapitalskih odnosov, tehničnega napredka in znanstvene racionalnosti je Zahod opustil staro animistično, vitalistično, mitološko, teleološko razumevanje narave in ga nadomestil z mehanskim, z uporabnim odnosom do narave, s čimer narava ostaja izključena iz človekove moralne skupnosti (Kirn 204: 158). Ob tem spoznanju se pojavlja zahteva, da se uveljavijo etične omejitve tudi v odnosu do narave, saj sistem zahodnih

vrednot ne vsebuje podmen za oceno pomena vrednosti živali, rastlin in ekosistemov (Brown 1998: 46). To pa ne bo možno brez vrednotne reforme, ki bo šele osnova uresničevanju ciljev trajnostnega razvoja in prehoda k ekološko trajnostni družbi, po drugi strani pa sama zamenjava vrednot ne vodi v strukturne ekološke spremembe v družbi, saj ne gre za linearni, vzročno-posledični odnos.

Za vrednotno reformo je potrebno razgrniti sam koncept vrednot, ki jih človek priznava naravi. Najpogostejše srečamo delitev na intrinzično, neodvisno od zunanjih vplivov (tudi avtonomno, notranjo) in uporabno (tudi instrumentalno, heteronomno, utilitaristično, pragmatično) vrednost, lahko pa to delitev gledamo kot dve skrajnosti kontinuuma, tako npr. Carter (2001) loči uporabno, prirojeno in notranjo vrednost. Uporabna vrednost¹ je tista vrednost, ki jo ima nekaj za nekoga kot sredstvo za cilj, ki ga želi doseči. Človek ima v tej dolžnosti do zaščite kakovosti in raznovrstnosti naravnih danosti le v taki meri, da poškodba okolja ne prizadene njegovih interesov. Prirojena vrednost² je vrednost, ki jo ima nekaj za nekoga, vendar ne kot sredstvo za nadaljnji cilj. Notranja (intrinzična) ali vrednost sama po sebi je vrednost,³ ki jo nekaj ali nekdo imata neodvisno od kogarkoli in jo prepoznata kot vrednost (Carter 2001: 15) in torej izhaja iz podmene, da so naravne danosti vrednote po sebi in ne zgolj v razmerju do človekovih potreb ali koristi.

Da bi lahko uveljavili etične omejitve do narave, je v njej potrebno prepoznati več kot zgolj uporabno vrednost, ki korenini v antropocentrični etiki, kjer se področje etičnih načel omejuje le na ljudi, katerih potrebe in interesi so postavljeni hierarhično najvišje. Antropocentrična etika izvira iz industrijskega pogleda, temelječega na materializmu in potrošništvu, kjer se človeške potrebe merijo v ekonomskem smislu skozi BDP, hkrati pa niso usmerjene več le k svojemu zadovoljevanju, ampak težijo po še več. Zato se antropocentričen pogled tudi izogiba vprašanju medgeneracijske pravičnosti, saj predvideva, da bomo iznašli nove in nadomestne vire, ko bodo dotedanji izčrpani.

¹ *Instrumental value*: npr. notesnik je neprecenljiv za nekoga, ker mu omogoča pisanje, kjer koli je, če je pisanje tisto, kar želi početi.

² *Inherent value*: npr. lepa pokrajina ima za nekoga vrednost, a ne zato, da bi jo nadalje uporabljal za svoj cilj.

³ *Intrinsic value* je tista vrednost, ki jo nekaj ima, ne da bi jo moral kdor koli prepoznati kot koristno.

Na drugem polu eko/biocentrična⁴ etika temelji na holističnem pogledu na svet z odgovornostjo, preko katere je zastopana etika prihodnosti v sedanjosti. Zavrača človeški šovinizem antropocentrizma in pravi, da imajo nečloveška bitja prav tako notranjo vrednost. Natančna opredelitev, katerim bitjem gre pripisati takšno vrednost, je odvisna od avtorja, razteza pa se od živali, dreves, rastlin do drugih organizmov, ki sprožajo raznolike občutke do neživega sveta narave.

Naloga okoljske etike je postaviti neantropocentrično okoljsko teorijo vrednot, ki bo temeljila na skrbi za celotno okolje, ne le za njene posamične dele. Predpisala naj bi načela obnašanja človeka do okolja, saj normativen razglas, da ima narava notranjo vrednost, še ne pomeni, da se bodo ljudje do nje drugače obnašali. To pa sproža naslednji dilemi: prva je filozofska in se nanaša na vprašanje, katere vrednosti so tiste, ki pritečejo naravi, druga je bolj politična, kako motivirati ljudi, da bodo prepoznali vrednosti (Carter 2001, Callicot 1984).

Kam bomo šli: razumevanje trajnosti

Izraz »trajnosten« oz. »trajnost« je bil v zadnjih letih (pre)pogosto uporabljen, pogosto tudi zlorabljen. Opredelitev in razumevanje trajnostne rabe virov, načina življenja in soustvarjanje trajnostne skupnosti ter hkrati sledenje načelom globalne trajnostne družbe v okviru trajnostnega razvoja je pomemben del ekološke pismenosti ljudi 21. stoletja, zato je na tem mestu smotno razložiti ta koncept.

Trajnost v splošnem pomeni značilnost procesa ali stanja, da se ohranja brez konca (IUCN/UNEP/WWF 1991: 207), vendar pa sam koncept ni lahko opredeljiv, prav zaradi časovne razsežnosti, saj se razvija in spreminja z boljšim poznavanjem in večjim vedenjem o procesih, ki jih opredeljuje. Trajnost je opredeljena na temelju trenutnega vedenja, zato dolgoročne garancije za trajnost ne more biti, ker mnogi dejavniki ostajajo neznani in nepredvidljivi. Kot pravi Reid (1996) trajnost ni le gospodarski, ekološki ali znanstveni koncept, ampak bolj etična zahteva, saj prihodnje generacije naj ne bi imele bistveno slabših pogojev za življenje in preživetje kot sedanje.

Koncept trajnosti izvira iz diskusije o gospodarjenju in upravljanju obnovljivih virov (gozd, ribolov ipd.) v takšni meri, da niso ogrožene zaloge v prihodnosti. Koncept trajnostne rabe je tako vezan na ohranitev obstoječih

⁴ Med biocentrično in ekocentrično etiko sicer obstaja pojmovna razlika: biocentrična etika postavlja v ospredje celotno življenje na Zemlji, medtem ko ekocentrična etika postavlja v ospredje pomen ekosistemov.

ekoloških razmer/zalog, potrebnih za vzdrževanje človeškega življenja na neki ravni blaginje tudi za prihodnje generacije.

Trajnostna skupnost je razumljena kot tista, ki zadovoljuje lastne potrebe na tak način da ne prikrajša prihodnjih generacij, da bodo tudi te lahko zadovoljevale svoje potrebe. Ta definicija nam ne pove ničesar o tem, kako izgraditi, ustvarjati okoljsko trajnostno skupnost. Četudi obstajajo številni napor v smer iznajdbe, dobrih in slabih praks, se je najbolj enostavno učiti od tistih skupnosti (kar jih je še ostalo), ki že stoletja živijo trajnostno, po drugi strani so nam lahko za zgled tudi trajnostne združbe rastlin, živali ali mikroorganizmov. Trajnostna človeška družba mora biti oblikovana na tak način, da način življenja, tehnologije in družbene institucije spoštujejo in podpirajo sistem, ki ohranja življenje (Capra 2005: xiii).

Štirje stebri trajnostne družbe: ekološka odgovornost, socialna pravičnost, (grassroots) demokracija in nenasilje temeljijo na decentralizaciji, gospodarstvu, osnovanem na skupnosti, postpatriarhalnih načelih, spoštovanju različnosti, globalni odgovornosti in usmerjenosti v prihodnost (Love 1998: 184-5). Vendar pa prehod v trajnostno družbo predstavlja velik znanstveni, tehnični, politični, vrednotni in kulturni izziv, saj zahteva nov način mišljenja, nove vrednote, politike in pristope. Če hočemo doseči trajnostno družbo, moramo misliti in delovati holistično; dosegljiva je le na planetarni ravni, zato predpostavlja takšno raven življenjskega standarda, ki je dosegljiva in trajno možna za vse človeštvo, ne le za njegov manjši del (Kirn 2000: 5). Achterberg (1996) trajnostno družbo ocenjuje kot družbo samozadostnih, decentraliziranih skupnosti, kjer si bodo vsi ljudje delili soodgovornost pri vladanju in upravljanju z različnimi lokalnimi institucijami od šol, bolnišnic do gospodarskih združb. Izpostavil je štiri pogoje, ki morajo biti izpolnjeni, da lahko govorimo o trajnostni družbi: (1) čim manjše poseganje v ekološke procese, (2) čim manjša poraba in ohranjanje energije in virov, (3) stabilizacija prebivalstva (brez prirastka), (4) družbeni in politični sistem, kjer blaginja posameznika ni ogrožena zaradi neizpolnitve prvih treh pogojev. Tako trajnostna družba terja popolno preoblikovanje v človeškem odnosu do živega in neživega naravnega sveta, kakor tudi v naši družbeni in politični organiziranosti.

Udejanjanje trajnostnega razvoja predstavlja velik znanstveni, tehnični, politični, vrednotni in kulturni izziv, ki zahteva nove ideje, nov način mišljenja, nove vrednote in pristope (Kirn 2000: 2-3), saj vključuje drugačno lestvico vrednot in drugačne prioritete med kratkoročnimi in dolgoročnimi cilji. Pomemben je medgeneracijski premik k post-materialističnim vrednotam, za razliko od materialističnih, ki poudarjajo predvsem fizično in ekonomsko varnost.

Koncept trajnostnega razvoja temelji na prepričanju, da mora biti človeški napredek v skladu z osnovnimi ekološkimi smernicami in človeškimi potrebami. V tej luči noben dosežek znanosti in tehnologije ne more nadomestiti trajnosti kot končnega merila napredka. Koncept trajnosti se sooča s težavo, saj v sebi ne opredeljuje natančno določenih sredstev in ciljev. Na tem mestu se postavlja vprašanje, kdaj je trajnost cilj in kdaj sredstvo za višji cilj. Trajnost lahko obsega nadaljnji obstoj družb, prepričanj in praks, ki so nepravilni in nezdružljivi z drugimi sprejetimi vrednotami. Trajnost gradi na obliki človeške organizacije, ki je ekološko skladna in ne zahteva linearne časovne predstave za svojo veljavnost - le globok smisel za harmonijo in povezanost (Hempel 1996: 40). Takšna predstava o trajnosti je primerna odskočna deska za okoljsko akcijo.

Trajnostni razvoj lahko ilustriramo tudi z njegovim nasprotjem, z »razvojem kot uničenjem, propadom«, ki je v preteklosti pogoltnil naravni kapital in ga še vedno golta, v zameno za produkcijo minljivih oblik človeško ustvarjenega kapitala. S post-materialističnim pogledom na napredek (kar pomeni, da trajnostni razvoj ustreza razvoju, ki je večinoma kvalitativen in samo-omejujoč) ponuja uporaben most za združevanje okoljskih skrbi z družbeno in ekonomsko blaginjo. Hkrati prinaša tudi tako potrebno rekonceptualizacijo tradicionalnih pogledov na ekonomsko rast, nacionalno varnost in človeško svobodo v luči interesov prihodnjih generacij (Hempel 1996: 41).

Izobraževalna paradigma za 21. stoletje: ekološka pismenost

Ekološka pismenost (krajše tudi eko-pismenost) je sposobnost razumeti naravne sisteme, ki omogočajo življenje na Zemlji. Ekološko pismen pomeni: razumeti načela organizacije ekoloških skupnosti (t.j. ekosistemov) in uporabo teh načel za ustvarjanje trajnostne družbe. Izraz sta skovala ameriški pedagog David W. Orr in fizik Fritjof Capra v devetdesetih letih preteklega stoletja, s katerim sta v izobraževanje vnesla novo vrednost t.j. »dobro počutje na Zemlji«. Ekološka pismena družba je po njenem prepričanju trajnostna družba, ki ne uničuje naravnega okolja, od katerega je odvisna.

Ekološka pismenost je nova izobraževalna paradigma, ki jo združuje holizem, sistemsko mišljenje, trajnost in kompleksnost, ki kot celovit pristop vodi k ustvarjanju temeljev za integriran pristop k reševanju okoljskih problemov. Ekološka pismenost se ukvarja z razumevanjem načel organizacije ekosistemov in njihove potencialne uporabe, da bi razumeli, kako zgraditi trajnostno družbo. Združuje znanost sistemov in ekologijo v proces učenja h globokem vrednotenju narave in vloge človeka v njej.

Ekološka pismenost si prizadeva za globljo transformacijo snovi, procesov in je namenjena izobraževanju na vseh ravneh. Kot nova izobraževalna paradigma prepoznava ekološko krizo tudi kot krizo izobraževanja, ker temelji na prepričanju, da je vsakršno izobraževanje hkrati tudi okoljsko izobraževanje, saj z vključevanjem ali izključevanjem določene učne snovi učimo mlade, da so del naravnega sveta ali pa, da so iz njega izključeni. Cilj ekološke pismenosti pa ni le poznavanje določene snovi, ampak zmožnost povezovanja med glavo, rokami, srcem in sposobnostjo spoznati in razlikovati med sistemi oz. odkriti povezovalne vzorce (Orr 2005: x-xi). Tako naj bi ekološko pismen človek imel znanje in prizadevanje, ki sta potrebna za razumevanje medsebojnih povezanosti, poleg tega pa tudi praktične zmožnosti za reševanje okoljskih problemov, in sicer tako, da bi: (1) razumel, kako so ljudje in družbe povezani drug z drugimi in z naravnimi sistemi na trajnostne načine. Predpostavlja tako zavedanje o medsebojni povezanosti življenja in znanje, kako svet deluje kot fizični sistem. Odgovor na ključno vprašanje ekološke pismenosti - Kaj se bo zgodilo? - leži tako v razumevanju naravoslovno tehničnih konceptov kot so: nosilna sposobnost Zemlje, Liebigov zakon minimuma, termodinamika, energetika, sukcesija, kot tudi družboslovnih konceptov od etike, trajnosti, demokracije do razumevanja svojega mesta v evoluciji; (2) razumel ekološko in družbeno krizo, sredi katere smo se znašli, kar pomeni poznavanje obsega, stopnje in trendov populacijske rasti, izginotje rastlinskih in živalskih vrst, erozije zemlje, krčenje gozdov, zapuščavljanje, podnebne spremembe, tanjšanja ozona, izkoriščanja naravnih virov, onesnaževanje vode, zraka in prsti, toksične in radioaktivne kontaminacije, raba virov in energije, torej osnovnih življenjskih znakov planeta in njegovih ekosistemov; (3) razumel vrednostno osnovo sodobnega sveta. Zahodna družba vrednostno temelji na znanstveno-racionalističnem pristopu, utemeljenim v delih Newtona, Bacona, Descartesa, ki človeštvo vidijo ločeno in superiorno ostalemu življenju na Zemlji; (4) razumel, zakaj in kako so ljudje in celotne družbe postale destruktivne, zavedati se mora, kako družbene strukture, religija, znanost, politika, tehnologije, kultura, patriarhalni odnosi, prakse pridelovanja hrane vplivajo na obstoječe stanje (Orr 1992: 93); (5) ekološko pismen človek je tudi ekološko ozavešen človek, kar pomeni, da ima zavest o omejenosti naravnih virov – narave, katere integralni del je tudi sam, zavest o nujnosti ukinitve nadvlade človeka nad naravo v njeni izvorni kot tudi socialno konstituirani obliki in vzpostavljanje ravnotežja med naravnim in človeškim sistemom, zavest o objektivnem obstajanju ekološke krize, zavest o ekološki krizi kot družbeni krizi, zavest o naraščanju ekološke krize in njenega globalnega značaja, zavest o potrebi, da se ekološka kriza reši z vizijo nove družbe glede na obstoječo civilizacijo. Okoljska zavest pomeni tudi pripravljenost posameznika ali skupine, da

sodeluje pri ohranitvi naravnega okolja in s tem čuti odgovornost za druge ljudi in prihodnje generacije.

Ekološka pismenost kot nova izobraževalna paradigma temelji na sistemskem mišljenju, ki svet spoznava kot povezano celoto, ne pa zbir posameznih elementov. Znotraj sistemskega mišljenja so osnovna načela organizacije bolj pomembna kot analiza posameznih elementov sistema v izolaciji. Ekološka pismenost in sistemsko mišljenje spoznata vsak fenomen kot del mrež, ki določajo način, kako element funkcionira. Sistemski način mišljenja je nujen za razumevanje kompleksne soodvisnosti ekoloških sistemov, družbenih sistemov in drugih sistemov na vseh ravneh. Na ta način, trdi Capra (2005) se širi percepcija, saj potreba po varovanju ekosistemov ni le prepričanje okoljevarstvenikov, ampak je biološki imperativ za preživetje. Ta vrednota je osnovno načelo za način razmišljanja in delovanja v trajnostni družbi. V imenu naraščajoče zmogljivosti industrijskih sistemov, ki uničujejo habitate in podnebne sisteme, so načela ekološke pismenosti (ki so enaka načelom trajnostne skupnosti in trajnostne družbe) nujna.

Capra (2005) nadalje pokaže, da bi se izobraževanje za trajnosten način življenja moralo zgledovati po ekosistemih, ki so organizirani tako, da ohranjajo osnovne življenjske procese skozi milijarde let in to brez pomanjkanja energije in brez odpadkov. Pri tem izpostavlja tri osnovna spoznanja, ki v zadnjih desetletjih vstopajo v znanost: (1) mrežo kot osnoven način organiziranja, (2) materija nenehno kroži skozi mrežo življenja, (3) vsi ekološki cikli so trajnostni z nenehnim pretokom energije. To pa so tudi osnovna spoznanja, ki jih otroci izkusijo skozi neposredno doživljanje naravnega sveta (Capra 2005: xiv). Te izkušnje širijo naše zavedanje, da smo del mreže naravnega življenja in ne iz njega izvzeti in nad njim. Skozi takšna doživetja in izkušnje dobimo občutek, da smo vtakani v ekosistem (mrežo življenja); tako v določeno pokrajino z določenim živalskim in rastlinskim svetom, kot tudi v določen družbeni sistem in kulturo.

Že iz osnovnih načel ekologije se lahko naučimo, da stvari ne potekajo linearno, ampak ciklično, saj so živi sistemi mreže, medtem ko naša znanstvena tradicija temelji na linearnem mišljenju, vzročno-posledičnem razumevanju. Za linearni način mišljenja je značilno, ko nekaj deluje, več tega pomeni bolje. Npr. gospodarstvo je »zdravo«, ko temelji na neomejeni gospodarski rasti. Medtem ko so uspešni življenjski sistemi nelinearni, ne maksimirajo svojih spremenljivk, ampak jih optimizirajo. Ko je nekaj dobro, več tega ne pomeni nujno boljše, ker gredo stvari v krogih in ne v ravnih linijah. Poanta je v tem, da ne težimo k večji učinkovitosti, izdatnosti, ampak k trajnosti, ker šteje kvaliteta ne kvantiteta (Capra 2005: 20).

Za zahodno družbo je sistemsko mišljenje težko, ker živimo v kulturi, ki je tako po svojih vrednotah kot tudi svetovnemu nazoru materialistična. Npr. večina biologov bo trdila, da je bistvo življenja v makromolekulah – DNK-ju, proteinih, encimih in materialnih strukturah v živih celicah. Sistemska teorija nam na drugi strani sporoča, da je znanje o teh molekulah sicer zelo pomembno, vendar bistvo življenja ne leži v molekulah. Leži v vzorcih in procesih, skozi katere so te molekule v interakciji (Capra 2005: 20).

Ker so živi sistemi nelinearni in koreninijo v vzorcih razmerij, razumevanje načel ekologije zahteva nov način doživljanja in razmišljanja o svetu – na način razmerij, povezanosti in soodvisnosti – kar je v nasprotju z osnovami tradicionalne zahodne znanosti in izobraževanja. Capra pravi, da takšen sistemski način mišljenja zahteva številne širitve percepcije:

- *od delov k celoti*: živi sistemi so integrirane celote, ki jih ni možno reducirati na manjše dele. Njihove sistemske značilnosti so značilnosti celote, ki jih noben od delov nima;
- *od objekta k razmerjem*: ekosistem ni le zbir vrst, ampak je skupnost. Za skupnosti, biološke ali človeške so značilne mreže odnosov. V sistemskem načinu mišljenja so predmet raziskovanja mreže odnosov, ki so vtkane v večje mreže. V praksi se organizacije, ki so organizirane po tem ekološkem načelu, ločijo od drugih organizacij po tem, da temeljijo na razmerjih, ki favorizirajo sodelovanje in odločanje s konsenzom;
- *od objektivnega h kontekstualnemu znanju* oz. dvig od analitičnega načina h kontekstualnemu načinu mišljenja. Značilnosti delov je mogoče razumeti le v kontekstu celote. Razlaganje stvari v njihovem kontekstu je razlaganje v njihovem okolju, zato je sistemsko mišljenje okoljsko mišljenje;
- *od kvantitete h kvaliteti*: razumevanje odnosov ni enostavno, saj zahodna znanost pravi, da so le tiste stvari, ki jih je moč meriti in kvantificirati možno izraziti v znanstvenih modelih, če to ni možno, potem stvar ne obstaja. Medtem ko razmerij in konteksta ni mogoče dati na tehniko, kvantificirati in izmeriti z merilom;
- *od strukture k procesu*: sistemi se razvijajo in nastajajo. Tako je razumevanje živih struktur zamotano in nerazdružljivo povezano z razumevanjem obnavljanja, sprememb in transformacij;
- *od vsebine k vzorcem*: ko rišemo zemljevide razmerij, najdemo določene konfiguracije razmerij, ki so ponovljivi, te konfiguracije imenujemo vzorci. Tako namesto usmeritve k sestavi živega sistema, preučujemo njegove vzorce (Capra 2005: 21).

Zaključek

Cilj vzgoje in izobraževanja za trajnostni razvoj je opremiti posameznike s takšnim vedenjem, znanji in veščinami, da bodo sposobni kritično razmišljati, sprejeti odgovornost do prihodnjih generacij in bili pripravljeni spreminjati družbo na temelju trajnosti.

Med ekološko krizo kot krizo vrednot, na katerih temelji naša civilizacija in trajnostno družbo, ki je možna le v globalnem obsegu, obstaja cel niz praks, dejavnosti, sistemov, ki terjajo spremembe, če naj bi bil naš cilj trajnostna družba. Za ta cilj so potrebne radikalne spremembe v institucijah in vzorcih, ki smo jih ponotranjili kot normalne. Začne z ekologijo kot temeljem za preoblikovane tehnologije, mest, kmetij, izobraževalnih institucij, pa tudi spremembo metafor od mehanskih k organskim, od industrijskega k biološkemu.

Koncept ekološke pismenosti kot sta ga razvila David W. Orr in Frifjof Capra je v prispevku prikazan kot možen pristop v izobraževanju za trajnostno družbo. Ekološko pismen človek je opremljen z znanjem in vrednotami za trajnostno življenje, ki vključujejo tako intelektualno razumevanje ekologije in emocionalne vezi z naravo, zaradi česar je bolj verjetno, da je ekološko pismenemu posamezniku resnično mar za trajnostno življenje in ga je s svojim ekološkim razumevanjem sposoben pomembno preoblikovati: od tehnologij do družbenih institucij ter na ta način postaviti most med človeško ustvarjalnostjo in ekološko trajnostnim sistemom narave. Vendar pa udejanjanje ekološke pismenosti terja tudi drugačen tip mišljenja od prevladujočega v zahodnem izobraževanju in znanosti, namreč sistemski način mišljenja, ki temelji na proučevanju razmerij, povezanosti in soodvisnosti.

Literatura

1. Achterberg, W. (1996): Sustainability and associative democracy. V Lafferty, W. M., Meadowcroft, J. (ur.) *Democracy and the Environment: Problems and Prospects*, 157-174. Cheltenham, UK, Brookfield, US: Edward Elgar.
2. Brown, R. L., in dr. (1998): *Zemlja 1998*. Radovljica: Medium.
3. Callenbach, E. (2005): Values. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: 45-48. San Francisco: Sierra Club Books.
4. Callicot, J.B. (1984): Non-Antropocentric Values and Environmental Ethics. *American Philosophical Quarterly* 21 (4): 299-309.

5. Capra, F. (2005): Preface: How Nature Sustains the Web of Life. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: xiii-xv. San Francisco: Sierra Club Books.
6. Capra, F. (2005): Speaking Nature's language: Principles for Sustainability. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: 18-29. San Francisco: Sierra Club Books.
7. Carter, N. (2001): *The Politics of the Environment: Ideas, Activism, Policy*. Cambridge: University Press.
8. Hempel, L. C. (1996): *Environmental Governance: The Global Challenge*. Washington, D.C., Covelo, California: Island Press.
9. IUCN/UNEP/WWF. (1991): *Skrb za Zemljo. Strategija za življenje po načelu trajnosti*. Švica: Gland.
10. Kirn, A. (1992): *Ekološka (okoljska) etika*. Maribor: Aram.
11. Kirn, A. (2000): Elaborat o paradigmi trajnostnega razvoja z okoljsko in etično razsežnostjo. *Rokopis*.
12. Kirn, A. (2004): *Narava – družba – ekološka zavest*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
13. Love, N. S. (1998): *Understanding Dogmas and Dreams*. Chantam, New Jersey: Chantam House Publishers, Inc.
14. Orr, D.W. (1992): *Ecological Literacy: Education and the transition to a postmodern world*. SUNY Press.
15. Orr, D.W. (2005): Foreword. V Stone, M. K., in Barlow Z. (ur.): *Ecological Literacy, Educating Our Children for a Sustainable World*: ix-xi. San Francisco: Sierra Club Books.
16. Reid, D. (1996): *Sustainable Development: An Introductory Guide*. London: Earthscan Publications Ltd.
17. Slovensko javno mnenje. Dostopno prek: <http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/sjm> (20. 1. 2009).

Damjana Drobne

Nanoznanosti in nanoizobraževanje: danes za prihodnost

POVZETEK

Nanoznanosti sodijo med najbolj aktualna znanstvena področja. Nanotehnologije že oblikujejo naše vsakdanje življenje in bodo kmalu dosegle prav vsa področja človekove aktivnosti. Vzporedno z razvojem nanotehnologij se pojavlja potreba po novih znanjih za nova delovna mesta, ki jih bo oblikovala nova ekonomija. Ponekod po svetu so aktivnosti povezane z izobraževanjem na področju nanoznanosti že v polnem razmahu. Med osrednjimi vprašanji, povezanimi z izobraževanjem, so naslednja: Ali je izobraževanje na področju nanoznanosti potrebno in smiselno vpeljati že na nižje stopnje šolanja? Ali naj bodo nanoznanosti kot samostojen predmet v šolskih programih ali naj bodo te vsebine razpršene med tradicionalne naravoslovne discipline (fiziko, biologijo, kemijo, matematiko) in tehniko? V kolikšni meri segajo nanoznanosti v družboslovne discipline? Uspešni odgovori na ta vprašanja bodo krojili kvaliteto življenja in našega delovanja v prihodnosti. Namen prispevka je predstaviti formalno izobraževanje na področju nanoznanosti v Sloveniji, v Evropi in drugod po svetu. V prispevku so navedeni naslovi številnih spletnih strani, ki bodo koristili tistim, ki si želijo ogledati obstoječe programe in načine izvedbe izobraževanja na področju nanoznanosti. Navedene so tudi tiste strani, kjer so na voljo gradiva za učitelje, ki že ali še bodo poučevali vsebine iz nanoznanosti. Prispevek zaključí, da smo v Sloveniji povsem v koraku s svetom na nivoju univerzitetnega, predvsem doktorskega izobraževanja na področju nanoznanosti. To kaže na znanstveno zaledje na tem področju. Na nižjih stopnjah izobraževanja pa bo potrebo še domisliti kam in kako z nanoznanostmi.

KLJUČNE BESEDE: nanoznanost, nanoizobraževanje, prihodnost, Slovenija, Evropa

ABSTRACT

Nanotechnology is a multidisciplinary field of discovery. Scientists working in physics, chemistry, biology, engineering, information technology, metrology, and other fields are contributing to today's research breakthroughs. Nanotechnology will shape our future life. The worldwide workforce necessary to support the field of nanotechnology is increasing tremendously. It is a challenge for nanoscientists and educational experts to

build a proper educational system in nanosciences. As in other fields, a passion for science is developed while students are young and an introduction to the many facets of nanotechnology will provide the basis for future educational opportunities. Curricula are already available in many countries at different levels of education. The aim of this chapter is to list different approaches in the field of nanosciences as well as describe formal education in nanosciences Slovenia and other parts of the world. A lot of web pages are listed which can help to all those who are interested in nanoscience curricula and those who are interested in teaching nanosciences at different levels of education. It is hoped that this will help to stimulate inclusion of nanoscience into the lower levels of educations also in Slovenia. In our country, university degree programs in nanosciences are already available.

KEY WORDS: nanoscience, nanoeducation, future, Slovenia, Europe

Uvod

Nanoznanost predstavlja novo področje raziskav, ki zajema vrsto znanstvenih področij s potencialnimi aplikacijami v skoraj vseh vejah gospodarstva. Nanoznanosti sodijo med najbolj aktualna znanstvena področja v svetu in tudi v Evropi, kjer sta bili nanoznanost in nanotehnologija določeni kot novi prioriteti Evropske unije že v 6. okvirnem programu. (*REPORT on Nanosciences and nanotechnologies* 2006, *EU Communication* 2009, *CORDIS* 2009).

V ZDA in na Japonskem sta nanoznanost in nanotehnologija že nekaj časa prioriteta (Merkle 1997, *Global nanotechnology network* 2009). V Ameriki je bila ustanovljena Nacionalna iniciativa za nanotehnologije (*National Nanotechnology initiative*), ki je v letu 2004 vložila 961 milijonov dolarjev za raziskave in razvoj na področju nanotehnologije (Roco and Bainbridge 2002, Roco, 2004; *National Nanotechnology Initiative*). Osnovni cilj nanoznanosti je razumevanje strukture in dinamike materialov na atomskem in molekularnem nivoju, na katerem temeljijo njihove makroskopske lastnosti. Povezava in prepletanje različnih znanstvenih področij daje nanoznanostim interdisciplinaren značaj, ki ga do sedaj v taki meri ni imela nobena druga znanstvena področja in tehnološka pridobitev.

Nanotehnologija je izraz, s katerim označujemo tehnološki razvoj v nanometrskem merilu, navadno v velikostih od 0,1 do 100 nm (en nanometer je enak tisočinki mikrometra ali milijoninki milimetra). V bistvu gre za polje

uporabne znanosti in tehnologije, ki pokriva zelo širok tematski obseg aplikacij od medicine, prehranske, farmacevtske, kozmetične, energetske, okoljske idr. Po mnenju nekaterih nanotehnologija predstavlja novo tehnološko revolucijo, ki bo imela celo večji vpliv na družbo, kot ga je imela industrijska revolucija (Roco and Bainbridge 2002, BMBF 2009).

Predpona »nano« izvir iz grške besede in pomeni »pritlikav«. V znanosti in tehnologiji označuje 10^{-9} , torej eno milijardinko (= 0,000000001). En nanometer (nm) predstavlja milijardinko metra, kar je več deset tisočkrat manj od debeline človeškega lasu. Nanodelci so definirani kot delci, ki merijo vsaj v eni dimenziji 100 nm ali manj. Nanotehnologije ne le preoblikujejo materiale in tvorijo nove tehnološke izdelke, pač pa jim vdahnejo tudi nove lastnosti. Material, ki je manjši od 100 nm, spremeni svoje lastnosti v primerjavi s snovjo iste kemijske sestave v večjih dimenzijah. Te edinstvene lastnosti, ki jih je mogoče razložiti z zakonitostmi kvantne mehanike, delajo nanomateriale zanimive za znanost in tehnološke aplikacije. S pomočjo nanotehnologije nastane popolnoma nov material, ki ima mnoge želene in zelo uporabne lastnosti, hkrati pa lahko pridobi nove, nepoznane in morda neželene lastnosti. Na primer, baker v nanovelikostih je prozoren, nanoogljik postane električno prevoden, nanoaluminij je vnetljiv, nanozlato pa je lahko rdeče barve.

Koncept nanotehnologije pripisujemo Nobelovemu nagrajencu Richardu Feynmanu. Natančno ga je opredelil v svojem predavanju (Na dnu oz. spodaj je še veliko prostora) leta 1959, v katerem je nakazal možnosti za operiranje s posameznimi atomi. Izraz nanotehnologija je prvi uporabil Norio Taniguchi leta 1974 in jo je definiral kot proizvodno tehnologijo, s katero dosežemo izredno natančnost in ultra majhne dimenzije. Feynmana nekateri opisujejo kot filozofa nanotehnologije, Erica K. Drexlerja pa za njenega preroka, ki je prek dizajniranja proteinskih molekul videl možnost izdelave molekularnih nanostrojev, ki bi bili sposobni postaviti reaktivne skupine molekul z atomsko natančnostjo, kar bi prineslo nesluten razvoj predvsem v računalništvu in biotehnologiji. To tehniko je definiral z izrazom molekularna nanotehnologija. Drexler je izdal tudi prvo knjigo o nanotehnologiji, v kateri je nanotehnologijo definiral kot princip manipulacije atoma z atomom, s kontrolo strukture snovi na molekularnem nivoju.

Pojav novega področja sili raziskovalce, da ponovno pretehtajo osnovne zakonitosti svoje tradicionalne discipline in pri reševanju znanstvenih problemov na področju nanoznanosti vzpostavijo povsem nova sodelovanja z drugimi znanstvenimi področji. Na primer razvoj materialov je tradicionalno v domeni inženirskih strok, v primeru nanomaterialov pa so nujno potrebna znanja iz področja atomike in fizike snovi. Nanomateriali, ki so namenjeni

biotehnološki in biomedicinski uporabi, ne morejo brez znanj biologije celice in molekularne biologije. Ker nanoobjekte ni mogoče direktno opazovati, je za ta namen potrebno razviti nove načine detekcije, vključno z različnimi tipi mikroskopije in metod modeliranja.

Nanotehnologija bo najverjetneje kmalu obsegala največji del svetovnega gospodarstva ter postala del našega vsakdanjega življenja. Na stotine ton nanomaterialov se že proizvaja vsak dan in tako vstopa v naše okolje, vendar pa še vedno vemo zelo malo o njihovih morebitnih kvarnih učinkih na okolje in človeka (ETC 2005, Drobne 2007, SCENIHR 2005).

Nanotehnologije prinašajo s sabo potrebo po novih delovnih mestih in seveda novih kvalifikacijah. Nova delovna mesta bodo lahko zasedli le strokovnjaki z ustreznim znanjem iz področja nanoznanosti, večji interdisciplinarnega pristopa in dinamičnega ravnanja v praksi. Tega so se zelo hitro zavedali v številnih državah, kjer so prepoznali nanotehnologije kot tehnologije prihodnosti in vzporedno z razvojem nanotehnologij razvijali in investirali tudi v izobraževanje na tem področju.

Namen prispevka je odgovoriti navprašanja:

- 1) Ali je izobraževanje na področju nanoznanosti potrebno in smiselno vpeljati že na nižjih stopnjah izobraževanja?
- 2) Katere izkušnje drugih držav lahko uporabimo pri oblikovanju izobraževalnega sistema na področju nanoznanosti?
- 3) Kako je s formalnim izobraževanje na področju nanoznanosti in nanotehnologije v Sloveniji?

Izobraževanje na področju nanoznanosti na splošno

Evropska industrija in organizacije za raziskave in razvoj na področju nanotehnologij (R&D organizacije), univerze in finančne institucije so se pričele povezovati z namenom zagotavljanja odličnosti na področju raziskav in proizvodnje nanomaterialov. Sodelovanje med raziskavami, inovacijami in izobraževanjem v EU še ni vzpostavljeno do take mere, da bi zagotavljalo optimalen razvoj področja (CORDIS 2009). Nove tehnologije vselej spremljajo še nova znanja in spretnosti. *EU action plan 2004* prepoznava potrebo po večjem poudarku na izobraževanju iz področja naravoslovja in multidisciplinarnih študijah.

Nanoznanosti povezujejo temeljne naravoslovne discipline kot so matematika, kemija, fizika in biologija ter na drugi strani tehniške ali družboslovne segmente, kar daje nanoznanostim izrazito interdisciplinaren pečat. Interdisciplinarnost predstavlja poseben izziv pri oblikovanju kurikula

na področju nanoznanosti na nižjih stopnjah izobraževanja. Kako vpeljati novo področje, ki je izrazito interdisciplinarno, na nižje nivoje izobraževanja, odpira številna vprašanja in dileme (Greeneberg 2009).

Zelo podrobno je namen in smiselnost izobraževanja v nanoznanostih opisan v knjigi *Nanoscale Science and Engineering*, ki sta jo uredila Aldrin E. Sweeney in Sudipta Seal (2008), University of Central Florida, USA, predgovor pa sta napisala Nobelov nagrajenec Professor Harold W. Kroto in Mihail C. Roco iz nacionalne znanstvene fundacije v ZDA. Že v predgovoru je poudarjeno, da je izobraževanje na področju nanoznanosti nujno na vseh stopnjah, saj nanotehnologije tako hitro vstopajo v naše življenje, ga spreminjajo in postavljajo zahteve po novih znanjih, da se celostnemu pristopu pri izobraževanju ne bo mogoče izogniti (Harold W. Kroto, Nobelov nagrajenec). V predgovoru prof. W. Kroto zelo izpostavi pomen seznanjanja otrok z nanotehnologijami in z njenimi družbenimi in etičnimi vidiki. Pravi: »*As important as anything else are children's perceptions of nanotechnology which also are addressed, as are societal and ethics issues*».

National Center for Learning and Teaching in Nanoscale Science and Engineering (NCLT) je sprožil številne diskusije med znanstveniki iz področja nanoznanosti in tistimi, ki se ukvarjajo s poučevanjem. Strokovnjaki iz različnih področji razpravljajo:

- a. Ali je bolj smotno vključiti vsebine iz nanoznanosti v druge, že obstoječe naravoslovno matematične in tehniške vsebine ali naj bodo vsebine nanoznanosti ponujene kot samostojno področje ob tradicionalnih naravoslovnih področjih;
- b. Ali je potrebno in smiselno vključevati nanoznanosti v programe na nižjih stopnjah izobraževanja (Greeneberg 2009).

Različne države že kažejo različne prakse na tem področju. Te so natančneje opisane v naslednjih dveh poglavjih.

Univerziteni programi nanoznanosti

Izobraževanje na področju nanotehnologij trenutno poteka že na mnogih univerzah po svetu. Med prvimi, ki je začela izobraževati diplomate iz področja nanotehnologije, je Univerza v Torontu na Fakulteti za aplikativne znanosti in inženirstvo v Kanadi (*University of Toronto Faculty of Applied Science and Engineering*).

V Evropi imajo številne države že postavljeno formalno izobraževanje na področju nanoznanosti in nanotehnologij na univerzitetnem nivoju. Zelo

obsežen je nabor magistrskih oz. drugostopenjskih bolonjskih študijev. Nekaj od teh je podrobno opisanih na naslednjih spletnih straneh:

- *Nanotechnology Masters Courses Directory*;
- *Europe: Erasmus Mundus Master Nanoscience and Nanotechnology*;
- *EC Education And Training*;
- *EMM nano*.

Mnogo univerz ima že doktorske programe iz področja nanoznanosti in nanotehnologije (GradSchool.com). V EU prihaja do izraza iniciativa po izobraževanju, ki ni omejena na geografske meje ali znanstvene discipline (Chesneau et al. 2008). Takšen primer je združitev petih univerz v okviru ERAZMUS programa, ki ponujajo skupne programe.

Na drugi in tretji bolonjski stopnji visokošolskega izobraževanja kot ga je sprejela Evropa, bodo programi dali strokovnjake za različna področja nanotehnologij. Po opravljenem študiju nanotehnologije naj bi diplomanti imeli:

- razumevanje temeljnih zakonitosti snovi v nanovelikostih; njihovih fizikalnih in kemijskih ter bioloških značilnostih;
- razumevanje formacij kompleksnih sistemov z edinstvenimi lastnostmi in značilnostmi;
- razumevanja znanosti, da bo zmožen prenašati nova dognanja v prakso;
- osnovna znanja o značilnostih snovi ter znanja matematike in elektronike, ki so potrebna za razumevanje lastnosti snovi v nanodimenzijah;
- zmožnost prenosa znanja v aplikacijo;
- zmožnost analize in reševanja problemom;
- kritično videnje inženirja v družbi.

Glede na usmeritev v tip tehnologije se bodo kandidati poglobljali v poljubno izbrano področje. Medicinska, farmacevtska ali biotehnoška aplikacija brez dvoma zahteva drugačna znanja kot aplikacija nanomaterialov v gradbeništvo, energetiko ali informatiko.

Velika pridobitev bolonjske organiziranosti visokega šolstva pa je možnost doizobraževanj, vseživljenjskega učenja in opravljanje skrajšanih študijev po celi Evropi.

Prav tako so v ZDA izkušnje na stopnjah izobraževanja iz nanoznanosti zelo bogate. Leta 2009 je znašal proračun za izobraževanje na področju nanoznanosti, ki ga namenja NNI (*National Nanotechnology Initiative*), 40,7 mio USD. Ta sredstva so namenjena podpori mnogih projektov na področju nanoznanosti (*NISE Net – National Informal Science Education Network*), mreži znanstvenih muzejev s skupnim namenom promocije neformalnih projektov

izobraževanja do Centra za učenje in poučevanje iz nanoznanosti in inženirstva (NCLT - *National Center for Learning and Teaching in Nanoscience and Engineering*). To središče spodbuja vse vidike učenja in poučevanja nanoznanosti in inženirstva (Greenberg 2009).

V ZDA že od leta 1990 sledijo izrazitemu porastu zanimanja za izobraževanje na področju nanoznanosti.

Prvi članek na temo nanotehnologij kot področje na obzorju tudi v izobraževanju je bil objavljen v *Journal of Chemical Education*. V naslednjih sedmih letih, od 1995 do 2001, je bilo v tej reviji objavljeno 28 člankov na temo izobraževanja in nanotehnologije. V naslednjih sedmih letih, torej do leta 2008, pa že 94 člankov.

Zelo podrobne informacije o izobraževanju na področju nanoznanosti v ZDA so na spletnih straneh *NanoEd resources portal*.

Nanoznanosti in izobraževanje na srednji in nižjih stopnjah

Z namenom pomagati tej novi disciplini, je bil v ZDA ustanovljen NCLT (*National Center for Learning and Teaching in Nanoscience and Engineering*). Ta večinstitucionalna organizacija veliko pozornosti posveča oblikovanju učnega načrta. Preneseno v naš sistem šolanja bi lahko rekli, da se ukvarjajo z oblikovanjem učnih načrtov z vsebinami nanoznanosti za višje razrede osnovne šole in nižje razrede srednje šole.

V višjih razredih osnovne šole predlagani učni načrti zajemajo naslednje vsebine:

1. velikosti in razmerja;
2. lastnosti materialov;
3. lastnosti delcev;
4. modeliranje;
5. sile;
6. orodja pri oblikovanju nanomaterialov in nanodelcev;
7. samosestavljanje;
8. tehnologija in družba.

Učni načrti v srednjih šolah naj bi vsebovali vsebine kot so:

1. velikosti in razmerja;
2. lastnosti, pogojene z velikostjo;
3. orodja za karakterizacijo nanodelcev;
4. modeli in simulacije;
5. značilnosti površin;

6. družba in izobraževanje javnosti;
7. samosestavljanje;
8. razmerje med površino in volumnom;
9. kvantna mehanika.

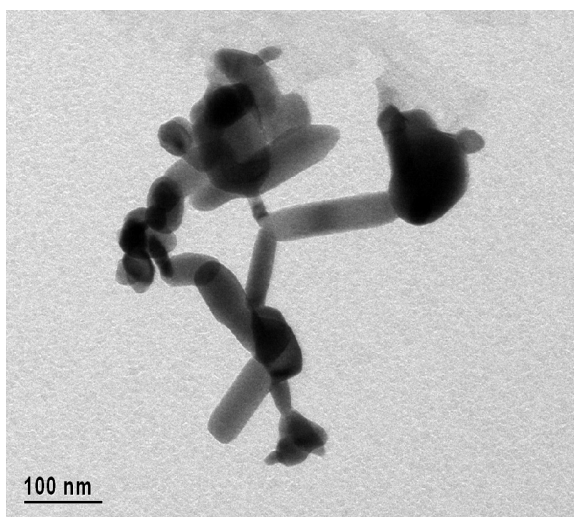
Predlog, ki so ga oblikovali strokovnjaki v *NanoLeap* projektu, predvideva oblikovanje samostojnih učnih enot v osnovnošolskem poučevanju nanoznanosti. Te naj bi bile osredotočene okoli vsebin kot so: pomen velikosti delcev na praktičnih primerih kot so npr. prozorne sončne kreme, čista energija in ultrafiltracija. Sodelavci v drugem podobnem Nanosense projektu pa se bolj zavzemajo za integracijo vsebin nanoznanosti v obstoječe vsebine.

Za vključevanje novih vsebin v že obstoječe učne načrte ali dopolnitev in sprememba učnih načrtov z novimi vsebinami pa zahteva ustrezno izobražene učitelje. Zato je ena od ključnih aktivnosti NCLT izvedba usposabljanja za bodoče učitelje. NCLT organizira vsakoletne intenzivne dvotedenske poletne šole za učitelje. Poleg tega je na voljo še ena zanimiva pridobitev, ki izvira iz Univerze Wisconsin Madison in se sedaj nadaljuje na Centralni Univerzi Michingen. To so *Online Nanoscience* tečaji za učitelje (*Online Nanoscience for Teachers*). V tem primeru gre za osem tedenske tečaje na daljavo. Učitelji se učijo o lastnostih nanomaterialov, obravnavajo pa še družbene vidike nanotehnologij.

V tečaju za učitelje, ki ga organizirajo na *Rice Univerzty* v CBEN (*Center for Biological and Environmental nanotechnology*) uporabljano celo virtualne laboratorije za predstavitev trenutnih znanstvenih trendov na področju nanoznanosti. Brez dvoma so ponujeni tečaji dobrodošli in uporabni za vse zainteresirane učitelje, ki bi se želeli seznaniti s temi vsebinami (*International NanoScience Community Nanopaprika.eu*). *Rice University in Cape Town, South Africa-based Shuttleworth Foundation* načrtujeta skupen razvoj najboljše zbirke materialov za poučevanje vsebin iz nanoznanosti v osnovnih in srednjih šolah. Zbirka materialov je prosto dostopna (*Rice-African partnership is open-education blockbuster*).

O izobraževanju iz področja nanoznanosti v najzgodnejših letih izobraževanja je bilo veliko govora na prvi mednarodni konferenci o nanoizobraževanju v Aziji in Tajvanu (*1st International Conference for Nano Education at the Asian Institute in Thailand 2006*, NanoNEWS.TV). Iniciativa se je nadaljevala na ICS-UNIDO srečanju v Italiji, kjer je bilo mnogo vsebin namenjenih ravno seznanjanju otrok z nanoznanostjo (ICS-UNIDO 2005). Osnovno vprašanje, ki se pogosto pojavlja je, kako naučiti tako mlade otroke zapletene nanoznanosti? V šolskih laboratorijih na nekaj kitajskih osnovnih šolah so se tega lotili zelo uspešno (ICS-UNIDO 2005). Za najmlajše imajo nanoigralnice, ki so opremljene s posebnimi mikroskopi, ki omogočajo vpogled v čaroben

nanosvet. Spoznanja so zabavna in preprosta. Učenci prvega in drugega razreda se pod nadzorom »drenjajo« okoli mikroskopov. Po tem se jih spodbudi, da govorijo, pišejo in rišejo svoja doživetja ob srečanju z nanodelci in nanoroboti. Učitelji se povsem samostojno odločajo, v katere predmete bodo vključevali vsebine iz nanoznanosti. V najnižjih razredih mnogi učitelji vključijo nanoznanosti v likovni pouk. Na ta način združujejo lepoto narave s kreativnostjo in domišljijo otrok. V tretjem in četrtem razredu učenci že sami sestavljajo različne elemente in s tem ponazarjajo nanostrukture in nanorobote. Učenci se naučijo, da so molekule grajene iz atomov in da je snov grajena iz molekul. V petem in šestem razredu učenci že dojemajo abstraktne stvari (Fotografija 1). Naredijo projekt na temo nanotehnologij, sposobni so že bolj poglobljenega razumevanja nanotehnologij in domišljiji dajo prosto pot s sestavljanjem, opisovanjem in risanjem nanorobotov (Risba 1). Z mikroskopom proučujejo lase in opazovanja tudi opišejo. Na ta način se učijo oblikovati prve zapiske o svojih opazovanjih in dognanjih, jih predstaviti, diskutirati ter primerjati s sošolci (*Nano for kids*).

Fotografija 1: Posnetek nanodelcev cinkovega oksida, ki je prisoten v številnih kozmetičnih izdelkih. Nanodelci so veliki od nekaj 10 nm do 100 nm in več. Nanodelci se radi družijo v naključne skupke ali pa se organizirajo v prave sestavljanke. Pri samosestavljanju nanodelcev je potrebno nadzorovati lego delcev, da se nato povežejo v želeno strukturo. Lahko se povežejo tudi v prave robote. Na fotografiji je skupina nanodelcev cinkovega oksida v naključnem skupku. Vzorec nanodelcev je za namene mikroskopije pripravila in posnela fotografijo s transmisijskim elektronskim mikroskopom raziskovalka Živa Pipan na Oddelku za biologijo, Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani).

Risba 1: Nanorobot, kot si ga predstavlja enajstletnik. Nanoroboti prihodnosti naj bi bili zmožni opravljati številne naloge, med drugim tudi samopodvajanje. To dejstvo je vir premnogih idej za znanstveno fantastične zgodbe in tudi vir številnih dilem in dvomov povezanih z upravičenostjo in varnostjo proizvodov nanotehnologij (narisal Karel Filip Drobne, 11 let).

Nanoznanosti in formalno izobraževanje v Sloveniji

V Sloveniji prav nič ne zaostajamo na področju univerzitetnega izobraževanja iz nanoznanosti. Inštitut Jožef Štefan je leta 2004 ustanovil mednarodno podiplomsko šolo, v kateri je smer Nanoznanost in nanotehnologije.

Poseben poudarek v tej smeri je namenjen podrobni obravnavi nanomaterialov in nanokompozitov, biomaterialov, materialov, potencialno uporabnih za miniaturizacijo elektronskih komponent in elementov za kvantne računalnike, materialov, uporabnih za »spintroniko«, kjer namesto elektronov logične in druge operacije izvajamo s spini in kjer pričakujemo novo stopnjo miniaturizacije. V študij so vključene tudi raziskave novih raziskovalnih tehnik in metod za študij strukture in dinamike nanomaterialov.

Na Univerzi v Ljubljani bo v letu 2009/2010 prvič razpisan doktorski študij Bioznanosti, znotraj katerega bo znanstveno področje Nanoznanosti (Univerza v Ljubljani, podiplomski študiji). Ta študij daje večji poudarek interakcijam med biološkimi sistemi in nanomateriali. Poudarek daje tudi študiju potencialnih kvarnih učinkov, ki jih te interakcije prinesejo in temu, kako narediti nanomateriale za medicinsko, farmacevtsko, okoljsko in

podrobne aplikacije čim bolj varne. Oba študija vključujeta še družben vidik razvoja nanotehnologij ter vlogo nanotehnologij v prihodnosti.

Pri obeh študijah je težišče na znanstvenem raziskovanju, katerega rezultati so mednarodno objavljeni na mednarodnih izmenjavah učiteljev in študentov. Oba študija sta namenjena oblikovanju vrhunskih strokovnjakov na področju nanoznanosti.

V Sloveniji ni formalnega izobraževanja na področju nanoznanosti na nižjih nivojih izobraževanja. So pa nanodelci, npr. nanodelci ogljika C₆₀, omenjeni že v učbenikih za kemijo za višje razrede osnovne šole.

Zaključek

Nanotehnologije bo potrebno obravnavati kot del našega vsakdanjega življenja in ne le kot tehnologije, pač pa morda kot novo organizacijo družbe, novo delitev moči in nov vrednostni sistem. Nanoera nam ne prinaša le novih materialov in njihove uporabe v vsakdanjem življenju. Nova era nam prinaša tudi številne spremembe in izzive, med drugim tudi v izobraževanju. Brez dvoma so nanoznanosti nova disciplina, ki mora nemudoma najti svoje mesto v učnih programih. Ali se bo umestila kot novo področje ali se bo vpletla v obstoječe vsebine naravoslovja, bodo odločili tisti, ki bodo te vsebine poučevali. Vsekakor pa se mora vključiti tudi v družboslovne tematike, saj nanotehnologija počasi posega na vsa področja delovanja družbe. Potrebno je ravnati hitro in s pridom izkoristiti znanja, izkušnje in dostopna gradiva, ki so na svetovnem spletu ravno s tem namenom. V Sloveniji nam je že uspelo postaviti univerzitetne študijske programe nanoznanosti in nanotehnologij. Upamo, da bomo kmalu prenesli vsebine iz nanoznanosti tudi v nižje stopnje izobraževanja. Namen tega je, da si nanoprihodnost ustvarjamo skupaj, z zadostno mero odgovornosti in znanja in je ne prepustimo izbrancem, ki bodo obvladovali nanodimenzije.

Literatura

1. BMBF (2009), Nanotechnology: A Future Technology with Visions. Dostopno 15. 5. 09 prek: www.bmbf.de/en/nanotechnologie.php
2. CORDIS (2009). Dostopno prek: www.cordis.lu/nanotechnology/actionplan.htm
3. Chesneau, A. in dr. (2008): Teaching nanoscience across scientific and geographical borders—A European Master programme in nanoscience and nanotechnology. Journal of Physics: Conference Series 100 032002. Dostopno 15. 5. 09 prek:

- <http://iopscience.iop.org/1742-6596/100/3/032002/?ejredirect=.iopscience>
4. Drobne, D. (2007): Nanotoxicology for safe and sustainable nanotechnology. *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju*. (58): 471–478.
 5. EC EDUCATION AND TRAINING: A single umbrella for education and training programmes. Dostopno 15. 5. 09 prek:
http://ec.europa.eu/education/programmes/llp/index_en.html
 6. EMM nano ERASMUS MUNDUS: Masters of nanoscience and nanotechnology. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.emm-nano.org/indexnano.htm>
 7. Erasmus Mundus Master Nanoscience and Nanotechnology. Europe. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.scholarshipnet.info/postgraduate/europe-erasmus-mundus-master-nanoscience-and-nanotechnology/>
 8. ETC (2005): A Tiny Primer on Nano-scale Technologies and The Little BANG Theory. Dostopno 15. 5. 09 prek:
http://www.etcgroup.org/upload/publication/55/01/tinyprimer_english.pdf
 9. EU Communication (2009). Dostopno 15. 5. 09 prek:
ftp://ftp.cordis.europa.eu/pub/nanotechnology/docs/nano_com_en_new.pdf
 10. Global Nanotechnology Network. Dostopno prek:
www.globalnanotechnologynetwork.org
 11. GradSchool.com. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.gradschools.com/search-international/Europe/Nanoscience-Nanotechnology/420.html>
 12. Greenberg, A. (2009): Integrating Nanoscience into the Classroom: Perspectives on Nanoscience Education Projects. *ACS Nano*, III (4): 762–769.
 13. ICS-UNIDO meeting (2005). Dostopno 15.5.09 prek:
<http://www.tntg.org/documents/UNTrieeste.pdf>
 14. International NanoScience Community, Nanopaprika.eu: Spicy world of NanoScience. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.nanopaprika.eu/profiles/blogs/how-to-teach-nanotechnology-in>
 15. IJS, Nanoznanosti in nanotehnologije, Mednarodna podiplomska šola Jožefa Stefana. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.mps.si/splet/studij.asp?lang=slo&main=1&left=2&left1=6&id=6&m=3>
 16. NanoNEWS.TV. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.nanonews.tv/documents/corporate.html>
 17. Nano for kids. Dostopno 15. 5. 09 prek:
<http://www.nanonews.tv/documents/44.html>
 18. Nanotechnology Masters Courses Directory. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.nano.org.uk/nanomasters/>

19. National Center for Learning and Teaching in Nanoscience and Engineering. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.nclt.us/>
20. National Informal Science Education Network Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.nisenet.org/>
21. National Nanotechnology Initiative Education center. Dostopno 15. 5. 09 prek: http://www.nano.gov/html/edu/home_edu.html
22. NanoEd resources portal. Dostopno 15. 5. 09 prek: http://www.nanoed.org/degree/degree_others/
23. NanoLeap project. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.mcrel.org/nanoleap/>
24. Nanosense project. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://nanosense.org/>
25. Online Nanoscience for Teachers. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.nsec.wisc.edu/NS--Nugget.php?ID=19>
26. Report on Nanosciences and nanotechnologies: An action plan for Europe 2005–2009
27. (2006/2004(INI) FINAL, A6-0216/2006, 22. 6. 2006), Committee on Industry, Research and Energy, Rapporteur: Miloslav Ransdorf. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?storyCode=204101§ioncode=26>
28. Rice-African partnership is open-education blockbuster. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.media.rice.edu/media/NewsBot.asp?MODE=VIEW&ID=11757>
29. Sweeney, A.E. in Seal, S. (2008): Nanoscale Science and Engineering Education, American Scientific Publishers. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.aspbs.com/nsee.htm>
30. Mednarodna podiplomska šola Jožefa Stefana (MPS): Nanoznanost in nanotehnologije. Dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.mps.si/splet/studij.asp?lang=slo&main=1&left=2&left1=2&id=2&m=3>
31. Merkle, R.C. (1997): It's a Small, Small, Small, Small World. Technology Review, pp. 25. dostopno 15. 5. 09 prek: <http://www.zyvex.com/nanotech/smallWorld.html>
32. Roco, M.C. in Bainbridge, W.S. (2002): Societal Implications of Nanoscience and Nanotechnology. Springer-Verlag, New York, LLC.
33. Roco, M.C. (2004): The US National Nanotechnology Initiative after 3 years (2001–2003). Nanoparticle Res (6):1–10.
34. Scientific Committee On Emerging And Newly Identified Health Risks (SCENIHR, 2005): The appropriateness of existing methodologies to assess the potential risks associated with engineered and adventitious products of nanotechnologies. Dostopno prek: <http://files.nanobio-raise.org/Downloads/scenih.pdf>

35. Univerza v Ljubljani, podiplomski študij. Dostopno prek: http://www.uni-lj.si/studij_na_univerzi/podiplomski_studij.aspx.
36. University of Toronto Faculty of Applied Science and Engineering. Dostopno prek: http://en.wikipedia.org/wiki/University_of_Toronto_Faculty_of_Applied_Science_and_Engineering#Programs

Lidija Globevnik

Upravljanje voda v Sloveniji in območja s posebnimi režimi

POVZETEK

Upravljanje z vodami obsega varstvo voda, urejanje voda in odločanje o rabi voda. Cilji varstva voda so doseganje dobrih ekoloških in kemijskih lastnosti površinskih voda in dobrega kemijskega ter količinskega stanja podzemnih voda. Ker se tega področja dotikajo številni zakoni, je upravljanje voda zapleteno, večkrat nepregledno in včasih neučinkovito. Čeprav ima Slovenija med državami Srednje in Južne Evrope največ lastnih vodnih zalog na prebivalca in je skupno letno zajeta voda na prebivalca glede na Evropo najmanjša v Sloveniji, je stanje voda v Sloveniji nezadovoljivo. Gradnje v vodnem in obvodnem prostoru, zaradi česar se uravnavajo, utrjujejo in poglobljajo vodotoki, ter hitro odvajanje padavinske vode do vodotokov, povzroča splošno zmanjševanje zadrževanja vode v pokrajini. Z manjšimi zalogami vode, daljšimi sušami, večjimi poplavami, ki zaradi tega nastajajo, je verjetnost, da bodo naše vode v dobrem ekološkem in kemijskem stanju manjše. Za doseganje ciljev upravljanja voda so v različnih zakonodajah določena območja s posebnimi režimi upravljanja. To so vodovarstvena območja, občutljiva in ranljiva območja, za vodni režim pomembna območja, območja kopalnih voda, območja določena za zaščito ekonomsko pomembnih vrst in območja določena za varovanje habitatov in vrst, kjer je ohranjanje in izboljšanje stanja voda pomemben dejavnik pri njihovem varovanju. Nadejamo se, da se bo stanje voda in možnosti rabe voda izboljšale z uveljavljanjem pogojev in omejitev za ta območja.

KLJUČNE BESEDE: upravljanje z vodami, Vodna direktiva, zakon o vodah, območja posebnih režimov, raba vode, vodne zaloge, vodna območja, vodna telesa

ABSTRACT

Water management embraces water protection, surface water maintenance with flow regulation measures and decision-making on water usage. The main objectives of water protection are to provide for good ecological and chemical characteristics of surface waters and for a solid chemical and quantitative status of ground waters. Considering that it is subjected to numerous laws, water management is a fairly complicated, often non-transparent and at times inefficient activity. Although Slovenia can boast the highest amount of own water supply per capita among all central and south

European countries and although the total annual water supply capture per capita with regard to Europe is the lowest in our country, the state of waters in Slovenia is unsatisfactory. Construction of various facilities in and along the waters, owing to which watercourses are regulated, consolidated and deepened, and the rapid diversion of rainwater into watercourses cause a general reduction of water retention capacities in the landscape. With lesser water supplies, longer droughts and greater floods, the likelihood that our waters will be in a good ecological and chemical state is becoming increasingly small. In order to achieve water management goals, areas with special management regimes are stipulated by various laws. These are drinking water protection areas, sensitive and vulnerable areas, endangered areas (flood, erosion, landslides, avalanches), bathing waters areas, areas earmarked for the protection of economically significant species, and areas earmarked for the protection of habitats and species, where the conservation and improvement of the state of waters is a highly significant factor as far as their protection is concerned (Natura 2000). It is to be hoped that the state of waters and possibilities of water use will improve through the implementation of conditions and limitations regulated for these particular areas.

KEY WORDS: Water management, Water Framework Directive, water law, special management regimes, water use, water budget, water districts, water bodies

Uvod in problemska izhodišča

Pravne podlage upravljanja voda v Sloveniji so opredeljene z zakonom o vodah, zakonom o varstvu okolja ter z zakoni o ratifikaciji mednarodnih pogodb. V te zakone je prenešena vodna politika Evropske unije (Vodna direktiva, Nitrarna direktiva, Direktiva o podzemnih vodah, Direktiva o okoljskih standardih na področju vodne politike, Kopalna direktiva, Poplavna direktiva, Okvirna direktiva o morski strategiji, Direktiva o odvajanju in čiščenju komunalnih odpadnih voda) in priporočila Organizacije za ekonomsko sodelovanje in razvoj (MOP, 2009).

Zakon o vodah ureja upravljanje z vodami (morjem, celinskimi in podzemnimi vodami) ter vodnimi in priobalnimi zemljišči in obsega varstvo voda, urejanje voda in odločanje o rabi voda. Z Vodno direktivo in drugimi na vode vezanimi direktivami smo v Sloveniji prevzeli evropski koncept upravljanja voda: a) upravlja se po vodnih območjih in na nivoju porečij in povodij, b) upravljanje izhaja iz okoljskih ciljev, c) upošteva se ekonomski

vidik, d) nujno je sodelovanje deležnikov in javnosti). Ker pa se upravljanja voda dotikajo še zakoni o varstvu okolja, graditvi objektov, urejanju prostora, ohranjanju narave, zdravstveni ustreznosti živil, varstvu pred naravnimi in drugimi nesrečami, ribištvu, gozdovih in lovstvu, plovbi po vodah, varstvu pred utopitvami in zemljiški knjigi, je upravljanje voda v resnici zapleteno, večkrat nepregledno in včasih neučinkovito. To prepoznamo že v dejstvu, da na tem področju obstaja več kot 700 različnih podzakonskih predpisov in da je stanje voda nezadovoljivo. Četrtnina slovenskih površinskih voda je namreč v slabem stanju, le za dobro osmino voda pa z gotovostjo trdimo, da so v dobrem stanju in bodo take po vsej verjetnosti tudi ostale (Inštitut za vode Republike Slovenije, 2005).

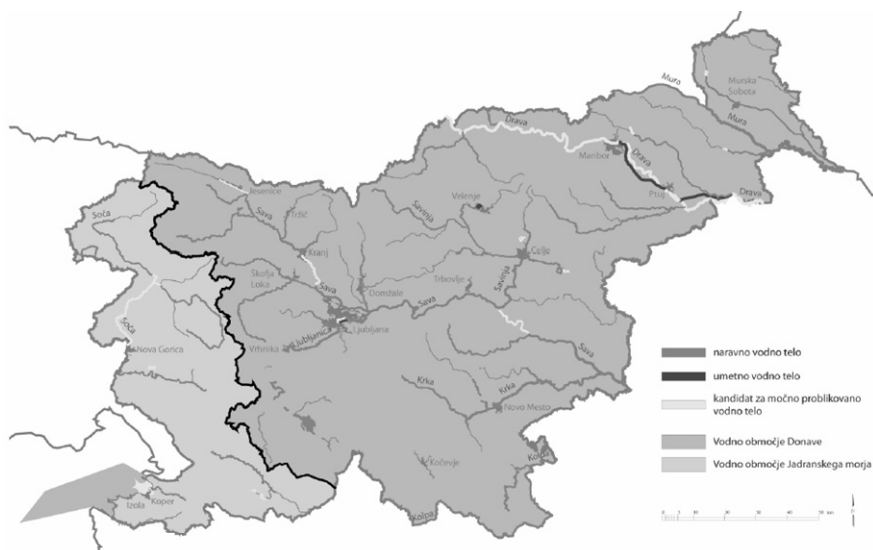
Enega izmed večjih problemov predstavljajo gradnje v vodnem in obvodnem prostoru, zaradi česar se uravnavajo, utrjujejo in poglobljajo vodotoki ter hitro odvajajo (kanalizirajo) padavinske vode do vodotokov. Posledica je splošno zmanjševanje zadrževanja vode v pokrajini. Ob istih padavinah so tako pretoki v reguliranih rekah večji kot bi bili v naravnih, trajanje visokih voda je krajše in bolj rušilno. Hidrološke suše so daljše in pogostejše. Ob večjih temperaturah poleti se ob manjših pretokih dodatno poveča eutroficiranost voda (slaba kakovost voda). Manjšajo se tudi zaloge voda v tleh, gladina podzemne vode se niža. Primer takih sprememb je reka Mura. Zaradi regulacije struge in intenzivne rabe tal v celotnem porečju (urbanizacija, promet, hidroelektrarne, melioracije pritokov) se je poglobilo rečno dno. Znižali so se tudi nivoji podzemne vode. Dogodkov, ko se pojavljajo visoki pretoki je manj, trajanje visokih voda je krajše, poplav je vedno manj. Daljšajo se suše (Globevnik, 2007a). Posledično izginjajo vodni in obvodni habitati, vrstni sestav in kondicija ribjega življa v reki Muri pa odraža negativne vplive človekovih posegov (Povž in dr., 2009). Zaradi urbanizacije, agromelioracij in hidrotehničnih posegov v rečno mrežo v preteklosti so se za 60 % zmanjšale vodozadrževalne sposobnosti območja Mure v Sloveniji (Globevnik, 2007a). Ugotovljeno je, da so poleg zmanjšanja številčnosti pojavljanja visokih vod glavni vzroki izginjanju vodnih in obvodnih habitatov (Globevnik in Kaligarič, 2005) prekinjene povezave glavne rečne struge z rokavi, zmanjšanje poplavnih površin, regulacije pritokov, krčenje obrežne vegetacije in osuševanje kmetijskih površin na celotnem porečju.

Pomemben cilj upravljanja voda je vzpodbujanje dobrih ekoloških lastnosti tekočih voda, sladkovodnih jezer, morja in somornic ter dobrih kemijskih in količinskih lastnosti podzemnih voda. V Sloveniji imamo razvejano mrežo vodotokov, zato mora biti velik poudarek dan skrbnemu ravnanju z vodo in vodnim prostorom v koridorjih rek vključno s poplavnimi površinami, mrtvicami, jezeri, izviri in drugimi mokrišči. Enako skrb je treba posvetiti preprečevanju in zmanjševanju onesneževanja z dušikovimi in fosforjevimi

spojinami ter nevarnimi kemijskimi snovmi. Dobro ekološko in kemijsko stanje voda je torej v enaki meri, če ne še bolj kot od onesnaževanja, odvisno od vodnih količin. Pri ohranjanju in uravnavanju vodnih količin, s katerimi vzpodbujamo dobro ekološko in kemijsko stanje voda, moramo upoštevati tudi zahteve po vodi za rabo. Pretočne razmere v rekah, mokriščih in poplavnih površinah pa urejati na način, da so tveganja za zdravje ljudi čim manjša in da preprečujemo škode na premoženju ob nastopu izjemnih hidroloških dogodkov (poplave, suše, plazovi). Posebno varovanje potrebujejo tudi mnoge ogrožene živalske in rastlinske vrste, ki živijo ali se prehranjujejo v vodi ali habitatih, ki ne morejo obstajati brez vode (mokrišča, loke, barja, območja z visoko gladino podzemne vode). Takšna območja so tudi nezamenljiv vir pitne vode, hkrati pa pomembna za turistične in rekreacijske dejavnosti. Za doseganje posameznih ciljev upravljanja voda so v različnih zakonodajah določena območja s posebnimi režimi upravljanja. To so vodovarstvena območja, občutljiva in ranljiva območja, ogrožena območja oziroma območja pomembna za vodni režim (poplavna območja, erozijska območja, plazljiva območja in območja snežnih plazov), območja kopalnih voda, območja določena za zaščito ekonomsko pomembnih vrst in območja določena za varovanje habitatov in vrst, kjer je ohranjanje in izboljšanje stanja voda pomemben dejavnik pri njihovem varovanju.

Območja upravljanja

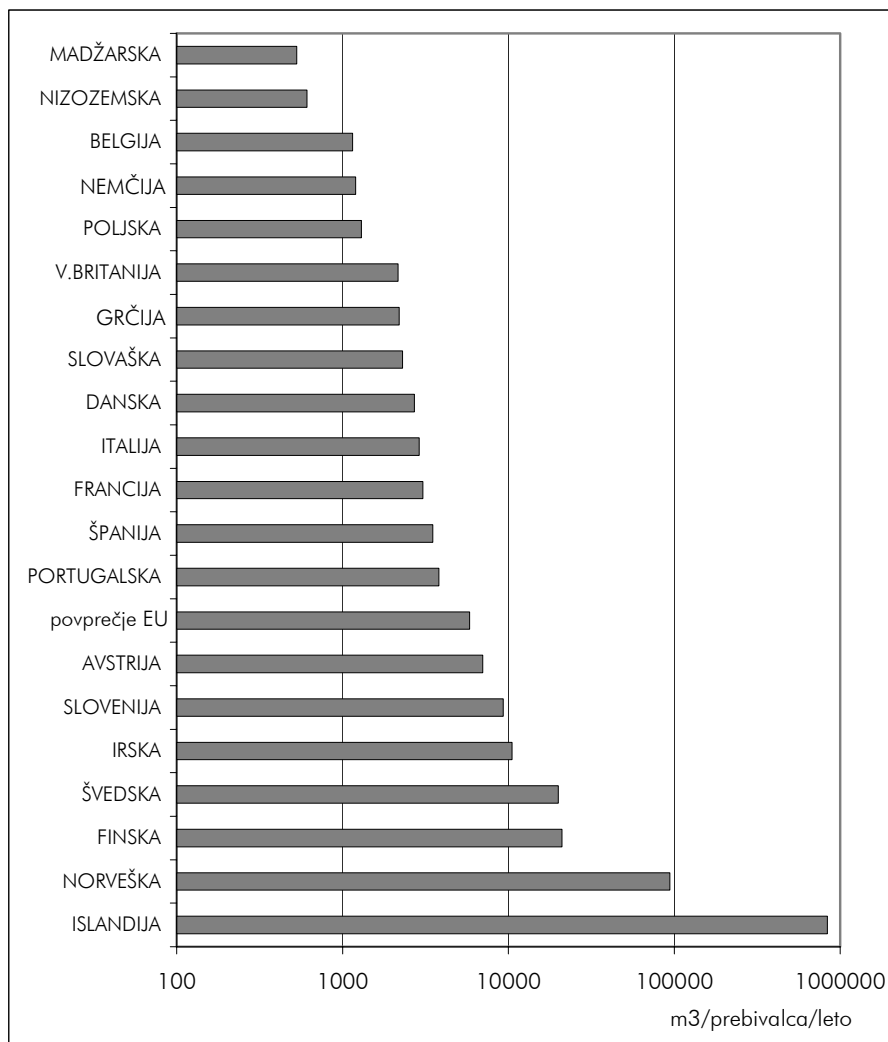
V Sloveniji imam skupno 13.432 km vodotokov s stalno vodo, 16.815 km z nestalno vodo (hudourniki) in 99.9 km dolgo mrežo kanalov. Skupna dolžina vodotokov s prispevno površino nad 100 km² je 2750 km, kar je 9 % cele rečne mreže (račun iz sloja hidrografije generalizirane kartografske baze ravni merila 1: 25000, podatkov GURS) (Globevnik, 2007b). Na območju Slovenije imamo dve vodni območji (slika 1) upravljanja, vodno območje Jadranskega morja in vodno območje Donave. Vodno območje Donave zavzema 81 % površine Slovenije, slaba petina površja pa pripada vodnemu območju Jadranskega morja. Vodna območja so za lažje upravljanje razdeljena na vodna telesa površinskih voda in vodna telesa podzemnih voda, ki so v medsebojni povezavi. To so tudi dejanska območja upravljanja voda, znotraj katerih se ugotavljajo okoljske obremenitve, nadzirajo njihovi vplivi in izvajajo ukrepi na podlagi ugotovljenih vplivov.

Slika 1: Vodna območja v Sloveniji (Globevnik, 2006).

Površinsko vodno telo je »ločen in pomemben element površinskih voda, kakršno je jezero, zbiralnik, vodotok, reka ali kanal, del vodotoka, reke ali kanala, somornice ali del obalne vode«. Pri razmejitvi vodnih teles se upoštevajo pojavi, kot je prehod iz enega tipa vodnega telesa v drugi, spremembe v tipu vode, ali značilna sprememba v stanju vodnega telesa. V Sloveniji je na 65 vodotokih, ki imajo prispevno površino na izlivu v večjo reko ali morje večjo od 100 km², določenih 134 vodnih teles, od tega jih je 25 na vodnem območju Jadranskega morja, preostalih 109 pa na vodnem območju Donave. Vsakemu samostojnemu vodnemu telesu vodotoka so priključeni vsi vodotoki ali njihovi deli, s prispevnimi površinami, manjšimi od 100 km², ki se v to samostojno vodno telo stekajo. V Sloveniji so tri naravna jezera, Blejsko, Bohinjsko in Cerkniško jezero, ki so določena kot samostojna vodna telesa. Vsa so na vodnem območju Donave, kjer je tudi edino umetno vodno telo jezer, Velenjsko jezero. Zaradi antropogenih posegov, povezanih z rabo voda, je na nekaterih vodotokih nastalo tudi 11 vodnih zadrževalnikov, ki so opredeljeni za kandidate močno preoblikovanih vodnih teles (slika 1). Skupno je v Sloveniji določenih 15 vodnih teles jezer in umetnih ojezeritev. Slovensko morje je razdeljeno na šest vodnih teles morja, kamor je uvrščen tudi Škocjanski zatok. Na območju Slovenije je bilo določenih 165 vodonosnih sistemov, ki so bili združeni v 21 vodnih teles podzemnih voda.

Vodne zaloge v Sloveniji in raba vode

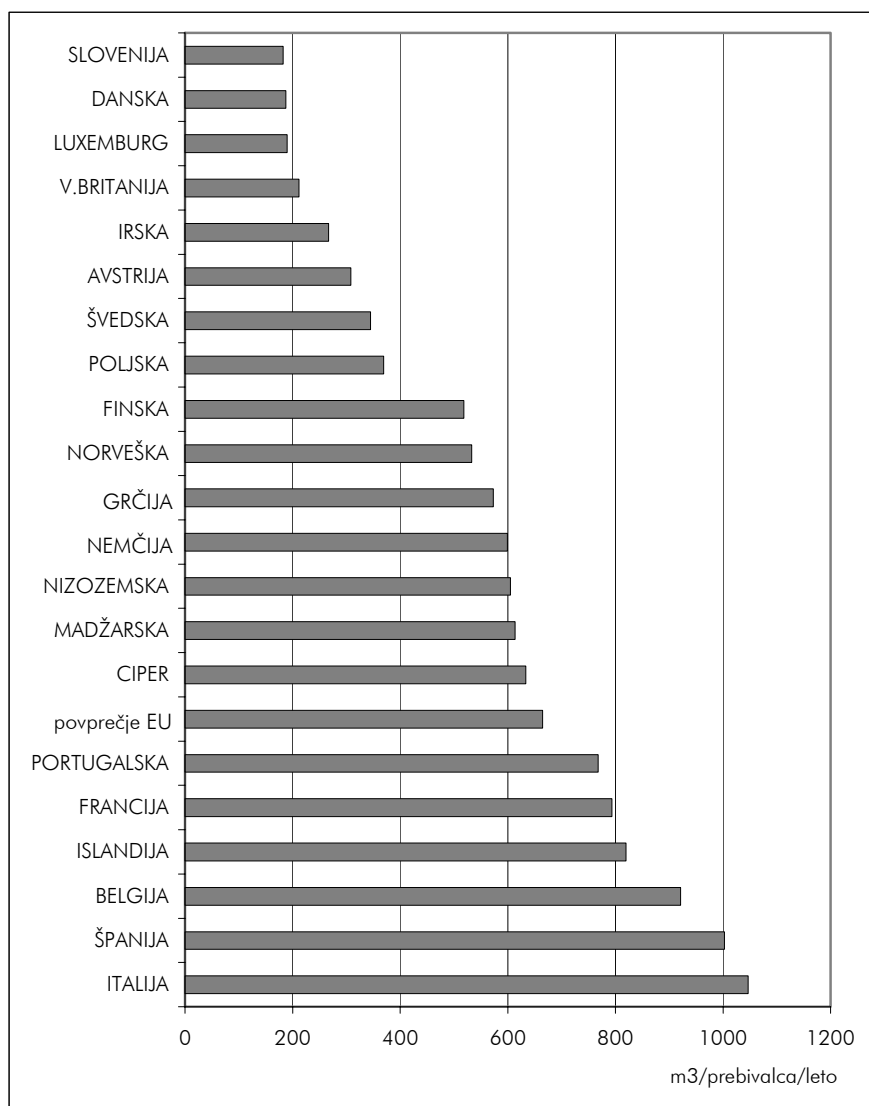

Graf 1: Obnovljive lastne letne zaloge vod na prebivalca evropskih držav. Obnovljiva lastna letna zaloga vode je letna neto količina padavin v državi (Globevnik, 2000).

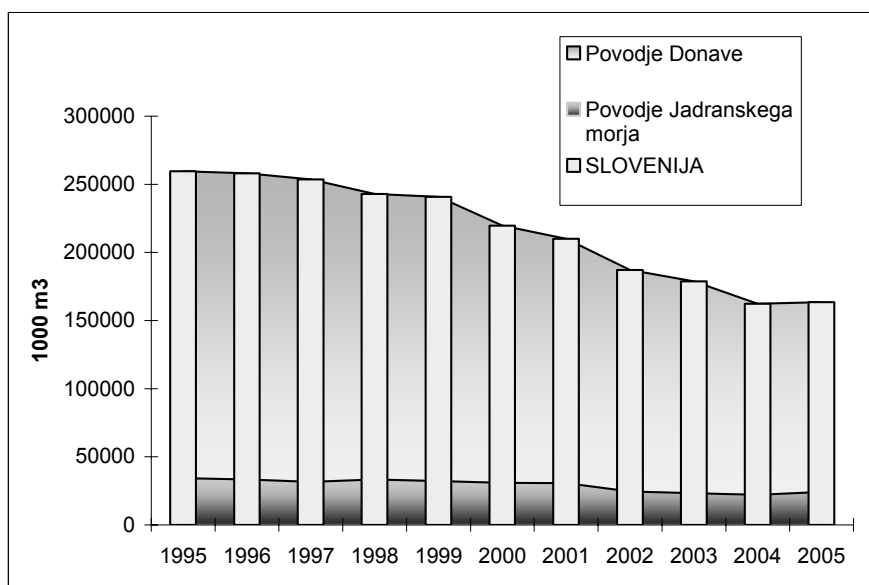
Območje Slovenije letno v povprečju prejme 1580 mm padavin (MOP ARSO, 2008). Skoraj polovica padavin izhlapi, ostali del pa odteče v rekah ali vodonosnikih kot podzemna voda. Vsak prebivalec Slovenije ima tako "na razpolago" 9300 m³ lastnih vodnih zalog, kar je tretjina več od evropskega

povprečja, ki je $7300 \text{ m}^3/\text{pr}/\text{leto}$ (Globevnik, 2000). Med državami Srednje in Južne Evrope ima Slovenija največ lastnih vodnih zalog na prebivalca. Skupne vodne zaloge na prebivalca nad povprečjem Evrope imata še Madžarska in Avstrija, čeprav manjše kot Slovenija (graf 1). Če k lastnim vodnim zalogam prištejemo še iz sosednjih držav pritečeno vodo, ima vsak prebivalec Slovenije na razpolago 17000 m^3 vodnih zalog, kar je štirikrat več od evropskega povprečja, $4300 \text{ m}^3/\text{pr}/\text{leto}$. Več vodnih zalog na prebivalca Slovenije imajo le prebivalci skandinavskih držav (Švedska, Finska, Estonija, Norveška) in Islandije.

Skupno letno zajeta voda na prebivalca v Evropi je najmanjša v Sloveniji (183 m^3), kar je 1 % obnovljivih vodnih zalog (Globevnik, 2000). V Zahodni Evropi se zajame povprečno 16 % vodnih zalog ($665 \text{ m}^3/\text{pr}/\text{leto}$), v Avstriji, ki je po vodnih zalogah podobna Sloveniji pa 2.5 % ($308 \text{ m}^3/\text{pr}/\text{leto}$). Izstopata Italija, kjer zajamejo 32 % vodnih zalog ($1047 \text{ m}^3/\text{pr}/\text{leto}$) in Nemčija s 27 % zajetih vodnih zalog (graf 2). Tri četrtine zajete vode v Sloveniji gre za oskrbo prebivalstva s pitno vodo (Globevnik, 2000). Graf 3 prikazuje gibanje količin zajete vode v Sloveniji za javni vodovod v obdobju 1995-2005 (vir podatkov: SURS). Količine zajete vode za vodovode so v tem obdobju padle od 250 mio m^3 na 165 mio m^3 , kar pomeni za tretjino. Znižanje gre predvsem na račun zmanjšanja izgub v vodovodnih sistemih od leta 2002 naprej in zmanjšanje rabe v storitvenih v proizvodnih dejavnostih.

Graf 2: Skupno zajeta voda na prebivalca v Evropi po državah (Globevnik, 2000).

Graf 3: Zajete količine vode za javni vodovod v Sloveniji med 1995 in 2005 (Vir podatkov: SURS).

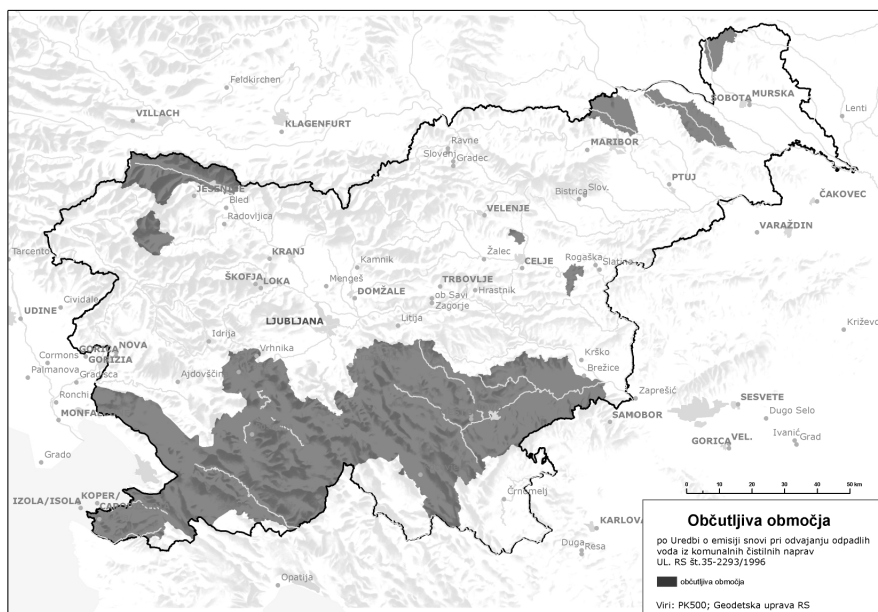
Območja s posebnimi režimi upravljanja

Občutljiva območja

Občutljiva območja v Sloveniji so bila določena na podlagi »Direktive o čiščenju komunalne odpadne vode (91/271/EGS)«. Občutljivo območje je telo površinske vode, pri katerem je mogoče ugotoviti ali pričakovati evtrofikacijo; se ga odvzema ali je namenjeno za oskrbo s pitno vodo, pri kateri je mogoče zaradi odvajanja odpadnih voda pričakovati preseganje mejne vrednosti nitratov, določene za kakovost površinskih voda, ki se jih odvzema za pitno vodo, ali ki se nahaja na območju, kjer je zaradi izpolnjevanja obveznosti iz predpisov s področja voda in ohranjanja narave potrebno nadaljnje čiščenje. Območja so določena na podlagi Uredbe o spremembah in dopolnitvah uredbe o emisiji snovi pri odvajanju odpadnih vod iz komunalnih čistilnih naprav (Ur. list RS, št 31/01, 62/01) (slika 2).

Z določitvijo občutljivih območij so nekateri deli vodnih teles dodatno zaščiteni, kar zmanjšuje njihovo onesnaženost. Zaščiteni so predvsem s strožimi kriteriji pri izpustih odpadnih voda v vode ter rabo prostora na območju vodnih teles. Nedoseganje predpisanih kriterijev za kakovost voda v občutljivih območjih so posledica prekomernega onesnaževanja voda in

vremenski pogoji. Za evtrofikacijo so ugodni pogoji pri majhnih pretokih in visokih temperaturah.

Slika 2: Občutljiva območja v Sloveniji (podatki iz arhiva Inštituta za vode Republike Slovenije).

Ranljiva območja

Nitratna Direktiva oz. direktiva Sveta Evrope 91/676/EEC se nanaša na varstvo voda pred onesnaženjem z nitrati iz kmetijskih virov. Direktiva zahteva, da države članice zaradi varstva voda opredelijo ranljiva območja in vpeljejo operativne programe in predpisane ukrepe za zmanjšanje onesnaženosti z nitrati iz kmetijstva na teh območjih. Slovenska pravna podlaga in predpisi na področju izvajanja nitratne direktive je Zakon o varstvu okolja (ZVO, Uradni list RS, 32/93 in 1/96). Kot ranljivo je opredeljeno celotno območje Slovenije. Na podlagi Zakona o varstvu okolja je bilo sprejetih več podzakonskih predpisov, ki se nanašajo na varstvo voda pred onesnaženjem zaradi kmetijske dejavnosti. Najpomembnejša je Uredba o vnosu nevarnih snovi in rastlinskih hranil v tla (Uradni list RS, 68/96 in 35/01), ki določa mejne vrednosti letnega vnosa rastlinskih hranil v tla, stopnje zmanjševanja vnosa ter druge ukrepe v zvezi s tem. Posebej so določene mejne vrednosti za mineralna in živalska gnojila, prepovedi in časovne omejitve gnojenja z živalskimi gnojili oziroma vnosa dušika. Uredba

opredeljuje tudi vsebino operativnega programa ukrepov zaradi varstva voda pred onesnaževanjem z nitrati iz kmetijstva za ranljiva območja. Pomembno je navodilo za izvajanje dobre kmetijske prakse (Uradni list RS št. 34/00), ki obsega temeljna načela za varovanje voda pred onesnaževanjem z nitrati kmetijskega izvora in navodila za pravilno uporabo rastlinskih hranil v kmetijstvu tako, da lahko rastline v največji možni meri izkoristijo hranila, ter da se pri pridelavi prepreči izgube hranil. Predpis obsega tudi navodila za skladiščenje živinskih gnojil.

Območja Natura 2000

Območja Natura 2000 ali posebna varstvena območja združujejo dva tipa varovanih območij. Posebna območja varstva (SPA), ki so opredeljena po direktivi o pticah in posebna ohranitvena območja (SAC), opredeljena po Direktivi o habitatih. Tako je za vsako območje določena ena ali več živalskih vrst ali habitatni tip, ki jih je treba varovati zaradi njihove ogroženosti. V Sloveniji je kot Natura 2000 območje opredeljeno veliko rek, potokov in izvirov ter vsa večja močvirja, poplavni gozdovi in barja: Mura, Drava, Dravinja pri Zbelovem, Dravinja pri Poljčanah, Ložnica, Nakelska Sava, Sava - Medvode - Kresnice, Sora Škofja Loka - jez Goričane, Savinja - Letuš, Krka, Kolpa, Mirna, Radensko polje, Rašica, Nanoščica, Rinža, Škocjan, Lahinja, Soča z Volarjo, Idrija s pritoki, Nadiža s pritoki, Bloščica, Velka s Slivniškim potokom in Lahinski potok, Radulja, Reka, Dolina Vipave, Lijak, Dolina Branice, Kanal Sv. Jerneja, Sečoveljske soline in estuarij Dragonje, Cerkniško jezero, Sečoveljske soline, Planinsko polje, Kozjansko - Dobrava - Jovsi, Škocjanski zatok, Ljubljansko barje, Krakovski gozd - Šentjernejsko polje, Kobariško blato, Strunjanske soline s Stjužo, Rački ribniki - Požeg.

Območja kopalnih voda

Kopalne vode so opredeljene na podlagi Direktive o kakovosti kopalnih voda št. 76/160/EGS in 2006/7/ES (o upravljanju kakovosti kopalnih voda in razveljavitvi Direktive 76/160/EGS). S podzakonskimi akti zakona o vodah so določena območja kopalnih voda na površinskih vodah, kjer se tradicionalno kopa večje število ljudi in kopanje ni prepovedano, standardi kakovosti za kopalne vode ter obveznost izvajanja monitoringa na teh območjih. Na območjih kopalnih voda je Ministrstvo za okolje in prostor pristojno za spremljanje kakovosti kopalne vode, ki se izvaja v skladu z zahtevami Pravilnika o minimalnih higienskih in drugih zahtevah za kopalne vode (Ur.l. RS 73/03). Kopanje na teh območjih poteka na lastno odgovornost, varnost kopalcev oz. reševanje pa je urejeno s predpisi o varstvu pred utopitvami.

Območja, pomembna za zaščito ekonomsko pomembnih vrst

V letu 2004 so bili v Sloveniji določeni odseki površinskih voda, pomembnih za življenje sladkovodnih vrst rib ter deli morja, kjer je kakovost vode primerna za življenje in rast morskih školjk ter morskih polžev. Za ta območja so bili sprejeti predpisi o izvajanju o imisijskem monitoringu kakovosti površinske vode za življenje in rast morskih školjk in morskih polžev ter predpisi o imisijskem monitoringu kakovosti površinske vode za življenje sladkovodnih vrst rib. Glede na podatke Statističnega urada RS, Statistični letopis 2005 so ekonomsko pomembne kategorije morski ribolov, vzreja morskih živali, vzreja sladkovodnih rib in športni ribolov v kopenskih vodah.

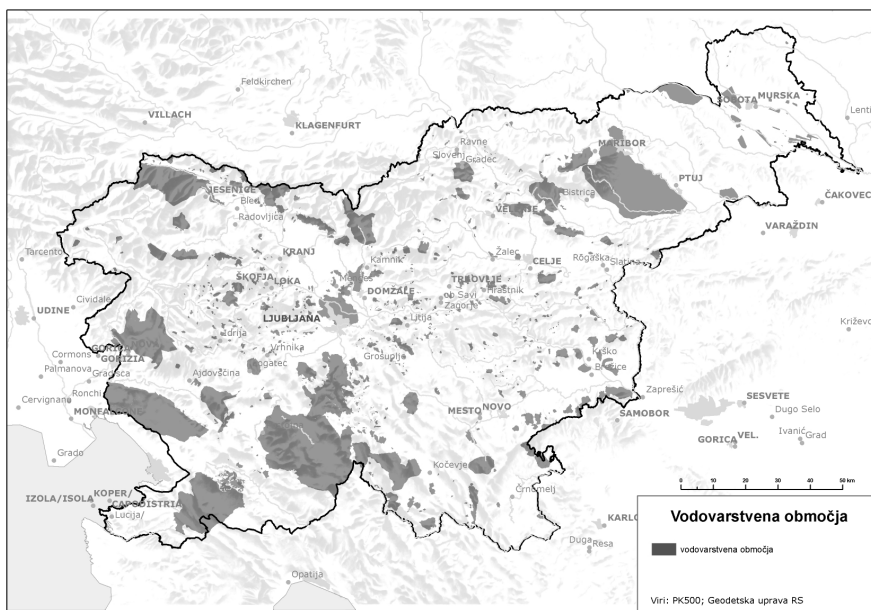
Salmonidne in ciprinidne vode

V Sloveniji je definiranih 23 odsekov površinskih vodotokov, ki so na podlagi ihtioloških podatkov uvrščeni v 13 salmonidnih in 10 ciprinidnih območij. V večini primerov je dolžina določenih odsekov večja od dolžine vodnega telesa. Na salmonidnih in ciprinidnih območjih je potrebno vzdrževati oz. izboljšati stanje voda, da se omogoči življenje salmonidnih in ciprinidnih vrst rib. Kakovost površinskih voda za življenje sladkovodnih vrst rib je določena v Uredbi (Ur.l. RS, št. 46/2002). Le ta predpisuje mejne in priporočene vrednosti fizikalnih in kemijskih parametrov kakovosti površinske vode za salmonidne in ciprinidne vrste in s tem določa območja posebnih režimov, na katerih se izvaja potreben monitoring. Na območju celotne Slovenije so na skupno 22 odsekih rek (na 35 vodnih telesih) definirana območja salmonidnih in ciprinidnih voda.

Vodovarstvena območja

Z zakonom o vodah je varovanje vodnih teles, ki se uporabljajo za odvoz ali so namenjena za javno oskrbo s pitno vodo v pristojnost države. Vodovarstvena območja so zavarovana z akti Vlade Republike Slovenije. Zaščitni ukrepi, prepovedi in omejitve se nanašajo tako na gradnjo objektov kot tudi na ravnanje s kmetijskimi in drugimi zemljišči in so na posameznem notranjem vodovarstvenem območju različno strogi.

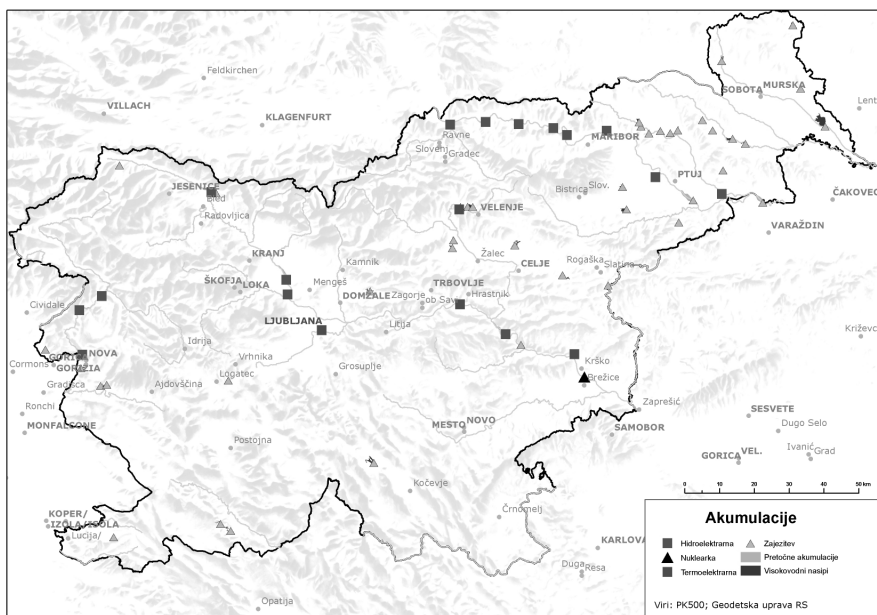
Za celotno območje Republike Slovenije je vzpostavljen Register o vodovarstvenih območjih virov pitne vode, ki ga vodi MOP Agencija Republike Slovenije za okolje. Na vodnem območju Jadranskega morja se v registru vodi 80 aktov o varstvu virov pitne vode, pri čemer vodovarstvena območja predstavljajo površino 97 003 ha. Na vodnem območju Donave se v registru vodi 342 aktov o varstvu virov pitne vode, pri čemer vodovarstvena območja predstavljajo površino 345 819 ha. Prikazana so na sliki 3.

Slika 3: Vodovarstvena območja v Sloveniji (podatki iz arhiva Inštituta za vode Republike Slovenije).

Območja pomembna za vodni režim

Območja, ki oblikujejo vodni režim, so vodna zemljišča in priobalna zemljišča, poplavna območja, erozijska območja, območja vodnih in suhih zadrževalnikov (zaježitve), območja pretočnih akumulacij in hidroelektrarn, razbremenilniki za visoke vode, visokovodni nasipi, območja drugih pomembnih ureditev in objektov vodne infrastrukture in območja večje izmenjave površinske in podzemne vode in večjih sposobnosti zadrževanja vode. Pomembnost teh območij je odvisna od več kriterijev: občutljivost vodnega telesa (ekološko in kemijsko stanje), potrebe po vzdrževanju javnega dobrega, naravne in socialne razmere na območju, ki ga je treba varovati pred škodljivim delovanjem voda, velikost potrebnih ukrepov vključno z njihovo izvedljivostjo in višino stroškov ter posledicami za naravno ravnoesje. Na sliki 4 so prikazane pretočne akumulacije, hidroelektrarne, visokovodni nasipi in zadrževalniki v Sloveniji.

Slika 4: Pretočne akumulacije, hidroelektrarne, visokovodni nasipi in zadrževalniki (zejezitve) v Sloveniji (podatki iz arhiva Inštituta za vode Republike Slovenije).

Zaključek

Z manjšimi zalogami vode, daljšimi sušami in večjimi poplavami bomo težko dosegli, da bodo naše reke in jezera v dobrem ekološkem in kemijskem stanju. Četudi bomo zgradili vse čistilne naprave, v vode pa odvajali manj odpadnih snovi, naše vode ne bodo v dobrem stanju. Ogrožena bo obstoječa raba voda, nove rabe pa ne bodo mogoče.

Najbolj pomembno je, da ne gradimo v vodnem in obvodnem prostoru in ga ne utrjujemo z umetnimi materiali. Pomembno je tudi, da preprečujemo in zmanjšujemo onesneževanja z dušikovimi in fosforjevimi spojinami (kmetijstvo) ter nevarnimi kemijskimi snovmi (kmetijstvo, industrija, poslovno obrtne cone). Pretočne razmere v rekah in na poplavnih površinah urejamo tako, da zmanjšujemo tveganja za zdravje ljudi, zmanjšujemo morebitne škode na premoženju in hkrati omogočamo obstoj na vodo veznih živalskih in rastlinskih vrst. Za zmanjševanje eutrofikacije voda in za vzpostavljene boljše razmere za življenje na vodo vezanih živalskih in rastlinskih vrst bi bilo prav, da so ob brežinah široki pasovi naravne grmovne, drevesne ali travniške vegetacije. In nenazadnje, na vodah in ob njih bi morali

podpirati zmerno turistično in rekreacijsko dejavnost, saj se zaradi nje ob vodah več gradi, onesnažuje, uničuje rastlinje in moti mir živalskemu svetu.

Viri

1. Globevnik, L. (2000): *Raba vode, problematika oskrbe z vodo – primerjava Slovenija in EU*. Zbornik posvetovanja Kakovost pitne vode, Ljutomer, 11.-13. Oktober 2000.
2. Globevnik, L. (2006): *Izvajanje Vodne direktive v Sloveniji: predstavitev prvih ocen možnosti doseganja okoljskih ciljev za vodna telesa v Sloveniji po načelih Vodne direktive*. Inštitut za vode Republike Slovenije, 2006. ISBN 961-90074-1-7.
3. Globevnik, L. (2007a): *Hidrogeološke lastnosti prostora reke Mure v Sloveniji – stanje, trendi*. Raziskave s področja geodezije in geofizike 2006. Zbornik predavanja. Ljubljana. Str. 11-19.
4. Globevnik, L. (2007b): *Small water bodies - Briefing for EEA*. Report. Prepared by ETC/W.
5. Globevnik, L. in Kaligarič, M. (2005): Hydrological changes of the Mura River in Slovenia, accompanied with habitat deterioration in riverine space. *Materials and Geoenvironment*. Vol. 52, no. 1, pp. 45-49. Aug. 2005.
6. Inštitut za vode Republike Slovenije (2005): *Ocena in ugotavljanje, ali bodo vodna telesa površinskih voda dosegla cilje kakovosti – Ocena IzVRS junij 2005*, Ljubljana, September 2005.
7. (MOP ARSO) Ministrstvo za okolje in prostor Agencija RS za okolje (2008): *Vodna bilanca Slovenije 1970-2000*. Ljubljana.
8. (MOP) Ministrstvo za okolje in prostor (2009): *Problematika upravljanja voda. Izhodišča, cilji in naloge ter aktualna problematika*. Gradivo za obravnavo na Odboru za okolje in prostor DZ, 17. 4. 2009.
9. Povž, M., Šumer, S., Globevnik, L. (2009): Varstvo biodiverzitete reke Mure v Sloveniji – Biomura Life spremljanje stanja ciljnih vrst rib. *Slovenski vodar*. 19-20: 24-28.

Predstavitve avtoric in avtorjev

Maja Bahor

je doktorska študentka na Fakulteti za družbene vede, Univerze v Ljubljani. Raziskovalno se ukvarja s koncepti participativne demokracije v okoljsko zaščiteneh območjih in s teorijo politične ekologije. Kot asistentka je zaposlena na Fakulteti za družbene vede, na Katedri za teoretsko analitsko politologijo.

Maja Bahor, MSc, is a doctor student candidate on Faculty of social sciences, University of Ljubljana. She researches concepts of participatory democracy within environmentally protected areas and theory of political ecology. She works as a teaching assistant at the Faculty of social sciences, University of Ljubljana, Chair of Theoretical political science at the pregraduate studies.

Barbara Bezec

je odgovorna urednica *Časopisa za kritiko znanosti* (od julija 2006) ter avtorica in prevajalka več znanstvenih in strokovnih člankov. Je predsednica in soustanoviteljica društva *Politični laboratorij* in večletna aktivistka na področju državljanskih pravic, svobode gibanja, mirovništva in avtonomnih prostorov. Trenutno piše doktorsko disertacijo iz politične filozofije z naslovom *Konstitucionalizacija evropskega državljanstva: državljanstvo kot družbena praksa*.

Barbara Bezec is the acting editor in chief of *Časopis za kritiko znanosti* (since July 2006) and the author and translator of numerous scientific articles. She is the cofounder and president of the association *Political Laboratory* and a long-year activist on the field of citizenship rights, freedom of movement, peace movement and autonomous spaces. At the moment she is writing her PhD thesis in political philosophy *Constitutionalization of European Citizenship: Citizenship as Social Practice*.

Katarina Bizjak

je leta 2004 diplomirala na Fakulteti za šport in sedaj nadaljuje izobraževanje v okviru doktorskega študija pedagogike na Filozofski fakulteti. Po diplomi je eno leto živela v Londonu, tam pa se je začela ukvarjati s cirkuškimi veščinami. Po vrnitvi v Slovenijo je nekaj let poučevala na Gimnaziji Bežigrad. Zdaj je zaposlena na Fakulteti za šport. Deluje v okviru katedre za didaktiko športne vzgoje. Raziskovalno se ukvarja s preučevanjem telesnih značilnosti im motoričnih sposobnosti slovenskih otrok in mladine. Cirkuška znanja pa izpopolnjuje in prenaša naprej v okviru društva ŠAD Nora zabava, pri ustanavljanju katerega je tudi sodelovala.

Katarina Bizjak has graduated on University of Ljubljana Faculty of sport in 2004 and is currently working on her PhD from pedagogic on University of Ljubljana, Faculty of Arts. After graduation she has lived in London where she began to engage in circus skills. After returning to Slovenia she taught at the Gymnasium Bežigrad for a few years. She is currently employed at the University of Ljubljana, Faculty of Sport in department for Didactics. Her research is focused on physical characteristics and motor abilities of Slovenian children and youth. She is perfecting in teaching her juggling skills in ŠAD Nora zabava, the society of which she is one of the founders.

Srečo Dragoš

doktor sociologije in socialni delavec, je predavatelj Fakultete za socialno delo Univerze v Ljubljani. Kot raziskovalec se ukvarja predvsem s področji splošne sociologije, sociologije religije, s socialno politiko in socialnim delom. V zadnjem času se ukvarja predvsem z družbeno neenakostjo in socialnim kapitalom v Sloveniji. Glavne ugotovitve s tega področja so objavljene (s soavtorstvom V. Leskošek) v monografiji z naslovom *Družbena neenakost in socialni kapital* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2003). Raziskovanje družbene moči, njenih dimenzij, opredelitev, oblik, aktivizacije in kontekstualizacije pa je predstavljeno v monografiji (S. Dragoš, ur.: *Krepitev moči*. Ljubljana, FSD, 2008), ki je namenjena predvsem uporabi v socialnem delu.

Srečo Dragoš, PhD in sociology, is a social worker and a professor of sociology at the Faculty for Social Work in Ljubljana. His main areas of interest are the general sociology, sociology of religion, social politics and social work. In the recent published work he has written about the question of social inequality and social capital in Slovenia. The main results from this area was published in monography with coauthor V. Leskošek, *Social Inequality and Social Capital* (Ljubljana: Peace Institute, 2003). The research about social power, their interaction dimensions, definitions, forms, activation and framing was published in monography *Empowerment* (S. Dragoš, et al.: *Krepitev moči*, Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, 2008). This book is meant especially for social work practice.

Damjana Drobne

doktorica znanosti je biologinja, ki je od diplome leta 1989 naprej zaposlena je na Biotehniški fakulteti Univerze v Ljubljani. Od leta 2007 je redna profesorica za področje toksikologije, od leta 2008 pa tudi redna profesorica za področje zoologije. V zadnjih nekaj letih je svoj raziskovalni interes v celoti usmerila v proučevanje interakcij med nanodelci in biološkimi sistemi kot so celice, tkiva in modelni organizmi. Avtorica je sodelovala pri bolonjski prenovi študijev na Univerzi v Ljubljani. Aktivna je bila predvsem pri oblikovanju študija toksikologije na drugi in tretji stopnji ter pri pripravi doktorskega študija bioznanosti, kamor sodi tudi znanstveno področje nanoznanosti.

Damjana Drobne (Ph.D.) is biologist, working at the department of Biology of Biotechnical Faculty at University of Ljubljana since 1989. She is a full professor for toxicology since 2007 and a full professor for zoology since 2008. Her professional interest in last years is focused toward studying interactions between nanoparticles and biological systems. She was also actively involved in reform of higher education at University of Ljubljana in particular in toxicity programs at master and PhD level and in d program of Biosciences which includes also Nanosciences.

Lidija Globevnik

Področja njenega dela so hidrologija, upravljanje z vodami, informatika v vodarstvu, varstvo narave in varstvo okolja. Je strokovnjakinja v evropskem centru za vode (ETCW) pri evropski agenciji za okolje (EEA), kjer sodeluje pri razvoju WISE sistema (Informacijski sistem za vode Evrope), izdeluje indikatorje o kakovosti rek v Evropi in pripravlja poročila o problematiki vodnih ekosistemov. Za Evropsko komisijo izdeluje letna poročila o stanju kopalnih voda v državah članicah EU. Do leta 2007 je na Inštitutu za vode RS vodila izdelavo strokovnih osnov za prvi načrt upravljanja voda po Vodni direktivi. Sedaj je vodja projekta BIOMURA (LIFE Nature 2006). Je predsednica Društva vodarjev Slovenije.

Lidija Globevnik's work is centered on hydrology, water manegement, water informatics, nature and environment protection. She is an expert at the European Topic Centre on Water (ETCW) and the European Evinronment Agency (EEA) where she is working on the development of the Water Information System in Europe project (WISE), developing water quality indicators in Europe and provides reports on the problematics of water ecosystems. She also provides yearly reports on the state of bathing waters in the EU member states. Untill 2007 she was heading the preparation of expert groundwork for the first water management plan under the "Water Framework Directive". Currently she is in charge of the BIOMURA project (LIFE nature 2006) and president of the Slovenian Society of Water Operators.

Vera Grebenc

je doktorica socialnega dela, asistentka na Katedri za duševno zdravje v skupnosti in raziskovalka na Centru za študije drog in zasvojenosti, ki delujeta na Fakulteti za socialno delo v Ljubljani. Kot raziskovalka je usmerjena v kvalitativno in etnografsko raziskovanje vsakdanjega življenja z namenom razumevanja praks in izkušenj ljudi pri načrtovanju socialnega dela.

Vera Grebenc has a Ph.D. in social work, she is an assistant lecturer in the department for mental health in the community and a researcher in the centre for drug use and addiction studies at the faculty for social work in Ljubljana. As a researcher she is mainly interested in qualitative and ethnographic

research of everyday life in order to understand everyday practices and people experiences in planning social work interventions.

Marta Gregorčič

Temeljna področja raziskovanja dr. Marte Gregorič sociologinje so radikalna pedagogika, družbena gibanja, globalna ekonomija, kritična teorija, migracijske študije, študije staroselskih uporov, ženske študije, študije socialnega in kulturnega kapitala, trajnostnega razvoja, socialne ekologije, zelene ekonomije ... Doslej je objavila več kot sto člankov, posebne izdaje revij ter vrsto knjig iz omenjenih področij raziskovanja. Med leti 1998 in 2001 je sodelovala z Razvojnim programom Združenih narodov pri pripravi Poročila o človekovem razvoju za Slovenijo, od leta 2002 je v uredniškem odboru *Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, med leti 2007 in 2008 pa je izvedla podoktorski temeljni raziskovalni projekt o socialnih dimenzijah trajnostnega razvoja. V zadnjih letih opravlja intenzivna terenska raziskovanja v državah Azije in Latinske Amerike ter proučuje uporne, samozadostne, samoupravljane in avtonomne skupnosti.

The primary research areas of the sociologist **Marta Gregorčič** (Ph.D.) are radical education, social movements, global economy, critical theory, migration studies, studies on indigenous struggle, gender studies, social and cultural capital, sustainable development, social ecology, green economy, etc. She is the author of more than one hundred articles, several special journals and books in these fields. Between 1998 and 2001, she worked with the United Nations Development Programme on Human Development Report for Slovenia. From 2002 onwards, she is a member of the editorial board of *Journal for the Critique of Science, Imagination, and New Anthropology* (*Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*). Between 2007 and 2008 she undertook a postdoctoral research project on the social dimensions of sustainable development. In recent years she has been conducting intense field work in various countries of Asia and Latin America and researching various rebellious, self-sufficient, self-governing, and autonomous communities there.

Alenka Gril

je doktorica psiholoških znanosti, višja znanstvena sodelavka na Pedagoškem inštitutu. Preučuje socialno-spoznavni razvoj mladostnikov v različnih družbenih kontekstih. Njeno raziskovalno delo obsega psihosocialno analizo preživljanja prostega časa mladih, razvojne študije socialnih spoznanj, dejavnike razvoja socialnih orientacij v šoli, motivacijske in organizacijske značilnosti prostovoljnega dela ter družbeno participacijo mladih.

Alenka Gril, Ph.D. in psychology, senior research associate at the Educational research institute. Her major research area is socio-cognitive development in different social contexts. She studied psycho-social impact of leisure-time

activities, development of social understanding, determinants of the social orientation development in the school setting, motivational and organizational characteristics of voluntary work and youth social participation.

Andreja Hočevar

doktorica znanosti je asistentka za področje pedagoške sociologije na Oddelku za pedagogiko in andragogiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ukvarja se s problematiko preprečevanja (zlo)rabe drog med otroki in mladostniki. Njen raziskovalni interes pa je usmerjen tudi na področje institucionalno organizirane predšolske vzgoje.

Andreja Hočevar is assistant teacher on the Department for Pedagogy and Andragogy Faculty of Arts, University of Ljubljana. Her main research interests are in the field of drug prevention and preschool education.

Nuša Konec Juričič

Zdravnica po poklicu, specialistka socialne medicine, je zaposlena kot predstojnica oddelka za socialno medicino na Zavodu za zdravstveno varstvo Celje. Na področju strokovnega in raziskovalnega dela se ukvarja s proučevanjem problemov zdravja in z izvajanjem programov promocije zdravja za različne ciljne skupine. V zadnjih letih se intenzivno posveča dejavnostim za krepitev duševnega zdravja in preprečevanju samomorilnosti. Vodi interdisciplinarno regijsko skupino za preprečevanje samomora na Celjskem ter koordinacijo lokalnih akcijskih skupin za preprečevanje odvisnosti v celjski regiji. Je avtorica številnih strokovnih prispevkov s področja preventivnega zdravstvenega varstva, duševnega zdravja in problematike drog.

Nuša Konec Juričič is a general practitioner by profession, specialized in social medicine and employed as the head of Department of Social Medicine at the Institute for Health Care in Celje. Her expert and research work is centered on health problems and the realization of health promotion programs for different target groups. In recent years she has intensively devoted her time to activities promoting mental health and suicide prevention. She is the head of a regional interdisciplinary suicide prevention group in Celje that also coordinates local action-oriented groups for the prevention of drug dependency in the Celje region. She is the author of many expert articles from the field of preventive health care, mental health and drug problematic.

Eva Klemenčič

je mlada raziskovalka na Pedagoškem inštitutu. Raziskovalno deluje predvsem na področju državljske vzgoje.

Eva Klemenčič is a young researcher at the Educational Research Institute. Her major research area is citizenship education.

Gorazd Kovačič

je asistent za področje obče sociologije na Oddelku za sociologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ukvarja se s sociološko teorijo, politično teorijo, politično sociologijo, analizo političnih ideologij, državlansko vzgojo, študiji medijskih diskurzov in študiji evro-atlantskih integracij.

Gorazd Kovačič, MA, is assistant for general sociology at Department for Sociology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia. He researches social theory, political theory, political sociology, political ideologies, civic education, media discourses and Euro-Atlantic integrations.

Andrej Kurnik

je docent na Fakulteti za družbene vede, Univerze v Ljubljani, kjer poučuje predmete: Politika migracij, Genealogije državljanstva, Nova političnost in globalna družbena gibanja in Biopolitika. Je aktivist Socialnega centra Rog in gibanja Nevidni delavci sveta.

Andrej Kurnik teaches Politics of migration, Genealogies of Citizenship, New Political Character and Global Social Movements, Biopolitics on Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana. He is an activist of Social Center Rog and Invisible Workers of the World.

Ksenija Lekić

Od leta 2000 je zaposlena na oddelku za socialno medicino in promocijo zdravja Zavoda za zdravstveno varstvo Celje, kjer dela na področju odnosov z javnostmi in v promociji zdravja. Pri delu se srečuje predvsem s komunikacijskimi projekti, z izzivi spletnega komuniciranja organizacije z okoljem in z načrtovanjem odnosov z mediji. Je idejna avtorica in vodja preventivnega mladinskega programa »To sem jaz«, ki je prejemnik petih domačih in mednarodnih nagrad. Od leta 2008 je tudi regijska koordinatorica mreže Zdravih šol na Celjskem. Diplomirala je na Fakulteti za družbene vede, je tudi diplomantka slovenske šole odnosov z javnostmi LSPR (London School of Public Relations) ter praktik in mojster nevrolingvističnega programiranja

Ksenija Lekić. Employed since 2000 at the Department of Social Medicine and Health Promotion at the Institute for Health Care in Celje, where she is working in the fields of public relations and health promotion. Her work is primarily centered on communication projects, the challenges of web-based communication and media relations planning. She is the conceptual author and leader of the youth preventive program »This is Me«, which received five

home as well as international awards. Since 2008 she is also the regional coordinator of the »Healthy Schools« network in the Celje region. She obtained her diploma at the Faculty of Social Sciences as well as the London School of Public Relations (LSPR) and is a practitioner and master of neuro-linguistic programming.

Andrej A. Lukšič

je izredni profesor na Univerzi v Ljubljani, na Fakulteti za družbene vede, na Oddelku za politologijo. Od leta 1993 je tudi direktor Inštituta za ekologijo. Na Fakulteti za družbene vede predava več politoloških predmetov na dodiplomskem študiju ananlitčne politologije, na podiplomskem univerzitetnem študijskem programu Varstvo okolja pa predava Politično ekologijo. Njegovo osrednje raziskovalno področje je razmerje med različnimi tipi tehnologij, okoljem in političnim.

Andrej A. Lukšič, PhD, is the Associate Professor at the University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences, department of Political Sciences. Since 1993 he is also a director of The Institute of Ecology. At the Faculty of Social Sciences he teaches several subjects from political sciences at the undergraduate level, at graduate level he teaches Political Ecology. His basic field of research represents the relationships between various types of technologies, environment and the policy, polity and politics.

Marina Lukšič Hacin

doktorica znanosti, višja znanstvena sodelavka, sociologinja, predstojnica Inštituta za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU in profesorica na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici.

Marina Lukšič Hacin, Senior Research Fellow, PhD, Associate Professor, sociologist, head of the Slovenian Migration Institute of the ZRC SAZU and professor at the Fakulteta za humanistiko of the University in Nova Gorica

Jernej Pikalo

je izredni profesor za politično teorijo na Fakulteti za družbene vede, Univerze v Ljubljani. Doktorsko se je izobraževal na Univerzi v Ljubljani in Univerzi Warwick (Velika Britanija). Je avtor knjige *Neoliberalna globalizacija in država* (ZPS, 2003), soavtor (skupaj z I. Lukšičem) knjige *Uvod v zgodovino političnih ideji* (ZPS, 2007) in so-urednik (skupaj s T. Carverjem) knjige *Political Language and Metaphor*.

Jernej Pikalo is Associate Professor of Political Theory at the Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, Slovenia. He was educated at University of Ljubljana and University of Warwick (UK). He is author of *Neoliberal*

Globalisation and the State (ZPS, 2003), *Introduction to the History of Political Ideas* (with I. Lukšič; ZPS 2007) and co-editor of *Political Language and Metaphor* (with T. Carver; Routledge, 2008).

Nika Pušenjak

je športna psihologinja, zaposlena na Fakulteti za šport v Ljubljani in podjetju Monolit, d.o.o. kot mlada raziskovalka iz gospodarstva. V okviru Fakultete za šport deluje v ekipi športnih psihologov pod vodstvom dr. Mateja Tušaka, v Psihodiagnostičnem laboratoriju Inštituta za šport. Je tudi študentka doktorskega študija biomedicine na Medicinski fakulteti v Ljubljani; v okviru doktorske naloge se posveča predvsem raziskavam s področja psihofiziologije in biofeedbacka.

Nika Pušenjak is a sport psychologist, employed in Faculty of Sport in Ljubljana and in company Monolit d.o.o. as young researcher. She is a active member of a team of sports psychologist at the Psychodiagnostic lab of the Sport institute at the Faculty of Sport. The head of the department is dr. Matej Tušak. She is also a doctoral student of Biomedicine at the Medicine Faculty in Ljubljana, where she is giving attention to researches for her doctoral them in the field of psychophysiology and biofeedback.

Mitja Sardoč

je zaposlen na Pedagoškem inštitutu v Ljubljani kot raziskovalec. Je avtor številnih člankov o vzgoji in izobraževanju ter urednik številnih tematskih številk znanstvenih revij, ki se ukvarjajo s širšim področjem vzgoje in izobraževanja. Je glavni urednik mednarodne revije *Theory and Research in Education*, odgovorni urednik revije *Šolsko polje* ter član uredniškega odbora revij *European Educational Research Journal*, *The Journal of Critical Education Policy Studies* ter *International Journal of Citizenship and Teacher Education*.

Mitja Sardoč (MSc) works as a researcher at the Educational Research Institute in Ljubljana. He is author of several scholarly articles and editor of several journal special issues on citizenship education, political theory and philosophy of education. He is Executive Editor of *Theory and Research in Education*, co-editor of *Šolsko polje* and member of the editorial board of the following scholarly journals including *European Educational Research Journal*, *The Journal of Critical Education Policy Studies* and *International Journal of Citizenship and Teacher Education*.

Petra Šafran

Mlada sociologinja, zaposlena na Zavodu za zdravstveno varstvo Celje od leta 2004. Je urednica mladinske spletne svetovalnice www.tosemjaz.net in je vsakodnevno odgovorna za komunikacijo med mladostniki in strokovnjaki iz

različnih ustanov. Ukvarja se s spletnim informiranjem na področju promocije zdravja in z razvojnimi pristopi uporabe spleta kot priročnega komunikacijskega pripomočka za razširjanje informacij o zdravem življenjskem slogu. V Celju vodi preventivni program za mlade »Sijem od zdravja«.

Petra Šafran is a young sociologist employed at the Institute of Health Care in Celje since 2004. She is the editor of a youth web-based counseling service www.tosemjaz.net and is responsible on a daily basis for the communication between youth and experts from various institutions. Her work is focused on web-based health promotion information providing as well as development approaches to internet usage as the means of information circulation regarding a healthy lifestyle. In Celje she is managing a youth program "Sijem od zdravja".

Darko Štrajn

je diplomiral iz filozofije in sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani (1973), kjer je l. 1984 doktoriral na temo Fichtejeve filozofije subjekta. Bil je direktor Pedagoškega inštituta (1986 – 1993), kjer zdaj deluje v raziskovalnem programu za edukacijske raziskave.

Darko Štrajn graduated in philosophy and sociology at the Faculty of Arts, University of Ljubljana, Slovenia (1973), where he completed his thesis on Fichte's philosophy of the subject in 1984. He was the director of the Educational Research Institute (1986–1993), where he currently works in the programme in educational research.

Alenka Tacol

Univerzitetna diplomirana psihologinja, zaposlena na Gimnaziji Celje – Center. Pri svojem delu se usmerja v celovito reševanje psiholoških, učnih in psihosocialnih vprašanj. Bila je članica državne predmetne maturitetne komisije za psihologijo, sedaj je sodelavka Zavoda za šolstvo v delovni skupini ob prenovi gimnazijskega programa. Strokovno sodeluje s Centrom za psihodiagnostična sredstva in z Inštitutom za varovanje zdravja RS. Predava staršem na osnovnih in srednjih šolah. Že devet let sodeluje z Zavodom za zdravstveno varstvo Celje kot avtorica preventivnih delavnic »10 korakov do boljše samopodobe« v okviru programa »To sem jaz«. Dodatno se je izobraževala iz transakcijske analize in letos zaključuje izobraževanje za realitetnega psihoterapevta.

Alenka Tacol has a university diploma in psychology and is employed at the Gymnasium Celje – Center. Her work is focused on a comprehensive resolution of psychological, learning and psycho-social issues. She was a member of the state's matura commission for psychology and is now a co-worker at the National Education Institute in the working group dealing with

a gymnasium program renewal. She is cooperating with the Centre for psycho-diagnostic instruments and with the National Institute of Public Health of the Republic of Slovenia. For the past ten years she is also collaborating with the Institute for Health Care in Celje as the author of preventive workshops »10 steps to a better self-image« in the framework of the »This is Me« program. She has had extra training in the field of transaction analysis and is currently concluding the education for a reality psychotherapist.

Onja Tekavčič Grad

doktorica znanosti, specialistka klinične psihologije in svetnica, je zaposlena kot psihoterapevtka na Psihiatrični kliniki Ljubljana in na Medicinski fakulteti Univerze v Ljubljani. Vodi telefonsko krizno linijo Klic v duševni stiski na Psihiatrični kliniki Ljubljana in je strokovni vodja Centra za psihološko svetovanje Posvet v Ljubljani. Njeno področje dela so stiske posameznikov in družin, ožja specialnost pa žalovanje, predvsem žalovanje po samomoru. Je urednica in soavtorica domačih in tujih strokovnih knjig, znanstvenih in strokovnih člankov in predsednica Slovenskega združenja za preprečevanje samomora, ki izdaja strokovno revijo Pogled – Acta suicidologica Slovenica; deluje kot urednica.

Prof. **Onja Tekavčič Grad** is a clinical psychologist, working as a psychotherapist at the University Psychiatric Hospital and as a teacher at Medical faculty university of Ljubljana. She is the head of the crisis line and a consultant in the centre for psychological counselling – Posvet in Ljubljana. She works with individuals and families in mental distress, especially those who suffered some kind of loss and are in the process of bereavement after different kinds of death, mainly after suicide. She is working in the field of suicide prevention, also publishing and editing articles and books on this topic. She is currently the president of the Slovenian Association for suicide prevention and the editor of its journal Pogled – Acta Slovenica Suicidologica.

Matej Tušak

je od leta 1992 zaposlen na Fakulteti za šport, od leta 2003 pa predava kot izredni profesor za psihologijo športa na različnih psiholoških predmetih, povezanih s športom. V zadnjih letih predava tudi na podiplomskem študiju Fakultete za šport, na dodiplomskem in podiplomskem študiju Oddelka za psihologijo na Filozofski fakulteti ter na podiplomskem študiju Medicinske Fakultete v Ljubljani. Od leta 2003 je izredni profesor za psihologijo športa. Poleg pedagoškega dela aktivno sodeluje na Inštitutu za šport v procesu psihične priprave vrhunskih slovenskih športnikov.

Associate prof. **Matej Tušak**, Ph. D. in sport psychology, is employed at Faculty for sport, University of Ljubljana, he lectures sport psychology and fitness and exercise psychology (recreation). In last 20 years he has worked as

a sport psychologists of many important Slovenian top athletes-medal holders. He was also the head of many research projects. In last 5 years he started to work also as a consultant in firms on the area of motivation and stress.

Boris Vezjak

je doktoriral iz filozofije in je docent na oddelku za filozofijo Filozofske fakultete v Mariboru, tam pa tudi predava. Njegova interesna področja strokovnega dela zajemajo različne teme, med drugim zgodovino filozofije, moralno vzgojo, teorijo diskurza, medijsko analizo in teorijo argumentacije. Je avtor številnih knjig, komentarjev in prevodov.

Boris Vezjak (PhD in philosophy) is assistant professor in the department of philosophy in Faculty of Arts in Maribor, Slovenia, where he also teaches. His field of interest covers various topics, such as history of philosophy, moral education, theory of discourse, analysis of media and theory of argumentation. He is the author of several books, commentaries and translations.

Anka Zavasnik

specialistka klinične psihologije, je zaposlena na Enoti za krizne intervencije Psihiatrične klinike Ljubljana. Je psihoterapevka, ukvarja pa se predvsem s pomočjo posameznikom v kriznih stanjih in žalujočim. Deluje v Slovenskem združenju za preprečevanje samomora, objavlja strokovne članke s področja suicidologije, in sodeluje v Centru za psihološko svetovanje Posvet.

Anka Zavasnik is a specialist in clinical psychology and employed at the Crisis intervention unit at the Psychiatric Clinic in Ljubljana. She is a psychotherapist and deals primarily with aiding individuals in states of crisis and those in mourning. She is an active member of the Slovenian association for suicide prevention and publishes articles in the field of suicidology while also working with the Centre for psychological counseling Posvet.

STVARNO IN IMENSKO KAZALO

A

aktivno državljanstvo 1, 4, 21, 22, 26, 27, 28–31, 35, 37, 45, 105, 115
 alkohol 150, 159, 160, 168, 169, 177, 178, 180 – 187, 207, 211, 215
 anksioznost 150, 206, 211, 214, 216, 223, 224, 230, 233
 antropocentrizem 66, 66 n21, 260, 283
 apartheid 8, 122, 122 n6, 124, 140, 273
 Archer, M. 256
 Arendt, H. 24, 27, 29, 249, 256
 argumentacija 35 – 42, 44, 45, 138, 251, 331
 – argumentacijska kompetenca 35, 36, 36 n1, 37–39, 41, 42, 44, 45
 Aristotel 45
 avtonomistični marksizem 119 n4, 127
 azilna politika 138–140, 146

B

Balibar, É. 120–122, 134, 135
 Baudrillard, J. 96, 97
 biofeedback 151, 223, 226, 227–232, 328
 biosindikalizem 117, 128–130
 Bookchin, M. 264, 266
 Bourdieu, P. 77
 Boutang, Y. M. 122–124, 126
 Bregant, J. 43 n6, 44, 45
 brezposelnost 97, 169
 Byram, M. 80–82

C

Chen, G.-M. 80, 82
 Chodorkoff, D. 264, 267
 cirkuške veščine 151, 233, 236, 237, 321

D

deliberacija 35, 37, 38, 41, 43
 delovne migracije 117, 135

delovno dovoljenje 42, 124, 125, 125 n10, 129, 136, 141, 141 n10, 142, 143, 144 n16, 144 n17, 146
 demokracija 9, 24, 35, 36–38, 41, 44, 47, 49, 53, 55, 61, 61 n3, 63, 64 n16, 89, 103, 105, 107, 111, 112, 114, 115, 117, 120, 252, 265 n2, 266, 268, 273, 284, 286, 321
 demokratizacija 8, 253, 261
 diskurz 21, 27, 43, 64 n16, 65 n17, 76, 88, 119, 120, 128, 138, 252, 260, 326, 331
 – politični 39, 250
 – znanstveni 44, 246, 249–252
 droge 150, 153–161, 167, 169, 177, 178, 180–187, 323, 325
 – (zlo)raba 150, 153–162, 169, 180, 183, 187, 206, 325
 droit de cité 121, 121 n5, 122, 125
 družbena neenakost 21, 26, 322
 družbeni konformizem 21, 28
 država 2, 7, 10, 27, 29, 35, 36, 36 n2, 37, 59, 60, 61, 61 n4, 62, 63, 63 n8, 64, 64 n16, 65, 65 n19, 69, 70, 91, 92, 94, 100–103, 105–115, 118, 118 n1, 120–122, 122 n6, 125, 128 n12, 129, 134, 136, 141 n8, 250, 255, 260
 državljanska kompetenca 9, 21, 22, 27, 31, 38, 41, 45, 49, 52, 53, 105, 107, 112 – 115
 državljanska vzgoja 4, 5, 21–31, 48, 53–55, 55 n3, 77, 88, 89, 105, 111, 112, 112 n3, 113, 114, 325, 326
 državljanske prakse 117, 121, 122, 125, 133
 državljanstvo 1, 4, 7–11, 13–15, 21, 22, 26 – 31, 35, 37, 45, 59, 60, 62, 63, 63 n9, 63 n10, 64, 64 n12, 64 n13, 64 n14, 64 n16, 65, 65 n20, 68, 69, 69 n33, 70, 72, 76, 105, 112, 115, 117, 118, 188 n1, 119, 119 n3, 120–122, 124, 125, 127, 129, 133–135, 142, 146, 321, 326

- EU 134, 135, 146

E

Earle, D. 274

eko/biocentrizem 260, 277

ekologija 103, 246, 252, 254, 256, 261, 263, 265, 256 n2, 266, 267, 268, 281, 285, 287 - 289, 321, 324, 327

ekološka 106, 227, 247, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 263, 265, 266, 268, 269, 272, 273, 274, 277, 279–289, 305, 307, 308, 317, 318

- družba 267, 282, 285

- pismenost 247, 277–279, 283, 285, 286, 287, 289

ekonomija 23 n1, 67, 68, 91, 96, 97, 119, 122, 123, 123 n7, 135, 192, 247, 253, 259 - 261, 263, 266, 272, 273, 281, 291, 324

ekosistem 251, 253, 261, 265, 281, 282, 283 n4, 285–288, 323

eksistenčni minimum 99, 100

emocije 139, 223, 225, 226

enakomeren razvoj 107, 110

enakost 4, 7 - 17, 25, 26, 29, 53 n1, 62, 63, 71, 76, 109 n1, 113, 117, 118, 118 n1, 119, 121, 140, 260, 261

Erduran, S. 45

erozijska območja 308, 317

ethos 45

etničnost 59, 60, 60 n1, 63 n8, 68, 69

etnonacionalizem 21, 30, 31

F

finančna kriza 92, 97, 111

Franklin, P. 80

Fritjof, C. 279, 285

G

Gadamer, H. 77, 78

gibalne sposobnosti 233, 236, 238, 240

globalizacija 4, 8, 63, 78, 91, 102, 103, 105 - 111, 113, 114, 117, 119, 120, 122, 327

globalna okoljska/ekološka kriza 250, 277

globalno vladanje 106, 107

gospodarska kriza 63 n10, 91, 92, 94, 97, 99, 100, 102, 103, 111, 274

H

Hardt, M. 126, 127

Heysse, T. 37

I

identiteta 8–11, 13, 23, 25, 26, 29, 47, 48, 51, 52, 53, 59, 60, 60 n1, 61, 63, 63 n9, 64, 64 n16, 66, 68–70, 75–77, 88, 122, 140, 179

ideologija 21, 23, 28, 31, 39, 119, 127, 249, 253, 254, 279, 281, 326

indenture 123, 123 n8, 125

izobraževanje 1, 4, 5, 7, 8, 10, 16, 17, 45, 48, 53 - 55, 75, 78 - 80, 82, 86 - 88, 113 - 115, 150, 154, 156, 158, 159, 189, 192, 194, 199, 237, 246, 247, 260, 269, 270, 277–279, 285–289, 291, 294–298, 300, 301, 321, 328, 329

J

Jiménez-Aleixandre, M. P. 45

K

katoliška cerkev 101, 102

kompetence 1, 4, 21–23, 25–27, 31, 35, 36, 36 n1, 37–39, 41, 42, 44, 45, 49, 50, 52, 53, 75, 79–82, 84–89, 105–107, 111–115, 134, 135, 150, 157, 161 n10, 191

konstitucija državljanstva 120, 121, 125

kopalne vode 305, 308, 315, 323

korporativizem 102

Krek, J. Ev. 93, 94

kriza 1, 24, 60 n1, 63 n10, 91, 92, 94, 95, 97, 99–103, 111, 118 n1, 193, 198, 211, 214, 250, 252, 254, 263, 266, 272, 274, 277, 279, 281, 286, 289

kultura 1, 8, 14, 15, 29, 31, 52, 53, 54 n2, 59, 60, 62, 62 n5, 64, 64 n16, 65, 66, 66 n23, 67, 67 n25, 67 n26, 67 n27, 67 n30, 68, 68 n31, 68 n32, 69, 69 n33, 70, 71, 75, 76, 78, 79, 82–84,

86, 88, 103, 106, 110, 112, 113, 119,
183, 240, 266, 281, 286–288
kulturni razizem 21, 30, 31
kvotni režim 123, 124, 133, 144
Kymlicka, W. 10, 14, 15, 37

L

liberalizem 7, 9, 11, 21 – 23, 31, 76, 94,
249
logos 45
Lupia, A. 38, 41

M

medkulturna kompetenca 75, 79, 80,
81, 82, 85–89
medkulturnost 75, 77, 78, 80, 88, 89
Mezzadra, S. 126, 128
mladi 4, 23, 47, 48, 49–53, 55–57, 143,
150, 151, 166, 170, 177, 178, 179,
180–187, 189–196, 236, 278, 324
mladostnik 24, 48, 51–53, 150, 153,
154, 154 n1, 155, 160, 165–175, 177,
178, 180, 182, 187, 189, 190–199,
234, 235, 324, 325, 328
motnje koncentracije 151, 223
multikulturalizem 4, 7, 9, 13, 14, 15,
59, 66 n21, 66 n22, 68 n31, 71
– paradoks različnosti 7, 15

N

Narm, S. B. 274
neenakost 4, 15, 21–23, 23 n1, 26, 28,
31, 91, 113, 118, 118 n1, 119 n4,
140, 322
Negri, A. 119, 126, 127
neoliberalizem 91, 103, 119, 128 n12,
266

O

oblast 27, 29, 36, 37, 41, 101, 108, 118,
119, 120, 126, 127, 134, 141, 250 –
253, 261, 271
območja (tudi območje) 75, 77, 78,
120, 134, 142, 247, 250, 270, 305–
310, 313–317, 321
odvisno delo 122, 123, 124
okoljska etika 277, 281, 283
Orr, D. W. 285, 286, 289
Ong, A. 124 n9

otroci (tudi otrok) 24, 25, 6, 28, 29, 31,
39, 40, 63, 64, 113, 121, 150, 151,
153, 154, 154 n1, 154 n2, 155, 156,
156 n4, 157–161, 161 n9, 161 n10,
162, 165, 166–175, 178, 180, 187,
210, 223, 230–240, 268, 269, 287,
295, 298, 299, 321, 325

P

participacija 4, 13, 24, 27, 35, 41, 47–
55, 55 n3, 56, 57, 105, 111, 114, 138
n3, 271, 274, 324
pathos 45
patriotizem 4, 26, 59, 60, 62, 65, 65
n17, 65 n18, 65 n19, 66, 70, 72
politično 8, 9, 10, 12, 13, 22–24, 30, 35,
36, 36 n2, 37–39, 41, 42, 44, 51, 53,
68, 68 n32, 70, 71, 77–79, 84, 89, 92,
96, 102, 103, 107, 108, 111, 112,
114, 115, 117, 119 n2, 119 n3, 120,
122 – 128, 128 n12, 129, 130, 133 –
135, 138, 146, 156 n5, 249 – 254,
256, 260, 261, 263, 265, 268 – 272,
277, 278, 283, 284, 321, 327
– ekonomija 24, 123, 123 n7, 135
– elita 30, 68 n32
– identiteta 8–11, 51, 63, 64 n16,
68
– institucija 9, 37, 48, 54, 107,
108, 111, 112, 250, 260
– kultura (tudi korektnost,
pismenost) 29, 30, 54–56, 64,
64 n16, 66, 69 n33, 70
– moč 27, 29
– participacija (tudi
angažiranost, aktivnost,
delovanje) 21, 24, 27, 29, 47,
48, 55, 105, 111, 114, 252, 269
– sistem (tudi organizacija) 24,
41, 61, 61 n3, 63, 69, 111, 112,
113, 119, 261, 284
– skupnost 8 – 11, 13, 61, 61 n2,
61 n4, 62, 63, 65, 107, 111, 112,
118, 135
– teorija (tudi ideja, filozofija,
misel, znanost) 15, 26, 37, 42,
249, 252–254, 273, 321
– življenje 4, 45, 47, 48, 51, 54

politika

- politika 9, 24, 35, 36, 38, 44, 50, 64 n16, 67, 69, 71 n35, 91, 102, 103, 121, 123, 246, 249, 252, 254, 261, 270–272, 286
- politike 9, 14–17, 27, 31, 41, 43, 47, 49, 59, 64 n14, 67, 68, 70, 75–78, 84, 86, 88, 103, 106, 110, 122 n6, 123, 130, 134–140, 146, 203, 250, 252, 259, 260, 264, 265, 267, 269–272, 280, 284, 306, 322, 326

pomoč 39, 41, 50, 54, 55, 82, 88 n4, 94, 101, 107, 137, 139, 159, 165, 166, 168, 171, 172, 175, 178, 187, 189, 193–199, 209, 211, 223, 226, 228, 230, 256, 270, 331

poplavna območja 308, 317

postkolonializem 120

postsocializem 23, 120

potrošništvo 179, 254, 257, 279, 282

pravice 1, 9, 10, 13 – 16, 21, 27, 29, 36, 39, 63, 63 n10, 69 n33, 91, 100, 101, 103, 110, 111, 113, 114, 119 n3, 121, 121 n5, 122–125, 125 n10, 129, 136, 138–140, 141 n8, 142 n11, 143 n14, 145, 146, 187, 194, 280

- človekove 4, 5, 8, 16, 29, 35, 39, 41, 53 n1, 71, 105 – 107, 109, 109 n2, 110–115, 135
- do azila 133, 139, 140, 146
- do bivanja 133, 140
- državljanske 44, 48, 121, 133, 134, 141, 146, 321
- politične 50, 64 n16, 123, 138,
- socialne 10, 37, 121, 122, 124, 125, 135, 144, 146
- temeljne 9, 10, 13, 14, 110, 139

pravičnost 8, 11, 13, 14, 21, 25, 26, 28, 29, 30, 53 n1, 76, 113, 140, 252, 258, 265, 282, 284

preprečevanje 125, 130, 150, 153, 154, 154 n1, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 165, 170, 171, 176, 180, 185, 186, 196 n3, 251, 264, 307, 325, 330, 331

preventiva 153, 154, 154 n1, 155, 156, 157, 159, 162, 171, 177, 186, 191, 192

priobalna zemljišča 306, 317

produktivizem 246, 249, 253–256, 259, 261

proizvodnja subjektivitet 117, 118, 125, 126, 130

promet 150, 177, 180–183, 186, 187, 207, 217, 307

psihofiziologija 223, 226, 227, 230, 328

R

raba vode 305, 306, 309, 310, 318

različnost 4, 7–17, 67, 76, 78, 82, 284

razumnost 35, 36, 36 n1, 37, 38, 44

retorika 30, 31, 41, 44, 45, 76

revščina 91, 97–102, 246, 270, 273, 279

S

Sadgopal, A. 274

samomorilno vedenje 150, 165–172

samoupravljanje 263, 265, 270, 271

samozadostnost 160, 260, 274

Simonelli, J. 274

Simulaker 96, 97

sindikalna gibanja 270, 274

sindikati 91, 100, 101, 102, 125, 128 n11, 144, 144 n16, 263, 266, 268, 269

socialna

- država 91, 94, 102, 122, 128 n12, 94, 102, 255

- ekologija 246, 263, 265, 265 n3, 266–268, 324

Starosta, W. J. 77, 78, 80, 82

stres 83, 150, 151, 157, 159, 193, 201–208, 210–212, 215–218, 223, 224, 227, 228, 230, 233, 237, 240

strpnost 7, 9, 11–14, 17, 26, 31, 53 n1, 88, 236

svoboščine – glej tudi svoboda gibanja 9, 10, 13, 14, 76, 133, 140, 146, 179, 321

Š

Šebart-Kovač, M. 77

šola 1, 22, 25, 30, 45, 47 – 49, 51 – 54, 54
n2, 55, 55 n3, 56, 57, 77, 82, 88 n4,
112, 114, 150, 155, 156 n4, 158, 159,
165 – 167, 171, 175, 180, 182, 186,
192, 196, 231, 235, 237–239, 269,
278, 279, 284, 297, 298, 300, 301,
324, 326, 329

T

tehnološki razvoj 253, 269, 292

telesne značilnosti 151, 233, 234, 240,
321

trajnost 247, 251–253, 257, 259, 260–
265, 267, 269, 275, 277, 281, 283,
285–287, 289

- trajnostna družba 247, 267,
277, 279, 282 – 285, 287, 289
- trajnostna skupnost 268, 279,
283, 284, 287
- trajnostni razvoj 246, 249, 250,
251, 253, 254, 259, 261, 263,
266, 268, 269, 273, 274, 282–
285, 289, 324
- trajnostni vzorci obnašanja
261

tuji jezik 75, 78–82, 84–88, 192

tveganje 23, 93–95, 97, 150, 154 n1,
157, 165, 168–170, 177 – 181, 183–
187, 192, 209, 215, 235, 258, 267,
308, 318

U

učitelj (učiteljica in učiteljstvo) 1, 25,
30, 31, 52, 54, 55, 55 n3, 56, 78, 81,
85 – 88, 88 n4, 113, 150, 151, 158,
165–168, 170–176, 178, 189, 191–
195, 199, 218, 230, 234, 238, 246,
272, 291, 298, 299, 301

učni načrti 23, 31, 47, 54, 54 n2, 55–
57, 80, 85, 112, 113, 238, 260, 297,
298

upravljanje z vodami 247, 305–308,
315, 323

V

večkulturnost 59, 70, 75–77

Vezjak, B. 35, 43 n6, 44, 45, 330, 331

vizni režim 124, 125

vodna direktiva 305, 306, 323

vodna infrastruktura 317

vodna območja 305, 306, 308, 309, 316

vodna telesa 305, 308, 309, 313, 316,
317

vodna zemljišča 317

vodne zaloge 247, 305, 307, 310, 311,
318

vodovarstvena območja 305, 308, 316,
317

vrednotni konflikt 280

vrtec 1, 22, 150, 153, 154 n3, 155, 156,
156 n4, 157, 157 n6, 158, 159, 159
n7, 160, 161, 161 n10, 162

vsakdanje življenje 45, 48, 70, 75, 78,
84, 150, 177–179, 183, 185, 193,
196, 247, 261, 262, 291, 294, 301,
323

vzgoja 1, 4, 5, 7, 8, 10, 16, 17, 21–31,
48, 53, 54, 54 n2, 55, 55 n3, 75, 77–
79, 86, 88, 89, 105, 111, 112, 112 n3,
113, 114, 150, 154, 156, 156 n4,
159–161, 161 n10, 192, 199, 237,
238, 246, 278, 289, 321, 325, 326,
328, 331

W

Wallach, J. R. 36, 42

Z

zakon o vodah 305, 306, 315, 316

zelena ekonomija 263, 266, 272, 273,
324

Profesionalno usposabljanje strokovnih
delavcev v vzgoji in izobraževanju na
področju **socialnih in državljskih**
kompetenc v letih 2008–2011

IZ UVODA

V ČASU “TEKOČE MODERNE” (Baumann 2002),
ki se je spremenila v krizo, in v obdobju, ko
ljudje iščemo polja, točke gotovosti, skušajo
avtorice in avtorji znanstvene monografije z naslovom
Za manj negotovosti z refleksijami o aktivnem drža-
vljanstvu, zdravem življenjskem slogu in varovanju
okolja, ponuditi oprijemališča, izhodišča za iskanje
točk gotovosti. /.../

Želja, da bi delo doseglo čim širše bralstvo, izhaja iz
namere v kompleksnem in hitro spreminjajočem se
svetu ponuditi v branje razmisleke, ki “pridejo prav”
članom različnih skupnosti/združb ter državljamkam
in državljanom. Od dodatnih vpogledov v logiko
delovanja države, v razmerje med okoljem in člove-
kom ter od razmislekov o tem, kakšno življenje si
namenjamo – vsak posamič in vsi skupaj – ne bo
nikogar bolela glava.

Univerza v Ljubljani
Pedagoška fakulteta

REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA ŠOLSTVO IN ŠPORT

Naložba v vašo prihodnost
OPERACIJO DELNO FINANCIRA EVROPSKA UNIJA
Evropski socialni sklad

9 789612 530396